

Sonnevend Péter

VÖRÖS ÉS BARNÁ

GONDOLAT

Adalékok az európai diktatúrák
könyvtárainak történetéhez

(Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság)

X 364.577

Sonnevend Péter

VÖRÖS ÉS BARNÁ

Adalékok az európai diktatúrák
könyvtárainak történetéhez
(Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság)

Szerkesztette
KOVÁCS KATALIN • RÁCZ ÁGNES

Gondolat Kiadó
Budapest, 2024

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001461308

X 364577

© Sonnevend Péter, 2024

Szerkesztés © Kovács Katalin, Rácz Ágnes, 2024

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozás Eöry Zsófia
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 529 0

TARTALOM

Bevezetés. Vörös és barna, avagy diktatúra és könyvtár	11
Köszönetnyilvánítás	15

I.

A „VÖRÖS” BOLSEVIK-SZTÁLINISTA KÖNYVTÁRAK ÉS ELŐZMÉNYEIK (1830–1941)

Megkésett felívelés. A cári Oroszország közkönyvtárügye és olvasáskultúrája (1830–1916)	19
Közkönyvtár a bolsevik proletárdiktatúra szolgálatában (1918–1928)	54
A sztálini önkényuralom áldozata: a szovjet közkönyvtárak a második világháborúig (1928–1941). 1. rész	81
A sztálini önkényuralom áldozata: a szovjet közkönyvtárak a második világháborúig (1928–1941). 2. rész A Krasznij Bibliotyekear című szaklap (1923–1941)	102

II.

A „BARNA” NÁCI KÖNYVTÁRAK ÉS ELŐZMÉNYEIK (1830–1945)

A nemzetiszocialista Németország közkönyvtárai (1933–1945). 1. rész A hitlerizmus működése. Kulturális politika, olvasás, közkönyvtári alapvetések	139
A nemzetiszocialista Németország közkönyvtárai (1933–1945). 2. rész A nemzetiszocialista német népkönyvtárak megteremtése	168
Totális barna folt: a Die Bücherei című folyóirat 1934-es első évfolyama	187

III.

A MAGYAR KÖNYVTÁRAK SZOVJETIZÁLÁSA
(1945–1956)

A művelődés- és könyvtárpolitika kényszerpályái a kultúrforradalomban (1944–1956) (<i>Vázlatos áttekintés</i>)	213
A hazai könyvtárügy szovjetizálása felé (1947–1948)	250
Könyvtár a „kultúrforradalomban”. A <i>Szabad Nép</i> könyvtárról és olvasásról (1945–1956)	280

IV.

BÍRÁLATOK, ISMERTETÉSEK
A „BARNA” KÖNYVTÁRÜGYRŐL

Bestsellerek a hitleri Németországban. <i>Jegyzetek Christian Adam könyvéhez</i>	309
A nemzetiszocializmus és a fasiszmus könyvtárügyéről: újabb elemzések	314
Náci politikus, diplomata vagy könyvtári szakember? <i>Jegyzetek egy biográfiához</i>	320
Lexikon a nácizmus könyvtáros áldozatairól	330
Lelkes aktivitás? Kényszerű behódolás? Átmentési kísérlet? <i>Újabb elemzések a német közkönyvtári vezetők mozgásteréről és magatartási mintáiról a náci uralom alatt (1933–1945)</i>	334
Névmutató	341
Summary. Red and Brown: On the History of Libraries in European Dictatorships (<i>The Soviet Union, Nazi Germany, and The People's Republic of Hungary</i>)	351

„[...]”
hol zsarnokság van, ott van
[...]”
nemcsak a szögesdrótban,
nemcsak a könyvsorokban
szögesdrótnál jobban
butító szólamokban [...]”
(Illyés Gyula: Egy mondat a zsarnokságról)

*Családomnak
és
Katinak*

BEVEZETÉS

Vörös és barna,
avagy
diktatúra és könyvtár

A kötetben összegyűjtött írások az elmúlt tíz-tizenöt év termékei. A címben szereplő színek társításáért a szerző hálával vegyes elnézést kér Stendhaltól, mivel az ő *Vörös és fekete* című regényének címét „kényszerült” parafrázálni. A szovjet polgárháborúban a bolsevik vörösök („Fel vörösök, proletárok...”) küzdöttek a fehérekkel. A náci párt rohamosztagai barna anyagból készült ruhát hordtak, mert a húszas évek első felében a gyarmati seregek megmaradt készleteit tudták olcsón megszerezni.

A diktatúra évezredek óta kíséri az emberiség történelmét. A XX. század annyiban hozott újat, hogy már nem pusztán zsarnokok a megteremtői (felülről bevezetett diktatúra), hanem maga a társadalom is szerepet játszik – jól-rosszul felfogott érdeke reményében – megteremtésükben. Szerepet játszik, ám nemritkán mákony által elkábítva.

Olvassunk bele egy közel százéves szövegbe: „A politikai életben is vannak divatok, amelyek jönnek és elmúlnak, a gazdasági és szociális helyzet megváltozását juttatják kifejezésre. Most a diktatúrák divatját éljük. Két fajta diktatúra küzd a pálmáért. Az egyik a proletáriátus uralmát vallja a maga államformájának és Oroszországban már tíz év óta áll fenn. A másik fajta diktatúra az olasz fascizmust választja mintaképül. Minden országban találhatók pártok, amelyek elvi politikai programja a diktatúra követelésében csúcsosodik ki. A demokrácia kijött a divatból, követői mindenütt a defenzívába szorultak.”¹

A történész szerint „1917 és 1937 között Európában időrendi sorrendben a következő országokban keletkeztek totális, tekintélyelvű diktatúrák és az utóbbihoz közel álló rendszerek: Oroszország, Magyarország, Törökország, Olaszország, Spanyolország, Bulgária, Litvánia, Lengyelország, Portugália, Jugoszlávia, Németország, Ausztria, Észtország, Lettország, Görögország, Románia.”² A következő évtizedekben alig javult a kép.

Könyvünk könyvtári körben vizsgálódik a két nagy európai totális diktatúra, az orosz (szovjet) bolsevik („vörös”) és a német nemzetiszocialista („barna”) terepén. Minthogy a Szovjetunió számára a második világháború győztes hatalmaként lehetővé vált egy jelentős régió országainak – köztük hazánknak – a szovjetizálása,

természetszerűleg fontosnak tartottuk a hazai fejlemények vizsgálatát is. Utóbbi kutatása esetében örömmel utalhatunk egy 2018-ban megjelent, öt szerző elemzését tartalmazó kötetre a Rákosi-korszak könyvtárügyéről.³ A diktatúra és könyvtár témaköréről most sem összefüggő („kimerítő”) monográfia született, sokkal inkább bizonyos résztémák „mélyfúrása” által kívánjuk láttatni a múlt lényegét. Kötetünk írásainak ismeretében jól összefoglalhatók a diktatúrák könyvtárainak legfőbb jellegzetességei.

A diktatúra vezetői az *ellenséget* a saját nép soraiban is „felfedezték”, s a szociáldarwinizmus jegyében mindent megtettek elüldözésére vagy megsemmisítésére. Nyilvánvaló, hogy ilyen „ellenség” nem kaphat munkát a rendszer kulturális oszlopai közé sorolt könyvtárakban sem. Faji, osztály vagy más szempontú megközelítéssel lehetetlenné tették a jó szakemberek munkáját a könyvtárakban is, miáltal lényegében lehetetlenné tették életüket. Továbbá a könyvtárak – különös hangsúllyal a társadalmi propagandát szolgáló közkönyvtárak – állományából törölni kellett a nem megfelelő ideológiát képviselő köteteket, valamint ki kellett zárni annak lehetőségét, hogy ilyen veszélyt jelentő új művek bekerüljenek a forgalomba.

A diktatúra eszköztárában voltak módszerek a nemkívánatos olvasói rétegek eltávolítására, valamint a preferált rétegek (munkások, nők, gyerekek stb.) szakmai eszközökkel történő befolyásolására (ajánló bibliográfiák, olvasóversenyek, író-olvasó találkozók stb.). E módszerek és eljárások oda vezettek, hogy a könyvtárak elvesztették eredendő demokratikus kultúraterjesztő arculatukat, és egy szűk horizontú propagandaeszköz szintjére degradálódtak.

Kötetünk tanulmányai – mint jeleztük – három országról szólnak. A két külföldi esetben fontosnak tartottuk az előzményeket is feltárni, hogy lássuk a diktatúrák kiépítése során megnyilvánuló diszkontinuitást (és bizonyos szűkebb felületeken a kontinuitást).

A társadalomirányítás kirívóan erős centralizációt, felülről diktált folyamatokat eredményezett. Mindegyik vizsgált diktatúrában a vezér és pártja alatt a vezető erők között kapott helyet a politikai rendőrség: végső soron senki sem lehetett biztonságban. Legkevésbé azok a „harcostársak”, akik esetleg vetélytársként léphettek volna fel.

Az Orosz Birodalom felbomlása, a végtelen szenvedéseket hozó háborút követő polgárháborús időszak (a legújabb történészi feldolgozás akár 25 milliós embervesztést is lehetségesnek tart⁴) közben és után *Lenin* feleségének, *N. Krupszkájának* az irányításával új, „forradalmi” könyvtárügy megalapozása kezdődött. A házaspár által korábban megismert és nagyra értékelt angol és svájci public library mintája helyett a szavak szintjén a propagandatevékenység lépett, közben pedig az országot ijesztő mértékű írástudatlanság⁵ jellemezte. Írásaink a *második világháború kitöréséig* követik a szovjet könyvtári fejleményeket. A későbbi évtizedek külön elemzést kívánnak, amelynek éreztetnie kell a meg-megújuló, ám erőtlen modernizációs kísérleteket, melyeket a rendszer lényegéből következő belső inercia mindig elfojtott.

A hitleri hatalomátvételt követő könyvégetések (1933. május) után – melyeket *Babits Mihály* azonnal elítélt a *Nyugat* című folyóirat hasábjain – a német közkönyvtárak rendkívül gyors *gleichschaltolás* áldozatai lettek.⁶ Az ezer évre szánt, ám mindössze tizenkét évig tartó német folyamat – leegyszerűsítve – két szakaszra bontható: a gyors hatalmi berendezkedés után (ennek sajátos lenyomata a *Die Bücherei* című szakfolyóirat 1934-es első évfolyamának általunk elvégzett elemzése) néhány évig viszonylag „nyugodt” szakmai tevékenység folyt (még jogszabály is született, melyet azután rövidesen sutba dobtak), majd a háborús időszakban minden átalakult, s meghatározó prioritás lett a fronton harcoló 10 millió katona olvasmányokkal való ellátása.

A hazai szovjetizálást illetően egy általános – művelődés- és könyvtárpolitikai – fejezet mellett két esettanulmány kap helyet: az egyik a „fordulat évének” folyamatait, a másik a pártállam vezető napilapjának, a *Szabad Népek* könyvtárról és olvasásról szóló, iránymutatásnak szánt írásait mutatja be. A hazai könyvtárpolitika alig tért el a folyamatosan példaként emlegetett szovjet mintától. Ugyanaz a gyanú kísérte az ellenség alattomos kártevésétől („szabotázs”, „éberség”) a túlfűtött, túllihegett „sztahanovista” attitűdig a mennyiségi rekordok hajszolásában.

Mindhárom diktatórikus ország könyvtárai alapjaiban térnek el az angolszász paradigmától: nem alulról építkeznek, vagyis nem a polgárok által külön megszavazott adóból jönnek létre és működnek, hanem a mindenható állam „nyomja le” a könyvtárak szolgáltatásait az alattvalók torkán.

A három fő fejezet után található ismertetések és bírálatok a friss német szakirodalom műveire koncentrálnak. Ezekből kitűnik, milyen komolyan veszik a német szakemberek a múlttal való szembesülést. Nagyon fontos teendő rajzolódhat ki itt számunkra: a közgyűjteményekbe került, a diktatúra idején törvénytelenül elkobzott kötetek hajdani tulajdonosait – vagy jogos örököseit – kárpótolni kell, esetleg vissza is adva számos kiadványt.

Összeállításunkat névmutató egészíti ki. A kötetben szereplő tanulmányok formai megjelenését és hivatkozásait egységesítettük, és javítottuk a korábbi sajtóhibákat.

JEGYZETEK

1. SZENDE Pál: A kényelmetlen demokrácia. = *Századunk*, 1928. 2. sz. 96. p.
2. ORMOS Mária: Diktatúrák keletkezése Európában. = *Uő: A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században*. Budapest: Múlt és Jövő, 2005. 169–170. p.
3. *Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945–1956)*. Szerk. Sonnevend Péter. Budapest: OSZK – Gondolat Kiadó, 2018. 338 p. (Nemzeti Téka)
4. KRASENNIKOV, Pavel Vladimirovič: *Vsadniki Apokalipsisa. Istoriâ gosudartsva i prava Sovetskoy Rossii 1917–1922*. Moskva: Eksmo-AST, 2023. Továbbá ezekben az évek-

- ben elhagyta az országot 2 millió ember, az addigi politikai és szellemi elit nagyobb hányada. A könyvből vett adatok közvetlen forrása az orosz kormányközeli *Rosszijszkaja Gazeta* című lap honlapja: <http://rg.ru/2024/02/12/pravo-katastrof.html> [2024. 02. 13.]
5. A komolyabb számítások és becslések az Orosz Birodalom egészére nézve az első világháború éveiben 25-27%-os írás-olvasástudást közölnek (az európai részen ez 30-40%, míg a szibériai és közép-ázsiai térségben csupán 5-10%-ot jelent). A húszas és harmincas években tízmilliók vettek részt az írás-olvasás elsajátítását célzó tanfolyamokon.
 6. E kifejezés a náci élet minden területére kiterjedő erőszakos egységesítést jelent egy központilag vezérelt ideológia szellemében. A gleichschaltolt (szak)területeken általában egy illetékes Führer (vezér) kapott teljhatalmat.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kötet írásai nem készülhettek volna el segítők nélkül.

Az anyaggyűjtésben és a külföldi szakirodalomhoz való hozzáférésben segítségemre volt:

- *Dr. Ádám és Heide Sonnevend* (Rostock) nagyvonalú mecénásként a német antikvár piacról számos korabeli kiadványt szerzett be; ezek közül mint legfontosabbat külön érdemes említeni a *Die Bücherei* című folyóirat teljes sorozatát (1934–1944).
- *Prof. Dr. Tilo Brandis* (1935–2022), a Staatsbibliothek zu Berlin kéziratárának igazgatója több mint tíz éven keresztül nagyvonalúan vendégül látott, hogy intézményének neves Osteuropa-gyűjteményében kutathassak, másolhassak.
- *Lányom, Sonnevend Júlia*, a Columbia Egyetem (New York) média szakának doktoranduszhallgatójaként (2008–2013) több ízben lehetővé tette számomra, hogy az egyetem központi könyvtárának (Butler Library) tízmillió kötetes kincsestárában számos nyelven szerezzek meg anyagokat.

A *Könyvtári Figyelőben* megjelent tanulmányok gondozójaként *Kovács Katalin* felelős szerkesztő mindent elkövetett a szerző teljesítményének elismerésére és ösztönzésére.

Rácz Ágnes, a nemzeti könyvtár nyugalmazott igazgatója lankadatlanul dolgozott az írások egységes kötetű formálásán, továbbá a használatot megkönnyítő névmutató összeállításán.

Budapest, 2024. február

I.

A „VÖRÖS” BOLSEVIK-SZTÁLINISTA
KÖNYVTÁRAK ÉS ELŐZMÉNYEIK
(1830–1941)

MEGKÉSETT FELÍVELÉS*

A cári Oroszország közkönyvtárügye és olvasáskultúrája (1830–1916)

„...minél tovább vagyok Jasznaóban, annál jobban fáj az engem ért sérelem, és annál elviselhetetlenebbé válik egész elrontott életem. [...] Július 6-án csengőszóval, fegyveres csendőrökkel három trojka robogott a jasznaói ház elé. [...] az egész kiszállásnak, véleményünk szerint, nem volt más célja, mint megsérteni bennünket, és megmutatni, hogy az erőszak és az igazságtalanság Damoklész-kardja mindig a fejünk felett függ. [...] Sokszor elismételtem magamban, milyen óriási szerencse, hogy nem voltam itthon. Ha itt lettem volna, valószínűleg már a bíróság előtt állnék – gyilkosként.” (Lev Tolsztoj levele, 1862.)

„Mi a politikai és erkölcsi megaláztatás súlya alatt nőttünk fel. [...] Meghajlottunk és meghódoltunk.” (Vaszilij Kljucsevszkij naplója, 1868.)

„A sajtó szabadságát sohasem kérvényekkel és rimánkodással érték el, hanem magukhoz ragadták.” (Vlagyimir Sztaszov levele Lev Tolsztojhoz, 1895. január)

„A világháború halálosan veszélyes Oroszország és Németország számára.” (Pjotr Durnovo: Memorandum II. Miklós cárhoz)

TÁRSADALOM, OKTATÁS, KÖNYVKIADÁS, CENZÚRA

Bevezetés**

Az orosz államiség történetében a IX. század óta felívelés és pusztulás, megszállás és saját önkényuralom – meg külső gyarmatosítás – drámaian váltogatta egymást. A XVIII–XIX. században a Romanov-dinasztiának sikerült az országot az európai nagyhatalmak

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2012. évi 2. számában jelent meg.

** A szövegben előforduló orosz neveket, intézményeket, címeket GYURGYÁK János *Szerzők és szerkesztők kézikönyve* (Budapest: Osiris, 2005. 373. p.) című műve alapján, a bibliográfiai hivatkozásokat a könyvtári írási szabvány szerint adtuk meg. (A szerk.)

sorába emelnie, miközben az egyre terjeszkedő birodalom nemegyszer szembesült történelmi lemaradásával. Néhány jelentős uralkodó, Nagy Péter (1696–1725, 1721-ben imperátori, császári címet vett fel), II. (Nagy) Katalin (1762–1796), I. Sándor (1801–1825), majd unokaöccse, II. Sándor (1855–1881) cár kemény kézzel, igazi egyed- vagy önkényuralkodóként reformok sorát vezette be a lemaradás csökkentésére, de az uralkodók többsége inkább konzerválni igyekezett mindent, ezzel is tovább növelve a hátrányt. Témánk mozaikszerű kibontása rávilágíthat a cári orosz közpolitika „eurázsiai” jellegére, annak legutolsó időszakában is, amikor jó szándékú szakpolitikai (sajtó-, könyvkiadásbeli, könyvtárügyi) kezdeményezések a mindent uraló „nagypolitika” erővonalaiba ütköztek, s végül halasztást vagy vereséget szenvedtek.

Akar(hat)ott a cári rendszer olyan demokratikus intézményrendszert, amely mindenki számára osztatlanul kínálja a szellemi gyarapodást és a polgári tudatot erősítő kulturális tőkét? Eljuthatott ebbe az intézménybe, a könyvtárba a minőségi olvasnivaló, ha a „legfelső államérdekeket” védelmező cenzúra bizalmatlansága ezt bármikor megakadályozhatta? Ilyen és hasonló kérdések juthatnak az olvasó eszébe, miközben e vázlatos bemutatással ismerkedik, várva, hogy az orosz szakma törekvései célt érjenek.

A kor jellemzése

Az Orosz Birodalom Napóleon legyőzése után látszólag fénykorát élte. A katonai sikerek (az orosz hadsereg kétszer Párizsig jutott el) és a szellemi fellendülés (Puskin életműve csak egy jel) ráébreszthették az európai elitet is, hogy az „orosz medve” még sokra lesz képes. I. Miklós azonban leszámolt a decemberi lázadókkal, a dekabristákkal, és valami olyat próbált tartósítani a XIX. században, ami *Rettegett Iván*² (1547–1584) és Nagy Péter uralkodásának keverékét idézte. A cár konzervál(hat) vagy reformál(hat), mindenki más csak e döntések gondolkodás (és főleg kételyek) nélküli végrehajtására hivatott. Önkényuralom (egyeduralom), pravoszláv hit és népesség: e hármas ideológia jegyében a birodalom tagja csak alattvaló lehetett.

A krími háborús vereséggel (1853–1856) kezdetét vette az utolsó hatvan év baljós sorozata:

- a fő célt, Konstantinápoly „felszabadítását” és a Boszporusz birtokba vételét tekintve sikertelen balkáni háború (1877–1878),
- a csúfos kudarccal és a hadiflotta pusztulásával végződő japán háború (1904–1905), majd ezt követően az önkényuralmi rendszert meghátrálásra kényszerítő első orosz forradalom (1905–1907),
- végül a cári rendszer totális összeomlásához, az idejétmúlt reakcióból a másik véglet, a szélsőbal utópista-bolsevista totalitárius diktatúrájához vezető első világháború (1914–1917).

A XIX. századi orosz valóság talán más jövőt is hozhatott volna, de csak folyamatosan jobb államvezetés és kevesebb militarista kalandorság esetén.³ A reformer II. Sándor számos konzervatív liberális változtatással (jobbágyfelszabadítás, közigazgatási reform keretében a *zemsztvo* intézményének létrehozása, hadügyi reform az általános hadkötelezettség bevezetésével, oktatási reform stb.) korszerűsíteni igyekezett a harminc év alatt megcsontosodott miklósi rendszert. Meggyilkolását követően éles fordulatot vettek utódai, az utolsó két cár a fejlődés megállítására és visszafordítására.

A népesség egy évszázad alatt csaknem négyszeresére nőtt, 1913-ban meghaladva a 170 milliót.⁴ A fejlettebb országok közül a növekedési ütem csak az Egyesült Államokban volt magasabb – ott a folyamatos, erőteljes bevándorlásnak is köszönhetően –, viszont a népesség döntő része még falun élt, a mezőgazdaságban dolgozott, miközben átlagban egy parasztgazdaságra nem jutott egy ló sem. Az ipar, a vasútépítés – főként az állami megrendeléseknek köszönhetően – óriási tempóban fejlődött (utóbbi hossza kerekítve 1854-ben ezer km, 1874-ben 18 ezer km, 1894-ben 35 ezer km, 1913-ban 70 ezer km), de a fejlett országok mögötti lemaradás egy főre számítva alig csökkent. A népesség elenyésző töredéke dolgozott az iparban és a kereskedelemben.⁵ A vidék irányításában meghatározó szerep jutott a mintegy kilencven kormányzóság vezetésének. (A korszak vége felé a kormányzóságok 0,3–3 millió lakosú, nagy kiterjedésű országrészek.)

Oktatás, írás-olvasás

Az elemi iskola működtetése Oroszországban is hagyományosan az egyház tennivalóihoz tartozott, ám az ortodox egyház inkább tekintette feladatának a vallás, az egyházi hittételek elsajátítását, mint a korszerűbb ismeretek terjedését is elősegítő írás-olvasást. Más megközelítésben: inkább nevelést, mint oktatást végeztek. Az iskoláztatás csak a XX. század elején vált kötelezővé, ám még 1913-ban is az iskolaköteles gyerekeknek csupán 44%-a járt iskolába. A századfordulón az analfabéták aránya csaknem négyötöd volt.⁶ Ezen belül a regionális arányok drámai eltéréseket mutattak: a baltikumi 80% feletti írás-olvasás a közép-ázsiai régióban 1-2%-ra olvadt. Az orosz nemzetiségűek csak valamivel voltak jobb helyzetben az országos átlagnál (30%). 1914-ben a nagy ország 124 ezer iskolájában csaknem 10 millió gyerek, ugyanekkor a gimnáziumokban csupán 127 ezer diák tanult. Utóbbiak több mint fele nemesi családból, kevesebb mint egyharmada városi polgárcsaládból jött, míg a parasztságot csupán 6% képviselte, a fennmaradó egytized pedig papi és egyéb családból származott.⁷ A felsőoktatás hallgatóinak száma a századfordulón 15 ezer (valamivel több, mint a korabeli, 20 milliós Magyarországnak).

Könyvkiadás, sajtó, honoráriumok és cenzúra

A könyvkiadás orosz földön hosszú ideig szinte kizárólag egyházi célokat szolgált, részben ezért is a választék minimális maradt eleinte, hogy azután a XVIII. század végétől – a szekularizáció és a felvilágosodás óvatos térhódítása közepette – mind nagyobb teljesítményt mutasson fel. (Kerekítve: a XVI. században összesen százféle kiadvány, a XVII. században ezer, a XVIII. században 12 ezer, míg a XIX. században már 250 ezer fajta kiadvány jelent meg.)

A fejlődés a XIX. század második felében vett egyre nagyobb lendületet. 1856–1861 között, tehát hat év alatt összesen közel 11 ezer kiadvány – könyv, brosúra, folyóirat, napilap – látott napvilágot, majd 1877-ben csaknem 5,5 ezer, 1892-ben 9,6 ezer (ebből 7,2 ezer, 75% az orosz nyelvű). 1894-ben már 10,6 ezer, 1912-ben pedig 34,6 ezer, így Németország mögött ekkor már második helyet foglalva el a világ országai között. A XX. század első évtizedében a nyomdák száma megközelítette a 2800-at.

A korábbi korszak kiemelkedő kiadója volt A. F. Szmirdin (1795–1857), aki 1831 decemberében a fővárosi, szentpétervári híres Nyevszkij sugárúton nyitotta meg elegáns könyvesboltját (egyben „klubot” és könyvtárt) közéleti eseményként, az írók és cenzoraik jelenlétében. A kapitalista korszak nagy kiadói közé tartozik M. O. Wolf (1825–1883); A. Sz. Szuovorin (1834–1912), a nagy sikerű *Nyiva* magazin kiadója (1890 után már 170 ezres heti példányszámmal); a német származású A. F. Marx (1838–1904); továbbá F. F. Pavlenkov (1839–1900), akinek a hagyatékából népkönyvtárak sokaságát alapították, amint erre még kitérünk; végül I. D. Szityin (1851–1934), az ő *Russzkoje Szlovo* című napilapja a háborús években először ért el Oroszországban egymillió példányszámot.⁸ Az 1913-ban kiadott könyvek és brosúrák összesített példányszáma 100 millió volt; az egy lakosra jutó valamivel több mint fél példány azt jelzi, hogy a könyvek olvasóközönsége még mindig szűk. (Talán a lakosság 10%-a lehetett könyvolvasó.)

Az írói tevékenység Nagy Péter idején szekularizálódott: tudós szerzetesek helyett „hivatalnokok” kezdtek írni a könyveket. Nagy Katalin korában, a XVIII. század utolsó harmadában a szerzők kétharmada nemesember, tehát birtoka vagy állása jövedelméből élt.⁹ A XIX. század második felére jelentősen változott a kép, dominánssá a polgári származású (orosz szóval *raznocsinyec*) értelmiségi szerző vált, aki egyre inkább erre a szerzői jövedelmére volt utalva. Az 1850-es évek végétől fokozatosan emelkedtek a honoráriumok; egy folyóiratban lehozott prózai mű esetén egy nyomtatott ív 1859-ben 50, 1871-ben 60–75, 1897-ben már akár 100 rubel honoráriumot biztosított. A kilencvenes évekig azok a szerzők élhettek relatív anyagi biztonságban, akik egyben szerkesztőként is tevékenykedtek: a satirikus *Szaltikov-Scsedrin* vagy a publicista *Ny. Mihajlovszkij* éves bevétele elérte a 10 ezer rubelt, viszont a „csak” szerzői munkájából élő *Turgenyevé* csupán 4, *Csehové* (már a kilencvenes években)

3,5–4 ezer volt. A kevésbé neveseknek meg kellett elégedniük évi 1500–2000 rubeles bevétellel (egy falusi tanító éves jövedelme 6–700 volt). A kilencvenes évek átlagos ívenkénti 100 rubele 1900 utánra 150–200 rubelre nőtt, emögött a példányszámok – főként a napi- és az illusztrált képeslapoké – erős emelkedése figyelhető meg.

A tömeges olvasóközönség megteremtéséhez a „népi” műfajok (kalendáriumok, illusztrált kis terjedelmű filléres kiadványok stb., orosz kifejezéssel *ljubocsnyie* izdanyija, korabeli hazai megnevezéssel: népiratok) térhódítása is hozzájárult. Ezek összesített példányszáma 1910 körül elérte a 10 milliós nagyságrendet (sikeres kalendáriumok akár félmillió példányszámban is elkelték), átlagáruk pedig pár kopek volt, szemben a könyvek néhány rubeles árával.¹⁰ A kettő közti szakadék (minőség kontra ár) áthidalására német mintára a XX. század elejétől számos olcsó könyvsorozat látott napvilágot. A százoldalas, kis formátumú zsebkönyvekért általában csak 10 kopeket kértek (Szuovorin Olcsó könyvtára, V. M. Aptyik Egyetemes könyvtára stb.). Ezek vagy ismeretterjesztő témákat dolgoztak fel (például az orosz irodalom kistükre), vagy klasszikus és igényes kortárs szépirodalmat kínáltak. Aptyik Egyetemes könyvtára (Unyiverszalnaja biblioteka) *Ibsen* darabjaival indult, majd a sorozat kiadta *Goethét*, *Puskint*, *Jack Londont*, *Maupassant-t*, *Thomas Mannt*. Az 1906-ban indított sorozat sikerére jellemző, hogy 1912-ben már 12 nyomda ontotta az olvasók által várt újabb köteteket, a vállalkozás pedig részvénytársasággá alakult át, a kapitalizmus minden szabályát követve.¹¹

A cenzúra feladatköre 1838-ban átkerült a művelődési minisztériumtól (Minyisztyersztvo narodnogo proszvescsenyija) a belügyhöz. Évtizedekig csak „ideiglenes” szabályok körvonalazták a cenzorok tevékenységét.¹² A belügyben Kiadói Főigazgatóságot (Glavnoje upravlenyje po gyelam pecsati) hoztak létre, s ezen belül működött a cenzori hivatal vezetése igazgatóságként. A főigazgatóság hivatalos kormányzati napilapként jelentette meg a *Pravityelsztvennij Vesztnyiket* (1869–1917), valamint a falusi népnek szánt *Szelszkij Vesztnyiket*.¹³ A XIX. század utolsó harmadában a cenzúra bel- és külföldi részre tagolódott. Előbbi a belföldi kiadványokat, valamint a nyomdákat, a könyvkereskedéseket és a közönségnek szánt (nyilvános, közművelődési, nép-) könyvtárakat ellenőrizte, utóbbi pedig a kiadványok importjához adott – vagy nem adott – ki engedélyt. Előzetes cenzúra esetén a cenzornak három hónapja volt, ezután változtatásokat javasolt, s ha ezeket a szerző és a kiadó átvezette, aláírta a nyomtatható kéziratot, és viselte az esetleges következmények felelősségét. Amely kiadványok esetében nem írtak elő előzetes cenzúrát (azt csak 1905-ben szüntették meg), ott a cenzor az újságokat a nyomtatás befejezésekor, a folyóiratokat és könyveket pedig a terjesztés kezdete előtt két-három nappal kapta meg engedélyezés végett. Természetesen ez a rendszer erősítette az öncenzúrát, hisz komoly anyagi érdek fűződött ahhoz, hogy a kinyomtatott mű ne vesszen kárba. Az Orosz Birodalomban 1860-ban 85, 1914-ben már 141 cenzor működött, közülük legtöbben a két fővárosban, minthogy a kiadványok jelentős hányada ott látott nap-

világot. 1914-ben az országban megjelenő közel háromezer időszaki kiadvány egyharmada koncentráldott a két fővárosra, vagyis Szentpétervárra (622) és Moszkvára (323). A napisajtó a cári rendszer utolsó fél évszázadában rohamos fejlődést ért át: 1860-ban 7, 1870-ben 38, 1880-ban 53, 1891-ben 70, 1900-ban 125, 1913-ban 856 cím jelent meg. Sikertörténet az illusztrált hetilapoké: a hetvenes években még csak 100 ezer előfizetőt vonzottak, a századfordulóra ez a szám már félmillióra emelkedett (és nyilván egy példányt jó páran elolvastak, vagy legalább átlapoztak).

A könyvek és a brosúrák terén pontos számokat közöl a Kiadói Főigazgatóság korábbi beszámolója (adatait lásd a 13. jegyzetben). 1882 és 1891 között a cenzúrázott kiadványok száma kerekítve 5200-ról 8500-ra nőtt, ívterjedelemben 42 ezerről (átlag 8 ív) 58 ezerre (közel 7 ív), az összes példány pedig 15 millióról (az átlag közel 3 ezer) 22 millióra (2,6 ezer) emelkedett. Az orosz statisztika nem választotta szét a kis terjedelmű brosúrákat és a ténylegesen könyvnek minősülő (50 oldalt elérő) kiadványokat: így összefoglalóan az állapítható meg, hogy az átlagos terjedelem és az átlagos példányszám – a választék számottevő bővülése mellett – egyaránt szerény mértékben csökkent. P. N. Miljukov könyvének adatai szerint a cári Oroszország könyvkiadása 1912-ben jutott el a csúcshoz: ekkor 34,6 ezer kiadvány összesen 133,5 millió példányban látott napvilágot (ez átlag 4 ezer példány). Ezt követően a számok fokozatosan csökkentek: 1916-ban már csak 18 200 kiadvány jelent meg 109 millió példányban.¹⁴

Ha egy olyan kisebb városban jelentettek meg időszaki kiadványt, ahol nem működött kinevezett cenzor, akkor a kiadványt a kormányzósági apparátus hivatalnokai bírálták el.¹⁵ A cenzorok gyakorta igen leterheltek voltak; a kazanyi cenzornak például a kilencvenes években évente ezer (!) könyvet (1892-ben 1192-t) kellett átvizsgálnia és minősítenie.

Új média

A mozgókép iránt már feltalálása után orosz földön is rögtön óriási érdeklődés nyilvánult meg, s 1896-tól megjelentek az első vetítógépek a nagyvárosokban. 1914-ben 1500 mozi működött, ezek összesen 106 millió (!) nézőt vonzottak. A könnyű befogadást kínáló új média másfél évtized alatt tömeges fogyasztóra talált a jószerevel még szinte írástudatlan közegben, létrehozva az első nagy vetélytársat az olvasás számára.

KÖNYVTÁRÜGY, KÖZKÖNYVTÁRAK

Kezdetek: a nyilvános könyvtárak megjelenése

A nyilvános könyvtár típusa – néhány fontos korábbi alapítást (Tudományos Akadémia Könyvtára Szentpéterváron stb.) leszámítva – Nagy Katalin idején jelent meg Oroszországban, nyilván nem függetlenül az európai, közelebbről a német ajkú világban észlelt tendenciáktól. (Mint sok-sok cári feleség, Katalin is német hercegkisasszonynak született.) *Mária Terézia és II. József* 1774-ben jelölt ki minden örökös tartományban egy-egy nyilvános könyvtárat. (Erre válaszul – minthogy Magyarország nem tartozott ezek közé – hozta létre *Klimo György* pécsi püspök nevezetes *bibliotheca publicáját*.¹⁶)

A novgorodi kormányzó konkrét javaslatot tett le az uralkodónő asztalára, megjelölve a minden kormányzóságban létrehozandó nyilvános könyvtár felállításához szükséges támogatás összegét is. Katalin ezt jóváhagyta, így az első ilyen intézmények megteremtése a helyi szándékok függvénye lett (Tula 1778, Irkutszk 1782, Kaluga 1793 stb.). Több eredményt ígértek a már I. Sándor reformer évtizedében (1804) kibocsátott rendeletek: az új egyetemi működési szabályzatok, a könyvkiadók alapításának és a külföldi könyvek behozatalának a megkönnyítése. Érdekes pillanat, amikor 1803-ban Új-Arhangelszkben – az akkor még Oroszországhoz tartozó Alaszkában – hoztak létre magánkezdeményezésből nyilvános könyvtárat.

Természetesen a kor mindvégig legfontosabb nyilvános könyvtára a szentpétervári Császári Nyilvános Könyvtár (*Imperatorszkaja publicsnaja biblioteka*) volt, amelynek impozáns épülete 1814-ben készült el. Ez a későbbi közneven a „Publicska”: a szovjet időkben Szaltikov-Scsedrin, mai nevén Orosz Nemzeti Könyvtár (*Rosszijszkaja nacionalnaja biblioteka*), mely 1810-től kapott két sor kötelesepéldányt minden oroszországi nyomtatványból. Alapítása (1795) Nagy Katalin nevéhez, a lengyel arisztokrata *Zaluski*-fivérek (mindketten püspökök) Európa-szerte nevezetes 200 ezer kötetes, 1747 óta nyilvános varsói könyvtárának (*Bibliotheca Zalusciana*) a megszerzéséhez és Lengyelország felosztásához kötődik. (Magyarán hadizsákmányként szállították Varsóból Szentpétervárra.) A „Publicska” a cár személye körüli miniszter irányítása alatt állt, egyébként a cári család használatára külön udvari könyvtárat tartottak fenn. A XIX. század második feléhez számos fontos országos könyvtár létrejött (történettudományi, pedagógiai stb.). Oroszországban is sok kereskedelmi (előfizetési, tagdíjat kívánó) kölcsönkönyvtár működött. Fontosak voltak továbbá az egyetemek (Kazany 1804 – itt volt könyvtárigazgató 1825–1837 között, majd rektor a nagy matematikus, *Lobacsevszkij*; Moszkva 1813 – a tűzvész után újjáépítve; Szentpétervár 1823, Kijev 1834, Szentpétervár, Műszaki Egyetem 1842), továbbá a gimnáziumok és a hadsereg (valamint a hadiflotta) vezetésének a könyvtárai is. A későbbiekben az értelmiség tudományos könyvellátá-

sát segítették a kormányzósági székhelyeken létrejött levéltári tudományos bizottságok könyvtárai is.¹⁷ A legfontosabb teológiai könyvtár a troice-szergijevi (zagorszki) kolostorban működő Moszkvai Teológiai Akadémia könyvtára volt, amely fokozatosan számos ősi kolostori könyvtár kincseit is átvette. (A könyvtárat 1919-ben az új hatalom a Rumjancev Múzeumhoz, illetve új nevén a Lenin Könyvtárhoz csatolta, majd a harmincas évek közepén a közel félmillió kötetet Moszkvába szállították.)

Az első átfogó könyvtárfejlesztési tervet N. Sz. Mordvinov (1754–1845), a kor egyik legműveltebb orosz közéletli alakja¹⁸ 1810-ben tette le I. Sándor asztalára, városi nyilvános könyvtárak létrehozását javasolva. Mint annyi más, ez is a fiók mélyére került. Mordvinov kormányzóként 1830-ban a belügyminiszterhez folyamodott analóg javaslattal: öt-hat év alatt központi kormányzati pénzből létesítsenek mind az 50 kormányzóságban nyilvános könyvtárat (publicsnaja biblioteka), valamint támogassák a könyvkiadás és -kereskedelem meghonosítását. Mordvinov törekvéseiben hasonlítható fiatalabb kortársához, a szintén angломán *Széchenyi István*hoz. A javaslat szinte szó szerint visszaköszön a belügyminisztériumi körlevélben, amely 1830. július 5-én lett szétküldve az összes kormányzóságba: ám a Mordvinov javasolta kormányzati szerepvállalás ezzel be is fejeződött, mert a körlevél a helyi kormányzót és a nemesi vezetőket kérte fel a gondolat anyagi és erkölcsi támogatására.

A következő másfél évtizedben összesen 27 kormányzósági (és ezenfelül tucatnyi megyei) könyvtárat létesítettek, s ezekben összesen 77 ezer kötet könyv kapott helyet (átlag közel 3 ezer kötet, miközben a szélsőértékek: 1100 és 11 ezer). Az eredeti tervvel ellentétben fizetett könyvtárost csak kevés helyen alkalmaztak, hogy az önkéntes felajánlásokat inkább könyvek és időszaki kiadványok vásárlására fordítsák. Egy 1840-es elemzés az akkor működő 26 könyvtár 66 ezer kötetének tartalmi összetételéről tájékoztat (kerekített számok): szépirodalom és irodalomtörténet – 35%; időszaki kiadványok – 24%; történelmi, földrajzi művek és útleírások – 20%; orvosi, műszaki, mezőgazdasági és természettudományi könyvek – 12%; vallás és jogtudomány – 3-3%; filozófia – 2%. Az olvasók a kölcsönzésért fizettek, ezt többnyire csak a birtokos vagy hivatali nemesek, katonatisztek, esetleg kereskedők és lelkészek vállalhatták. A helybeni használat viszont ingyenes volt, egyes helyeken még a katalógust is igénybe vehették az érdeklődők. Az egy könyvtárban évente megforduló olvasók száma elég szerény volt: leggyakrabban pár tucatról tanúskodnak a számok. Az éves látogatói szám néhány kiemelt könyvtárban érte el a 2-3 ezret (Odessza 3 ezer, Tambov 2 ezer, e körben már a kispolgárság képviselői is megjelentek). A negyvenes években érték el néhány könyvtárban az évi 2-3 ezer kölcsönzés szerény nagyságrendjét. Az 1848-as európai forradalmak ellenhatásaként a hatalom szigorította e könyvtárak cenzori és rendőri felügyeletét (sok meg is szűnt), s a helyzet csak I. Miklós halála után kezdett javulni. Összefoglalva mégis megállapítható, hogy a közösségi (nem magán) „könyvtár” fogalma ezekben az évtizedekben reális jelenséggé vált, jóllehet még inkább csak a szűkebb társadalmi-szellemi elit körében.

A zemsztvo és a helyi közkönyvtárak születésének előzményei

Már I. Sándor reformkorszakának bizalmasa, M. M. Szperanszkij készített olyan tervezetet, amely az Orosz Birodalom államszervezetét némileg demokratikusabbá tette volna (városi és kormányzósági önkormányzati testületek, végül országos parlament). Csak évtizedekkel később kezdtek hozzá az átalakításokhoz, így az 1864-es közigazgatási reformtörvény lehetővé tette a – korlátozott jog- és hatáskörű – falusi-városi és járási, majd később a kormányzósági hivatalok és testületek (zemsztvo és duma) felállítását. A kormányzósági dumába a helyi és járási zemsztvók választottak képviselőket. Természetesen a vagyoni előny dominált: az első években a helyi zemsztvókban a nemesek aránya 42%, míg a kormányzósági szinten már 74% volt. Ezzel szemben a parasztok aránya a két szinten: 10,5, valamint 4%. Az országos parlament, a Duma viszont csak az első forradalom idején, 1906-ban születhetett meg, Szperanszkij után csaknem száz évvel. Minthogy a zemsztvo érdemi politikai szerepet nem kapott (hatásköre: utak, egészségügy stb.), előtérbe került működésében a közoktatás és az iskolán kívüli népművelés, az elemi szintű írás-olvasás elterjesztése.

Az 1860-as évekig az ortodox egyház lelkészei szerveztek elemi iskolákat vagy legalább vasárnapi iskolát, most a zemsztvo képében komoly vetélytársuk jelent meg. A zemsztvók 1875-ig 10 ezer iskolát nyitottak, ezekben (többnyire) 150–300 kötetes könyvtár is helyet kapott. Felettük pedig, támogatást nyújtandó, több országos művelődéspártoló társaság (Pétervári Pedagógiai Társaság, egy másik a Mordvinovék Szabad Közgazdasági Társasága – Volnoje ekonomicseszkoje obszcseszto – keretében 1861-től működő alfabetizációs bizottság, Komitet gramotnosztyi) jött létre. 1880-ban egy szakértő kiszámolta, hogy a teljes országos lefedéshez nem néhány tízezer, hanem több százezer iskolára lenne szükség.

A helyi oktatáspolitikai természetes következményeként a zemsztvók az általános műveltség megszerzéséhez és fejlesztéséhez szükséges olvasáskultúrával is foglalkozni kezdtek. Az 1865-ben megjelent sajtótörvény a belügyminisztérium (és a kormányzó) engedélyéhez kötötte új könyvtárak létrehozását (tipikus „húzd meg, ereszd meg”, adok-fékezek szituáció). Az 1884-es cenzúraszabályzat mellékletében helyet kapott a nyilvános könyvtárak „ideiglenes” szabályzata (Pravila o publicsnih bibliotyekah). Ez a szabályzat az első orosz forradalom éveit leszámítva egészen 1917-ig érvényben maradt, melynek értelmében a belügyminisztérium felhatalmazást kapott olyan jegyzékek kibocsátására, amelyek kötelezően megszabták, milyen kiadvány kerülhet a népkönyvtárakba.

Eleinte a zemsztvók csupán helyi olvasóköreket szervezhettek (1872), majd a kormányzat 1876-tól engedélyezte a működésüket a kormányzósági székhelyeken is. A kötelező országos jegyzékek a könyvkiadás-könyvkereskedelem szintjén már cenzúrázott, tehát engedélyezett választéknak csupán 3-4%-át tartalmazták, a könyvtá-

rák csak e szűkített választékból meríthettek. Kihagyták az olyan nagy kortárs írókat is, mint Csehov, Dosztojevszkij, Korolenko, Leszkov, Nyekraszov, Szaltikov-Scsedrin, tehát a könyvtárak és olvasóköri az állami ideológia eszközeivé degradálódtak a kormánypolitika kezében.

Az orosz közkönyvtárak első negyedszázada (1880–1905)

1883-ban országos tanítói konferenciát szerveztek a zemsztvók, ahol kimondták, „a népiskolák csak akkor fognak jól szervezettek és szilárdan működni, ha mindenütt népiskolákra támaszkodhatnak”, és „az iskolai könyvtár köteles az olvasói ízlést nevelni és bővíteni”.¹⁹ A fent említett 1884-es „ideiglenes” szabályzat alapján a belügyminiszter többször adott ki további korlátozásokat életbe léptető körleveleket (a tanuló ifjúság nem látogathat térítéses könyvtárakat, az iskolai könyvtárak állományában sem lehet olyan kiadvány, amely a közművelődési és népiskolák tiltólistáin szerepel stb.). 1892-ben a belügyminisztérium az időszaki kiadványokra is korlátozó jegyzéket bocsátott ki.

A kormányzati pénzügyi támogatás – amely hiányzott a zemsztvók által létesített népiskolák esetében – inkább egyházi fenntartású iskolai és népiskolák létesítését erőltette, ismét a nagyobb megbízhatóság jegyében. Az egyházközségi iskolai könyvtárak korábbi 12 ezres száma a kilencvenes évek elejére így módon elérte a 27 ezres nagyságrendet, vagyis szerencsésebb körzetekben eljutott fokozatosan a falu népéhez. Már csak azért is, mert ebben az időszakban a zemsztvók és más civil szervezetek közösségi célú könyvtárai még inkább városi intézményként ismertek: a nyolcvanas évek közepén az európai Oroszországban számuk mindössze 421, a mai ukrán és fehérorosz területek könyvtáraival együtt sem érte el az 500-at. Ezen belül a főbb típusok:

- a kereskedelmi kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek (biblioteka dlja cstenija); ezekben a kölcsönzés csak viszonylag magas térítés mellett volt igénybe vehető,
- a különböző szakmák, értelmiségi csoportok (orvosok, jogászok) társaságainak vagy klubjainak könyvtárai,
- a magas beiratkozási díjat, kölcsönzés esetén ezenfelül bizonyos térítést megkívánó, de elvben mindenki számára hozzáférhető városi közművelődési könyvtárak (ezeket nevezték obszcsesztvennaja bibliotekának),
- s végül a legifjabb típus, a kölcsönzést is ingyenesen nyújtó népiskolák (narodnaja biblioteka).

A közművelődési könyvtárak közül egyesek már figyelemre méltó szintet értek el, a jobbakkal akár 30–80 ezres állományukkal több ezer beiratkozott olvasót, több tízezer látogatót vonzottak (1892-ben Odessza: 70 ezres állomány, 4500 olvasó, 47 ezer látogató; Harkov: 30 ezres állomány, 2 ezer olvasó, 25 ezer látogató stb.).

A zemsztvók által létrehozott ingyenes népiskolák és olvasótermek száma a kilencvenes évek elején háromezerre tehető. Döntő többségük iskolákhoz kapcsolódott, s tipikusan heti egy-két alkalommal lehetett kölcsönzésért felkeresni. Állományuk általában ezer körüli, a nagyobbaké másfél ezer kötet, használatuk ennek megfelelően igen szerény. Néhány városi népiskola számát kivételnek: az első harkovi népiskolának 3,5 ezer beiratkozott olvasója egy év alatt 29 ezer látogatást tett és 41 ezer kötetet kölcsönzött, az odesszai népiskola hasonló adatai: 7,5 ezer olvasó, 67 ezer látogató, 88 ezer kölcsönzés. Ezek fölé emelkedett az 1885-ben alapított moszkvai, Turgenyev író nevét viselő könyvtár (Biblioteka-csitalnya im. I. Sz. Turgenyeva, mely ma újra e néven működik), mely évi 80 ezer látogatást és 100 ezer kölcsönzést regisztrált.

A Szabad Közgazdasági Társaság 1894–1895-ben elemzést készített különböző kormányzóságok öt megyéjének adataiból az ottani iskolai és népiskolákban kölcsönzött csaknem 370 ezer mű tartalmi összetételéről. Az eredmények szerint a szépirodalom 47%-kal részesedett, ezt követte a vallási és erkölcsnemesítő tematika 31%-kal, a történelemre 15, az összes természettudományi és a mezőgazdasági irodalomra 7% érdeklődés jutott.

Az orosz közkönyvtárak rövid fénykora (1905–1916)

Az első orosz forradalom nyomására a kormányzat engedményekre kényszerült szinte minden téren. Nem volt kivétel a cenzúra sem – ez közvetlenül érintette a könyvtárak működési feltételeit. Már 1904 végén, 1905 elején több kormányzóságból kérelem fordult a központhoz az 1890-es cenzúraszabályok enyhítése végett. 1905 nyarán az Orosz Bibliológiai Társaság feljegyzésben összegezte a könyvtárak változtatási igényeit, s ezt az iratot küldték szét – támogatást várva – a kormányzósági zemsztvókhoz.²⁰ Eredményt akkor értek el, mikor az általános sztrájk közeledtével a kormányzat meghátrált, s 1905. december 2-án eltörölte az 1890-es cenzurális korlátozásokat. Ezt megelőzte az 1905. október 17-i cári manifestum, amely a politikai és szabadságjogok részleges érvényesülésének nyitott utat. A következő könnyítés 1906 februárjára datálódik, amikor az iskolákban működő népiskolák számára oly terhes kötelező (az 1884-es és a későbbi) jegyzékeket is annullálták, így végre szabadabban gyarapíthattak olyan könyveket, amelyek iránt tényleges igény mutatkozott. (S nem utolsósorban kaphatók is voltak a korábbi kötelező jegyzékek számos tételével ellentétben.) A forradalmi apállyal a kormányzat és a kormányzók

új erőre kaptak korábbi egyeduralkodó törekvéseik érvényesítéséhez. (Például bekérték az olvasói nyilvántartásokat annak vizsgálata céljából, hogy megbízható-e az olvasó-alattvalók olvasmányaik tükrében.)

A birodalom egyik legműveltebbnek számító kormányzóságában, a harkoviban a teljes népességből a helyi zemsztvók által fenntartott könyvtárakat 1908-ban a lakosság 2,9, öt évvel később 3,55%-a használta. (Az arány a kevésbé tehető és főleg kevésbé igyekvő kormányzóságokban ennek csupán tizede lehetett.)

A birodalom egészét tekintve a zemsztvókhoz kötődő köz- vagy népkönyvtárak száma 1912-ben 19 ezerre, 1916-ra már 24 ezerre növekedett. Mintegy négyötödük változatlanul a helyi elemi iskolához kapcsolódott, s kínálatuk meglehetősen szegényes volt (átlag 300 kötet). A moszkvai kormányzóság főbb adatai: 634 könyvtár, ezen belül 534 egyben gyermekkönyvtár (nyilván iskolában működtek), 6 térítéses könyvtár, 18 gyári, 28 az antialkoholista szervezet keretében. (Összesen 29 könyvtárban volt olvasóterem.) A kereskedelmi célzatú (többnyire könyvesboltokhoz kapcsolódó, tehát városokban működő) könyvtárak száma kétezerre tehető az első világháború idején (ebből 59 Moszkvában, 45 Szentpéterváron).

Számos kormányzóságban alapos statisztikai jelentéseket bocsátottak ki a könyvtárak helyzetéről, helyi tanfolyamokat szerveztek a könyvtárosok képzésére. A zemsztvók az 1917. februári polgári forradalom után a következő évre igen jelentős pénzügyi eszközöket terveztek a könyvtárak, a lassan már formálódó járási-megyei könyvtárhálózatok (letéti rendszer stb.) fejlesztésére, azonban ezt az önkormányzati rendszert az októberi hatalomátvétel után a bolsevikok egy tollvonással felszámolták.

A Szent Szinódus, a legfelső egyházügyi hatóság mellett működő oktatási tanács gondoskodott arról, hogy 1909 és 1914 között az egyházi iskolai és népkönyvtárakba összesen 15,5 millió tankönyv és más, nem tananyagnak minősülő olvasmány jusson. Jelentősége az olvasáskultúra terjedése szempontjából felbecsülhetetlen, ám hosszabb távon bumerángineffektussal fenyegetett. Az egyházi iskolai vagy közkönyvtárak száma a csúcson, 1916-ban már meghaladta a 33 ezret.

Össességében 1914-ben az Orosz Birodalom területén 76 ezer könyvtár működött, ezek állománya elérte a 46 millió kötetet (átlag 600 kötet). A 76 ezernek csaknem négyötöde iskolai könyvtár. (E halmaz összegzett állományáról nem találtunk adatot.)

Regionális történetek a vidéki könyvkultúráról, közkönyvtárakról

Egy olyan hatalmas területű és népességű birodalomban, ahol a két főváros alapvetően különbözött (170 millióból különben is 3 millió lakost jelentett, mindössze 2%-ot) a végül mintegy 90 kormányzóságra tagolódó, s igen gyakran tényleg Isten

háta mögötti (ritkán lakott, úttalan stb.) vidéktől, érdemes felvillantani pár képet a vidéki közkönyvtárak megszületéséről és kezdeti eredményeiről.*

Szibéria a XIX. században épp csak elindult a modernizáció útján; sokak számára még mindig a száműzetés és kényszermunka fogalmát idézte fel. A reformok évtizedében a meginduló vasútépítkezések új lehetőségeket és igényeket ébresztettek, de ez inkább csak a nyolcvanas évekre vált valósággá: addig a könyvek is ló vontatta eszközökön (postakocsi stb.) érték el a távoli városokat (Tyumeny, Irkutszk), gyakran 20–25 nap alatt, de ez a közlekedésre alkalmatlanabb évszakban akár 1–4 hónapig is eltartott. Szemfüles kereskedők a hatvanas évek derekától már tartottak vegyesboltjukban néhány könyvet is.²¹ Kifejezetten csak könyvvel foglalkozó boltok a nyolcvanas évektől jelentek meg szibériai városokban (1885: Krasnojarszk, 1886: Tobolszk), a kilencvenes évektől pedig már nagykereskedői lerakatok, raktárak is szerveződtek (főként a népies kiadványok köréből). Ennek ellenére igen ritka tünelemény a családi könyvanyag. Egy hivatalos felmérés a századfordulón egy járás 1262 házából 378-ban talált könyvet (összesen csupán 1441 példányt, tehát még 4 könyv sem jutott egy könyvet birtokló családra).

Az Észak-Kaukázus Puskin és Lermontov óta kissé ismerős lehet számunkra is. A sztavropoli kormányzóság – innen származott *Gorbacsov* – névadó székhelye a XIX. század közepén 14 ezer lakost számlált, amikor 1852-ben megnyitották az első fizetős nyilvános könyvtárat.²² Ezt egy hivatali épületben rendezték be, s megnyitásakor közel 500 vásárolt és 65 ajándékozott kötetet számlált (fővárosi könyvkereskedőtől vártak még 240 kötetet). A szabályzat szerint egy állami alkalmazott évi jövedelmének 1%-át, míg egy magánszemély 7 ezüst rubelt volt köteles áldozni a szolgáltatásért. Közel 30 évig működött így a könyvtár, mígnem 1880-ban városi fenntartásba került, és gyarapítása közpénzből folytatódott. (A városi дума 700, a statisztikai hivatal 200 stb. rubelt adott e célra.) Századvégi adatok szerint leginkább szépirodalmat vettek ki az olvasók (közel 8 ezer kötet), ezt követték az időszakos kiadványok (5500), de igényeltek gyermekirodalmat is (1100). A gyűjtemény elég jó választékot kínált a XIX. század neves orosz és nyugat-európai íróinak műveiből. Már a nyolcvanas évek elejétől közel 50 folyóiratot és újságot járattak. Az olvasók negyedét a diákok tették ki, mögöttük magasabb arányban voltak jelen a hivatalnokok (23), pedagógusok (17), katonák (14), valamint a kereskedők és az orvosok (5–5%). A század legvégén szinte gomba módra nyitottak meg számos további könyvtárat az érdeklődő közönségnek, most már nemcsak a székhelyen, hanem kisebb települé-

* E sorok szerzője még száz évvel később is azt tapasztalta, hogy a fővárost elhagyva, tehát Moszkvától csupán 30–50 kilométerre, valami egész más világ kezdődik, a „földrajzi” út egyben „időutazásnak” is beillt. Egy orosz a fővárostól 150–200 kilométerre még „Moszkva-környékről” beszél, s tegyük ezt át hazai viszonylatra: Debrecen, Szeged vagy Pécs mint Budapest „környéke”? Ott a távolság úgy 800–1000 kilométernél kezdődik, s lehet ennek többszörösét is átélni.

seken is, sőt faluhelyen is megjelentek a könyvtárak (1897-ben 11, a következő két évben pedig 5 és 13 kis [ujezd] népkönyvtár megnyitására került sor).

A szaratovi kormányzóság egyik megyéjének (ujezd) székhelye volt a Volga partján *Caricin*, a későbbi hatalmas iparváros Sztálingrád, mai nevén Volgográd. A városi közművelődési könyvtár 1896-ban létesült a helyi tűzoltóság épületében.²³ Berendezését segítette nagylelkű mecénásként egy helyi kereskedő, *V. Lapsin*. Az olvasók havi 15 kopejkát (tehát éves szinten körülbelül 2 rubelt) fizettek, ha kölcsönözni kívántak. A gyűjtemény 1917-ben elérte a 9 ezres határt. 1900-ban a járási zemsztvo kidolgozta a falusi népkönyvtárak telepítésének tervét. Anyagi háttérként kínálkozott a nagylelkű kiadó, *F. Pavlenkov* hagyatékából igényelhető támogatás. (Az első évben ez könyvtáranként 100–100 rubel volt; ez a „startfinanszírozás” három évig tartott, majd ezt követően évi 25–25 rubelt lehetett igényelni.) 1912-re a megyében ilyen módon 38 ingyenes népkönyvtárat sikerült telepíteni; döntő többségük a helyi iskolában kapott helyet.

A birodalom északnyugati táján, a mai Karéliában terült el a XIX. század végén az *olonyeci kormányzóság*, ahol a falusi könyvtárak létrehozása a kilencvenes években kezdődött.²⁴ Komolyabb eredményt azonban csak 1908-tól ért el a szervezés – főként pénz hiányában –, mikor már a kormányzósági дума és a megyei zemsztvók is napirendre tűzték a kérdést. A tervezés folyamán úgy számoltak, hogy egy-egy könyvtár ellátási körzete 9–15 verszta (egy verszta körülbelül 1,1 km) távolságra terjedjen ki. Igyekeztek minden ismeretágot átfogó gyűjteményeket telepíteni („gimnázium könyvek által” volt a jelszó), egy-egy könyvtár mérete elérte a 2 ezer kötetet, s egy könyvtárra – 1914 elején már 62 működött – átlag 255 olvasó jutott. E komolyabb – úgymond, területi – hatókörű gyűjteményeket egészítették ki a minden elemi iskolában meglévő iskolai népkönyvtárak (átlag 400 cím) és az egyházi iskolák még szerényebb (átlag 240 kötetes) állományai. A legalsó szint a „táska-könyvtárnak” becézett megoldás volt, amikor 5–6 kötetet forgattak a nagyon ritkán lakott területeken az iskolák volt tanulóinak körében olvasói kedvüket fenntartandó. A könyvtárak használatáról sokféle adat maradt fenn, talán a legérdekesebb az, hogy ahol olvasóterem is működött, a látogatók közel negyede nem helyi, hanem 5–15 kilométerre élő lakos volt. Feltűnő viszont, hogy egy jól dokumentált megyei könyvtár adatai szerint olvasóik közt egyetlen 40 év feletti sem volt. A kölcsönzött anyagnak mindenütt legalább fele szépirodalom, s 10–12%-ot ért el a történelem, földrajz (útleírás), természetrajz. Az eredmények annak is tulajdoníthatók, hogy a falusi könyvtár vezetője tipikusan a tanító volt, aki egyrészt ismert mindenkit, másrészt évi fizetéskegészítést is kapott plusz munkájáért (1913-ban 360 rubelt), vagyis eredményesen ösztönözték jó munkára.

A mai *Komi Köztársaság* – nyelvrokonaink vidéke – a cári birodalom európai részének északkeleti sarkában terül el; akkoriban a vologdai és az arhangelszki kormányzóság három megyéjét alkotta a maga 170 ezer lakosával, közülük 96% paraszti

sorban élt mindössze 16%-os írástudással. Halászat, vadászat, fakitermelés, prémfeldolgozás volt a leggyakoribb foglalkozás. Népkönyvtár alapításának szándéka a nyolcvanas években merült fel, de a realizálásra csak 1894–95-ben került sor.²⁵ Ebben nagy szerepe volt a fővárosi írás-olvasást támogató bizottságnak (Petyerburgszkij komityet gramotnosztyi), amely szakmai oldalról segítette a helyi zemsztvóknak a könyvtáralapítás terén. Az Uszty-Sziszoli megyei zemsztvo könyvtáranként 150 rubel támogatást szavazott meg, így 1897-ben három, majd a következő évben még négy népkönyvtár jöhetett létre. A vologdai kormányzóságban működő Segítség (Pomoscs) társaság – száműzöttek helyi szervezete – is segítette e munkát, egyebek mellett szerény (tízoldalas) segédletet készítettek 1903-ban „ingyenes népkönyvtárak felállítására és működtetésére” tárgyában. 1901-ben jelent még Szentpéterváron a néhai *F. F. Pavlenkov* kiadó örökségét felhasználó alapítvány jegyzéke ingyenes népkönyvtárak támogatására, nyolc témában, melyek közül a leggazdagabb a szépirodalmi volt a maga 128 címével (Puskin, Lermontov, Gogol 10–14 kötetes kiadásai egy-egy címnek számítottak). A történelmi rész 60 címet kínált, köztük *Kljucsevszkij* orosz történelmi szintézisét. A vallási-hitbuzgalmi tematika (34 cím) jeles szentek élete mellett az orosz egyház múltjában kiemelkedő szerephez jutott kolostorok (a kijevi Lavra, az általunk a szovjet időkben zagorszkinak ismert, voltaképp Troice-Szergijeva Lavra) illusztrált bemutatását is nyújtotta. 1902-ben a vologdai kormányzóság már 257 kis népkönyvtárat működtetett. A pavlenkovi lehetőségből azonban csak szerény mértékben meríthettek, mert a kötelezőnek szánt minisztériumi gyarapítási (magyarán: tiltó) jegyzékek igen megnehezítették az érdemi gyűjteményépítést, és ezek miatt gyakran érkeztek a könyvtárakba senkit nem érdeklő kiadványok. A jarenszki megye területén csak 1908-ban került sor népkönyvtárak megnyitására. A 39 könyvtár összegzett állománya 4100 kötet volt (egyre mintegy 100 kötet jutott). A zemsztvók viszonylagos szegénysége is akadályozta a fejlődést, ezért az 1911-es könyvtári konferencián a terület képviselője azt javasolta, hogy az ingyenes népkönyvtárak költségeinek felét az állam vállalja magára. Erre nem került sor, viszont a háború kezdete tovább rontotta az esélyeket; itt a könyvtári munkát is végző tanító csak évi 12 rubel pótlékot kapott.

1914 nyarán a háború hatására a cár a főváros német nevét (Sankt-Peterburg) oroszosította *Petrográdra*. Itt még arról a szándékról számolunk be, hogy 1914–1915-ben egységes városi rendszer tervezetét dolgozták ki.²⁶ Az 1911-es könyvtári kongresszus állásfoglalása nyomán a városi és területi zemsztvók hatáskörébe tartozó könyvtárak egységes fejlesztése is napirendre került; megvalósítása három kormányzóságban sikerült (Jaroszlav, Perm, Olonec), a nagyvárosokban, így Szentpétervárt is csak a tervezetig jutottak el, pedig a kongresszus ajánlásai nevesítették a két fővárost. Az 1911-es országos szakmai kongresszust még ugyanebben az évben követte a zemsztvo-intézmények országos népművelési kongresszusa, ahol szintén megfogalmazták a kormányzósági és megyei könyvtári hálózatok létrehozásának

fontosságát. (A hálózatok hármassága lényege: a központi könyvtár a hálózat csúcspontja, ennek feladata a többiek egységes fejlesztése, végül speciális gyermekkönyvtárak kialakítása minél több helyen kívánatos.) Petrográdban hozták létre a munkához, számos elképzelés és tervszületett (az utolsó 1915 szeptemberében), ám a háborús viszonyok, majd az 1917. februári forradalom elsodorta ezeket. Mégis tanulságos felidézni a szándékokat. A szentpétervári tervszületett egyértelműen csak a zemsztvók által fenntartott közkönyvtárakra tért ki, tehát nem foglalkozott más közhasznú (térítéses stb.) könyvtárakkal. A vezetés szándéka eredetileg az volt, hogy a császári „Publicska” megnyitásának századik évfordulójára, tehát 1914-re sikerüljön megvalósítani a célkitűzéseket. Ennek jegyében a zemsztvo közgyűlésén 1914 januárjában a közoktatási bizottság vezetője azt javasolta, hogy mindenekelőtt hozzanak létre központi könyvtárat, mert leginkább az hiányzik a modern hálózathoz. Ám a következő ülésen már – jócskán bővítve a témát – az egész iskolán kívüli népművelés tervezésének szándéka fogalmazódott meg. Nyáron mégis úgy döntöttek, az egyik piactéren álló kereskedelmi épület legyen a leendő központi könyvtár bázisa, s áldozzanak ezer rubelt a leendő állomány megvásárlására. Decemberben javaslat érkezett, vegye meg a város 25 ezer rubelért egy 1830 óta gyarapodó (térítés mellett használható) könyvtár állományát. A sok tervszületett ellenére – vagy épp ezért – a központi könyvtár kérdésében igazi megoldás nem született. A kerületi szintű hálózatszervezés ennél sikeresebbnek bizonyult. 12 kerületből 10-ben működött városi fenntartású népkönyvtár, ezekből szerveződtek a kerületi ellátás egységei. Minthogy 1913-ban a könyvtárlátogatók (helyben olvasók) háromnegyede kiskorú, magyarán gyermek volt, mindenki különösen fontosnak tartotta a speciális gyermekkönyvtár létrehozását. Az egyes könyvtárak állománya és látogatottsága igen eltérő nagyságrendet képviselt: előbbi vonatkozásban minimum 740, maximum 16 ezer, míg utóbbinál az évi 4 és 27 ezer volt a két szélsőérték. A főváros lakossága ekkor 1,6 millió, az írni-olvasni tudók száma 920 ezer (ennek 60%-a férfi), ezért úgy számoltak, hogy egy kerületi könyvtárra – az olvasni tudók 33%-át feltételezve lehetséges könyvtárhasználóként – legkevesebb 23 ezer ember jut. A városi összesített állomány 119 ezer kötet lévén, egy kerületre mintegy 6700 kötet juthat (ha ebből egy kisebb hányad a gyermekkönyvtárba kerül, akkor marad 6 ezer kötet, ezt célszerű 9 ezerre felvinni). Részletesen kidolgozták a leendő központi könyvtár működésének elveit is (például szerveződjön általános, tájékoztató-bibliográfiai, fölőspéldány-, pedagógiai osztály, hírlap- és folyóirattár stb.). Ekkor úgy gondolták, hogy jól működő kerületi hálózat birtokában a központnak nem kell kölcsönzési funkciót ellátnia. Ez tipikus német minta volt: a központi könyvtár egyfajta tudományos Stadtbibliothek (lásd példaként a Wiener Stadtbibliothekot), mely önálló tudományos könyvtár, ráadásul nem kapcsolódik a közkönyvtári hálózathoz.

OLVASÓK ÉS OLVASMÁNYAIK

A népies kiadványok (népiratok) közönsége

Az illusztrált népies vagy ponyvakiadványok (szentek élete, lovagkori történetek, kalandregények, mesék stb.) a hatvanas évektől érték el a falusi olvasókat. 1860-ban a *Köz Hasznára* (Obszcsesztvennaja polza) névvel egyesületet hoztak létre, amely a következő években nagy számban adott ki olcsó, ám hasznosnak ítélt ismereteket tartalmazó, könnyen érthető stílusban íródott könyvecskéket. Az első 3 évben mintegy 80 kiadvány jelent meg közel 200 ezer példányban.²⁷ A „művek” többnyire korábbi, magas színvonalú sikeres könyvek egyszerűsített változatát jelentették; ezt a kissé „lebutító” műveletet ügyes „irodalmárok” végezték. A kiadók meg nemegyszer a paraszti rétegekből kiemelkedett vállalkozók voltak (maga Szityin is), akik jól értették, mi fog fogyni a megcélzott olvasói körben. Első kiadás szinte bármiből születhetett, aztán a sikeresek lettek sokszor újra és újra kiadva, ahogy a készlet fogyatkozott. Egyes népies kiadványok a városi szegénységnek szóltak, a fő piac mégis a falu népe volt. Három módon jutott el hozzájuk a termés. Elsőnek a vásárokat kell említeni („ponyva”), hisz a nép ott remélte, hogy szükségleteit jutányosan ki tudja elégíteni egy idő után már olvasnivaló terén is. Híres vásárokon akár több tízezer példány is gazdára talált.²⁸ A második csatornát a több tízezer ügynök alkotta, akik időről időre „megszálltak” egy-egy falut. A harmadik út a városban munkát vállaló családtag volt, aki ritka hazamenetelekor igyekezett ilyen ajándékot is magával vinni. A népies kiadványok űrt töltöttek be olcsóságuknak köszönhetően, ugyanis e kispénzű réteg nem vállalhata volna a hagyományos könyv vásárlását annak drágasága miatt. Nehéz országos összegző adatokat megadni, az azonban igazolható, hogy a kilencvenes évek közepére a példányszám birodalmi szinten elérte a 10-15 milliót. Olvasóik számát pedig a kutatók 5-7 millióra becsülik. A Moszkvai Írás-olvasást Támogató Bizottság adatai szerint tematikailag a kiadványok három csoportra tagolhatók: vallási-hitbuzgalmi művek (a választék bő harmada), szépirodalom (több mint fele) és végül egyéb (daloskönyvek, álmefejtések, levélminták stb.). Az 5-7 millióra becsült olvasóközönség természetesen már valamennyi iskolát végzett, s elindult a hagyományos, évezredes szóbeli falusi kultúrából való kiemelkedés útján.

A napilapok olvasói

Számos érdekességet ígér a népszerű fővárosi napilapok közönségének vizsgálata.²⁹ A *Birzsevie Vedomosztijit* (Tőzsdei Hírek, 1880–1917) eleinte igen borsos áron kínálták a „tehetős rétegeknek”, ahogy írták. Alig volt 5-600 előfizetőjük a 12, később 16 rubeles évi előfizetési ár miatt, majd sikerült kormánykapcsolatok révén olcsó vál-

tozat kibocsátására is engedélyt kapniuk: ez már csak 4 rubelbe került, és példányszáma eljutott a 15 ezres nagyságrendig. E valamelyest liberális szemléletű lappal ellentétben a *Grazsdanyin* (Polgártárs, 1882–1914) ultrakonzervatív nézeteket képviselt és terjesztett. A liberálisok szidták, a lap mégis megélt kormányzati támogatásának, valamint egyházi és nemesi körökből kikerülő előfizetőinek köszönhetően. Mellékletet is kínált, továbbá a falusi néptanítók igen kedvezményesen fizethettek elő rá, de példányszáma így sem haladta meg a 4-6 ezres szintet. A *Novoje Vremja* (Új Idő, 1868–1917) volt talán a legjobban szerkesztett lap, amely 16 rubeles előfizetési ára dacára több tízezer előfizetőt és számonként 15 ezer utcai vásárlót vonzott. Olvasói köztisztviselők, nemések, szabad értelmiségiek, kereskedők és más kispolgárok voltak, mindazok, akik értékelték a lap hazafias szemléletét. A kiadó 1882-től már reggeli és esti kiadást is utcára dobott (utóbbi főként a más városból való előfizetőknek szolt).

Tömeges olvasóközönség: a krimi

1870 körül – lényegében a műfaj megszületésével egy időben – az orosz kiadók piacra dobták a népszerű nyugat-európai szerzők műveinek fordításait.³⁰ 1868–1874 között tucatnyi ilyen mű látott napvilágot. A francia *Émile Gaboriau* (1832–1873) – a műfaj egyik atyja – egyik könyve ráadásul azonnal három kiadónál jelent meg párhuzamosan. A krimi ugyanakkor csak kiegészítette az eddig is viruló kalandregények palettáját. A hetvenes években rögtön megszületik a hazai, orosz szerzőjű krimi is. A bűnügyi tematika az 1866-os bírósági reform után általános érdeklődésre tarthatott számot: az újságok megteltek a bűnügyi riportokkal. Az irodalmi kritika viszont „övn alulnak” tekintette a műfajt (Dosztojevszkij is megkapta a magáét a *Bűn és bűnhődés*ért annak 1866-os megjelenésekor). A krimik fokozatosan „megszállták” a napilapokat, valamint számos újság kedveskedett olvasóinak azzal, hogy mellékletében krimi ígért. Ekkoriban a szépirodalmi művek átlagos példányszáma ritkán lépte túl a 2-3 ezres határt, egy sikeres illusztrált magazin viszont elérhette akár a 120 ezres példányszámot is (például a *Rogyina*, Haza), s akkor a melléklet is ugyanezt a példánycsúcsot kapta. N. A. Rubakin adatai szerint a kilencvenes években a fent említett Gaboriau könyvei a népkönyvtárakban bestsellernek számítottak. Érdemes megemlíteni, hogy az európai bűnügyi regény középpontjában a rablás, a vagyonszerzés állt, míg orosz ikertestvérének inkább a szerelmi indulat adott kedvelt témát. A későbbiekben Gaboriau és társai olvasót „váltottak”: inkább a társadalom alsó rétegei (például a matrózok), valamint a diákság kedvelte és fogyasztotta. Az új krimi Sherlock Holmes (Sir Arthur Conan Doyle) és társai képében a XX. század legelején ért el az orosz olvasóhoz. Viszont 1904-ben az ügyes Sztinyin már életműkiadást adott egyik illusztrált lapjához ingyenes mellékletként. Egyfajta

csúcspont volt az 1908. év, amikor 624 krimi látott napvilágot, összesen 10 millió példányban. A kritikusok már komolyan féltették az orosz társadalmat, hogy a valódi irodalom kipusztul majd ebben az áradatban. Egyes gimnáziumokban végzett korabeli felmérések szerint a diákok 80%-a kedvelte a műfajt. (Kijevben Holmes és Pinkerton baráti társaság is működött.)

Női olvasók

A XIX. század hozta meg a lehetőséget a nők továbbtanulására, ez pedig maga után vonta (könyvtári) olvasóként való feltűnésüket. Első helyen érdemes említeni a főváros nyilvános tudományos könyvtárát, a Publicskát, ahol az első női olvasók már 1817-ben megjelentek, majd az ötvenes években napi több tucat látogatta a könyvtárat, hogy a század végén a látogatók egyhatodát képviseljék. A Publicska volt különben az egész évszázadban a legnagyobb gyűjtemény (1913: 2,44 millió kötet) és a legforgalmasabb orosz könyvtár (1906 és 1910 között évi 133 ezer olvasó, ennek fele tanuló). Az első női felsőfokú tanintézmény (Felsőfokú női tanfolyamok, Viszsie zsenzkie kurszi) kitűnő könyvtárral várta az érdeklődőt. 1891-ben N. A. Rubakin azt állapította meg Odessza közkönyvtárai vonatkozásában, hogy az ingyenes könyvtár több női, mint férfi olvasót vonz, miközben becslése szerint országosan a könyvtáraknak biztos három-négyszer annyi férfi, mint női olvasója van.³¹ 1900 és 1916 között már több könyvtártípusban igyekeztek kielégíteni a növekvő számú női olvasók igényeit.

A zemsztvók népkönyvtáraiban a nők (lányok) aránya szintén ritkán érte el az egynegyed arányt. Négy, női társasághoz (egyesülethez) kötődő könyvtár működött, voltak jótékonykodó szervezetek, ahol olvasnivalót is kínáltak, több tanintézet is tartott fenn könyvtárat (leánygimnázium stb.), s végül a csúcson a Publicska olvasóközönségén belül a századfordulón már egyharmados arányt értek el a nők. A növekvő lehetőségek és érdeklődés – és a közelgő korszakváltás – fontos tünete az is, hogy az első oroszországi könyvtárosképző tanfolyamokon 1913-ban a 357 résztvevőből 256 nő volt.

Zsidó művelődés és olvasás

A lassan polgárosuló birodalom sajátos olvasói rétegét képezték a zsidók, akik körében az írás- és olvasástudás hagyományosan sokkal elterjedtebb volt. A reformer II. Sándor cár idején jöttek létre az első szekularizált iskolák.³² Az első jiddis nyelvű regény 1861-ben, az első jiddis nyelvű lap 1862-ben látott napvilágot. Számunkra a századforduló körül tevékeny *Sólem Aléhem* (1859–1916) művei (*Tóbiás, a tejesember*, 1894. stb.) jelentik a jiddis irodalom csúcspontját.

A cár meggyilkolását rettenetes, felülről szervezett pogromok követték (1881–1883), miközben III. Sándor 1882-ben korlátozó intézkedéseket hozott a zsidók letelepedéséről, a közép- és felsőoktatásban pedig numerus clausust vezettek be. Ezekben az években alakulnak az első – kereskedelmi célzatú – szekularizált könyvtárat kínáló könyvtárak (egyházi-vallási műveket korábban is lehetett kérni a helyi vallási közösség gyűjteményéből). A legjelentősebb ilyen könyvtárak a zsidóság akkori egyik legfontosabb városában, Vilnában (Vilnius, Wilno) jöttek létre, ahol közel 64 ezer zsidó élt, több könyvesbolt szinte egyidejű kezdeményezésére. (Közel egy évszázados szünet után 2011-ben nyílt újra zsidó könyvtár Vilniusban.) Általában letétet – fél vagy egy rubelt – kértek a kölcsönzéskor, maga a kölcsönzés pár kopékba került egy hétre kötetenként. Tekintve, hogy a zsidóság döntő többsége nagy szegénységben élt, ez nem mindenki számára volt vállalható. Később egyes zsidó értelmiségiek olyan „köröket” (kruzsok) hoztak létre, ahol könyvet is lehetett kölcsönözni (például Odesszában). Szociáldemokrata kört szerveztek többek között Vilniusban, itt már értelmiségiek és munkások is találkozhattak. Szintén e városban született meg az első önszervező szervezet, amely egyebek mellett a könyvolvasást is támogatta. A kilencvenes években a jiddis irodalom egyre népszerűbb lett, s ez egyben azt a folyamatot is gyorsította, amelynek során a zsidó népesség fokozatosan egyre jobban elfordult az orosz nyelvtől. A Bund, az orosz- és lengyelországi zsidó általános munkásszövetség létrejötté tovább erősítette a kulturális öntevékenységet, és mind több illegális könyvtár alakult (például Grodno városában). A XX. század elején egy felmérés, amelyet a zsidók közti kulturális munkát támogató szervezet végzett, azt mutatta ki, hogy a zsidó közösségek 1904-ben 105 közkönyvtárral rendelkeztek. (Ezek száma a tízes évekre elérte a 300-at.) A zsidó olvasók mind gyakrabban keresték fel az orosz közkönyvtárakat is, sőt, egyes városokban ők alkották ezek meghatározó olvasóközönségét: a minszki kormányzóság Bobrujszk városában a lakosság egyötöde volt zsidó, míg a városi könyvtár olvasói közt arányuk meghaladta a négyötödöt.

A zsidó elit körében is nagy tekintélynek örvendett a könyv és az olvasás: a szentpétervári báró *David Ginzburg* a világ egyik leggazdagabb magángyűjteményét hozta létre középkori arab kéziratokkal és egyéb különleges kincsekkel. A pazar kollekció és a különleges könyvtári interieur vonzotta a tudós könyvbúvárokat. A tragikus sorsú költő, *Oszip Mandelstam* (1891–1938) szívesen emlékezett autodidakta nagykereskedő apja valamelyest hasonló könyvtárára, amelyet finom por és szivarfüst lengett be.

1905 előtt az orosz közkönyvtárak nem tarthattak jiddis nyelvű könyveket, csak az 1905. december 2-i és 1906. február 28-i rendeletek nyomán nyílt rá lehetőség. A zsidó művelődést támogató egyesület, az OPE (Obscsesztvo dlja raszprosztanyenyija proszvescsenyija mezdsu evrejami v Rosszii) égisze alatt ezután könyvtári bizottságot szerveztek a zsidó könyvtárügy létrehozása végett. *Abram Kirznic*

(1888–1938) kézikönyvet írt az OPE által létrehozandó könyvtárak munkájának támogatására – ő maga a bobrujszki könyvtárat vezette –, valamint az OPE lapjában (Vesztnyik OPE) rendszeresen beszámolt az eredményekről és további tennivalókról. Az OPE 1912–1914 eleje közt 28 új könyvtár létrejöttét támogatta, ezekkel együtt 1914 tavaszán összesen 58 könyvtár tartozott hálózatukhoz. (Odessza vagy Vilna OPE-könyvtárában akár ezer olvasót is regisztráltak.) Általánosítva megállapítható, hogy míg az orosz lakosság körében ritkán érték el vagy haladták meg a közkönyvtárakban a lakossághoz mért 3%-os olvasói arányt, addig ez az OPE könyvtárhálózatában akár 10%-os szintet is felmutatott. (Ha a helyi írni-olvasni tudókhoz viszonyítunk, akkor az olvasói arány 20–25%-os is lehet.) Életkori szempontból e körben is a fiatalok érdeklődése dominált, többnyire az olvasóknak legalább a fele 20 év alatti fiatal vagy gyermek. Az oroszországi átlagnál lényegesen magasabb szintet mutat a női olvasók aránya, általában 40% körül mozgott. Említésre érdemes, hogy az OPE könyvtáraiban több nyelven is gyűjtöttek állományt, így nem meglepő, hogy olvasóik között akár 10–15%-ot is elérhetett az orosz, lengyel vagy litván ajkú olvasók aránya. *Arnold Zweig* (1887–1968), aki az első világháborúban a keleti frontról is tudósított, majd többször járt azt követően is Litvániában, azt írja, hogy a kelet-európai zsidók számára a könyv mindennél többet jelent, mindenek fölött való érték.

A KÖNYVTÁROSOK SZAKMAI ÖNSZERVEZŐDÉSE: KÉPZÉS, EGYESÜLETEK, SZAKFOLYÓIRAT, KONGRESSZUS

Képzés

Az orosz könyvtárosképzés kezdete az 1907-es év (a Moszkvai Régészeti Intézet keretében), majd 1912-ben tartottak a szentpétervári pedagógiai főiskolán könyvtártudományi kurzust. 1916-ban a Moszkvai Egyetem hirdetett meg hasonló tárgyat. Az 1911-ben tartott első orosz könyvtári kongresszuson tárgyalták a képzés terén követendő politikát, és ki is dolgozták egy tanfolyam tervét az egyetemi és tudományos könyvtárakban dolgozók szakmai képzésére. Az 1913-ban a Moszkvai Sanyavszkij Népi Egyetemen (Narodnij universzitet A. L. Sanyavszkogo, mely magánpénzből működő intézmény volt) meghirdetett és a szakmai körökben ekkor már jól ismert *L. B. Havkina* által szervezett háromhetes tanfolyamra főként népkönyvtárak és nyilvános könyvtárak munkatársai jelentkeztek. E vállalkozás szponzora *N. A. Sahov* volt. A továbbiakban a helyi zemsztvók is szerveztek tanfolyamokat.

Könyvtárosok egyesülete

Az orosz könyvtárosok szakmai szervezete több lépcsőben jött létre.³³ Előbb az orosz pedagógiai társaság egyik szekciójaként működtek, majd 1903-ban sikerült szentpétervári székhellyel megteremteni az *Orosz Bibliológiai Társaság* (Russzkoje bibliologicseszkoje obszcsesztvo, RBO) könyvtáros szekciójaként (43 tag, főként tudományos könyvtárakból). Végül 1908-ban önálló egyesületként a *Könyvtártudományi Társaság*ot (Obszcsesztvo bibliotyekovedenyija, OB) alapították meg ugyanott P. M. Bogdanov elnökletével. Az RBO (1899–1931) a széles értelemben vett könyvkultúra képviselőit tömörítette, például síkra szálltak a kurrens könyvbibliográfia megteremtéséért, emellett a képzés erősítése végett szaktanszékek felállítását is kezdeményezték a vezető egyetemeken.

Az OB-t 1908. március 18-án jegyezték be, április 4-én megtartotta első ülését, s az év végére 49 tagot számlált. 1915-ös adatok szerint már 240 tagja volt, köztük legtöbben a tudományos könyvtárak köréből (89 fő), de több tucat tag képviselte a közművelődési és népkönyvtárakat is (54 fő). Kétévente választottak irányító testületet (elnök, helyettes, titkár és 2-3 tag). A társaság az első két évben a megerősödés szakaszán ment keresztül, valószínűleg 1910 és 1913 között élte virágkorát, majd a világháború észrevehetően megnehezítette a munkát, különösen országos szinten.

A társaság adta ki a *Bibliotyekar* (Könyvtáros) című folyóiratot, és szervezte meg az 1911-es könyvtári kongresszust 350 résztvevővel. A társaság éves beszámolóit megjelentek a szaklap hasábjain (1911–1915 között). Az OB megteremtői érzékelték a hazai kaotikus viszonyokat, ugyanakkor az európai és az amerikai egyesületek működésének előnyeit is.

Elsősorban moszkvai és vidéki könyvtárosok kezdeményezésére jött létre 1916-ban a moszkvai egyetem égisze alatt az *Orosz Könyvtári Társaság* (Russzkoje bibliotyecsnioje obszcsesztvo, RBTO), melynek vezetői közt olyan neves szakemberek kaptak helyet, mint L. B. Havkina (elnök 1916–1921 között). Az RBTO kiemelten foglalkozott a vidéki könyvtárügy helyzetével és fejlesztésének főbb kérdéseivel, de előadások hangzottak el külföldi szakmai fejleményekről is. Az 1917. februári forradalom győzelme után az OB-vel karöltve javaslatokat dolgoztak ki a könyvtárügy demokratizálása érdekében. (1921-ben megszűnt, minthogy a bolsevik könyvtárpolitikát irányító művelődési főhatóság – a *Lunacsarszkij* vezette művelődésügyi főhatóság, közelebből N. Krupszkaja – részéről nem kapott támogatást.) Az országos és a helyi könyvtáros-egyesületek száma a világháború idején elérte a 24-et.

Szaklap

A *Bibliotyekar* (1910–1915) negyedéves szakfolyóiratként jelent meg, szerkesztője P. M. Bogdanov (1871–1919) lett, aki a Szabad Közgazdasági Társaság közel 200 ezres gyűjteményének könyvtárosaként tevékenykedett 1895–1910 között, s aki szerkesztői munkája mellett több könyvtárügyi szervezet vezetőségében is szerepet vállalt. Egyébként már 1909-ben átfogó szemlét írt az év orosz könyvtártudományi publikációiból. A lap a rendszerváltozások idején más és más címen jelent meg. A szovjet időkben előbb *Krasznoj Bibliotyekar* (1923–1941), majd a háború után *Bibliotyekar*, s ma is létezik *Bibliotjeka*, azaz Könyvtár címen. 2010-ben emlékeztek meg száz évvel korábbi indulásáról. Tartalma kezdetben: eredeti és fordított cikkek, továbbá szép számban könyvismertetések.³⁴ Fontosabb könyvtárakban sok külföldi, főként német, francia és angol szakfolyóiratot járatnak. Bogdanov munkatársai is elsősorban neves szentpétervári könyvtárosok voltak. A lapra 1914-ben (a világháború előtti utolsó évre) összesen 600 előfizetés érkezett, ebből 223 népkönyvtár, 109 tudományos és szakkönyvtár, továbbá 149 egyéni előfizető (könyvtáros, bibliográfus, bibliofil). Szerkesztőségi beköszöntője abban látta az új orgánus feladatát, hogy az atomizáltan működő könyvtárak és könyvtárosok kicserélhessék tapasztalataikat, s ezzel hozzájárulhassanak az „orosz könyvtárügy tökéletesítéséhez”. A lapot mind a tudományos, mind pedig a más nyilvános, illetve népkönyvtárak munkatársainak szánták. A lap szerkezete rögtön kialakult: először érdemi problémafelvető írásokat közöltek, ezt a tanácsadó és krónikarovat követte, majd beszámoltak az új könyvtári szakirodalomról. E szűkebben vett könyvtári rész után a legújabb tudományos szakirodalom ismertetéseire került sor, hogy a könyvtárosok értesüljenek az érdemi újdonságokról. Az első szám a Könyvtártudományi Társaság által készített, a közművelődési és népkönyvtárakat megcélzó kérdőíves felmérés eredményeinek ismertetését is tartalmazta (a cikk mellékletében az eredeti kérdőívet is közölték, amelyre összesen 439 könyvtártól érkezett válasz a kiküldött 3000 kérdőívből). A felmérés lehangoló adaléka, hogy egy év alatt a válaszoló könyvtárak negyede egyetlen új könyvvel sem gyarapodott, továbbá több mint háromnegyedük – saját megítélésük szerint – könyvtári célra alkalmatlan helyen és körülmények között kénytelen működni. A következő számokban a harkovi egyetemi könyvtár igazgatója számolt be az egyetemi és más tudományos könyvtárak nem sokkal jobb helyzetéről. Az ezutáni években tárgyalták a könyvtárosképzés és a népkönyvtárak aktuális kérdéseit. Utóbbi témában a szerző a fő gondot az általános oroszországi tudatlanságban és érdektelenségben látja, amely ellen a könyvtárosoknak az eddigieknél nagyobb kezdeményezőkésséggel szükséges fellépniük. A könyvtárosok aktívan vegyenek részt a helyi közéletben, keressenek és szerezzenek minél több szövetségest. 1912-ben összehasonlító elemzés vizsgálta a könyvtárak működését szabályozó 1906-os és 1912-es kormányzati intézkedéseket; a cikk arra a következtetésre jutott, hogy az

új rendelet legfőbb célja az olvasók távoltartása a „veszélyes” olvasnivalóktól, s ennek érdekében mindent elkövet a meglévő népkönyvtárak működésének nehezítésére, valamint újak megnyitásának megakadályozására. A lap rendszeresen közölt cikket könyvtártechnológiai kérdésekről (szerzeményezés, a katalógusok rendszere, könyvtárstatisztika stb.). Behatóan foglalkoztak az 1911 júliusának első hetében megrendezendő I. Oroszországi Könyvtári Kongresszus előkészítésével, majd az 1911. 3. számban a rendezvény főbb dokumentumait és értékelését publikálták, gazdag sajtószemle (az orosz újságok beszámolóí a kongresszusról) kíséretében. A nemzetközi beszámolók közt helyet kapott például a brüsszeli 1910-es könyvtáros és levéltáros konferencia munkájának ismertetése. A mai értékelő megállapíthatja, hogy a lap szerkesztői egységes orosz könyvtárügyben gondolkodtak, s igyekeztek az orosz szakmát a nemzetközi trendekkel és eredményekkel is megismertetni. Megjegyzendő, hogy korábban is jelentek meg olyan időszaki kiadványok, amelyek a könyvtári tematikát is vállalták, mint például a *Bibliograf* című folyóirat (megjelent 1884 és 1914 között).

Konferencia

Az országos könyvtáros kongresszus – bár az OB alapszabálya tartalmazott passzust a regionális szakmai konferenciák rendezéséről – tulajdonképpen egy kis közkönyvtár képviselője által egy népszerű szentpétervári lapban közölt cikk (*Russzkije Vedomosztyi*, 1910. február 10.) hatására szerveződött meg. Két – tudományos és népkönyvtári – szekcióban dolgozott. Fő témái az orosz könyvtárügy helyzete, az egyes könyvtártípusok gyakorlati működésének és fejlesztésének problémái, a gyarapítás kérdései, a tizedes osztályozás bevezetése, a könyvtárhasználat szabályozása, személyzet és szakképzés, könyvtárépületek és berendezésük, állománygyarapítási és más kooperatív együttműködés (központi katalógusok stb.), a bibliográfia szerepe a könyvtári tevékenységben. A kongresszus nagy figyelmet keltett, több országos napilap vezércikkben emelte ki a könyvtárak szerepét. A konzervatív lapok (a *Novoje Vremja* stb.) inkább kritizálták, mondván, túlzottan előtérbe állítja a kongresszus a könyvtárak témáját (?), pedig a könyvtárak csak erős demokratikus kormányzatnak köszönhetően működhetnek valóban hatékonyan és eredményesen. (Mások egyenesen a forradalmi tanok terjedésének eszközét vizionálták, ha a könyvtárak a fenntartó hozzájárulása nélkül bármit kínálhatnak olvasóiknak.)

Szakirodalom

1904-ben látott napvilágot L. B. Havkina, az első hazai szerző átfogó könyvtárszervezési kézikönyve (*Bibliotyeiki: ih organizacija i tyehnyika*, St. Petersburg: Izd. Szuvorina), amely iránt olyan érdeklődés nyilvánult meg, hogy 1911-ben újabb kiadásra került sor (ez már 440 oldal terjedelmet ért el). Jelzi a fokozódó szakmai figyelmet, hogy 1910 és 1917 között negyven könyvtári témájú könyv látott napvilágot. Ezt megelőzően 1895-ben jelent meg oroszul *Arnim Graesel* sok más európai nyelvre is lefordított könyve (*Grundzüge der Bibliothekslehre*, 1890.), Graesel 1902-ben átdolgozott kézikönyve (*Handbuch der Bibliothekslehre*) viszont tömörítve épült be egy 1911-es orosz kiadványba (*Rukovodstvo po bibliotyechnoj tyehnyike, oszнови praktyicszeszkogo bibliotyekovedenyija*, 164 oldal), amelybe az orosz átdolgozó szintén tömörítve belegyúrta a bécsi *Eduard Reyer* egyik könyvét is (*Handbuch des Volksbildungswesens*). A kötet utolsó harminc oldala praktikus „sorvezetőként” a minisztérium által a közoktatási intézmények tanulói könyvtárai számára engedélyezett könyvek és a számukra előfizethető időszaki kiadványok címeit is lehozta.³⁵ Megemlítjük még, hogy *Szinnyeinkhez* hasonló biobibliográfiai vállalkozások (*Magyar írók élete és munkái*, 14 kötet, 1891–1914) orosz talajon is születtek, így *Dmitrij Dmitrijevic Jazikov* műve (*Obzor zszizni i trudov ruszszkih piszatyalej i piszatyelnyic*) 1885 és 1916 között 13 kötetben.

Néhány arcél: a könyvkiadó, a tudós és a könyvtári vezető

F. F. Pavlenkov (1839–1900) könyvkiadó, könyvtári mecénás, akit az orosz *Carnegie*-nek nevezhetünk.³⁶ Tüzérnek tanult, ám néhány évi szolgálat után nyugdíjaztatta magát. 1865-ben Szentpéterváron könyvesboltot nyitott, majd könyvkiadásba fogott. 1868-ban egy temetésen mondott beszédéért letartóztatták. Kilenc évig tartó száműzetése alatt illusztrált ábécéskönyvet állított össze az írni vágyók segítésére; a könyv összesen 22 kiadást ért meg. 1880-ban újra elítélték, és Nyugat-Szibériába száműzték. 1881-ben szabadult, és ekkor elindította egyik legsikeresebb sorozatát, melynek illusztrált köteteiben nevezetes emberek életrajzát (*Zszizny zamecsatyelnih ljugyej*) közölte. Összesen 200 kötet látott napvilágot, a sorozat pedig máig él, és érdeklődést kelt. Közhasznú ismereteket kínáló sorozata hasonlóan széles körben fogott. Utolsó vállalkozása egy olcsó, egykötetes általános lexikon. Pavlenkov összesen 750 könyvet adott ki (egyebek mellett *Belinszkij* és *Herzen* műveit is), a példányszám pedig elérte a 3,5 milliót. Végrendeletében olyan alapítvány létrehozását kezdeményezte, amely 800 ezer rubelből 2 ezer népkönyvtár állományának fejlesztését szolgálta. A folyamat 1900-ban kezdődött, s csúcspontján, 1903–1907 között évente átlag 300 könyvtárat támogattak, később ezek száma csökkent. A könyvtárak

többnyire a helyi általános iskolában lettek kialakítva, felelősük pedig a tanító volt, s minden esetben tekintélyes embereket tömörítő felügyelőbizottság támogatta működésüket. Kiadója egészen 1917-ig fennmaradt. Hozzá hasonló mecénás volt még a nyomdász és kiadó P. I. Makusin, aki 1901-ben egyesületet szervezett a népkönyvtárak létrehozásának támogatására (1902–1919 között összesen hatszázat szerveztek).

N. A. Rubakin (1862–1946) könyvtártudós, az olvasáspszichológia világszerte ismert alakja. Már édesanyja is jelentős könyvtárat működtetett Szentpéterváron. Több mint ötven éven át a könyves és könyvtári szakma nemzetközileg elismert képviselője. 20 ezer emberrel levelezett hosszú élete során, több száz könyve és folyóiratban megjelent írása ismert. Több fontos műve – egy orosz könyvtártörténeti írása is – máig csak kéziratban olvasható. Különösen sokat foglalkozott a könyvtárosok képzésével. 80 ezer kötetes könyvtárat, melyet 1907-ben kezdődő genfi emigrációja alatt gyűjtött, ma az Orosz Állami Könyvtárban őrzik. Jelentős írását – az orosz és nyugat-európai könyvtárügy helyzetéről – felolvasták az 1911-es országos kongresszuson. Lenin támogatója és egyben vitapartnere is volt. Fontos cikksorozata három részben jelent meg az *Russzkaja Mysl* (Orosz Gondolat) című folyóirat 1903–1904. évi köteteiben *Knyizsnij potok* (Könyváradat) címmel, 67 oldalon.³⁷ Rubakin írásai 1889 és 1907 között – ekkor kényszerült emigrálni Svájcba – az orosz könyvkultúra csúcsteljesítményei közé tartoznak. Rubakin fő kérdései minden írásában ezek: milyen az orosz könyvkiadás színvonala és választéka, hogyan alakul a befogadói közeg, vagyis az olvasóközönség (ennek nagyságrendje, társadalmi összetétele az idők folyamán), milyen olvasói ízlés mérhető, és milyen akadályok hátráltatják az előrelépést. Szakértői tudással és publicisztikus elszántsággal íródtak művei. A *Könyváradat* című írás egyik kiemelkedő pozitívuma az oroszországi könyvstatisztikák elemzése. Egyik észrevétele, hogy a kilencvenes évek második felében a nagy ipari városokban új olvasóréteg jelent meg (gyári munkások, parasztok), s ez a társadalomtörténeti tény fontos szerepet játszhat még a történelemben. 15 év alatt az orosz nyelvű kiadványok száma kiemelkedő mértékben, háromszorosára nőtt. Rubakin behatóan elemzi ennek összes megnyilvánulását (választék, második és újabb kiadások aránya, összes példány, tartalmi-tematikai összetétel, kiadványtipológia, az olvasói igények változása). Fontos tünet, hogy a vizsgált időszak kezdetén az átlagos példányszám 3,5 ezer, s ez fokozatosan 6 ezerre nőtt. Foglalkozik azzal is, hogy a hivatalok folyamatos nyomást gyakorolnak negatív és pozitív irányban is, méghozzá a kiadásra és terjesztésre egyaránt. Az írás folytatásának tekinthető az 1909-es újabb, ismét a könyvkiadást vizsgáló tanulmánya, mely a *Knyizsnij priliv i knyizsnij otliv* (Könyves ár és apály) címet kapta. Rubakinnak a könyvtártudományt gazdagító írásai, *A könyvtárak feladatai* (1907), *A könyvek kiválasztásának elmélete* (1911) stb. külön elemzést érdemelnének. (Angolul válogatás jelent meg műveiből a szakma klasszikusait ismertető sorozatban.) A húszas és harmincas években is támogatta Genfből a szovjet könyvtárügyet, viszonzásul egyre ridegebb bánásmódot tapasztalt.

L. B. Havkina, egyes források szerint *Hafkina-Hamburger* (1871–1949) az egyik legjelentősebb orosz, majd szovjet közkönyvtáros a XX. század első felében.³⁸ Már 1890-ben könyvtárosi pályára lépett szülővárosában (itt másfél évtizeden keresztül dolgozott, hazájában elsőként zenei részleget szervezett), és élete végéig aktív maradt. Egyetemi diplomáját Berlinben szerezte (1898–1901). 1904-ben kezdeményezte a könyvtárosképzés megteremtését, ugyanebben az évben látott napvilágot modern kézikönyve (lásd fent). Összesen 250 publikáció fűződik nevéhez (többnyelvű szakszótár stb.). Nyugati mintára elindította a központosított állománygyarapítást és a könyvtári technika egységesítését. Európa és a világ több tucatnyi országában, Japántól Kanadáig tanulmányozta a friss eredményeket. Volt továbbképzésen az amerikai Albanyben (New York állam) 1914-ben; 1926-ban még egyszer járt az Egyesült Államokban, akkor az amerikai könyvtáros-egyesület, az ALA tagjául választotta. Terjedelmes értékelést írt az új New York Public Libraryről 1913-ban egy oktatási folyóiratba (*Vesztnyik Voszpityanyija*): ez az írása önállóan is megjelent (1914, 1920). Többször írt az amerikai *Library Journal*-ba orosz könyvtári témákról (Library courses in Moscow, 1913; Library activities in Russia, 1924 stb.). Szorgalmazta hazájában a Cutter-számok bevezetését, és ki is dolgozta a megfelelő táblázatokat. Járt Lipcsében, többször találkozott *Walter Hofmann*-nal is. 1920–1928 között igazgatta a Lenin nevét felvevő központi könyvtár Könyvtártudományi Intézetét (Intsityut bibliotyekovedenyija), ahol folytatta a könyvtárosok képzését és továbbképzését. 1928-ban képviselte országát az IFLA első világkonferenciáján Rómában. Erre az alkalomra összeállította, és megjelentette 11 ország könyvtári kézikönyveinek bibliográfiáját. A harmincas évek elejétől „megtúrt személy” lett, lakóhelyét sem hagyhatta el. Élete végén újra bekapcsolódhatott a szakképzésbe, és halála évében elnyerte a pedagógiai tudományok doktora címet.

ÖSSZEGZÉS

Az orosz könyvtártörténet-írás hihetetlenül aktív, és az utolsó negyedszázadban már saját – nem pedig az „ideológiai szolgálólány” – hangján szólhat a múltról. Várjuk a szintézis megszületését, de addig is a mozaiktechnika adhat ízelítőt belőle. A XIX. század utolsó harmada II. Sándor reformévtizede után az orosz könyvtárügy komoly fellendülését indította el. Egyebek mellett megszületett az új, a korábbiaknál demokratikusabb közkönyvtár típusa. Akinek akár közelítő fogalma is van arról, milyen volt az *ezüstkör* az orosz kultúrában és művészetekben az előző századfordulón (gondoljunk olyan alkotókra, mint Csehov, Gorkij, Blok, Szkrjabin, Rahmanyinov vagy az orosz színházművészetre és balettire) – *aranykornak* a puskitit tartják Oroszországban –, az el tudja hinni, hogy a kultúra többi közvetítő ága (könyvkiadás, sajtó, múzeumok stb.) is ilyen virágzást élhetett át. A könyvtárügy mérlege e

tekintetben felemás: a masszív társadalmi hierarchia csúcsán a központi kormány inkább lassította és fékezte, semmint támogatta a liberális szemléletű közkönyvtár térhódítását. A háború előtti utolsó évtized mégis olyan fejlődés ígérét hordozta, amely egy-két további évtized alatt magas színvonalú könyvtárügyet eredményezhetett volna. Az olvasás terjedése, a társadalmi mobilitás vágya, a szórakozás igénye egyfelől, a helyi önkormányzatok, a sok civil kezdeményezés, a mecénások közreműködése, s nem utolsósorban a könyvtáros szakma önszervezése másfelől mind hozzájárult ehhez az ígérethez. A háború lefékezte ezt a fejlődést, majd a bolsevik forradalom derékba törte. Ami a cári rendszer számára veszélyesen liberális volt, ekkortól már burzsoá csökevénynek minősült; de ez már egy másik történet, ahogy hajdanvolt a regények epilógusában írták, s ez is megírásra vár még.

JEGYZETEK

1. L. N. Tosztoj levele Alekszandra Andrejevna Tolsztajához (ő nevelte a korán árvaságra jutott Levet és testvéreit), Jasznaia Poljana, 1862. augusztus 7. = *Lev Tolsztoj Művei*. 10. k. Levelek, naplók 1847–1910. Budapest: Magyar Helikon, 1967. 108–113. p. – A kétnapos csendőri-rendőri házkutatás során – miközben szemérmetlenül ellátást is kiköveteltek – felforgatták Tolsztoj személyes iratait, olvasták naplóját, bizalmas leveleit, a helyi iskolába általa segítségül hívott diákokat letartóztatták és megmotozták. Az író ezután tiltakozó levelet intézett II. Sándor cárhoz 1862. augusztus 22-én (lásd ugyanott 113–114. p.). – V. Kljucsevszkij (1841–1911) a XIX. század második felének legjelentősebb orosz történetírója. Forrás: HELLER, M.: *Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története*. Ford. Páll Erna. Budapest: Osiris, 2003. 560. p. – V. Sztaszov (1824–1906) művészettörténész, a szentpétervári Császári Nyilvános Könyvtár vezető munkatársa és mb. vezetője majd 60 éven át. Levelében azt indokolta barátjának, miért nem hajlandó a cenzúraenyhítésért folyamodó kérvényt aláírni. Az idézetet forrása: GRIN, C. I.: *Publičnaá biblioteka v period pervoj ruszkoj revolúcii*. = *Trudy Gosudarsvennoj publicznoj biblioteki im. M. E. Saltykova-Sedrina*. (a továbbiakban: GPB) Tom 3. (6). 172. p. – P. N. Durnovo (1845–1915, 1905–1906-ban belügyminiszter, majd az államtanács tagja) memorandum II. Miklós cárhoz. Forrás: HELLER, M. i.m. 698. p. – Ezekre a felvetésekre a cár általában egykedvűen válaszolt: „Minden Isten kezében van.” (Uo.)
2. Az orosz köznyelv több cárt külön „eposzi” jelzővel tüntet ki: IV. Iván a Rettegett, I. Péter a Nagy (Velikij) ragadványnevet kapta. II. Sándor a „Megszabadító” minősítést nyerte el a jobbágyfelszabadítás elismeréseként; halálát terrorista merénylet okozta.
3. MACKENZIE, D. – CURRAN, M. W.: *A history of Russia and the Soviet Union*. 3rd ed. Balmont (Ca.): Wadsworth, 1987. XXXII, 912 p. – *The Cambridge history of Russia*. Vol. II. Imperial Russia 1689–1917. Ed. by D. Lieven. New York; Oxford: OUP, 2006. 765 p. – PIPES, R.: *Az orosz forradalom története*. Budapest: Európa, 1997. (Az I. rész: A régi rendszer agóniája. 13–142. p.) – FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest: ELTE Ruszisztikai Tanszék,

2001. 690 p. – HELLER, M. – NYEKRICHS, A.: *Orosz történelem*. Ford. Balogh Magdolna, Páll Erna, Kiss Ilona. I–II. Budapest: Osiris, 2003. 746, 677 p. – BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801–1914*. Pécs: PTE, 2011. 100 p. – Sok adalékot kínál a www.rusempire.ru orosz nyelvű weboldal (fontos dokumentumok másolata, statisztikai adatok stb.). – Korabeli beszámoló olvasható a *Budapesti Szemle* 1862-es évfolyamában (REVICZKY Szevér: *Oroszország belviszonyai*. = 14. k. 420–436. p.), egyébként ez a párizsi *Revue des deux Monde* írását tömörítette. Itt olvasható egy érdekes adalék: miután II. Sándor leszállította a kirívóan magas útlelvelilletéket, melyet tovább tetézt a hivatalnokoknak „járó” kenőpénz, egy év alatt közel félmillió orosz váltotta ki külföldre szóló útlelvelét.
4. A *Révai nagy lexikona* 1916-ban megjelent 14. kötete 174 millió népességet említ, ebből 141 millió lakott az ország európai térségében, további 10 millió Szibériában, 12,5 millió Közép-Ázsiában és 11 millió a Kaszpi-tenger térségében (nyilván a kaukázusi népeket is ideszámítva). Az európai Oroszország lakói közül városban élt 16,2 millió (11,5%). Nemzetiség szerint közel 70% a keleti szláv népekhez (orosz, ukrán, fehérorosz) tartozott, utána a legnagyobb arányt a lengyelek (6%), valamint a zsidók (4%) képviselték. – Az 1897-es első országos népszámlálás adatai szerint (Finnország nélkül) a lakosság 126 millió. A két főváros lakossága együtt 3 millió, egyenként pedig a világ 7–8. legnépesebb városai. Az adatok forrása: *Obšij svod po Imperii rezul'tatov razrabotki dannyh Pervoj vseobšej perepisi naseleniá* [...]. Pod. red. N. A. Troickogo. St-Peterburg, 1905. 3–5. p.
5. A társadalmi struktúra (%-ban): 1,4 arisztokrata, főtiszt, kormánytisztviselő; 3,5 felső középosztály (kereskedők, diplomás szakemberek); 12 kispolgárság, beosztott hivatalnok; 80 parasztság (kétharmaduk szegényparaszt vagy zsellér); 3 ipari munkásság. Az összes mezőgazdasági földterületből 40% állami birtok, a parasztközösségeké (mir) 34%, egyházaké és városoké 2%, magántulajdonban 24%. Ez utóbbiból nemeseké 80%, kereskedőké 13%, parasztoké 5,5%, végül tehát közvetlenül a parasztgazdálkodók kezében az összes terület 1%-a volt.
6. Az 1897-es népszámlálás adatai szerint az írástudás országosan 21%-os (férfiak körében 29, nőknel 13%). A balti népeknél és a finneknél az írástudók aránya 80–90% körüli volt, az oroszok valamivel jobbaknak mutatkoztak az országos átlagnál (30% körül), sereghajtónak a közép-ázsiai népek bizonyultak (1–2%). 1910 után az írástudók aránya már lényegesen jobb volt, csaknem 40%. A katonaság újoncainak 1860-ban csupán tízede, 1913-ban már kétharmada tudott írni. 1897-ben felsőfokú végzettséggel rendelkező 1%. Az amerikai J. Brooks tanulmánya (*Gramotnost' i pečat' v Rossii, 1861–1928*. = *Čtenie v dorevolucionnoj Rossii*. 1992. 82–99. p.) szerint az olvasási képesség szintjét alapvetően meghatározta, hogy 1911-ben a 7–14 éves elemi iskolás gyerekeknek csupán negyede járt harmadik osztályba, s nyolcada negyedik osztályba. Közel kétharmad csupán egy évet járt iskolába, s ez talán mindössze arra volt elég, hogy nevét le tudja írni (így a katonaságnál már akár „írástudó” minősítést érdemelt ki). – SZABÓ Miklós: *Az orosz nevelés története (988–1917)*. Budapest: Akadémiai. 428 p. <http://mek.niif.hu/03600/03657/03657.pdf> [2012. 03. 04.]
7. MILŰKOV, P. N.: *Očerki po istorii ruszkoj kul'tury v 3-h tomah*. Tom 2. Čast' 2. Vera, tvorčestvo, obrazovanie. Moskva: Izd. Progress – Kul'tura, 1994. 491 p. (adatok: 319–320. p.) – Korabeli forrás szerint a művelődési minisztérium az állami költségvetésből

- 1877–1881 között csökkenő mértékben részesült: 1877-ben az összes 585 millió rubelből 15,7 (kb. 2,7%), míg 1881-ben az összes 732-ből 17,4 millió (kb. 2,3%) jutott rá. Közülük ekkora összegből gazdálkodtak a börtönök és kényszermunkatáborok stb. (Gefängnis- und Arrestantenwesen) vagy a cári udvartartás. Lásd Allgemeine Reichsbudget der Einnahmen und Ausgaben für das Jahr 1890. = *Russische Revue*. Vierteljahrsschrift für die Kunde Russlands. 1890. 1. no. 72. p. – A *Pallas Nagy Lexikona* XIII. kötetében (1890) olvasható részletes Oroszország-cikk (506–540. p.) szerint az 1895-ös állami költségvetési kiadás 1214 millió rubel, ennek főbb tételei (millió rubel): államadósság törlesztése 221 (18,4%), hadügy 271, közlekedés 153, pénzügy 144, rendkívüli kiadások (a transz-szibériai vasút építése stb.) 94 millió. A művelődésügy itt is 24 millióval csaknem a sor végén kullog (2%).
8. N. A. RUBAKIN adatai szerint az első orosz forradalom végre szabad sajtót élvező éveiben (1905–1907) 10–11 ezer könyv és brosúra látott napvilágot összesen akár 400–450 millió (!) példányban. – Rubakint idézi KOZLOV, S. V.: *Čitatel'skij spros i osobennosti ego udovletvorenija v Sibiri v 1904–1907 gg.* = *Knižnoe delo v Rossii v XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 12. Sankt-Peterburg: Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka (továbbiakban: RNB), 2004. 186–196. p. (konkrét számok a 190. p.) – Számos értékes adat olvasható E. DINERŠTEJN írásában (*Kommerciâ narodnogo čtenija. = Otečestvennye zapiski*, 2005. 4. no.) – Valamelyest eltérő adatok tanulmányozhatók egy új, sokszerzős szintézisben (*Kniga v Rossii 1881–1895*. Pog. red. I. I. Frolovoj. Sankt-Peterburg: RNB, 1997. 430 p.). 1881 és 1895 között a kiadványok száma eszerint így növekedett (kerekített számok): 1881 – 6500, 1884 – 7650, 1887 – 8850, 1890 – 10 000, 1895 – 13 250. Ebből a két főváros részesedése végig elérte a 60%-os szintet.
 9. REJTBLAT, A. I.: *Literaturnyj gonorar v Rossii XIX – XX v. (K postanovke voprosa)*. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 3. Leningrad: GPB, 1983. 127–143. p.
 10. GORŠKOV, Ű. A.: *K voprosu o monopolizacii knižnogo dela Rossii (Postanovka voprosa)*. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 4. Leningrad: GPB, 1989. 6–21. p. – A kormányzat is jelentetett meg „népies” műfajú kiadványokat az 1870-es évektől. Vö. KEL'NER, V. E.: *Pravitel'stvennye izdaniâ dlâ naroda i ih čitatel' v gody vtoroj revolücionnoj situacii. = Čtenie v dorevolücionnoj Rossii*. Sbornik naučnyh trudov. Moskva: Gosudarstvennaâ biblioteka SSSR im. V. I. Lenina (továbbiakban: GBL), 1992. 66–81. p. – A népies kiadványokról és egyszerű olvasóikról kitűnő monográfia olvasható: BROOKS, J.: *When Russia learned to read: Literacy and popular literature, 1861–1917*. Princeton: Princeton University Press, 1985., további adatok: REJTBLAT, A. I.: *Čitatel' lûbočnoj knigi*. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Vyp. 5. Leningrad: GPB, 1990. 125–137. p. Ezek falusi terjesztésével (nemritkán kisebb divatárak kíséretében) tízezrek foglalkoztak. A népies és vallási nyomtatványok az országos összes példány felét is elérték szerinte a századforduló éveiben.
 11. ŰNIVERG, L. I.: *Knigoizdatel'skaâ deâtel'nost' V. M. Aptika*. (Iz istorii vozniknovenia knižnyh serij v russkoj izdatel'skoj praktike). = *Knižnoe delo i bibliografija v Rossii vtoroj poloviny XIX – načale XX vv*. Sbornik naučnyh trudov. Leningrad: GPB, 1980. 103–124. p.
 12. PATRUŠEVSKAÂ, N. G.: *Istoriâ cenzurnyh učreždenij v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 10. Sankt-Peterburg: RNB, 2000. 7–48. p.
 13. *Organizaciâ nadzora za knižnym delom Rossijskoj Imperii v „Otčete Glavnogo Upravlenia po delam pečati za 1882–1891 gg.”* Publikaciâ N. G. Patruševskoj. = *Kniga. Issledovaniâ i materialy*. Sbornik. (továbbiakban: *Kniga*) 88/I. Moskva: Nauka, 2008. 168 p. – A két kormánylapot az 1905-ös forradalom hatására átalakították, majd P. Sztolipin kormányfő új kormánylapot alapított *Rossia* címmel, ez 1905–1914 között jelent meg. – A lapról lásd még LIHOMANOV, A. V.: *Gazeta „Rossia” v 1905–1906 gg. Istoriâ vozniknovenia stolypinskogo oficioza*. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Vyp. 5. Leningrad: GPB, 1990. 46–55. p. E lap fő feladatai közé tartozott a kormánnyal szembeálló pártok (kadetok stb.) lapjaival folytatott polémia. A lapot tudatosan alacsonyabb áron kínálták, mint konkurensait (ehhez az anyagi fedezetet a kormány biztosította): pl. a konzervatív-liberális kadet párt *Reč* című lapjának évi előfizetése 10 rubelbe, míg a *Rossia*é csupán 4 rubelbe került (pedig utóbbi még több mellékletet is kínált olvasóinak). – Az orosz cenzúra működését követhették Európában is, minthogy a *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel* 1896. augusztusi–szeptemberi számai folyamán listákat közölt az Orosz Birodalomban betiltott német nyelvű könyvekről (híradás: *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1896. 583. p.).
 14. MILŰKOV, P. N. i. m. (7. jegyzet), 362. p. A kiadványok (a választék) tartalmi összetételére vonatkozó adatok MilŰkov könyvének 444. oldalán található: a kilencvenes évek első felében eszerint a vallási művek aránya 13, műszaki, mezőgazdasági, matematikai könyvek 17, társadalomtudomány és szépirodalom 15–15, tankönyv 10% stb.
 15. Ez nem lehetett kellemesebb, gondoljunk Szaltikov-Scsedrin satirikus író bon mot-jára, aki szerint az új kormányzó elfoglalván hivatalát „bezáratta a gimnáziumot, és felszámolta a tudományt”.
 16. KÓKAY György: *A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében*. = *Magyar Könyvszemle*, 1999. 3. sz. 304–313. p. – Az orosz fejlődés felvázolásánál főként a friss orosz könyvtárügyi lexikonból (*Bibliotečnaâ enciklopédia*. Glav. red. U. A. Grihanov. Moskva: Paškov dom, 2007. 1300 p.) és K. I. ABRAMOV könyveiből – *Gorodskie publičnye biblioteki Rossii: istoriâ stanovlenia (1830 – načalo 1860-h gg.)*. Moskva: Rossijskaâ gosudarsvennaâ biblioteka (továbbiakban: RGB), Izd Paškov dom, 2001. 128 p. (*Otečestvennaâ istoriâ bibliotečnogo dela*); *Uő: Istoriâ bibliotečnogo dela v SSSR*. Izd. 3. pererab., dopoln. Moskva: Kniga, 1980. 352 p. – meríthettem. – Abramov, K. I. (1920–2001) sok évtizedes gazdag publikációs tevékenysége során vezető orosz-szovjet könyvtártörténészként mindig igyekezett tényekre épülő fejlődésrajzot nyújtani, igaz, ez a szovjet viszonyok közt csak jelentős ideológiai kompromisszumokkal sikerülhetett neki. – Az orosz könyvtártörténet-írás különleges nehézségeit érdekes módon ecseteli egy szentpétervári tudós írása: B. V. VOLODIN: *History of librarianship, library history, or information history: a view from Russia*. = *Library Quarterly*, 2000. 4. no. 446–467. p. – A „Publicska” korabeli jelentőségét kiválóan érzékelteti az a terjedelmes szöveggyűjtemény, amelyet újabban a könyvtárral kapcsolatos hivatalos dokumentumokból és az akkori sajtó (1795–1917) beszámolóiból, értékeléseiből állítottak össze (GRIN, C. I. – TRET'ÁK, A. M.: *Publičnaâ biblioteka glazami sovremennikov [1795–*

- 1917]. Hrestomatiâ. Sankt-Peterburg: RNB, 1998. 694 p.). Az orosz közélet, irodalom és művészet egész keresztmetszete megjelenik e különleges kötet oldalain: a nálunk inkább meseíróként ismert I. Krilovnak (1769–1844, évtizedekig könyvtáros) a megnyitásra (1814) írott filozofikus versétől I. Babelnek (1894–1941) 1916-os, a könyvmolyok ironikus jellemzését kínáló beszámolójáig.
17. KARMANOVSKAÂ, L.: „Pri škole nadležit byt' biblioteke dovol'noj...” = *Sovetskaâ bibliografiâ*, 1991. 4. no. 88–98. p. – A „Publicska” igazgatóiról friss kötet gazdag anyaggal: Istoriâ biblioteki v biografiâh ee direktorov. 1795–1985. Naučnyj red. G. V. Miheeva. Sankt-Peterburg: RNB, 2006. 504 p. – Lobacsevszkijról és könyvtáráról lásd PARMONOVA, N. B.: N. I. Lobačevskij i Biblioteka Kazanskogo universiteta. = *Kniga i biblioteki Rossii v XIV – pervoj polovine XIX b. Sbornik naučnyh trudov*. Leningrad: Biblioteka AN SSSR, 1982. 114–128. p. Az 1833-ban 13 ezer címet számláló gyűjtemény legerősebb tematikája az orvostudomány (közel 3900 cím).
18. Mordvinovot több társához hasonlóan még Katalin cárnő küldte tanulmányok folytatása végett Angliába (1774–1776). Ettől fogva Mordvinov egy életre angománá vált, és Adam Smith gondolatainak hívéül szegődött. Megalapította a Szabad Közgazdasági Társaságot (Vol'noe ékonomičeskoe obščestvo), elnöke is volt 1823 és 1840 közt; ennek szentpétervári könyvtára az egész század folyamán az egyik legfontosabb orosz nyilvános könyvtárként működött (a kilencvenes években a fiatal Lenin is használta). Mordvinov a birodalom elmaradottságát a mezőgazdaság „egyeduralmának” tulajdonítva síkra szállt az iparosítás érdekében. Mordvinovról részletesen szól egy friss angol nyelvű tanulmány, SMITH-PETER, Susan J.: Provincial public libraries and the law in Nicolas I's Russia. = *Library History*, 2005. July, 103–119. p. Az írás behatóan tárgyalja a vlagyimiri kormányzáság vezetőinek ténykedését a helyi nyilvános könyvtár létrehozása érdekében, majd az ide száműzött nyugatos A. I. Herzen kritikus véleményét az ilyen típusú könyvtárakról. Herzen már a parasztság könyvtári ellátásának megoldását sürgette, egyébként maga is felszólalt a vjatkai nyilvános könyvtár megnyitásakor 1837 decemberében. – Az új kormányzásági könyvtárakról számos érdekes adat K. I. ABRAMOV posztumusz írásában (Čitateli publičnyh bibliotek v Rossii v pervoj polovine XIX veka. = *Bibliotekovedenie*, 2001. 2. no. 60–68. p.). Több könyvtár igen magas díjat szedett a kölcsönzésért (30–40 rubel/év), ez magában is szűrte és redukálta a könyvtárhasználók körét. Alig pár könyvtárban haladta meg a beiratkozott olvasók száma a százas határt (az évi látogatóké pedig a 3–400-at). Az éves kölcsönzés általában a negyvenes évek végére érte el a 2–3 ezres nagyságrendet.
19. PAWLOWA, Helena A.: Schulbibliotheken in Russland. = *Schulbibliothek aktuell*, 1996. 4. no. 404–408. p. – A moszkvai, Turgenyev nevét viselő könyvtárról lásd KOROBKINA, T. E.: Turgenyevke 125 let – čto dal'se? = *Bibliotekovedenie*, 2010. 4. no. 7–13. p. – Az 1894–95-ös felmérésről lásd MATVEEV, M. U.: Deâtelnost' zemskih narodnyh bibliotek. = *Bibliotekovedenie*, 1997. 2. no. 76–83. p. (A konkrét számok a 81. oldalon.)
20. GROMOVA, A. A.: Pravovoe položenie narodnyh bibliotek v Rossii i ego izmenenie v 1905–1907 gg. = *Trudy Leningradskogo gosudarstvennogo bibliotečnogo instituta im. N. K. Krupskoj*. T. 1. Leningrad: LGBI, 1958. 23–38. p. – További adalékokhoz lásd *Books in Russia and the Soviet Union: past and present*. Ed. by Miranda B. Remnek. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991. témánkat érintő fejezetét (Libraries in pre-revolutionary Russia), 95–116. p.
21. VOLKOVA, V. N.: Knižnaâ trgovlâ v Sibiri vo vtoroj polovine XIX b. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 9. Sankt-Peterburg: RNB, 1998. 131–144. p. – ZVEREV, V. A. – ZVEREVA, K. E.: Rasprostranennost' pečatnyh izdanij v seleniâh Sibiri poreformennogo perioda (1861–1904 gg.). = *Knižnoe delo v Sibiri (konec XVIII – načalo XX v.)* Novosibirsk: AN SSSR, Sibirskoe otdelenie, Gosudarsvennaâ publičnaâ naučno-tehničeskâ biblioteka, 1991. 118–137. p.
22. BOROVCOVA, A. E.: Iz istorii bibliotečnogo dela na Severnom Kavkaze (po materialam Stavropol'skoj gubernii vtoroj poloviny XIX v.). = *Bibliotekovedenie*, 2009. 3. no. 95–100. p.
23. ZOTKINA, V. U.: Bibliotečnoe delo Carycinskogo uezda (k 110-letiju Volgogradskoj oblastnoj naučnoj biblioteki im. M. Gor'kogo). = *Bibliotekovedenie*, 2010. 6. no. 95–98. p.
24. ILÜHA, O. P.: Biblioteki i narodnoe obrazovanie v karel'skoj derevne (konec XIX – načalo XX vv.). = *Bibliotekovedenie*, 2009. 1. no. 102–106. p.
25. ROSEVSKAÂ, L. P.: Narodnye biblioteki v Komi krae v načale XX veka. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 4. Leningrad: GPB, 1989. 133–140. p.
26. NOVIKOV, V. H.: Proekt obrazovaniâ edinoj gorodskoj bibliotečnoj seti v dorevolucionnom Petrograde. = *Bibliotekovedenie*, 2009. 6. no. 96–102. p. – A közkönyvtári fejlődés adatai: 1888-ban: 2 könyvtár – 7 ezres állomány – 7700 olvasó – 77 ezer kölcsönzés, 1902-ben: 11 könyvtár – 48 ezres állomány – 26 ezer olvasó – 258 ezer kölcsönzés, 1912-ben: 16 könyvtár – 119 ezres állomány – 50 ezer olvasó – 560 ezer kölcsönzés. Lásd GROMOVA, A. A.: Sostoânie seti massovyh bibliotek Peterburga-Petrograda nakanune Oktâbr'skoj revolucii. (Kratkij istoričeskij obzor.) = *Trudy Lenin-gradskogo bibliotečnogo instituta im. N. K. Krupskoj*. T. 3. Leningrad: LGBI, 1958. 181–205. p. (194. p.)
27. BLÜM, A. V. – KEL'NER, V. E. – PATRUŠEVA, H. G.: Izdanie „knig dlâ naroda”. = *Kniga v Rossii 1861–1881*. Pod. red. I. I. Frolovoj. Moskva: Kniga, 1991. 7–27. p. – REJTBLAT, A. I.: Čitateľ lûbočnoj knigi. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 5. Leningrad: GPB, 1990. 125–137. p.
28. GORŠKOV, U. A.: Torgovlâ narodnymi izdaniâmi i koncentraciâ torgovogo kapitala v lûbočnom knižnom dele poreformennoj Rossii (1860–1870-e gg.). = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX vv.* Sbornik naučnyh trudov. Leningrad: GPB, 1983. 107–124. p. – A Nyizsnyj Novgorod-i vásárra 1854-ben érkezett 112 ezer példányból 73 ezer elkelt. Az ügynökök működéséről: a nagyobb „vállalkozók” ikonokból évi 3 ezer, könyvekből és felragasztható illusztrációkból akár 300–300 rubel bevételt is elérhettek (a közepesen sikereseknek ennek harmada, míg a kicsiknek és kezdőknek jó esetben egyhuzada jutott).
29. SONINA, E. S.: Čitateľ'skaâ auditoriâ peterburgskih universal'nyh gazet konca XIX veka. = *Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 10. Sankt-Peterburg: RNB, 2000. 165–178. p.

30. REJTBLAT, A. I.: Detektivná literatura i russkij čitatel' (vтораá polovina XIX – načalo XX vv.). = Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik naučnyh trudov. Vyp. 7. Sankt-Peterburg: RNB, 1994. 126–140. p.
31. SOKOL'SKAA, L. V.: K voprosu ob istorii obsluživaniá ženšin v obšestvennyh bibliote-kah Rossii. = Biblioteka v kontekste istorii. Materialy 8-j meždunarodnoj naučnoj kon-ferencii, Moskva, 5–6 októbrá 2009 g. Sost. M. A. Dvorkina. Moskva: Paškov dom, 2009. 212–221. p. – A szentpétervári Publicska adatainak forrása: EFIMOVA, N. A.: Čitateli Publčnoj biblioteki v Peterburge i organizaciá ih obsluživaniá v 1814–1917 gg. = Trudy GPB, t. VI (9), Leningrad, 1958. 190 p. (főleg a 156–157. p.)
32. SHAVIT, D.: The emergence of Jewish public libraries in tsarist Russia. = *Journal of Lib-rary History*, 1985. 3. no. 239–252. p. – VEIDLINGER, J.: *Jewish public culture in the late Russian Empire*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2009. 382 p. (Különösen két fejezete: 2. Libraries: from the study hall to the public library, 24–66. p. és 3. Reading: from sacred duty to leisure time. 67–113. p.) – Sok rész tanulmány V. E. KEL'NER gyűjteményes kötetében (*Očerki po istorii ruszko-evrejskogo knižnogo dela vo vtoroj polovine XIX – načale XX v. Sankt-Peterburg: RNB, 2003. 240 p.*). – A zsidó fiúk vallási nevelésük részeként 4-től 13 éves korig jártak a hitközség elemi iskolájába, és ter-mészetesen a családok rendelkeztek könyvekkel.
33. ABRAMOV, K. I.: Istoriá bibliotečnogo dela v SSSR. Izd. 3., pererab, dopoln. Moskva: Kniga, 1980. 104–105. p. – LEICH, H. M.: The Society for Librarianship and Russian Librarianship in the early twentieth century. = *Journal of Library History*, 1987. 1. no. 42–57. p. (kitűnő korabeli hivatkozásokkal, idézetekkel).
34. VANEV, A. N.: Žurnalu „Biblioteka” 100 let. = *Biblioteka*, 2010. 1. no. 26–27. p. – A 600 előfizető nem volt elég a költségek fedezésére, így az OB-nak folyamatosan gon-dot okozott a deficit eltüntetése. A lap első számáról részletes információt közölt a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (pl. 1911. 135. p.) A *Zentralblatt* 1913-ban az OB éves beszámolójára hivatkozva 1911-re 536 előfizetőt említ, míg 1910-ben ez a szám csupán 335 volt (1913. 1. no. 40–41. p.). Ugyanitt a társaság taglétszáma 1912 nyarán 218, eb-ből 144 szentpétervári (70%). Az M. Remnek tanulmánykötetében szereplő adat szerint 1897-ben 934 alkalmazott dolgozott a könyvtárakban (i. m. 112. p.), s ha feltételezzük, hogy számuk 1910 körül már meghaladta a kettőezret, akkor a tagsági arány 10% kö-rül mozgott. Érdekesként említjük, hogy az amerikai könyvtáros egyesület (ALA) 1904-ben, közel harmincéves fennállás után 1400 tagot számlált. Ezzel kapcsolatban az ALA titkári beszámolója megállapítja, hogy adataik szerint az Egyesült Államokban 12 ezer könyvtáros működik, tehát ALA-tag 11% (*Library Journal*, 1904. 194. p.). – Az OB kongresszusáról röviden hírt adott a *Library Journal* 1911. júliusi száma is (387. p.). Az OB kongresszusa kezdeményezte könyvtártudományi tanszék létrehozását a két főváros egyetemén, ám erre a hatóság nem volt kapható (rövid hír a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1909. 322. oldalán).
35. VANEV, A. N.: *Razvitie bibliotekovedčeskoj mysli v Rossii v načale XX veka*. Sankt-Pe-terburg: RNB, 1999.
36. *Bibliotěčnâ enciklopediâ* (lásd 16. jegyzet), 777–778. p. – GORBUNOV, U.: „Tropinka” v selo: istoriá Pavlenkovskih bibliotek. = *Biblioteka*, 1998. 1. no.

37. GRIN, C. I.: Stat'a N. A. Rubakina „Knižnij potok” i ee značenie dlâ izučeniâ istorii knigi v Rossii. = Knižnoe delo v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX veka. Sbornik na-učnyh trudov. Vyp. 6. Sankt-Peterburg: RNB, 1992. 7–19. p. – Az elemzett írás nem ke-rült bele a kétkötetes életmű-válogatásba (RUBAKIN, N. A.: *Izbrannoe*. Moskva: Kniga, 1975. 2 t.). – Rubakin művei angolul: N. A. Rubakin and bibliopsychology. Ed. by S. Sim-sova. Transl. by M. McKee, G. Peacock. London: Bingley, 1968. 176 p. (World classics of librarianship).
38. GRIGOR'EV, U. V.: L. B. Havkina (1871–1949). Moskva: Kniga, 1973. 126 p. – Amerikai kapcsolatairól ottani szerző tollából: KASINEC, E.: Lúbov' Borisovna Havkina (Ameri-kanskije bibliotěčnye idei v Rossii i razvitie sovetskogo bibliotekovedeniâ). = Kniga, Sb. 72. Moskva: Terra, 1996. 198–207. p. – SOLOMOVA, S.: L. B. Havkina i Har'kovskâá Obšestvennâá Biblioteka. = Kniga, Sb. 51. 1985. 156–158. p.

KÖZKÖNYVTÁR A BOLSEVIK PROLETÁRDIKTATÚRA SZOLGÁLATÁBAN (1918–1928)*

Bereczky Lászlónak

„Most egy másik kor közelít, a halál szele ránk süvít már.” (Anna Ahmatova)

„Freiheit nur für die Anhänger der Regierung, nur für Mitglieder einer Partei – mögen sie noch so zahlreich sein – ist keine Freiheit. Freiheit ist immer nur Freiheit des anders Denkenden.” (Rosa Luxemburg)

„A könyvtárak nem működtek, könyvet nem árultak, a boldogtalan emberek pedig lelki vigaszra vágytak. Ezért a postás háza lett a könyvtár. A különösen érdekes levelek el sem jutottak a címzetthez, hanem ott maradtak, hadd olvassák el újra és újra, s leljenek benne állandó gyönyörűséget.” (Andrej Platonov)

BEVEZETÉS

Az emberi civilizáció három-négy évezredes – az írás gyakorlatának kialakulásától kezdődő – történetében a többnyire hosszabb folytonos állapotot időnként nagy törésvonalak szabdadják. Az újkori fejlődésben ilyenek – a világháborúk mellett – az angol (1648), a francia (1789), az orosz (1917) vagy a kínai forradalom (1911, 1949). Mindegyik nagy erővel rombolt, és építeni igyekezett. Az első kettő hozama már meggyőző (liberális politikai rendszer, versenyre épülő piacgazdaság, pluralizmus, az egyén tisztelete), a harmadik – hetven év után – végleg elbukott, a negyedik sumója (a jelentős gazdasági modernizációs sikereivel együtt) még messze nem egyértelmű.

A magyar olvasó az 1917-es orosz forradalomról alig kapott elfogadható elemzést: szidalom és kultikus dicséret hosszú évtizedei váltakoztak. Ma lenne már mu-

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2012. évi 3. számában jelent meg.

níció: mind az orosz, mind a nemzetközi történettudomány jelentős eredményeket mutat fel, ám az érdeklődés mintha hiányozna. Kiadóink és könyvtáraink is felemás módon reagálnak az új lehetőségekre.²

A szovjet korszak könyvtártörténetének ismerete – ha lehet – még rosszabb képet nyújt idehaza. Emlékezhetünk a szovjet agitprop jellemző mitologemáira:

- az átgondolt *lenini könyvtárpolitika* minden korábbinál fejlettebb rendszert teremtetett,
- *Krupszkaja* a legnagyobb szovjet könyvtártudós,
- a szovjet nép a legolvasottabb a világon stb.

De mi és hogyan történt ténylegesen? A csend megtörése a célunk, de a magunk könyvtári félmúltjának (1948–1988) feldolgozásához is nélkülözhetetlen háttérrel nyújthat a „nagy testvér” ügyeinek – drámájának – ismerete. Bár nálunk már az „érett” sztálinizmus 1928 utáni korszakának szovjet mintáit igyekeztek átültetni.

Mozaikos bemutatásunk egyben újabb adalékot kínál a XX. század nagy diktatúráinak könyvtárügyéhez. Senki ne gondolja, hogy a veszélyek nem ismétlődhetnek.

1917 után vagy tíz évig az orosz-szovjet könyvtárügy – a környező szovjet valósághoz hasonlóan – néha alig követhető színes kavalkád, egyfajta „húzd meg, ereszd meg” benyomását keltheti. Ez bizonyára abból is fakad, hogy igen eltérő erők működtek ezekben az években:

- a cári orosz hierarchia nyomasztóan korlátozó súlyától megszabadult – nemzetközi szinten is jól tájékozott – oktatási és könyvtáros szakemberek olyan reménye, hogy „most végre megmutathatjuk magunknak és Európának, mire vagyunk képesek” (példa: *L. B. Havkina* könyvtáros),
- az írástudást és értékes művelődést óhajtó milliók érdekeit képviselő intellektuelek, művelődéspolitikusok, könyvtárosok demokratikus törekvései (például *V. Brjusov* költő és esszéíró, aki 1918-ban az új könyvtárügy egyik megalapozója),
- a bolsevik hatalom agitprop gépezetének – civilizációs küldetéstudatból is táplálkozó – erőfeszítései az „új ember” létrehozása végett (*Krupszkaja*),
- az utópikus jövőtervezés és a polgárháborúval (is) összefüggő *totális hadigazdálkodás*, aztán a NEP-korszak kényszerpályáin mozgó, ám mindvégig egyeduralomra törő, majd azt szélsőségesen megvalósító diktatórikus *állampárti* hatalom- és propagandafelelősök szándékai, tettei (Lenin).³

Egy monografikus feldolgozás talán még azt is megmutathatná – a történelem belső „íroniájaként” –, miként jelent meg *mind a négy* tendencia (eltérő időszakokban) Lenin írásaiban, döntéseiben és tetteiben: a hatalom megragadása után tetteiben, főként mégis az utóbbi két erővonal mentén.

A KORRÓL RÖVIDEN

Az 1914–1918-as világháború bizonyára a legnagyobb pusztítást a cári birodalomban eredményezte, nem véletlenül dőlt össze kártyavárként a *Romanov*-dinasztia három évszázados uralma szinte napok alatt 1917 elején. Az ideiglenes kormány nem képes stabilizálni a helyzetet, hisz a háború folytatásához semmilyen (sem anyagi, sem emberi) előfeltétel nem volt adott. Nyáron (szélső)jobboldali tábornokpuccs, október végén (szélső)baloldali puccs, s az utóbbi eredményesnek bizonyul. Leninék elindítják – ahogy ekkor hirdetik – a *világforradalmat*. Egyik első lépés: a liberális és a konzervatív újságok betiltása, a politikai (titkos)rendőrség (Cseka) megszervezése (1917. december). A frissen választott Alkotmányozó Nemzetgyűlést januárban a bolsevik párt szétzavarja, minthogy abban alig 20%-os arányt ért el. 1918 márciusában békekötés a Német Birodalommal, a megalázó feltételek kényszerű elfogadása gyakorlatilag a legfontosabb ipari és mezőgazdasági területek elvesztését jelentette. Többéves polgárháború pusztítja végig nyugattól keletig, déltől északig a hatalmas országot.

A kölcsönös öldöklésnél még nagyobb veszteség az élelmiszerkészletek hiánya: az éhínség és a járványok milliókat döntenek sírba, legalább *kétszer annyi* embert (talán 10 milliót), mint a világ- és polgárháború együttesen. Becslések szerint 6-8 millió éhező árva gyerek kóborol a polgárháború dúlta ország útjain, s ha nem jött volna erőteljes amerikai segélyakció, további milliók halnak meg közülük is.⁴ A két főváros lakossága 1917 és 1920 között radikálisan csökken: Pétervár lakosságának kevesebb mint harmada marad meg (2,5 millió helyett 700 ezer), Moszkváé „csak” megfelelődik (kettőről egymillióra, s még két jellemző itteni adat: az ipari munkásság száma 200 ezerrel 85 ezerre csökken, egy évre 110 ezer születés és 200 ezer haláleset jut).

Eközben a bolsevik párt kiszorítja október utáni kezdeti partnereit (mensevikek, baloldali eszerek) a hatalomból. Vidéken is már csak a Párt gyakorolja a hatalmat, mert a korábbi önkormányzati struktúrát (helyi és területi zemsztvók) intézményesítül (iskolák, közkönyvtárak) felszámolja, betiltja az új vezetés. 1918. szeptember 8.: dekretum a vörös terrorról, túsok akár százainak kivégzése stb., miként fehér oldalról is. Az olvasót *Jancsó Miklós Csillagosok, katonák* (1967) című filmjére emlékeztetjük. Diktatúra és merő utópia: Lenin a világforradalom győzelme után azt várja, hogy az arany elveszíti jelentőségét, hogy azontúl aranyból építsék az utcai véceket. A háborús gazdálkodás technikáit végletekig fokozó hadikommunizmus (minden erőforrás monopolizálása, a piac betiltása, munkakényszer bevezetése, a pénz eltörlése) legyengíti az országot (az ipari termelés a háború előtti szint néhány százalékára csökken). A munkakényszer különösen brutális, ha a fizetség csak természetben érkezik, vagyis aki nem végzi el a rá kirótt (bármilyen) munkát, az éhen hal (nincs pénz, nincs kereskedelem). Eközben aki szakszervezeti tag, többet és olcsóbban kap élelmiszerjegyére.

Vereség *Piłsudski* Lengyelországtól 1920 nyárutóján. (Előtte májusban *Tuhacsevszkij* vörös parancsnok hirdeti: „Az egyetemes forradalom sorsa nyugaton dől el, Lengyelország holttestén át vezet az út a világégéshez.”). 1920 végén párthatározat törli le a Proletkult önállósági törekvését. Az 1921. márciusi kronstadti matrózlázadást („tanácshatalmát kommunisták nélkül!”) brutálisan leverik. A NEP-korszak meghirdetése: a magánkezdeményezés, a piacgazdaság (korlátozott formájú) engedélyezése, adóreform. Egyben a párton belüli frakciózás megtiltása, amely az addigi viták akár hatalmi úton történő szétverését is jelentheti (*Sztálin*nak ez játszott kezére pár év múlva). Csak 1927–1928-ra éri el az ipari termelés, valamint a mezőgazdaság teljesítménye az utolsó békeév (1913) szintjét. Közben meghal Lenin (1924. január), Sztálin célja: szocializmus egy országban. Rövidesen szálámitechnikával kiszorítja a hatalomból a nála egyébként korábban messze jelentősebb vetélytársait (*Trockij, Kamenyev, Zinovjev, Buharin*). Fokozatosan a korábbi cárinál is szélsőségesebb egyeduralom jön létre, egyre fokozódó terrorisztikus önkényuralmi vonásokkal (kényszerszermunkatáborok hálózata, választási és szavazati jog megvonása, az egyház összeroppantása, a politikai rendőrség gáttalan erőszakoskodása stb.).

A falusi és városi lakosság aránya a húszas évek derekán még mindig 4:1 arányt mutat. A gyáripárban a foglalkoztatottak pár százaléka dolgozik. Az évtized legnagyobb kérdése: hogyan (nyersebben: kinek a terhére) lehet felszámolni a fejlett világhoz mért elmaradottságot, ezzel együtt elérni egy leendő háborús vereség kockázatának csökkentését? *Trockij* már 1922-től a „munka militarizálását”, egyben az erőltetett iparosítást javasolta. 1928-tól – miután minden vetélytárssal és ellenérővel leszámolt – Sztálin voltaképp ugyanezt az ultrabalos utat választja, a legszélsőségesebb kivitelezéssel párosítva: „kollektív” mezőgazdaság a kulákság – és minden önkényesen idesorolt – kiirtása vagy száműzése nyomán, az első kényszerszermunkatáborok létrehozása stb. Kollektivizálni azért kellett, hogy végre a „kispolgári” (= „kapitalista”) mezőgazdaság, a sok tízmillió parasztság is betagozódjék a hatalom monohierarchikus rendszerébe.

Végül is tíz év alatt kiépül egy olyan rendszer, mely a „múltat végképp eltörölni” igyekszik, közben megteremtve az „új embert”, új kultúrát, új morált: a proletárdiktatúra zászlaja alatt, a Párt totális hatalomkoncentrációjának alávetve. Már csak a Nagy Vezér istenítése „hiányzik”. Ez 1929 végétől valósul meg: Sztálin ötvenedik születésnapja lesz épp jó alkalom erre.⁵

ISKOLÁZTATÁS, ÍRÁSTUDÁS

1914-ben összesen közel 110 ezer falusi elemi iskola működött, köztük fenntartóként a helyi önkormányzatok (zemsztvók) vezettek 45 ezer iskolával, második helyen az egyház állt (34 ezer), a harmadik helyen a központi oktatási kormányzat

következett (22 ezer). A civil szerveződések stb. iskolái elenyésző kisebbséget alkotnak (részarányuk 10% alatt maradt). A minisztérium közelítően pontos számadatai szerint 1915-ben az európai Oroszország területén a 8–11 éves tankötelesek iskoláztatása nem érte el a 60%-ot (az egész birodalom átlaga: 50%), míg az iskolák szükséges és képzett tanerőivel való ellátottsága 70, valamint 60% volt. A kislányok iskoláztatása az átlag alatt mozgott, s a fiúk esetében is csak 40% járt harmadik osztályba (lányoknál 8%). Következésképp az így szerzett alapkészségek és ismeretek igen vékony és törekeny előfeltételt nyújtottak az iskola utáni (ön)művelődéshez.

1924-re az elemi iskolák körében megerősödött az állami-ideológiai ellenőrzés, a korábbi egyházi intézmények megszűntek. A tanerők körében a tisztogatás (promivanyije) általánossá vált.

1922–24-ben a felsőoktatásban tanuló diákság körében ugyanez ment végbe („proverka” néven): a hallgatók 30%-át, míg az agrárfőiskolák körében 25%-át zárták ki. A felháborodás akkora, hogy a művelődési főhatóság (Narkompros) sietően intézkedik, s közel felüket visszaveszik. Egyébként ezekben az években *utoljára* ismert még minden alulról jövő nyomásgyakorló módszer, sztrájktól tüntetésig.

Az elemi iskolák eredményességét veszélyeztette az a körülmény is, hogy a tanítók kerültek az egyik *legalacsonyabb* fizetési rubrikába (16 rubel/hó, miközben a munkások átlagkeresete meghaladta a 30 rubelt), mert az állam radikálisan csökkentette a művelődési ráfordításokat. Csak egy adat viszonyításul: a fiatalok körében népszerű divatlap egy száma 1,5 rubelbe került.

Az 1926-os népszámlálás adatai szerint 9–49 év között az analfabéták aránya csaknem a lakosság fele (48,9%). Ezen belül jelentős a nemek különbsége: férfiaknál 30, nőknél csaknem 60% írástudatlan. A tagköztársaságok szintjén ekkor a legjobb Ukrajna, mögötte Oroszország következik („csak” 45, valamint 40% írástudatlan), míg például Azerbajdzsánban 70, Türkmenisztánban 85, Üzbegisztánban 96% az írástudatlanok aránya.

A húszas évek elején létrehozzák az írástudatlanság elleni országos egyesületet (Obscsesztvo „Doloi nyegramotnoszty”), melynek a kormány által megjelölt célja, hogy 1927-re felszámolják az analfabetizmust a 35 évesnél fiatalabb korosztályban (N. Krupszkaja, az egyesület elnöke 1922-ben 12 millió írástudatlant említett körében). Végül ez csak jó 10 évvel később sikerül, amennyire sikerül: a hivatalos szovjet statisztika 1926-ban 57, majd 1939-ben 87%-os (ezen belül a nőknél 82%-os) írni-olvasni tudást említett a teljes – 7 év feletti – lakosság körében.

1922 augusztusának egyik éjjelén a Cseka több száz neves tudóst, professzort le tartóztat, majd rövid úton kiutasít az országból. 1923-ban a Pétervári Egyetem párt-szervezete titkos jelentésében megállapítja, hogy a diákok 30%-a kommunista beállítottságú, de nem feltétlenül értenek egyet a párt politikai irányvonalával; 20–25% „fehérgárdista”; 15–20% ingadozik az első két csoport közt; a fennmaradók nem foglalkoznak a politikával (ez a legnagyobb arányú csoport).

Az 1927–1928-as tanévben 129 felsőoktatási intézményben összesen 158 ezer hallgató tanul, vagyis egy intézményre átlag 1200 hallgató jut (nagy arányt képvisel a „rafak”, a munkásfiatalok érettségit megkerülő pótképzése). A hallgatók szociális összetétele jelentősen változik: míg 1923-ban 30%-uk, addig 1928-ban már 53%-uk munkás vagy paraszt származású fiatal (gyanítható az adatok kozmetikázása).⁶

MŰVÉSZET; PAPÍRGYÁRTÁS, KÖNYV- ÉS LAPKIADÁS; CENZÚRA

Az 1918–1928 közti bő évtized mintha az orosz (szovjet) művészet világszínvonalú kibontakozását ígérné:

- Kandinszkij, Malevics, Chagall, Rodcsenko és Tatlin,
- Ejzenstejn, Pudovkin és Dovzszenko,
- Prokofjev és Sosztakovics,
- Babel, Bulgakov, Cvetajeva, Majakovszkij, Mandelstam, Paszternak és Platonov.

Íme, csak néhány név a kiemelkedő – ma világszerte elismert – alkotók hosszú sorából. A belföldi papírgyártás 1913-ban megközelítette a 400 ezer tonnát, ezt majd csak 1928-ban éri el és haladják meg (405 ezer tonna). Közben a mélypont 1919–1921: 30, 35 és 31 ezer tonnával. A NEP-korszakban a termelés fokozatosan emelkedik: 1923-ban 126, 1925-ben 263, 1927-ben pedig már 322 ezer tonna. Előtte, a hadikommunizmus korszakában drákói pártállami szigor érvényesült az elosztásban, amely egyben a politikai cenzúrát is erősítette (ahogy nálunk is 1945 után). Ez annyit jelent, hogy szinte csak politikailag preferált mű jelenhet meg.

A papírhány közvetlenül érezte hatását a könyv- és lapkiadásban. A mennyiségi adatok megdöbbentők: közben érdemes tudni, hogy a szovjet statisztika nem különíti el a brosúra és a könyv fogalmát. Az itt megadott könyvszámok tehát magukban foglalják a brosúrákét is, amelyek aránya – közvetett adatok alapján tudható – jelentősen fokozódott 1917 után, s erősen befolyásolta a példányszámok alakulását (nagy valószínűséggel pár ezer brosúra a teljes példányszám akár felét is elérhette).

Az utolsó békeévben, vagyis 1913-ban összesen 34,6 ezer könyv látott napvilágot, 1917-ben a szám 13,1 ezerre csökkent.

1919-ben a békebeli mennyiségnek már csak tizede (3,7 ezer kiadvány) jelenik meg, majd 1920 a mélypont 3,1 ezer kiadvánnyal. 1921-ben 4,1 ezer, majd innen lassú, ám. fokozatos emelkedéssel: 1922-ben 7,8, 1923-ban 10,8, 1925-ben 25,3, 1927-ben 27,7, 1933-ban 44 ezer kiadvány (választék).

1923 és 1925 között a tartalmi megoszlás (kerekített százalékos adatok): első helyen a társadalomtudományi, ezen belül a politikai kiadványok: 20–30%; ezt követi a többi tudományos és ismeretterjesztő kiadvány: 20–25%; gyermek- és szépirodalom: 15–16%; hivatali kiadványok (jelentések stb.): 10–15%; tankönyvek: 10%. Né-

hány százalékot képviseltek az általános tartalmú kiadványok (lexikonok, bibliográfiák stb.). A húszas évek elején alig volt szépirodalmi kiadvány (1921: 308), majd a NEP-korszakban – nyilván a piaci kereslet következtében – jelentősen nőtt a választék, s 1928-ban már 5516 cím látott napvilágot.

Az összesített példányszámok jellemző adatai:

- 1912-ben, a békeidőszak csúcsán 134 millió példány, 1915-ben 108,
- 1922-ben csak 34 millió példány, 1925-ben már 242,
- 1927-ben 195, 1928-ban 265 millió példány.

Tehát míg a háború előtt az átlagos példányszám 3–4 ezer körül mozgott, a NEP-korszakban ez elérte a 10 ezres szintet. Tendencia: kisebb, kevésbé színes választék és több (állami) brosúra jóval nagyobb átlagos példányszámmal. Egy példa: vörösdaloskönyv (*Krasznyj peszennyik*) 100 ezer példányban.

Néhány adat a gyermekkönyvek kiadásáról:

- 1913-ban (kerekítve) 1400 cím jelent meg összesen 6,6 millió példányban,
- majd 1918-ban ez 428-ra (2,9 millió példány) csökkent,
- 1928-ban megközelítette a kétezres határt (közel 33 millió példány).

1917 végén az új hatalom egyik első intézkedésével állami monopóliumot vezet be az orosz klasszikusok kiadására. Részben evégett 1919-ben létrehozzák az Állami Kiadót (Goszudarszennoje izdatyelsztvo, röviden: Goszizdat), végső cél a könyvkiadás állami monopolizálása. 1923-ban – mikor már újra megjelentek a magánkiadók – az ívszámban mért teljes termés 60%-a a Goszizdaté, csupán 10%-a a magán- és „szövetkezeti” kiadóké (a fennmaradó hányad hivatalos, állami szervekhez kötődött). A Goszizdat „politikai” osztálya gyakorolta a cenzurális hatáskört a hadikomunizmus éveiben, ám ez nem zárta ki, hogy a politikai rendőrség a maga hatáskörében is eljárjon „ellenséges” vagy „pornográf” művek és szerzőik ellen (*Zamjatyin* is áldozataik közt volt). A NEP idején gombamód szaporodnak a (többnyire kis) magánkiadók: a húszas évek közepére számuk elérte a 600-at.

1922 júniusában létrehozzák a Glavlitot (Glavnoje upravlenijje po gyelam lityeraturi i izdatyelsztv) mint fő cenzúrahivatalt, de jure a *Lunacsarszkij* által vezetett Narkomprosz „mellett”, de gyakorlatilag attól függetlenül, miközben közvetlen pártirányítás „segíti” a hivatal politikai tisztánlátását. A moszkvai központ mellett vidéki hálózatot is kiépítenek, később egyenesen arra törekednek, hogy minden egyes kiadónál ott tevékenykedjen munkatársuk. A hivatal vezetőjét 1922 októberében maga Lenin nevezi ki a régi párttag *Lebegyev-Poljanszkij* (1881–1948) személyében (ő 1922-től 1931-ig vezette a Glavlitot). A gyermekeknek szánt szépirodalmi és ismeretterjesztő műveket ráadásul előzetesen be kellett terjeszteni a népbiztosság keretében működő Tudományos Főtanácshoz (Glavnij ucsonij szovjet), melynek élén *Lunacsarszkij* egyik helyettese, a történész *M. N. Pokrovszkij* állt (egy körirat szerint

az előzetes engedélyeztetés elmulasztása büntetőjogi felelősségre vonással járt). Egy példa a Glavlit körirataiból: 1924. október 24-én *Lebegyev-Poljanszkij* aláírásával felszólítják a kormányzósági és területi hivatalokat, hogy az *élelmiszerárak* alakulásáról semmiféle információt ne engedjenek megjelenni a sajtóban. *Lebegyev-Poljanszkij* itteni kinevezéséig a Proletkult nevű nagy hatalmú szervezet élén állt, azonban ennek egyébként ultrabalos önállósági törekvéseit a Lenin vezette központ nem kívánta tolerálni.

A Glavlithez hasonló struktúrát képviselt a népbiztosságnak az általános politikai agitációt és propagandát irányító szerve, az 1922-ben létrehozott Glavpolitproszvet (GPP), amelyet *N. Krupszkaja* irányított, miközben sajátos módon évekig Sztálin politikai bizottsági tagként látta el informális vezetését.

A Glavlitot az 1929-ben elindított irodalmi lexikon szócikke így mutatja be: fennállása alatt a hivatal munkatársai 300 ezer kéziratot néztek át, s közülük 0,3–1% lett betiltva (ez hat-hét év alatt legalább 2 ezer könyv, viszonyításul: a cári időszak utolsó 50 éve alatt csupán néhány száz könyvet tiltottak be). Nyilvánvalóan erős lehetett az öncenzúra is. A Glavlit belföldi tennivalóin kívül engedélyezte a külföldről behozott könyvek és időszak kiadványok forgalmazását. Itt a betiltás aránya – ugyancsak a lexikon adatai szerint – a könyveknél 5,5%, az időszak kiadványoknál már csaknem 7%. Hatáskörébe tartozott még az új kiadók alapításának jóváhagyása (kinevezésre váró vezető munkatársaikkal együtt). Később megszületik az önálló főhatóság a könyv- és lapkiadás, a nyomdák, valamint a terjesztés teljes körű irányítása és ellenőrzése, cenzúrázása céljából (Goszkomizdat). A tiltott anyagokból zárt gyűjteményeket hoztak létre (szpechran), a legnagyobb ilyen zárt gyűjtemény az Állami Lenin Könyvtárban a szovjet korszak végére már egymillió állományt számlált (éves gyarapodása az utolsó évtizedekben 30–35 ezer egység).

Érdeemes idézni *V. Sztjelmah* összefoglaló értékelését a szovjet cenzúráról, összehasonlításban a cári időkével. A szovjet cenzúrát nem alapozta meg jogszabály, lényegében mindig előzetes cenzúra érvényesült, méghozzá névtelenül és senkinek nem volt esélye felülbírálatot kérni.⁷

1927-ben 1645 időszak kiadvány látott napvilágot (1913-ban 1400 körül). Éves összesített példányszámuk 230 millió. 1927-ben *Krupszkaja* egy előadásában – gyermekirodalmi tájékoztató lap kibocsátásának szándékáról tudósítva hallgatóságát – elmondja, hogy a Párt Központi Bizottságának Sajtóosztálya (Otgyel pecsatyi CK) igen nehezen adja hozzájárulását egy új lap megindításához. Tehát a merev állami struktúra szűrője felett a pártközpont mondja ki a végső szót.⁸

A húszas évek elejére kialakult hatalomgyakorlás az élet totális irányítását és – egy szebb jövő érdekében történő – átalakítását célozta: a proletárdiktatúra lényege a Párt vezető szerepe, a Párt (a marxizmus autentikus értelmezője és fejlesztője) és az állam minden területén, így a kultúrában is az egyedül üdvözítő célok és módszerek birtokosa, a jövő építője. Ebben részt lehet vállalni (még nem kötelező úgy,

mint öt-tíz év múlva), de saját utat nem lehet járni. Más szóval: a kultúra lényege is a kommunizmus építése, ezért az új kultúrához vezető utat a politikai nevelés érdekei vezérlik. Aki ezt akadályozná, azt el kell söpörni, fel kell számolni, akkori szóval: likvidálni kell. A könyvtárügy relatív felértékelődése is csak ebben a perspektívában értelmezhető: a könyvtár olcsón biztosítja az új ideológiát sugárzó brosúrák terjesztését az általános szegénység közepette.

KÖNYVTÁRAK A KORABELI (1927–1929) SZOVJET LEXIKONOK TÜKRÉBEN

a) A BSZE első kiadása (1927)

A húszas évek második felében az állami művelődéspolitikai megerősödését jelzi több igényes lexikon elindítása. Ezek között kiemelkedő szerep jut a nagy szovjet enciklopédia (*Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija*, BSZE) első kiadásának. A sorozat eredetileg 1926–1931 között látott napvilágot, majd a harmincas évek második felében gyökeres átdolgozással új – de szintén „elsőként” értelmezett – kiadás született az „érett” sztálinizmus jegyében. Lényegében elsüllyesztették a valódi első, amelynek 15 fős szerkesztőbizottsági névsorában első helyen az 1938 tavaszán kivégzett Ny. Buharin – Lenin mellett és után ő a párt fő ideológusa – neve állt.⁹

A lexikon hatodik kötetében (tartalom: *Besszarabia – Bol'm*, 1927) kapott helyet a „bibliotyecka” címszó 66 hasábon (33 oldalon) – ez azt jelzi, hogy inkább brit típusú enciklopédiával van dolgunk, ahol tipikus az igen alapos összegző, analitikus-szintetikus megközelítés, szemben a kisebb logikai egységekkel operáló német lexikontípussal. Szerzői csoport munkájáról van szó, a neveket a kötet elején található, a „nagyobb cikkek listáját” tartalmazó információból tudhatjuk meg. A szovjet tömegkönyvtárak (itt még „bibliotyecki masszovovo polzovanyija”, tömeghasználatra szánt könyvtár – később lesz ebből masszovaja bibliotyecka, amely a magyar terminológiába is bekerül 1950 körül „tömegkönyvtár” formában) alfejezetet *M. Szmuskova* (minisztériumi könyvtári vezető, egyben az országos közkönyvtári szaklap, a *Krasznoj bibliotyekar* szerkesztője) írta. Ismertetésünk során a kötet pontos hasábszámát adjuk meg zárójelben. Megjegyzendő, hogy a BSZE későbbi (az itthon is ismert sztálini és brezsnyevi) két kiadása nyomába sem ér az elsőnek a könyvtári ismeretek összefoglalása és rendszerezése terén, nem is beszélve e cikkek terjedelméről.

A cikk három fő egységre tagolódik:

- „elméleti” tudnivalók (16 hasáb), ennek java része mai értelemben inkább könyvtártani ismeret nyújt (címléirási példák stb.);

- a könyvtári munka gyakorlata, ezen belül két érdemi alfejezet: könyvtárak Amerikában és Nyugat-Európában, valamint a Szovjetunióban, 16 + 30 hasáb, mindkét alfejezet számos fényképes illusztrációval, alaprajzzal stb.;
- könyvtárosképzés, szakmai egyesületek és konferenciák (4 hasáb).

Látható, hogy a szovjet gyakorlat bemutatása – teljesen érthető módon – a legrészletesebb. A következőkben erre az alfejezetre koncentrálunk.

A *tudományos könyvtárak* körében tárgyalagos leírás dominál, rendkívül sok adattal, kezdve az ekkorra már meghatározónak tekintett Nyilvános Lenin Könyvtárral (Publicsnaja bibliotyecka SZSZSZR im. V. I. Lenina, PBL). Később ez lett az Állami Lenin Könyvtár, majd idestova húsz éve: Orosz Állami Könyvtár. Érdekes használati adataiból idézünk néhányat: 1913-ban az olvasóknak kiadtak 431, 1917-ben 301, 1920-ban 302 ezer, 1922-ben 1,2, 1924-ben 1,4 millió egységet (napi 12 órás olvasótermi szolgálat mellett). Olvasói kategóriák 1914-ben, valamint 1926-ban: tanuló 75–66%, munkás és alkalmazott 8–14%, tudományos dolgozók; művészek 13–17%, egyéb 4–3% (162. hasáb). A PBL az 1926–1927-es pénzügyi évben 453 ezer rubel költségvetésből működött, ebből érdekesebb tételek: bérek 292 ezer (közel kétharmad), tudományos kiadások 40, külföldi dokumentumok beszerzése 38 ezer rubel (163. hasáb). A tudományos könyvtári fejezet ezután egyenként ismerteti a két nagy leningrádi (a korábbi vezető szerepét fokozatosan elvesztő volt császári és a tudományos akadémiai) könyvtár múltját és tevékenységét, majd jelentős vidéki egyetemi és más gyűjteményekre tér ki.

A *közkönyvtárakról* szóló alfejezet azzal indít, hogy a forradalom után kibontakozó könyvtárfejlesztés lényege: „könyvet a tömegeknek!” – ellentétben a korábbi időszakokkal, mikor a (köz)könyvtárügy „háttérbe szorult”. E korábbi szakasról a szerző szerint „nincsenek pontos adatok”, de ismeretes, állapítja meg, hogy 33 kormányzóságban közel 12,5 ezer zemszvo-könyvtár – vagyis önkormányzati szervek által fenntartott könyvtár – működött (181. hasáb). A szerző azt állítja, a forradalom után „elemi” igény jelentkezett a könyvtárak megeremelésére: a minisztérium adatai szerint 1920-ban 253 megyében (ujezd), az összes mintegy felében, összesen 35,5 ezer működött. (Következésképp, ha mi ezt 100%-ra felszorozzuk, az összes megyében akár 50 ezerre tehető a számuk?) Ám a „klubkönyvtárakat” (izba-csitalnya: kis állomány, továbbá bőséges propagandaanyag megléte mellett a legfontosabb a hangos felolvasás volt a lényegében írástudatlan helyiek körében) is figyelembe véve a végső szám a 100 ezret is elérheti (181. hasáb). Többségük Szmuskova szerint igen szegényes gyűjtemény, ezért a minisztérium 1920-ban olyan rendeletet adott ki, melynek értelmében a könyvtárakat „egységes hálózatba” kell szervezni. Ez azt jelenti, hogy bárkinek a fenntartásában jött létre egy könyvtár, azt be kell vonni a Narkomprosz ezen egységes (központosított) hálózatába (ez az alapja annak az 1920. novemberi lenini dekrétumnak, amelyre a Szovjetunió fennállása alatt

mindvégig hivatkoztak, miközben utópikus célkitűzései soha nem váltak valóra). A minisztérium propagandaügyi igazgatósága, a GPP keretében működő Könyvtári Osztály mellett Központi Könyvtári Bizottság (Centralnaja bibliotjecsnaja komisszija) jött létre a különböző könyvtárfenntartók munkájának összehangolására. Így 1921 végére az egységes hálózat már 13 250 könyvtárat ölelt fel. Ám a NEP-korszak gazdaságpolitikája következtében a minisztérium költségvetése drámaian csökkent: ha 1921-ben megyénként körülbelül 50-60 könyvtár működött, akkor ezek száma két évvel később 17-re esett vissza, s csak 1924-től tapasztalhatók a „stabilizálás” jelei. Az egységes hálózat főbb elemei: kormányzósági, ezalatt megyei, járási, továbbá legalább 5 ezer lakos esetén is állandó könyvtár (sztacionarnaja bibliotjeka), míg ezek letéteket és „klubkönyvtárakat” látnak el változó anyaggal (182. hasáb). Erre a célra minden megyeszékhelyen letéti gyűjteményt hoznak létre: évégett a főhatóság 1926-ban 600 ezer rubelt adott, ennyi pénzből 2,5 millió egységet szerezhettek be, miközben a kormányzósági illetékesek dönthettek a konkrét megrendelések összetételéről. A kölcsönzési és olvasószolgálati munkahelyeken dolgozó könyvtáros heti 24 órát dolgozik, mert ő nem „könyvkiadó gép”, hanem olyan „társadalmi tényező” (obszcsesztvennij rabotnyik), aki „könyvek segítségével támogatja a szocializmus felépítését” (185. hasáb).

Néhány konkrét adat: a moszkvai városi hálózat összesen 127 egységből áll, ezek együttesen 2,4 millió látogatónak az 1925–26-os évben 4,25 millió egységet adtak ki. Országszerte mintegy ezer városi könyvtár működik a GPP helyi szervei irányításával: közülük csaknem 300 kormányzósági és megyei, a többi pedig járási, kisvárosi. A rang szerinti „nagyok” szinte kiszámíthatatlanul eltérő nagyságú állományt kínálnak: például a kozsztromai kormányzósági könyvtár állománya megközelíti a 330 ezret, míg a kurszki csak 11, a brjanszki pedig csupán 7 ezer kötetet birtokol. Egy-egy kormányzósági könyvtár költségvetése is hasonlóképp szóródik: némelyeké 15–21–33 ezer rubel, másoké alig 4–6 ezer (például a fent említett nagy gyűjteményű kozsztromai könyvtáré 4, a szerény állományú kurszkié 6,4 ezer rubel). Szintén nagy szóródással, de átlagban talán 15 munkatárs tevékenykedik egy kormányzósági könyvtárban. Hat megyei könyvtárban összesen körülbelül 20 ezer beiratkozott olvasót számlálnak, közülük a tanulók aránya megközelíti az 50%-ot, alkalmazott (tisztviselő) 20%, munkás és paraszt 12% (188. hasáb). (Megjegyezhetjük: a területi könyvtárakban a „kulturális forradalom” még nem érezteti hatását.)

Ezután a *munkás-* (rabocsaja), vagyis (későbbi nevén) a *szakszervezeti* könyvtárak következnek. A szerző éles megállapítással kezdi: a „nyugati burzsoá államokkal ellentétben a Szovjetunió nagy figyelmet szentel a munkások könyvvél való ellátásának” (190. hasáb). Néhány szám, nem épp könnyen értelmezhető. Egyrészt 1925-ben 6800 könyvtár 10,3 millió, viszont 1926-ban már 8100 könyvtár 14,9 millió könyvvél rendelkezett (átlag 1500–1900 kötet). Egy év alatt a beiratkozottak száma 40%-kal nőtt (ám nem tudni, mennyiről – vagy mennyire). Ezáltal – folytatja a le-

xikon – a könyvtárhasználó munkások aránya egy év alatt 19,1-ről 22,3%-ra emelkedett (191. hasáb). Csak becsülni lehet, ha a teljes munkáslétszámon belüli 3%-os emelkedés az olvasók számának 40%-os emelkedését váltotta ki, akkor elég szerény lehetett a kiinduló (abszolút) olvasói szám. (Dobrenko többször hivatkozott könyve tartalmaz adatot: az évtized közepén e könyvtártípus kerekén másfél millió olvasót regisztrált, Krupszkaja viszont a korra vonatkozóan az *összes olvasó számát 4 millióban* adja meg.)

Ennél konkrétabban: a moszkvai kormányzóságban a könyvtárak száma eléri a 200-at, olvasóik száma a 90 ezret, az egy negyedév (!) alatt kölcsönzött köteteké az 500 ezret. Számoljuk tovább: ez évi 2 milliót jelent, fejenként 22 kötet. Hihető-e, kérdenénk; közben érdemes említeni azt is, hogy „kollektív” kölcsönzés dívott, vagyis a műhelymegbízott kivett pár tucat kötetet kollégáinak, aztán idővel visszaadta őket. A szakszervezeti központ által végzett felmérés szerint a szakszervezeti könyvtárak állománya és használata: szépirodalom: 32–49%, társadalomtudomány: 30–12% (!), természettudományok: 5–3%, alkalmazott tudományok: szintén 5–3%, egyéb: 32–33% (191. hasáb). (Ez összesen 70%, nem tudni, a használat 30%-a vajon miből kerül ki.)

A *Vörös Hadsereg* a polgárháborús időszakban jelentős könyvtárellátást szervezett (népbiztos 1918–1924 között: L. Trockij). Nagyságrendjét érzékelteti az a szám, hogy 1919-ben 16 millió rubel értékben szereztek be nyomtatványokat (ez bizonyára lényegesen több, mint az egész „civil” szféra kerete). Az állandó könyvtárak száma (ezek a front ezredeinél, illetve a hátszországban működtek): 1919-ben 7500, 1920-ban 10 ezer, 1921-ben 2500, 1923-ban 1200, 1926-ban 1600 (1921-ben, miután véget ért a polgárháború, nagy leszerelés indult). Olvasói adatok: 1921-ben 425 ezer (193–235. hasáb), 1926-ban 370 ezer. Minden évben a szépirodalom vezetett a kölcsönzött kötetek körében (egyes években 35–45% között), ezt követte a társadalomtudomány (18–26%) (195. hasáb). Az 1920-as csúcsot az indokolja, hogy ekkor még dúlt a polgárháború (és a lengyelországi hadjárat).

A könyvtárosképzés keretében a külföldi fejlemények rövid bemutatását még rövidebb orosz helyzetkép követi. A századelő első próbálkozásai L. Havkina nevéhez fűződnek. A forradalom után a tanfolyami szintű képzést a PBL folytatta, a nemzeti könyvtár (PBL) keretében működő Könyvtártudományi Intézet (egyfajta „KMK”) bázisán. A lexikonírás idején e tanfolyamok kétévesek, s kizárólag a tudományos könyvtári munkatársakat célozzák meg. 14 év alatt összesen 3 ezer hallgató végezte el e képzést.

1919 óta a leningrádi nyilvános könyvtár (a volt császári) szintén indít tanfolyamot, ugyancsak tudományos könyvtári alkalmazottak számára (később ezekből jönnek létre a könyvtáros főiskolák a két fővárosban). A közkönyvtári képzés nincs intézményesítve, különféle társadalmi-politikai képzést kínáló szervezetek keretében kerül sor alkalmanként ilyen képzésre. Ezen túl a könyvtári „egyesületek” (lénye-

gében térségi könyvtárak együttműködő hálózatai) segítik tagjaik csoportos jellegű önképzését.

A könyvtári egyesületekről szólva a cikk a nyugati kezdeményezések körében kiemeli az ALA (az amerikai könyvtárosok egyesülete) közel fél évszázad alatt jelentősen megerősödött tevékenységét (9 ezer tag, mintegy 60 szakbizottság, saját kiadó, híradó és szakfolyóirat) és nemzetközi propagandáját az amerikai típusú közkönyvtár elterjesztése terén. A belföldi helyzet is visszatekintéssel indul – lásd erről előző írásunkat ebben a kötetben –, majd megállapítja, hogy a moszkvai egyesület „1921-ben felszámolta tevékenységét” („szamolikvigyirovalosz v 1921.” – hogyan és miért, kérdezhetnénk?), hogy azután 1926-ban a Központi Művelődésügyi Ház (Centralnij dom prosvvescsenyija) bázisán megalakuljon a Szabad Könyvtárösszervezet (Volnaja asszociacija bibliotyekarej), ám csak Moszkva városi és moszkvai kormányzósági területi hatáskörrel. Egyes nagyobb vidéki könyvtárak bázisán (Odessza, Irkutszk) öntevékeny csoportok, laza szerveződések jöttek létre 1921-től, főként a szakmai önképzés elősegítése végett (147–148. hasáb).

Végül a részfejezet szerzője, L. B. Havkina kitér az 1911-es és az 1924-es könyvtári kongresszus kiemelkedő szerepére a szakmapolitika megalapozása és fejlesztése terén.

b) A „kis” szovjet enciklopédia (1929)

1929-től jelentek meg a *Kis szovjet enciklopédia* (*Malaja szovjetszkaja enciklopedyija*) kötetei,¹⁰ érdemes ennek első kötetéből (1929) néhány adalékot átvenni. A „tömegolvasó” („masszovij csitatyel”) ellátása került 1917 után a könyvtári munka középpontjába, állapítja meg a névtelen szerző.

„A könyvtár a szocializmus építését segítő intézmény legyen” – közli ezután a lexikon a fő irányelvet. Továbbá „segítse a tömegek kulturális felemelkedését, harcoljon a lakosság termelési elmaradottságával, segítse elő a politikai műveletlenség felszámolását”. Evégett a „könyvtár keresse fel az olvasót, ne várjon annak látogatására, s adjon neki felvilágosítást, magyarázza el félreértéseit, legyen agitátor, propagandista”. A szöveg megállapítja, hogy a könyvtárak többsége a GPP szervezetéhez tartozik, s az olvasók felkészültségéhez igazodva három szintre tagolódnak:

- a kezdők, a „tömegolvasók” ellátását a városi letéti könyvtárak és a vidéki-falusi „klubkönyvtárak” (izba-csitalnya) végzik,
- a már valamelyes olvasói tapasztalattal rendelkező – főleg munkás és kézműves – olvasókat a második szint látja el, ahol már differenciáltabb állománykínálat jelenik meg (könyvtárak állandó állománnyal),

- a felső szint egyaránt szolgálja az igényes és a tömegolvasót, s e könyvtárak a járási, valamint megyei vagy kormányzósági hálózat szervező-ellátó központjai is egyben.

A GPP hálózatán kívül működnek továbbá a szakszervezeti, egészségügyi, mezőgazdasági, katonai vagy a pártintézmények könyvtárai. „Könyvtárat alapítani sem magánszemélyeknek, sem csoportjaiknak nem megengedett” („Otkrityije bibliotyecki csasztnim licam i kollektiyam ih nye razresajetszja” – állapítja meg a proletárdiktatúra nyers „demokráciafelfogását” követő lexikonszöveg, melyről feltételezhető, hogy magán viseli egyrészt a friss politikai fejlemények (1928 a sztálini „érett” diktatúra nyitóéve), másrészt Krupszkaja kezének nyomát. Ebből a lexikonszövegből az is következik, hogy a Narkomprosz alatt végrehajtandó – egyébként a Lenin aláírásával megerősített – központi direktíva (1920. december) a „centralizációról” kivitelezhetetlennek bizonyult.

1926 végén összesen (kis kerekítéssel) 14,6 ezer úgynevezett állandó közkönyvtár működött, ezek közül 4 ezer városi terepen (a lexikon más helyeiről tudni, hogy ekkor a városok száma meghaladta a 700-at, területi – megyei, járási stb. hatáskörrel – ennek fele rendelkezett, lakóik száma 8 millió), 9 ezer pedig falun tevékenykedett (adatok a szövegből, mely nem magyarázza, a hiányzó ezer könyvtár hol működik). Az összegzett állomány 42 millió egység (2800 egység könyvtáranként), beiratkozott olvasóik száma összesen 4 millió (átlag 270 olvasó egy könyvtárban). „Egy könyvtár átlag 6200 lakost lát el.” (Ebből mi már kiszámíthatjuk, hogy a lakosság 4,4%-a volt könyvtárhasználó.) Emellett még sok ezer letéti hely működött.

Az új, a 2007-es kiadású igényes könyvtári lexikon (*Bibliotecsznaja enciklopedyija*) a könyvtári statisztika címszó alatt megadja 1927-re a közkönyvtárak (ob-scsedosztupnija bibliotyecki) számát és összesített állományát: ezek szerint 26,5 ezer könyvtár 69,2 milliós állománnyal rendelkezett. A tömör szöveg nem ad magyarázatot, vajon a szakszervezeti és a hadseregben működő közismereti könyvtárakat is beleszámolták-e, mert különben nem nőhetett volna egy év alatt a könyvtárak száma 14,6 ezerrel 26,5 ezerre, az összesített állomány 42-ről 69 millióra. Egyébként ugyanezen új lexikonnak a szakszervezeti könyvtárakkal foglalkozó cikke 1927-re vonatkozóan (kerekítve) 8400 könyvtárat és 18,7 milliós állományt említ, vagyis feltételezésünket látszik megerősíteni. A következő korszak történetéhez tartozik, itt csak érintjük, hogy ezután a szakszervezeti könyvtárak növekedése – az erőltetett iparosítás politikájához közvetlenül kapcsolódva – még nagyobb lendületet vesz: később ez csapódik le nálunk is abban a tünetben, hogy az ötvenes évek közepén messze több szakszervezeti könyvtár volt (működött?), mint tanácsai kezelési.

c) A szibériai lexikon (1929)

A szibériai könyvtárakról ad igen beható képet egy szintén korabeli lexikon.¹¹ 1914-ben olyan fontos nyugat-szibériai kormányzóságokban, mint a tomszki vagy tobolszki, viszonylag szép számban működtek népkönyvtárak. A tomszkiban 250 könyvtár 104 ezer kötetel rendelkezett (átlagosan egyre 415 kötet jutott), ezeket 38 ezer alkalommal látogatták olvasóik. A tobolszki kormányzóság hasonló adatai: 172 könyvtár – 110 ezres állomány (átlag 622 kötet) – 15 ezer látogatás. E könyvtárak működtetését számos helyen a tehetősök támogatása tette lehetővé. Állományukban a szépirodalom dominált (60% vagy efölötti részarány).

A forradalom után – pontosabban a polgárháborús zűrzavart követően – 1920-ban láttak hozzá a könyvtárügy újraélesztéséhez. Közben magán- és közösségi könyvtárak sokasága szűnt meg, a menthető állományokból „archív” gyűjteményeket hoztak létre (magyarán: nem hozzáférhető „zárt” állományokat, mert tartalmuk nemkívánatosnak minősült): az ilyen „archív” állomány Tobolszkban 150 ezer, Tomszkban 72 ezer kötetet számlált.

A NEP-korszak visszavetette az első év sokban ígéretes, ám zavaros lendületét, kevesebb lett a közkönyvtárak (ezen belül a falusi könyvtárak) száma: 1921: 1143 (ebből falusi 887), 1922: 730 (falusi: 548), 1923: 579 (falusi: 432), 1925: 403 (falusi: 211). Következésképp a városokban működő könyvtárak szerény mértékben csökkentek (256-ról 192-re), a falusiaknak viszont csak negyede maradt meg. 1926-ban már a stabilizáció jelei mutatkoznak: ekkor a könyvtárak száma egy friss felmérés szerint újra 800, igaz, ebből 600 „klubkönyvtár”, közel 110 a szakszervezeti, s mindössze hat a gyerekkönyvtár. Minden megyében és járásban megszervezik a letéti állományt (viszonyításul: egy városi könyvtár állománya átlagosan 24 ezer, míg külön letéti anyaga 4500 kötetet tartalmazott). A falusi könyvtárak fejlesztését és használatát a hatalmas távolságok erősen befolyásolják: a falusi lakosság közel fele lakik 10 km-nél nagyobb távolságra a legközelebbi könyvtártól, s további 16%-a 5–10 km-en belül (vagyis egyharmad él viszonylag közel, 5 km távolságon belül a könyvtártól). 1927-ben egy lakosra 3,6 könyvtári könyv jutott (ezen belül a falusiak körében egy könyv 10,9 lakosra).

A tudományos könyvtárak (tomszki, irkutszki egyetem stb.) valamivel jobb helyzetben voltak, bár itt is számos komoly gond tapasztalható: alacsony az állományfejlesztés kerete (az irkutszki esetében a friss gyarapodás négyötöde érkezett be kötelezpéldányként), további fékező tényező a szerény létszám (100–200 ezres állomány, 80–150 férőhelyes olvasóterem, évi 100 ezer látogató és mindehhez 10–15 fős személyzet).

Összességében megállapítható, hogy a pártállam ideig-óráig elviselte a magánkezdeményezést a gazdasági élet helyrebillentése érdekében, de a „kulturális front” – a kulturális forradalom végett – lényegében fenntartotta monopóliumát. Ez

egyértelműen jellemző a kultúraterjesztő intézményekre, míg a könyvkiadás és -terjesztés terén inkább hegemoniáról beszélhetünk e korszakban.

Jellemző a megközelítésre a kor első szakfolyóiratának (*Krasznij bibliotekar*, 1923–1941) első évfolyamában (1923. 2–3. sz.) megjelent cikk címe: „A NEP veszélyessége és a könyvtári munka”. A felütés Zinovjev-idézet: „A Kasszandrák azt jósolják, hogy a kereskedelem [fortélyainak] elsajátítása során a kommunisták leszoknak kommunista mivoltukról (razucsatszja bity kommunizsztami)” (3. p.). És a szerző – az ismert könyvtáros, A. Pokrovszkij – már magától folytatja: „A kommunista számára a könyvtár feladata: a kommunista felvilágosítás és kommunista nevelés.” (9. p.) A kulturális front – úgy tűnik – a húszas évek közepétől mindinkább kész volt a (közelgő) érett sztálinizmus képviselőjére (nem beszélve annak alacsony nyelvi szintjéről).

TISZTOGATÁS A SZOVJET KÖNYVTÁRAKBAN (1918–1928)

A BSZE jelentős lexikonicikke néhány tekintetben nem nyújt fogódzót. Nem beszél az 1917 utáni könyvtári államosításról (egyben mérhetetlen könyvpusztításról) és a tárgyalt évtizedben szinte folyamatos állománytisztogatásról. 1923–1928 között még nyilvánosan tárgyalták a kérdést, például a *Krasznij Bibliotekar* című új szaklapban is, csak 1929-től lesz a téma „tük”-ösítve, vagyis titkosítva. Ma már alapos feldolgozások segítenek abban, hogy valamelyes képet alkossunk ennek menetéről és méreteiről.¹²

A bolsevik hatalomátvétel után a vezetésben éles viták zajlottak a sajtószabadság kérdéséről, s mint szinte mindig, Lenin álláspontja kerekedett felül: szerinte szó sem lehet az ellenforradalom fegyveres arzenáljának „eszmei” kiegészítéséről. A nagypolitika szintjén ezt a vonalat folytatták tíz- és százazrek szavazati jogának megvonásával és számos más kirekesztő intézkedéssel. Ezzel vitatkozott R. Luxemburg 1918-ban írott, az orosz forradalommal foglalkozó művében, amelyből egyik mottónkat választottuk.

A téma mai fő orosz kutatója, M. N. Glazkov könyve előszavában megállapítja, hogy amikor a Glavlit keretében a titkosrendőrség 1937–1938-ban tömeges letartóztatásokat hajtott végre, akkor a szervezet irattára is lényegében a tisztogatás áldozatául esett. Ezzel együtt szerinte a bolsevik könyvtári cenzúra folyamata jól rekonstruálható. Egészen 1928-ig a „munka” nyilvánosan követhető is, hisz a szaksajtó és a szak-, valamint a politikai fórumok is gyakran tárgyalnak idevágó kérdéseket. 1928-tól már csak belső („szigorúan titkos”) utasítások érik el a közvetlen felelősöket, a „külvilág” számára a téma tabuvá vált.

Krupszkaja említi egyik írásában, hogy 1918 folyamán sok területi hatáskörű közkönyvtár állománya jelentősen csökkent a „szükségessé vált tisztogatás” következté-

ben. Amikor a főhatóság iránymutatására 1920-ban könyvtári tanácsokat szerveznek az intézmények munkájának felügyeletére és ellenőrzésére (tagjaik közé párt-, állami, sőt politikai rendőrségi munkatársak kerülnek), ezek is megkapják azt a feladatot, hogy a könyvjegyzékeket, katalógusokat alaposan vizsgálják át. Az 1921. január 25-én kibocsátott, a centralizált hálózatok létrejöttét célzó irányelv napvilágot lát, ez a központi szerepkörű könyvtárak feladatává teszi a hozzájuk csatolt könyvtárak átvizsgálását, a „nem profilba illő” dokumentumok kivonását.

Közben a magánszemélyek ingatlanjait és ingóságait, köztük könyvtárait érintő korlátozásokat hoz a kormányzat. Első körben háromezer kötetben kívánták limitálni a magánszemélynél megtartható könyveket. A Narkomprosz adhatott felmentést, ha igazoltan alkotó tudós vagy művész magánkönyvtáráról volt szó. Korabeli keserű anekdota, hogy Pavlov a kutyái számára is kapott külön élelmiszerutalványt, ezért éhező fizikusok szerettek volna „kutya”-ellátást kapni Pavlovnál...¹³

Tartalmilag a közkönyvtárak állományának megtisztítása a cári rendszert dicsőítő, a vallásos, a retrográd világnézetet hirdető könyvekre vonatkozott, de hamarosan e kategóriákat bővítették a selejtes, bestseller vagy giccses témájú könyvekkel, hogy azután számos igyekvő csinovnyik – „biztos, ami biztos” alapon – lényegében minden korábbi kiadású, akár az orosz klasszikusok tollából megjelent könyvre is anatómiát mondjon. Így a helyzet logikája és az időnként kipattanó botrányok arra ösztönözték a központot, hogy ajánló, majd később tételes kötelező listákat szerkesszen. A „liberálisabb” művelődéspolitikusok próbáltak azzal érvelni, hogy nincs „rossz könyv”, vagyis ami esetleg egyik helyen rossz, még lehet másutt akár hasznos is, még a selejtes tartalom is kínálhat tanulságokat, ám ezeket a hangokat hamar és elég durván leszerelték.

1922–1923-ban a költségvetési restrikciónak miatt a művelődési intézmények egyre lehetetlenebb helyzetbe kerültek. A központi ellátás mind szűkebb körre korlátozódott, alig terjedt túl a kormányzósági könyvtárakon. A falu csaknem könyv nélkül maradt, lásd az Andrej Platonov regényéből választott mottókat.

A közkönyvtárakat elhagyták a legjobb szakemberek, a bevezetett térítések visszavetették a használatot, ám az ideológiai irányítás építhet az új, fiatal, „öntudatos” (értsd: szakmailag kevésbé felkészült, viszont annál engedelmesebb) káderekre, akik energikusan hajtják végre az 1923-ban a GPP és a Glavlit által kiadott újabb irányelvet (címe: *A könyvtárak állományának felülvizsgálata az ellenforradalmi és nem-művészi művek kivonása végett*). Ez már kötelező végrehajtást írt elő, méghozzá nevek, művek, egész tematikus csoportok megnevezésével (Platontól Schopenhauerig, E. T. A. Hoffmannától Maeterlinckig, álmoskönyvektől kalandregényekig). Eközben személy szerint Krupszkaja ahol lehetett, üldözte a meséket, mert azok szerinte elvonják a gyermekeket a reális élettől; egy mese állathőse ne segítse az erdőben eltévedt gyereket, mert ez káros „miszticizmus” vezet.

OLVASÓK, OLVASÁSVIZSGÁLATOK

A korszak szovjet tendenciáinak bármilyen vázlatos áttekintése nem kerülheti meg, milyen érdekes és színes képet szereztek az olvasói érdeklődésről a húszas években a nagy kedvvel művelt megfigyelések, felmérések, vizsgálatok. Az évtized közepétől már élénk elvi-módszertani vita is zajlik. Az egész mögött ismét a fő társadalmi cél áll: az eddig nagyjából műveletlen (írástudatlan) lakosságot a kulturális forradalom révén buzdítani a társadalmi forradalom megvalósítására, biztatni a felemelkedésre, a közös célokért vállalt áldozathozatalra. E téma is megérdemelne külön elemzést, mindenesetre úgy tűnik, hogy a németek (W. Hofmann és társai) és az amerikaiak (D. Waples és mások) mellett a szovjet olvasáskutatás bizonyosan vezető pozícióra tett szert a húszas években.

Dobrenko kitűnő könyve¹⁴ – több tucat felmérés érdemi ismertetése – nyomán megállapítható, hogy a vizsgálódások a marxista társadalomelmélet osztálykategóriáit különös figyelemre méltatták. A legfőbb kérdés talán az volt, mit olvasnak a munkások. De helyet kaptak olyan rétegek olvasáskultúrájának kérdései is, mint a nők, a városi lakosság, a tisztviselők. (Emlékeztetünk arra, hogy a hatvanas-hetvenes években az OSZK KMK ilyen irányú tevékenysége is a főbb osztályok és rétegek – falusiak, munkások, pedagógusok stb. – olvasásvizsgálatát célozta.)

1926-ban egy odesszai hivatal, mely a munkások politikai nevelését irányította, megrendelte a munkások könyvtári olvasmányainak elemzését: tucatnyi könyvtárból közel fél év összes kölcsönzését górcső alá vették. A kerekítve 20 ezer kölcsönzésen belül azokat az írókat emelték ki, akikről legalább 100 kölcsönzés valósult meg. Az első megállapítás: a külföldi írók iránti érdeklődés erősebb, mint a hazaiak vonzereje (58–42%). A nyugati írók közül a vitathatatlan kedvenc – egyébként számos más felmérés ugyanezt támasztja alá – Jack London (főként a Martin Eden), utána Upton Sinclair és H. G. Wells, majd Victor Hugo és Heinrich Mann könyvei következnek (Dobrenko, 47. p., – a továbbiak ismertetésénél csak az oldalszámot adjuk meg zárójelben). A hazaiak közül a kortársak háromnegyed arányt képviselnek: vezetnek Gorkij, Ehrenburg, Alekszej Tolsztoj és Babel (mind „útítárs” író, eredeti kifejezéssel: „poputcsik”), valamint Gladkov, Szerafimovics (ők a „proletárírók”) kaptak erős támogatást. A klasszikusok (Turgenyev, Tolsztoj, Korolenko, Csehov, Dosztojevszkij) e kategória kölcsönzéseinek negyedét könyvelték el. Egy következő évi, a munkások olvasási szokásait vizsgáló leningrádi elemzés is a kortárs irodalom iránti még erősebb érdeklődést mutatta ki (49. p.).

Különösen érdekes volt a kor kulturális politikusai számára a fiatal munkásolvasó profilja. 1927-ben a GPP megrendelésére 23 orosz városban végzett felmérés a szépirodalom 70-80%-os dominanciáját mutatta ki (51. p.). Ezt a társadalomtudományok követték 30%-kal, amelyet az értékelés igen alacsonynak minősített. Itt kiderült, hogy a nemek olvasmányi preferenciái szignifikánsan különböznek: míg a fiatal

férfiak körében valóban a kortárs irodalom hegemoniája érzékelhető, a nők inkább nyúltak „rég” olvasmányokhoz (ezek nem okvetlenül klasszikusok tollából íródtak, vagyis a bestseller írók is helyet kaptak). Egy moszkvai felmérés is jelezte a fiatalok körében erősödő szórakoztatási igényt (52. p.).

A városi lakosság iránti érdeklődés szintén számos felmérés témáját adta. Egy jelentős moszkvai használatelemzés (38 könyvtár, 60 ezer olvasói kölcsönző kártya) szerint a 16–19 éves fiatalok aktivitása mindenki másét megelőzte: közülük került ki az összes olvasó 38%-a, míg a 20–25 évesek aránya 30, a 26–38 éveseké 24, az ennél idősebbek csak 8%-kal részesedtek (egyszerűbben szólva 25 éves vagy fiatalabb: kétharmad feletti arány). A 25 év felettiek háromnegyede férfi, a nők ezek szerint felnőttkorban alig jutottak olvasáshoz (láttuk, sokuknál az elemi készség is hiányzott). Sokban különbözött az olvasói jelenlét a könyvtári szolgáltatás típusa vagy helye szerint: a munkásolvasók a könnyebben elérhető letéti könyvtárakat preferálták, míg a „fehérgallérosok” körében tekintélyes az olvasótermi használat. A legnagyobb arányt a diákság képviselte az összes olvasó 42%-ával. Az írók közül itt is Jack London, Gorkij, Lev Tolsztoj, Upton Sinclair vezetnek. A férfiaknál a szépirodalmi olvasmányok aránya 75%, a nőknél még magasabb, eléri a 90%-ot (55. p.).

A jóval tradicionálisabb falusi lakosság egyértelműen a hazai írókat preferálta: körükben kilenczizedes fölényt érték el, a külföldi szerzőket csak 11% olvassa (58. p.). A falusi olvasó gyakrabban fordul a könyvtárhoz olvasmányai megválasztásakor (30% említette a könyvtáros segítségét). Általánosságban a falusiak, ha egyáltalán olvastak, jobban keresték a hétköznapi élethez szükséges, vagyis praktikus tartalmú könyveket (60. p.).

A Vörös Hadsereg – mint láttuk – elég nagy szerepet játszott az olvasói szocializációban. Az itteni környezetben (ne feledjük, a vörös katonák legalább kétharmada paraszti környezetből érkezett) készült felmérések szerint a szépirodalom vezető szerepe nem volt kétséges, ám ezen túl elég jelentékeny érdeklődés tapasztalható a hazai és külföldi forradalom, általában a jelenkor eseményei iránt is (62. p.).

A női olvasó fokozódó szerepe a kor új tünete. A sokéves háborúskodás a nők szerepét általában is felértékelte. A falusi nők különösen szívesen nyúlnak olyan könyvekhez, amelyek az „új” nőről szólnak (ilyen például Gladkov *Cementjében* Dása alakja) (64. p.). A városi nőolvasó színesebb képet mutat. Elég világosan különböznek a munkásnők és a háztartásbeliek olvasmányai. Utóbbiak olvasnak legtöbbet (egy adat szerint fél év alatt 19 könyvet). Az általános jelenség, hogy a szépirodalom vezet (munkásnőknél 86, háztartásbelieknél 96%). Utóbbiak körében életkori elválasztó vonalak: legtöbbet a 40–50 évesek olvasnak, míg a 18–20 évesek szinte semmit (65. p.). A szépirodalmi szerzők köréből a külföldiek népszerűbbek (munkásnőknél 51, háztartásbelieknél 78%). A dolgozó nők körében a legnépszerűbbek: munkásnőknél Gorkij, alkalmazottaknál Ehrenburg és A. Tolsztoj (66. p.).

A gyermekolvasó az egyik legdifferenciáltabb fogalom. Életkorilag szignifikáns eltéréseket regisztrált egy alapos – moszkvai gyermekkönyvtári körben készült – felmérés 1927-ben. A 10 évesek körében a mesék dominálnak (51%), de még a 13–14 éveseknél is 8% szívesen olvas mesét. Nem meglepő, hogy az összes gyermekolvasó körében a lányoknál vezet a mese 30%-kal, míg a fiúknál ennek aránya a kérések 18%-a. És fordítva: a kalandos történetek és útleírások a fiúknál 30%, lányoknál 18%. A mindennapi életéről szóló könyvek a lányoknál 27, a fiúknál csak 13%-ot vonzanak (72. p.).

Ízelítőül röviden fussuk át N. Fridjeva írását 1924-ből,¹⁵ egy nagyvárosi (Kijev) kerületi könyvtárban szerzett idevágó megfigyeléseiről. A legnagyobb olvasói csoport (60%-os részaránnyal) a diákság, középfokú szakképzést nyújtó, valamint felsőfokú tanintézetek hallgatói köréből. Ők szinte kizárólag a vizsgákra, felmérésekre készülnek (azért itt is van két alapszám: az első kizárólag az aktuális vizsgára tanul, és minél rövidebb-tömörebb kifejtést keres adott témához; a másiknál is fontos a vizsgára készülés, de valamivel mélyebben érdeklődik, mondhatni, életszemléletet is szeretne elsajátítani). A következő olvasói csoport (15% körüli részaránnyal) a 15–20 év közötti munkásfiatalok. Ők szívesen olvassák Gorkij, H. G. Wells, Zola, Hugo könyveit, de szakirodalmat is „vállalnak” politikai témáktól biológiáig. Sok az olyan (esetleg hajdani) értelmiségi olvasó, akit elgyötört az élet (forradalom, éhezés stb.), ők olvasmányaiktól egyértelműen kikapcsolódást várnak. Az aktív „szovjet” értelmiség ritkán fordul elő egy kerületi könyvtárban, ők általában más forrásból elégítik ki olvasmányigényeiket. Végül sokan képviselik a kispolgárságot, félig értelmiségi rétegeket: ők egyértelműen a régi jó bestsellereket keresik, hallani sem akarnak a máról, s ha a könyvtár már tisztogatta állományát, zúgolódnak, miért és hová tűntek el a megszokott „jó könyvek”. Az 1923-ban végrehajtott állománytisztítás után esély mutatkozott az olvasói összetétel megváltoztatására. A szerző szerint 1904 óta a munkásolvasók egyre fogytak (53-ról 25%-ra), s az egyik kerületi könyvtárban most olyan friss társadalomtudományi anyagot tudnak kínálni, amely láthatólag visszahozza a munkásolvasót.

Végül egy sajátos „szabadpolcos” megoldás hatásáról. Az egyik könyvtárban a vallásellenes kampány idején a könyvtáros kitette egy asztalra az összes idevágó anyagot (szépirodalom, politikai brosúra), s lám, még azok is vitték belőle, akik egyébként nem támogatták ezt a kampányt: csupán azért, mert ezúttal ők dönthettek olvasmányukról. Azért is érdekes ez a korabeli beszámoló, mert természetessége sokat érzékeltet a tényleges valóságból és az olvasók manipulálhatóságából is.

ÖSSZEGZÉS

Az első szovjet évtized könyvtára igen hamar a proletárdiktatúra szolgálatába lett állítva: a kultúraterjesztés monopóliumának jegyében Leninék semmilyen más (ön-álló) intézményt nem tűrtek meg. A lényeg kezdettől: a „könyvtár a szocializmus építését segíti”. A tíz év ugyanakkor számos markáns változást hozott:

- a hadikomunizmus utópikus szakasza (1918–1920), a világforradalom és világmegváltás reménye a könyvtárak átfogó állami támogatását hozta (központosított hálózatok, letéti rendszer stb.), miközben a korábbi köz- és magánkönyvtárak ezrei váltak gazdátlanná (jobb esetben nagy tudományos gyűjtemények gazdagodásának forrásává, rosszabb esetben egyszerűen tüzelőanyagként veszttek el),
- a NEP-korszak, amely az állami szerepvállalás radikális visszaszorulása jegyében „elengedte” a kultúra kezét, jó esetben a helyi erők (kormányzóság, város) gondoskodtak főbb intézményeiről; a falusi lakosság kihullott a rendszerből, viszont erősödtek a munkás-, vagyis szakszervezeti könyvtárak (szétszakítva az egységesnek titulált hálózatot),
- a húszas évek közepétől egyrészt a gazdasági rekonstrukció előrehaladásával, másrészt az ideológiai távlatok újrafogalmazásával (szocializmus felépítése egy országban) újra megnőtt a könyvtár agitációs és propagandaszerepe, s ezzel együtt az állami támogatás is erősödött, egyre jobban előkészítve a sztálini forradalmat, a „nagy áttörést” (velikij perelom, 1928–1929), azaz a társadalom végleges sztálini gleichschaltolását.

JEGYZETEK

1. AHMATOVA, A.: Petrográd, 1919. Ford. Lator László. = *Anna Ahmatova versei*. Vál. M. Nagy Miklós. Budapest: Európa, 1999. 57. p. – LUXEMBURG, R.: *Zur russischen Revolution*. = *Politische Schriften*, Band 3. Frankfurt a. Main: Europäische Verlagsanstalt, 1968, 106–141. p. <http://www.glasnost.de/klassiker/luxem3.html> – A szöveg magyarul: *A csak a kormányzat követőinek vagy a párt – akármilyen számos – tagságának biztosított szabadság nem minősül szabadságnak. A szabadság mindig a másként gondolkodók szabadságát jelenti.* – PLATONOV, A.: *Csevingur*. Ford. Szabó Mária. Budapest: Magvető; Uzsgorod: Kárpáti K., 1989. 62–63. p.
2. A hazai politikai tendenciáktól nem függetlenül két irány érzékelhető könyvkiadásunkban: az amerikai és nyugat-európai markánsan jobboldali történészek művei dominálnak a témában, s jelen van változatlanul a szovjet diktatúra szerecsenmosdatási igyekezete is. Ugyanakkor például az angol Robert Service kiemelkedően fontos életművéből magyarul eddig csak a Lenin-monográfia látott napvilágot, a 2009-es Trockij-monográfia angol kiadásából egyetlen hazai nyilvános könyvtári példányunk van a MOKKA-

adatbázis szerint, a 2005-ös Sztálinéból egy sem. – Az arra illetékes országos szakkönyvtár gyűjteménye két mai – a kilencvenes évek végén indult – orosz általános (30–60 kötetes) nagylexikonnal „rendelkezik”: ám az egyik a G, a másik a K betűnél megszakadt 2008-ban. Az orosz kiadás teljes, az egyetlen (!) hazai példány töredékes. Mintha Oroszország ismeretének fontossága kérdéses lehetne.

3. 1913-ban Lenin pergőtűzet zúdít több írásában is a cári rezsimre, mert „népkönyvtárban” gondolkodik: „Lesz ott olcsó, ingyenes brosúra, amelyet [...] a nacionalisták oroszországi klubja adott ki a szellemi cenzúra orvosi felügyelete alatt” (*Olcsó húst a népnek*. 1913. június). Nyolc év múlva pont ezt csinálja, csak ellenkező tartalmi előjellel, nagyságrenddel szigorúbb cenzúra érvényesítése mellett. Szintén 1913-ban még nagyobb elánnal dicséri a New York Public Libraryt, mert ott olyan szolgáltatás működik, amely azzal kíván dicsőséget szerezni, hogy „milyen széles körben forognak a könyvek a nép között”. A 3 milliós nagyvárosban közel 8 millió kötetet kölcsönöztek, egy lakosra számítva évi 2,67 kötetet (*Mit tehetünk a népművelésért*. 1913. július). 1917 után jól működő könyvtárak százait lehetetlenítette el az új rendszer, nehogy nemkívánatos ideológiát terjesszenek. Lásd LENIN: *Könyvekről, könyvtárakról*. Budapest: Kossuth, 1971. 22. és 24. p.
4. Az amerikai segélyprogramról, élén H. Hooverral, a későbbi elnökkel, lásd ZELDIČ, Ůrij: Gerbert Guver – velikij gumanist i individualist. = *Zvezda*, 2012. 3. <https://slavistikaportal.de/datenpoolddb.html?data=1895258081> [2012. 07. 26.]
5. A korról a legtöbbet az alábbi művekből merítettem: HELLER, Mihail – NYEKRICHS, Alekszandr: *Orosz történelem*. 2 k. Heller, M.: A Szovjetunió története. Ford. Páll Erna. Budapest: Osiris, 2003. – 677 p. – FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest: Pannonica K., 2001. 689 p. – KENÉZ Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Ford. Sisák Gábor. Budapest: Akkord K., 2008. 464 p. – RAUCH, Georg von: *Geschichte des bolschewistischen Russland*. Wiesbaden: Rheinische Verlags-Anstalt, 1965. 644 p. – PIPES, Richard: *Az orosz forradalom története*. Ford. Szappanos Balázs. Budapest: Európa, 1997. 599 p. – KOVÁCS Imre: *Szovjet-Oroszország agrárpolitikája*. Budapest: Cserépfalvi K., 1941. 118 p. (Kék könyvek; 7). – *Orosz forradalom – szovjet történelem*. A Magyar Ruzsisztikai Intézet és a Politikatörténeti Intézet 1992. november 20-i konferenciájának anyaga. Szerk. Krausz Tamás, Varga Lajos. Budapest: Magyar Ruzsisztikai Intézet, 1993. 95 p. – GENTILE, E.: *The sacralisation of politics: definition, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism*. Transl. by R. Mallett. = *Totalitarian Movement and Political Religion*, 2000. 1. no. 18–55. p. – SZAHAROV, Andrej: *Az orosz történelem új terminológiája*. Bev. Szvák Gyula. Budapest: Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2000. 202 p. – KONOK Péter idézi („... a kommunizmus gyermekbetegsége”? *Baloldali radikalizmusok a 20. században*. Budapest: Napvilág K., 2006. 145. p.) Lenin sokat eláruló támadását a kronstadti matrózok ellen: „A kereskedelem szabadsága, még ha kezdetben nem is fűződik úgy össze a fehérgárdistákkal, ahogy Kronstadtban összefűződött, mégis óhatatlanul ehhez a fehérgárdista rezsimhez, a tőke győzelméhez, ennek teljes restaurálásához vezet.” Konok joggal emleget „szizofrén felhangot”, hisz Lenin épp ekkor, a párt X. kongresszusán erőlteti ki a NEP meghirdetését (uo.). Népeségi adatokra lásd KOERKER, Diane: *Urbanization and deurbanization in the Russian revolution and*

- civil war. = *Journal of Modern History*, 1985. 3. no. 424–450. p. – STOLEE, Margaret K.: Homeless children in the USSR, 1917–1957. = *Soviet Studies*, 1988. 1. no. 64–83. p.
6. BROOKS, Jeffrey: *When Russia learned to read. Literacy and popular culture 1861–1917*. Evanston (Ill.): Northwestern Univ. Press, 2003. 38., 44. p. – MIRONOV, B. N.: The development of literacy in Russia and the USSR from the tenth to the twentieth centuries. = *History of the Education Quarterly*, 1991. 2. no. 229–252. p. – Az analfabetizmus arányáról: ANTIPOWA, Lilia: *Geschichte der literarischen Kommunikation in Russland im 19. und 20. Jahrhundert*. 20. p. A dolgozat kiváló szakbibliográfiát ad. <https://pub.ub.uni-muenchen.de/575/1/antipov-literatur.pdf> [2012. 05. 26]. – KRUPSKAĀ, N. K.: Naši zadači. = *Pedagogičeskie sočineniia v desati tomah*. Pod. red. H. K. Gončarova et al. t. 8. Bibliotečnoe delo. Moskva, 1960. 68–70. p. – Narodnoe obrazovanie, nauka i kul'tura v SSSR. Statističeskij sbornik. Moskva: Statistika, 1977. 9–10. p. – BUNYIN, I. – GORKIJ, M. – ROZANOV, V. *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Ford. Rajka Ágnes, Vári Erzsébet, Zappe László. Budapest: Európa, 1997. 441 p. – GORKIJ, M. *Időszertlen gondolatok* című cikksorozatából, mely e kötetben jelent meg először magyarul (eredetileg: *Novaja zszn'*, 1918) néhány idézet:
- „Már közel két hete minden éjjel a tömeg a borospincéket fosztogatja. [...] Ha ezt a beccses árut Svédországnak adtuk volna el, aranyat vagy az országnak fontos termékeket: textíliát, orvosságot, gépeket kaptunk volna érte. [...] A borpogromok idején úgy lövik halomra az embereket, mint a veszett farkasokat...”
- Moszkvában letartóztatták I. D. Szityint, aki nemrégiben ünnepelte kiadói tevékenységének ötvenedik évfordulóját. [...] Az autodidakta Ivan Szityin ötven év alatt vitathatatlanul hatalmas jelentőségű munkát végzett. Franciaországban, Angliában, a »burzsoá« államokban [...] Szityint zseniális embernek tartanak [...] A »szocialista« Oroszországban, a »világ legszabadabb országában« Szityint börtönbe zárták, de előbb szétverték hatalmas arányú és technikailag tökéletesen megszervezett tevékenységét, s ezzel tönkretették az idős embert.
- A szovjethatalom ismét elhallgattatott néhány »ellenséges« újságot. [...] A népbiztos urak vaktában ütnek, nem mérlegelik, ki az, aki csupán az ő esztelenségüket támadja, és ki a forradalom igazi ellensége. [...] A szólásszabadság megsemmisítésével a népbiztos urak [...] a forradalom ügyének [...] súlyos kárt okoznak.” (184, 264–266. p.)
7. STELMAKH, Valeria D.: Reading in the context of censorship in the Soviet Union. = *Libraries & Culture*, 2001. 1. no. 144–151. p. Az idézett értékelés a 144. oldalon.
8. BROOKS, Jeffrey: The breakdown in production and distribution of printed materials 1917–1927. = *Bolshevik culture*. A. Gleason, P. Kenez, R. Stites (Eds.). Bloomington: Indiana University Press, 1985. 151–174. p. (táblázatok: 166–171. p.) – DOBRENKO, E.: *The making of the state reader. Social and aesthetic contexts of the reception of Soviet literature*. Transl. by J. M. Savage. Stanford: Stanford U. P., 1997. – főként a 2–3. fejezetek. (2. Grains of humanity: the reader of the revolutionary era, illetve 3. The disaster of the mediocre taste; or, who 'thought up' socialist realism? The reader as critic) 42–145. p. Dobrenko könyvének eredeti orosz kiadása: Dobrenko, E.: *Formovka sovetskogo čitatelja: Social'nye i estetičeskie predposylki recepcii sovetskoy literatury*. St. Peterburg, 1997.) – TAYLOR, Richard: A medium for the masses: agitation in the Soviet civil war. = *Soviet Studies*, 1971. 4. no. 562–574. p. – ROGERS, R.: Censorship and libraries in the

- Soviet Union. = *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*, 1973. 1. no. 22–29. p. – LOVELL, Stephen: *The Russian reading revolution*. Print culture in the Soviet and Post-Soviet eras. London: University of London, 2000. (2. fejezet: The creation of the Soviet reader. 25–40. p.) – BLIUM, Arlen V.: Censorship of public reading in Russia, 1870–1950. = *Libraries & Culture*, 1998. 1. no. 17–25. p. – BLJUM, A. V.: Pedagogičeskaâ cenzura. = *Otkrytyj Tekst, Elektronnoe Periodičeskoe Izdanie*, www.opentextnn.ru/censorship/ [2012. 06. 04.] – *Literaturnaa ênciklopediâ*, 1929–1939. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclp/> [2012. 06. 04.] – BLJUM, A. V.: *Za kulisami „Ministerstva pravdy”: tajnaâ istoriâ sovetskoy cenzury 1917–1939*. Sankt-Peterburg, Akademičeskij proekt, 1994. 320 p. – GORAEVA, T. M.: *Istoriâ sovetskoy političeskoj cenzury*. Moskva, Rosspen, 1997. 672 p. – Uő.: Zakat Glavlita: kak razrušalas' sistema sovetskoy cenzury. = *Kniga. Sbornik 71*. Moskva: Kniznaâ Palata, 1995. – Bljum *Za kulisami...* című könyvének egy fejezete angolul: BLIUM, Arlen V. – FARINA, Donna M.: Forbidden topics: early Soviet censorship directives. = *Book History*, 1998. 268–282. p. – A Politproszvet M. Prisivin írónak az „átvilágítást” (proszvetyity) juttatja eszébe, s ilyeneket jegyez 1930-ban naplójába: „A szocializmus messze lehagyta a rabszolgaság sötét idejét és most természetfeletti képességgel tudja rabszolgáit átvilágítani.” Idézi BLIUM, Arlen V.: Censorship of public reading in Russia, 1870–1950. = *Libraries & Culture*, 1998. 1. no. 22. p. – Az agitprop gépezetről BROVKIN, Vladimir: *Russia after Lenin: politics, culture and society, 1921–1929*. London; New York: Routledge, 1998. 284 p. <https://www.routledge.com/Russia-After-Lenin-Politics-Culture-and-Society-1921-1929/Brovkin/p/book/9780415179928> [2012. 06. 05.] – KARETZKY, S.: *Not seeing red. American librarianship and the Soviet Union, 1917–1960*. Lanham (MD); New York; Oxford: University Press of America, 2002., különösen 1. The coming of Communist librarianship, 13–42. p.
- A bolsevik tájékoztatáspolitikája működését röviden összegzi LÁZÁR Guy: A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. = *Médiakutató*, 2006. tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/02_szocialista_nyilvanossag/01.html [2012. 06. 05.]. Ennek fő jellemzője, hogy „a propaganda abszolút elsőbbségre tett szert a tájékoztatással szemben” (kiemelés az eredetiben). – SERVICE, R.: *The Soviet Union, 1917–1989. = Censorship: a world encyclopedia*. Ed. by D. Jones. vol. 3. London; Chicago: Fitzroy Dearborn Publ., 2009. 2082–2083. p. – KRUPSKAĀ, N. K.: O detskoj biblioteke i detskoj knige. Doklad i zaključitel'noe slovo na konferencii rabotnikov detskih bibliotek. = *Pedagogičeskie sočineniia v desati tomah*. t. 8. Moskva, 1960. 171–180. p. (a pártközpont sajtóosztályának hatalmáról: 178. p.)
9. *Bolšaa sovetskaâ ênciklopediâ* (BSZE). A szerkesztőbizottság neves tagjai közül említünk még politikusokat és tudósokat: V. Kujbisev, M. Pokrovskij, G. Krzsiszanovszkij, J. Pjatakov, V. Miljutyin. A sztálini sorozat esetében csak a felelős szerkesztő O. Smidt neve marad meg. Smidt (1891–1956) természettudós, az Állami Kiadó vezetője 1921–1924 között, 1925-től 1949-ig a BSZE felelős szerkesztője. https://en.wikipedia.org/wiki/Otto_Schmidt [2012. 06. 11.]

A polgárháború éveinek katonai könyvtáiról alapos elemzést ad MAIN, S. J.: The creation and development of the library system in the Red Army during the Russian civil war (1918–1920): a historical introduction. = *Library Quarterly*, 1995. 3. no. 319–

332. p. A BSZE első kötetről készült szakmai elemzés – *Krasnyj Bibliotekar*, 1926. 7. no. 93–95. p. – szemléletében a nagy francia enciklopédiához hasonlítja.

Az első kiadás 65 kötete kb. ugyanennyi cikket tartalmazott 30–32 ezer oldalon (becsült szám, kötetenként 450–500 oldal). A következő két kiadás fontosabb adatai:

Második kiadás: 1950–1958 között, 50 kötet, 100 000 szócikk,

Harmadik kiadás: 1969–1978 között, szintén 30 kötet és 100 ezer szócikk. A sztálinista (típusú) „múltértelmezés” (agymosás) példái: a második kiadás egyáltalán nem tartalmaz Buharinról szóló cikket, és Berija kivégzése után minden előfizető felszólítást kapott, hogy a róla szóló cikket vágja ki, s helyére a mellékelten megküldött (semleges földrajzi témájú) cikket ragassza be. Az általam a berlini Staatsbibliothekban tanulmányozott első kiadás sajátos öszvérpéldány: a kötetek kb. fele az eredeti első kiadás, míg a többi a harmincas évek második felének terméke (egyébként az eredeti kötetek közül néhányon egy sztálinista „olvasó” tintával kihúzta a címlapon felsorolt szerkesztőbizottságból Buharin nevét).

10. Malaâ sovetskaâ enciklopediâ. Glav. red. N. L. Mešerâkov. Moskva: Sov. Ėnciklopediâ, 1929. 1. t. 720. hasáb. A 16 fős szerkesztőbizottságban csak páran vannak benne a „nagy” testvér szerkesztőbizottságának tagjaiból (V. P. Miljutin pénzügyminiszter stb.), viszont megjelenik N. K. Krupszkaja és P. Lebegyev-Poljanskij (tehát a GPP vezetőjének és felettesének) neve.

Idézzük fel, hogy hivatalos szovjet statisztikák szerint a cári Orosz Birodalom utolsó békeévében (1913) összesen 76 ezer könyvtár (köztük 14 ezer közkönyvtár) összesen 46 (ebből közkönyvtár: 9) millió állománnyal rendelkezett. – A második kötetben a „nevelés” (voszpitanije) szócikk közel nyolc oldalon (219–234. hasáb) Krupszkaja nevéhez kötődik, és igazi bolsevik pártosságot idéző brosúrástílusban íródott. Példa: „A párt-, a tanácsi és társadalmi szervezetek nevelő hatást gyakorolnak a nevelőkre. A nevelő nem áll a társadalom fölött, részt kell vennie a forradalmi (az életet átalakító) gyakorlati tevékenységben.” (229. hasáb)

Krupszkaja egy 1929-es brosúrájában nosztalgikusan tekint vissza: Lenin 1921-ben 50 ezer könyvtárról beszélt, most meg csak 15 ezer létezik, összesen 4 millió olvasóval, tehát a hálózat zsugorodott. Ráadásul nincs egységes (centralizált) országos hálózat sem, mert a szakszervezetek újabbán a saját könyvtáraikat nem nyilvánosként működtetik: azaz csak a saját szakszervezet tagjai használhatják azokat. Ráadásul egyesek a gyermekkönyvtárakat is kivennék a meglévő hálózathoz. (Krupskaâ, N. K.: V pohod za biblioteku. = Pedagogičeskie sočineniâ v desâti tomah. t. 8. Moskva, 1960. 242–247. p. (az idézett gondolatmenet: 243. p.) Krupszkaja kapcsán még érdemes megemlíteni, hogy mikor a BSZE új, sztálinista kiadása róla szóló cikket jelentet meg (1937. 15. k. 257–262. hasáb), tehát még Krupszkaja életében, akkor a szöveg közel kétharmada 1917 előtti életszakaszára vonatkozik. Mintegy jelezve, akkori működése „Iljics” mellett fontosabb, mint művelődéspolitikusi szerepvállalása és igyekezete. Számunkra ennél érdekesebb, hogy szó esik a közoktatás fejlesztésében való közreműködéséről, lapszerkesztői munkájáról, nőmozgalmi aktivitásáról, még – enyhe rosszallással – Zinovjevhez közeledő „elhajlásáról” (1925. december) is, ám könyvtárpolitikusként szót sem érdemelt.

Egyszer Lenin és Krupszkaja könyvtárpolitikusi szerepét is érdemes lesz végiggondolnunk. A BSZE nevelési szakcikkében Krupszkaja még elismeréssel szól a *pedológia*

eredményeiről (ezt az irányzatot a harmincas években már élesen elítélik), 1928-ban bizonyára közreműködésével hívják meg a neves amerikai pedagógus-filozófus J. Dewey-t, hogy a tanárküldöttség élén látogasson el a Szovjetunióba. Mindezek a kiragadott tények csak azt jelzik: kíváncsatos lenne egy elmélyült kép, hogy ne szimpla – akár pozitív, akár negatív előjelű – közhelyek vagy stigmák vándoroljanak köztünk.

11. Sibirskaâ sovetskaâ ěnciklopediâ. Pod. red. M. K. Azadovskogo et al. Sib. kraevoe izd., 1929. 1. t. (A–Z) 306–332. hasáb. – A *Krasnyj Bibliotekar* című szaklap 1923. szeptemberi első számában helyszíni adalékok olvashatók a szibériai könyvtárakról. Innen (Zinevič, N.: Bibliotečnaâ rabota v Sibiri. = *Krasnyj Bibliotekar*, 1923. 1. no. 85–87. p.) néhány adatot kiemelünk. 1922-ben erősen csökkenni kezdett a hálózat, Szibériában igen kevés könyvtár működik. Tomszk vált könyvtári központtá (könyvtárosképző tanfolyamok, szibériai kötelespéldány megítélése), a központi kormányzósági könyvtár tágas elhelyezést kapott (külön olvasóterem, gyerekolvasó, raktárak, kölcsönzőhelyiség stb.), állománya már 110 ezer kötet. Az omszki testvérintézmény valamivel kevésbé szerencsés, itt a különféle forrásokból összehordott 300 ezer kötetből csak 50 ezer került eddig rendezésre és áll az olvasók rendelkezésére. A kelet-szibériai központok (Irkutsk, Csita) könyvtárai egyelőre még jócskán elmaradnak nyugati társaiktól.
12. POKROVSKIJ: K očistke bibliotek. = *Krasnyj Bibliotekar*, 1923. 1. no. 12–22. p. E fogalmat (ocsisztka) Lenin is használta 1918 elején, amikor az országban lévő „férgék”-től (értsd: lehetséges politikai riválisok) való mielőbbi megszabadulást sürgette. Később a tisztogatás orosz kifejezéséből lekopott a fosztóképzőből származó „o” betű, így a „csisztka” (tisztogatás) lett a mai terminus. – GLAZKOV, M. N.: Čistki fondov massovyh bibliotek v gody sovetskoy vlasti (Oktabr’ 1917–1939). Moskva: Paškov dom, 2001. 104 p. (Otečestvennaâ istoriâ bibliotečnogo dela) – DOBRENKO, E.: *The making of the state reader* (i. m. lásd adatait a 8. jegyzetben), különösen a 6. fejezet: *The end of a perspective. The library – turning loaves into stones*. 181–235. p. – *Bibliotečnaâ ěnciklopediâ*. Moskva, 2007. 1150. p. (Bljum, A. V. „Čistka bibliotečnyh fondov” című cikke.) Pokrovskij korabeli cikke „hibákat” is említ: hol L. Tolsztojt törölték, hol Verne, sőt Gorkij (!) könyvei lettek veszélyesnek minősítve. A korabeli sajátos kategorizálás értelmében egyébként Gorkij „útítárs” minősítést kapott. A külföldi felháborodás moraja végül eljutott Krupszkájához, aki a GPP vélt „hibáiról” írt tipikus agitprop cikket, magyarázva minden okvetetlenkedőnek, hogy az olyan idealista filozófusok, mint Plátón, Kant vagy Mach tényleg „veszélyes elemek” (narod vrednŭj). KRUPSKAÂ, N. K.: „Ogrehi” Glavpolitprosveta. = *Pedagogičeskie sočineniâ v desâti tomah*. t. 8. Moskva, 1960. 78–80. p. (a kifejezés a 69. oldalon).
13. Tipikusnak mondható a folyamatokra Lenin egyik távirata 1918 végéről a Narkomprosz könyvtári osztályához: „Kérem, fogadják a levél átadóját [...] Kérése, Szurkov könyvtárának lefoglalása egy 40 000 lakosú kerület számára, szerintem helyes; talán bizonyos használati jogot meghagyhatnánk Szurkovnak?” Lásd LENIN: *Könyvekről, könyvtárakról*. Budapest: Kossuth, 1971. 41. p. Szurkov egyébként neves szociáldemokrata politikus volt, korábban a Duma tagja. Lenin 1918. november 26-án írta alá azt a rendeletet, amely „könyvtárak, könyvraktárak és általában a könyvek lefoglalásának rendjét” kívánta szabályozni. Lényegében minden könyvanyag államosítható volt a rendelet szerint, csak a Narkomprosz „beleegyezésével”. Hogy a Cseka vajon hányszor kérte a társ-

hatóság hozzájárulását, arról nem tudunk. 1920. április 20-án újabb lenini rendelet szól a „könyvek és más sajtótermékek készleteinek államosításáról”. Mindkét rendelet olvasható Lenin Könyvekről, könyvtákról (Budapest, 1971) című kötetében: 196., valamint 200–201. p.

14. DOBRENKO, E.: *The making of the state reader*. Főként 2–3. fejezetek (2. Grains of humanity: the reader of the revolutionary era, valamint 3. The disaster of the mediocre taste; or, who 'thought up' socialist realism? The reader as critic) 42–145. p.

A korabeli irodalomból ízelítőül néhány: GUROV, P.: Novaâ biblioteka i zaprosy čitatelâ. = *Pečat' i revolúciâ*, 1922. 7. no. – OHLABININA, A.: Čitatel'skie tipy v derevne. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1923. 1. no. 47–49. p. – MINC, V.: O naučnoj postanovke izučeniâ čitatelâ. = *Knigonosa*, 1924. 42. no. – KLEINBORT, L.: Russkij čitateľ-rabočij. Leningrad, 1925. – BALIKA, D.: Eše o naučnoj postanovke izučeniâ čitatelâ. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1925. 11. – Bek, A.: Problema izučeniâ citatelâ. = *Na Literaturnom Postu*, 1926. 5/6. no. – GINZBURG, S.: Čto čitaet služaišij? = *Kniga i Profsoûzy*, 1926. 6. no. – KOGAN, L.: Rabočij čitateľ i hudožestvennaâ literatura. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1927. 4. no. – Uő: Čto čitať ženšiny. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1927. 6. no. – HLEBCEVIČ, E.: Izučenie čitateľ'skih interesov. Massovyy čitateľ. Moskva, 1927. – Modern értékelésüket lásd BROOKS, J.: *Studies of the reader in the 1920s*. = *Russian History*, 1982. 9. no.

15. FRID'EVA, N.: Sovremennye zaprosy gorodskogo čitateľi i aktivnost' biblioteki (Nablúdeniâ i opyt gorodskoj rajonnoj biblioteki). = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 1. no. 50–55. p.

A SZTÁLINI ÖNKÉNYURALOM ÁLDOZATA: A SZOVJET KÖZKÖNYVTÁRAK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG (1928–1941)

1. rész*

Papp Istvánnak ajánlom

„Ha nem találjuk meg a megfelelő vonalat és ütemet, ellenzékünk nőni fog, és akkor az ország megtalálja a maga diktátorát – a forradalom sírásóját –, bármilyen vörös tollak is legyenek kosztümjén. Csaknem az összes diktátor egykor vörös volt: Mussolini, Piłsudski.” (F. Dzerzsinszkij, 1926)

„Vannak belső ellenségeink. Vannak külső ellenségeink. Erről, elvtársak, egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk.” (Sztálin, 1928. április)

„Az utóbbi években aztán a proletárkultúra egész egyszerűen a művészet fölé települő bürokratikus parancsuralmi rendszer lett: kiváló eszköz arra, hogy a művészetet teljes egészében kiüritse. [...] A művészi nyelv legfőbb parancsnoka pedig az a Molotov, akinek egyedül arra volt gondja, hogy elevenen eltíporja az emberben rejlő összes alkotóerőt.” (Trockij, 1930. május)

„Elmaradott vagy, gyenge vagy – tehát nincs igazad, úgyhogy lehet ütni, lehet rabságba taszítani. Nagyhatalmú vagy – tehát igazad van, úgyhogy tőled tartani kell.” (Sztálin, 1931. február)

„Ez a farkasölő eb-éra / letepert, / de vérem szerint farkas nem / vagyok, / gyúró inkább engem a / szibériai sztepp / kabátujjába, mint egy / sisakot...” (Mandelstam, 1938)

„A megfélemlítés minden eszközével le kellett szoktatni az embereket az ítélkezéstről és gondolkodásról, rá kellett kényszeríteni őket, hogy azt lássák, ami nincs, be kellett bizonyítani az ellenkezőjét annak, ami napnál világosabb volt.” (Paszternak, 1945–1955)¹

* Eredetileg a Könyvtári Figyelő 2013. évi 4. számában jelent meg.

BEVEZETÉS

Az orosz történelem 1914–1953 között tragédiák sorozata (vissza-visszatérő elemekkel): világháború, polgárháború, éhínség, kollektivizálás, Gulag, éhínség, világháború, Gulag... Terror és genocídium minden mennyiségben. A negyvenből alig öt-hat mondható „nyugodt” évnak. Csak az életáldozatok száma meghaladja a 70 milliót, s ebből a világháború okozta veszteség a kisebb hányad (a második világháború teljes szovjet emberáldozta – az 1939-ben 191 millió lakosságból – közel 27 millió, ennek egyharmada katonák). Az első világháborúban 12 millió katonából 1,85 millió esett el. A most tárgyalt időszak különösen megdöbbentő a későbbi korok tanulmányozója számára: a totális hatalmi rendszer a teljhatalom birtokában mindenütt „ellenséget” keres és talál. Akadémikus, művész, politikus, hivatalnok, földműves, könyvtáros – mindenki gonosztevőnek („nép ellensége”) bizonyulhat és áldozattá válhat, miközben mindenki óhatatlanul a nagy gépezet kicsiny alkatrésze. Talán egyedül *Woland*, a Moszkvába látogató sátán szabad, ő még – ha akar – jót is cselekedhet. Legalábbis *Bulgakov* regényének keserűen találó, a gogoli hagyományt kiteljesítő világképe szerint.²

Ez az írás korábbi dolgozataink – *Megkésett felívelés. A cári Oroszország könyvtárügye és olvasáskultúrája (1830–1916)* és a *Közkönyvtár a proletárdiktatúra szolgálatában (1917–1928)** folytatása, de önállóan is olvasható.

A téma kimeríthetetlen, ráadásul a források és feldolgozások is most kezdenek igazán burjánzani, ezért egy későbbi áttekintés bizonyára óhatatlanul további lényegi összefüggéseket tárhat fel.³

A SZTÁLINIZMUS BERENDEZKEDÉSE: TÁRSADALOM, GAZDASÁG, HATALMI VISZONYOK, SZEMÉLYI KULTUSZ

A korszak főbb eseményei kronologikus sorrendben:⁴

- 1930: tömeges kollektivizálás 130 millió parasztra kiterjedően (a központi-lag szervezett terror hatására márciusban már közel 60%-uk a kolhozokban); a „kulákok” (körülbelül 6 millió ember) likvidálása és kitelepítése Szibériába; egy mai orosz (*A. Kara-Murza*) professzor a kollektivizálást genocídiumként értelmezi; a Gulag létrejött (25 év alatt összesen 10 millió elítélt, legalább tízezer ott lelte halálát); második kirakatper (Iparpárt): a vádlottak közt elhunytak nevei is szerepelnek; Kijevben ukrán tudósok (*Jefremov* stb.) elleni koncepció per; nyáron XVI. pártkongresszus, a „jobboldal” (*Buharin-csoport*) végleges vereséget szenved;

* A tanulmányok ebben a kötetben olvashatók.

- 1931: bevezetik a jegyrendszert; indul az úgynevezett mensevik-per (tervezési szakértők „leleplezése”); kényszermunkásokkal építetik meg húsz hónap alatt a Balti-Fehér-tengeri csatornát (100 ezer rab, legalább tízezer elpusztult); 1928-ban egymillió mázsa gabonaexport, 1931-ben 52 millió mázsa, miközben a bruttó gabonatermés 833-ról 697 millió mázsára csökken;
- 1931–1933: a nagy éhínség (legalább 7 millió halott, ebből Ukrajnában 4 millió, az éhszél közel 15%-a elpusztult, míg Kazahsztánban a két népszámlálás – 1926 és 1939 – közt a kazakok száma 1,1 millióval, a lakosság több mint ötödével csökkent); az *emberevés* sem segített az éhezőkön;
- 1932: bejelentik az ötéves terv sikeres végrehajtását; a párt irodalmi határozata: egységes írószövetség létesüljön a „szocialista realizmus” alapján; a kolhoztagoknak engedélyezik a háztáji művelését, majd pár hónappal később ezt visszavonják; 1926 és 1933 között 673 millió rubel értékben exportálnak mezőgazdasági terméket, miközben az ágazat gépimportja 306 millió rubel értékű; a leningrádi Kazany székesegyházat (Kazanszkij-szobor) vallástörténeti (magyarán: ateista) múzeummá alakítják át; újra van belföldi „útlevél” (paszport), amelyet a kolhoztagok nem kaphatnak kézhez, így településüket sem hagyhatják el (egyenlő a röghöz kötéssel);
- 1933: januárban a párt megállapítja, hogy falun is győzött a szocializmus; Hitler hatalomra kerül; elindul a második szovjet ötéves terv (1933–1937), melynek eredményeként a háború előtti ipari termelés tizenkétszeresére emelkedik; eközben 1933-ban gabonából kétszer annyi terem, mint 1928-ban (és ötször annyit exportálnak), Moszkva lakossága öt év alatt 2,2-ről 3,6 millióra nőtt;
- 1934: a XVII. pártkongresszus („a győztesek kongresszusa”) Sztálin apoteózisát hozza; decemberben *Kirov* meggyilkolása; Magyarország 15 év után helyreállítja a diplomáciai kapcsolatot Moszkvával; létrejön a szovjet írószövetség, elnöke *Gorkij*; *Barbusse* neve alatt hivatalos Sztálin-életrajz lát napvilágot, miközben a szerző *Kurella*, egy moszkvai német kommunista, a párt pedig javítja, idézet: „*Bárkik legyetek, szükségetek van erre a jötevére [...] aki virraszt felettetek*”; az új BTK-törvény szerint hazaárulásért halálos ítélet jár, a család tagjai kollektíven felelnek a büntetettért; sztahanovista mozgalom; Népszövetség-tagság (1939-ben a Szovjetuniót majdnem kizárják Finnország megtámadása miatt);
- 1935: a Komintern irányvonalat vált: a népfront az új jelszó; eltörlik az évek óta létező jegyrendszert (a központi árak a korábinál jóval magasabbak); továbbra is neves nyugati írók zárandokolnak a béke legfőbb védelmezőjéhez (*H. G. Wells*, *R. Rolland*, *A. Gide*, *L. Feuchtwanger*, *E. Ludwig* stb.); napvilágot lát Londonban a *Webb*-házaspár ezeroldalas, pozitív kicsengésű könyve (*Soviet communism: a new civilization?*); az új BTK-összes szankcióját kiterjesztik a 12 évet betöltött gyerekekre (ha a gyermek nem jelentette fel „hazaáruló” szüleit, akkor elítélendő); megnyílik az első moszkvai metróvonal (11 km, 13 megálló);

- 1936–1938: a nagy tisztogatás (bolsaja csisztka) évei: 1,7 millió letartóztatott, ebből közel 1,5 millió elítélt, s minden második ki lett végezve;
- 1936: megsemmisítő kritika *Sosztakovics* zenéje ellen a *Pravdában*; az új „sztálini alkotmány” lényege: „felépült a szocializmus”; a nagy terror idején *Visinszkij* főügyész sokadik vádja *Kamenyev* ellen, hogy az kiadta *Machiavelli A fejedelem* című művét, megdöbbsentő, hogy még az amerikai nagykövét is hitelt adott e koncepciók perék vádjainak (*Davies* memoárját *Rákosi* itthon is megjelentette); a pedológia tudományának betiltása (e sorsra jutott azután a genetika, a pszichológia, a szociológia, a kibernetika stb. is); A. Gide új könyvében írja: „Reggelente a *Pravda* megtanítja a szovjet embereket, amit tudni, gondolni, hinni kell.”; Sztálin a legnagyobb történettudós: szemléletében marxizmus és (nagyorosz) nacionalizmus keveredik (*Alekszandr Nyevszkij, Rettegett Iván és Nagy Péter* átértékelése stb.); spanyol polgárháború; meghal Gorkij, a „szocialista realizmus” atyja;
- 1937: az NKVD (a Cseka utóda, a belbiztonsági népbiztosság) „letartóztatási” terveket küld szét (például *Jezsov népbiztos* távirata Frunze városba: „*Likvidálni tízezer népellenségét. A végrehajtást jelenteni.*”); *Jezsov* a márciusban kivégzett *Jagoda* népbiztos utóda és a nagy terror végrehajtója; az egész hadvezetés lefejezése *Tuhacsevszkij* marsallal az élen (a mintegy 600 legfőbb parancsnok háromnegyede esik áldozatul); a bolsevik (kommunista) párt taglétszáma: 1,455 millió, a pártelit a hadseregéhez hasonló veszteségeket szenved el; az abortusz betiltása (a népességsökkenés eltussolása végett); országos *Puskin-ünnepségek* a költő halálának századik évfordulója alkalmából; érvénytelennek nyilvánítják az 1937-es népszámlálást (csak 1990 után derült ki, hogy azért, mert magas lett a hívők aránya: a lakosság 56%-a, és magas az írástudatlanoké is);
- 1938: *Buharinék* kivégzése, a nagy terror csúcspontja; megjelenik a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam (a „*kratkij kursz*”, 351 p.); *Jezsov* is eltűnik, a *Berija*-korszak kezdete (öt majd 1953 végén végezteti ki *Hruscsov*, az utód);
- 1939: a január 17-ei új népszámlálás adatai szerint az ország lakossága 170,6 millió (az előző, 1926-os szerint 147 millió); megtartják a XVIII. pártkongresszust (legközelebb csak 1952-ben lesz): itt Sztálin megállapítja, hogy az elmúlt öt év a „kulturális forradalom” időszaka volt; megállapodás a náci Németországgal (Kelet-Európa felosztása), Lengyelország lerochanása két irányból; erősödő barátsági-gazdasági kapcsolatok a két totális diktatúra közt; háború Finnország ellen;
- 1940: *Jezsovot* kivégzik (pedig 11 ezer „áruló” csekistától „tisztította” meg a szervezetet, mint védőbeszédében mondja); 320 ezer lengyel kényszerdeportálása a megszállt területekről Közép-Ázsiába; katyni vérengzés – 15 ezer lengyel tiszt kivégzése több helyszínen (Katyn Szmolenszk közelében van); Észtország,

- Lettország, Litvánia, valamint a román Besszarábia és Bukovina annektálása; a szovjet ipar a világtermelés 10%-át állítja elő (1913-ban az Orosz Birodalom részaránya ennek a fele, épp 5% volt); június végén bevezetik a hétnapos munkahetet;
- 1941: a náci Németország megtámadja a Szovjetuniót, majd Magyarország csatlakozik hozzá.

OKTATÁS, SZELLEMI ÉLET, KÖNYV- ÉS LAPKIADÁS⁵

A kezdeti szovjet korszak legfontosabb művelődési feladata az írás- és olvasástudás kiterjesztése volt. 1917-ben az ország európai részén a lakosság 44%-a számított írástudónak: ennek értelmezéséhez tudni kell, hogy a kilenc évnél idősebb lakosság átlag csupán 1,1 évet járt iskolába. 1926-ban már jó 10%-kal magasabb az arány (57%). Az ütem messze nem elégséges, ezért a kormány 1930 nyarán dönt a kötelező elemi iskolai oktatás bevezetéséről (*O vszeobscsem objazatyelnom nacsalnom obucsenyi*), amely előírta, hogy minden gyerek legalább négy évet köteles iskolába járni. A tanítók száma 1928–1938 között 400 ezerről egymillióra nőtt (tanulóik száma az utóbbi időpontban 35 millió), miközben kétharmaduk falun tevékenykedett. Ennek következtében 1939-ben a lakosság 87%-a minősült írástudónak (ezen belül a nők aránya még mindig csak 82%). Ehhez az is kellett, hogy 1920 és 1940 között közel 50 millió felnőtt járt valamilyen szintű tanfolyamra az írás és olvasás elsajátítása érdekében. Nem utolsósorban a közkönyvtáraknak is előírta a központi párt- és állami vezetés az ebben való aktív részvételt.

Jelentősen kiterjedt a felsőoktatás: 1931-ben 400 intézményben (kerekítve) 700 ezer, míg a háború előtti utolsó évben már közel 4 ezer intézményben csaknem egymillió hallgató tanulhatott.

1925-ben a rendszer a Tudományos Akadémia önállóságát megszüntette: a Népbiztosok Tanácsa alárendeltségébe került. 1929-ben tisztogatások kezdődtek (tucatszámú akadémiust ítélték el, továbbá az akkori közel ezer munkatárs ötödét távolították el), egyidejűleg kommunista párttagok felvételét kényszerítették ki. Ráadásul a „mindenhez értő” *Molotov* vette kezébe az ügyeket. 1934-ben 80 intézmény 2 ezer, majd 1940-ben már 150 intézmény 4 ezer kutatót foglalkoztatott. Emellett ismeretes, hogy a Gulag keretében is működtettek kutató részlegeket (lásd *Szolzszenyicin A pokol első köre* című regényét). A pártvezetés hatalmi szóval egyes tudományokat (kibernetika stb.) betiltott, másokat súlyos mértékben károsított. A voluntarista szemlélet, a „dialektikus materializmus” mint a kor vezető filozófiájának rendeleti úton való elismertetése eltorzította, rosszabb esetben évtizedekkel vetette vissza a fejlődést, különösen a humán- és társadalomtudományok területén. (Erről a szerző is meggyőződhetett a Lomonoszov Egyetemen 1966-ban.)

A szovjet-országi irodalomban három kiemelkedő alkotó öngyilkossága ismeretes: *Jeszenyiné* (1925), *Majakovszkij* (1930) és *Cvetajev* (1941), miután férjét kivégezték. Olyan klasszikus írók tűntek el a Gulagban, mint *Mandelstam*, olyan nagyságok művei lettek betiltva, mint *Bulgakov* és *A. Platonov*. E példák a szellemi élet (művészetek, film) minden területén ismétlődnek. Látni fogjuk, a könyvtári világ sem maradhatott kivétel.

Voronszkij, a jelentős hatású *Krasznaaja Nov'* (Vörös Szűzföld) irodalmi folyóirat szerkesztője 1927-ben nyílt levélben ezt írta a párt központi bizottsága keretében működő sajtóosztály vezetőjének, *Guszevnek*: „Eleresztették láncukról a fiatal / RAPP-os/ elvtársakat, s olyan jogokat és privilégiumokat kaptak, hogy minden arányérzéküket és szerénységüket elvesztették.” *Voronszkij*t hamarosan leváltották, 1929-ben kizárták a pártból, száműzték, végül 1937-ben kivégezték.

1936-ban csaknem 26 millió munkás és alkalmazott dolgozott a Szovjetunióban: közülük 2 millió a művelődés (oktatás, kultúra, tudomány stb.) területén.

1917-ben 13 ezer cím összesen 140 millió példányban látott napvilágot, míg a rekonstrukció végének tekintett 1927-ben 28 ezer cím 212 millió példányban (átlag 8 ezer példány). 1927-ben 33,4 ezer könyv és brosúra jelent meg, összesen 226 millió példányban.

1932-ben – *Bljum* adatai szerint – 51 ezer kiadvány látott napvilágot, összesen 555 millió példányban. 1934-ben a Szovjetunióban kiadott könyvek harmada valamelyik nemzetiségi vagy világnyelven jelent meg (összesen 105 nem orosz nyelven).

A harmincas évek elejétől a pártállami vezetés „egységesítette” a könyvkiadói szerkezetet: egyrészt majdnem minden kiadót államosított, másrészt ezeket „tipizálták”, vagyis a többé-kevésbé azonos profilúakat egy kiadóba vonták össze. Ebből a folyamatból – ideig-óráig – csak néhány kiadó maradhatott ki, például az egyik csupán azért, mert szerződése volt a Szovjetunió nagy barátjával, *Romain Rolland*-nal egy sokkötetes életműkiadás orosz nyelvű megjelentetésére (a sorozat befejezése után már e kiadó is megszűnhetett). Mindenesetre, az akkori nyilvános „közbeszéd” (párt-sajtó stb.) szintjén az egyik fő vádként a kiadók (vélt vagy valódi) profilbeli párhuzamossága szerepelt.

1937-ben a kiadott könyvek és brosúrák száma 37,6 ezer (az 1932-es év teljesítményének csak kétharmada!), összesen 678 millió példányban. Végül a háború kezdete előtt, 1940-ben a kiadott könyvek és brosúrák száma már 45,8 ezer: ennek mintegy felét szánták kereskedelmi forgalomba, a példányszám viszont visszaesett 462 millióra (egy kiadványra kerekítve átlag 10 ezer példány jut). Ebben az évben az átlagos terjedelem 6,2 ív – ez igen alacsonynak számít, ha könyvekre gondolunk, tehát nyilván a kisebb terjedelmű brosúrák domináltak.

1917–1937 között a marxizmus klasszikusait (Marx, Engels, Lenin, Sztálin) összesen 335 millió példányban adták ki, vagyis megállapítható, hogy a húsz évből egy teljesen e „klasszikusoké” volt.

A szovjet statisztika az időszaki kiadványokat két csoportra bontja: újságok és folyóiratok (valamint – utóbbihoz kapcsolóan – más, többé-kevésbé rendszeresen megjelenő kiadványok).

Néhány adat az újságok kategóriájába sorolt kiadványok számának és példányszámának fejlődéséről

Év	Újságok száma	Ezek egyszeri összegzett példányszáma (millió)
1913 (1939-es határok szerint)	859	2,7
1928	1197	9,4
1932	7536	35,5
1937	8521	36,2
1940	8806	38,4

Látható a nagy ugrás az első öt éves terv időszakában (1928–1932). Ezután lényegében stagnált a kiadás (a választék kissé bővült, ám az átlagos példányszám maradt négy-ötvezres szinten). Az újságok között nyilván óriási különbségek voltak: a központi kibocsátott *Pravda*, *Izvesztija* vagy *Komszomszkaaja Pravda* – egyenként 1,2 milliós – példányszáma nem mérhető egy járási vagy üzemi lapéhoz. (A *Komszomszkaaja Pravda* 1925-ben indult 30 ezer körül példánnyal, 1990-ben volt csúcson 22 millióval, ma talán félmilliót ér el.)

A folyóiratok és más időszaki kiadványok köréből az alábbi adatok illusztrálják a fejlődést 1913 és 1940 között

Év	A folyóiratok és egyéb kiadványok száma	Éves összes példány (millió)	Éves átlagpéldány (ezer)
1913	1351	n. a.	n. a.
1927	1645	229,4	140
1932	2144	317,6	150
1937	1880	250,2	130
1940	1822	245,4	130

Az látszik, hogy 1932 után a mennyiségi lendület megállt, sőt valamelyest visszaesett a kiadványok száma és összes példányszáma is.

1940-re vonatkozó részadatok

A kiadvány típusa	Száma (választék)	Egy füzet példányszáma (ezer)	Összes megjelent füzet (szám)
Folyóirat	673	26	7299
Agitációs lap	9	54	149
Tudományos acta	591	2	1080
Híradók	488	4	7025

A folyóiratok évente átlag 10–12 számot, az agitlapok 15-öt, az acták nem egészen 2-t, míg a híradók 12–14 számot jelentettek meg. Számunkra a közkönyvtári állományok szempontjából az a következtetés adódik, hogy a tudományos acták és a híradók aligha kerülhettek akár közepes könyvtárakba is, hisz a nagy országban a hivatalok és a tudományos könyvtárak felvették a szerény példányszámot. Jutott viszont bőven a politikai agitációs füzetekből, valamint a folyóiratok bizonyos köréből. Utóbbira álljon itt egy példa. A szerző birtokában lévő *Krasznaja Nov'* (Vörös Szűzföld) 1940-es kéthavi számai 45 ezres példányszámban láttak napvilágot. A folyóíratra még Lenin adta áldását, s az első években jó barátja, a már említett A. Voronszkij (1884–1937) szerkesztette. E folyóirat 1921-ben indult, eleinte 10–15 ezres példányszámmal jelent meg, az évtized végére érte el a 15 ezret, majd 1932-ben a 22 ezres szintet. A hasonló „kövér” (tolsztij) folyóiratok ekkor és a későbbi, háború utáni években is nagy népszerűségnek örvendtek egy-egy szám könyv méretű anyagával (az említett *Krasznaja Nov'* 1940-es számai 320 oldalon láttak napvilágot). A járási és városi könyvtárak biztos előfizettek ezekre (*Novij Mir* – 1925-ben indult, 1927-ben már 28, 1940-ben pedig 80 ezer példány; *Zvezda* – 1924-től stb.). Az pedig már a mai új orosz – valamivel kevésbé államkapitalista – valóság keserű lenyomata, hogy ma a *Novij Mir* példányszáma az 5 ezret sem éri el.

A Puskin által 1830-ban indított *Lityerturnaja Gazeta* – Gorkij kezdeményezésére – 1929 áprilisában újra lett alapítva a szovjet írószövetségek föderációjának égisze alatt, majd 1934-től a egységes új sztálinista írószövetség hetilapja lett, s ma is megjelenik igen szerény példányszámmal.

Röviden annyi megállapítható, hogy a társadalom mobilitása nőtt, egyúttal az olvasóközönség és a választék is, ám a fejlődési tendenciák bürokratikus és terrorista eszközökkel való rángatása felmérhetetlen – hosszú távon is alig ellensúlyozható – károkat okozott.

CENZÚRA: A RENDSZER LÉNYEGE⁶

1922 júniusában a korábbi, egymással is hadilábon álló hivatalok összevonásával megszületik a *Glavlit* (Glavnoe upravlenije po gyelem literaturi i izdatyelsztv pri Narkomate proszvescsenyija RSzFSzR), mely a könyv- és lapkiadás irányításának – és cenzúrázásának – feladatát kapta meg. Később a hivatal neve többször változott (fennállása alatt pont tízszer), de a rövidítés lényegében megmaradt, egészen 1991-es felszámolásáig. A kutatók megdöbbenőnek tartják, hogy a hivatal levéltára a kezdetektől 1939-ig elveszett (van arra utaló nyom, hogy 1990-ben a központ tudatosan hajtotta végre az iratanyag elpusztítását). A Népbiztosok Tanácsa által kibocsátott alapító dekrétum elvárta a szervezettől, hogy tiltsa meg az olyan kiadványok napvilágra jöttét, amelyek: szovjetellenes propagandát, hadititkot, hazug információkkal a közvélemény megzavarását, egyházi vagy nacionalista indulatok felkeltésére alkalmas anyagot, végül pornográfiát tartalmaznak. Az általunk tárgyalt időszakban rengeteg párt- és állami dokumentum szabályozta – újra és újra – a szervezettel kapcsolatos területek (kiadók, gyerekirodalom stb.) működését vagy kárhoztatta egyes hibáit. Ebbe a sorba illett az 1932-es irodalmi párthatározat is, amely „létrehozta” a szocialista realizmust és a szovjet írószövetséget.

1933-ig tehát a Glavlit (papíron) a művelődési népbiztossághoz tartozott, 1933 után viszont a hivatalt egy különleges kormány megbízott vette át (*Upolnomocsenij SZNK SZSZSZR po ohranye goszudarsztvennih tajn*, vagyis a SZU Népbiztosok Tanácsához tartozó, az állami titkok védelmére vigyázó megbízott). 1936-ban a központi pártapparátus ismételtelen jelezte Sztálinnak, hogy a Glavlitnél nagy az „összevisszaság”, s érdemes lenne átszervezni a hivatalt, létrehozva a Népbiztosok Tanácsa cenzúráért felelő főhivatalát (*Glavnoe upravlenije cenzuri pri Szovnarhoze SZSZSZR*). Ekkor és ilyen elnevezéssel – már a „sztálini alkotmány” jegyében – „kiderült” volna, hogy a Szovjetunióban van cenzúra; ezt minden erővel titkolni kívánták, így azután az ügy szépen elaludt...

1938-ban egyébként a Glavlit központjában 525 cenzor működött, emellett minden területi szinten alhivatalok, sőt minden kiadónál és időszaki kiadványnál (rádióállomásnál, postai és vámhivatalnál stb.) is legalább egy-két cenzor tevékenykedett. A területi hivatalok egyébként – már kevésbé adva a „formára” – egyszerűen a helyi pártbizottságokhoz tartoztak, és szorosan együttműködtek a politikai rendőrséggel.

Bljum 2000-ben megjelent kitűnő monográfiája felvázolja a cenzúra teljes működési hierarchiáját. A szovjet szerzők – írók, tudósok, újságírók stb. – egyre inkább arra kényszerültek (ha publikálni kívántak), hogy mindennél fontosabbnak az öncenzúrát tartsák. A következő fokozat a szellemi műhely (újság, folyóirat, kiadó) szerkesztői gárdája, amelynek tagjai – ha nem kívántak maguknak végzetes következményeket – különösen ügyeltek a megjelenésre váró szövegek kigyom-

lálására. Voltaképp „csak” ezután lépett működésbe a Glavlit apparátusa, s végül, ha kellett, elnyomó-megtorló eszközeivel a politikai rendőrség. Aki Sinkó Ervin 1935–36-os naplójegyzeteit olvassa (*Egy regény regénye*, 1988), átélheti ezt a „kafkai” működést, ahol minden szerkesztő páni félelemben él, megpróbál túlbiztosítani, mindenre legfeljéről vár biztató jelet, addig inkább halaszt, s legvégső esetben (ha már végkép sehogy sem lehet kibújni valamilyen válasz adása alól) elbújik a szerző elől az asztal alá...

A Glavlit munkáját ideológiailag a párt Központi Bizottságának Agitprop Osztálya irányította, gyakorlati tevékenységében pedig a politikai rendőrség „vezette”.

A Glavlit élén 1922-től 1931-ig az irodalomtörténész P. I. Lebegyev-Poljanskij állt, aki ezt követően az irodalmi lexikon főszerkesztőjeként, s a nagy szovjet enciklopédia szerkesztőbizottságának tagjaként szolgált a rendszert. 1937-től 1948-ig (haláláig) a Tudományos Akadémia irodalomtudományi intézetét igazgatta. Utóda a történész B. Volin lett (1931–1935), aki ezután a központi pártapparátusba került. Az új vezető, az újságíró Sz. Ingulov a legfélelmetesebb cenzorok egyike, aki hosszú listákat küldött szét az országban a megsemmisítendő kiadványok címeivel. Közben megírt egy politikai broszúrát (Politbeszedi), amelyhez, jóllehet sokmillió példányszámban látott napvilágot, szinte hozzá sem lehetett jutni, mert aki ezt nem tudta betéve, nem fejezhette be a középiskolát. A szerzőt 1937 decemberében letartóztatták, a következő évben kivégezték.

A cenzúrahálózat kis, de jellemző adaléka, hogy az uráli régió (központja Perm, a hadiipari város) egyik járásában a főcenzor az 1930-as évek elején – a hivatalosan kitöltött adatlap szerint – ilyen előfeltételekkel dolgozott: öt év párttagság, három év általános iskola, továbbá szervezési tapasztalatok a hadseregből és a kulturális irányításból.

A hamar hatalmasra nőtt s az egész országot behálózó hivatal mind előzetes, mind utólagos cenzúrát végzett. Ezen túl a terjesztési csatornák szigorú ellenőrzését is ellátta: így kerültek különösen a közkönyvtárak hatáskörükbe. A diktatúrák jól ismert jelensége, hogy különböző hatóságok versengenek az egyes területek alávetése terén: itt a művelődési főhatóság, a Narkomprosz a Glavlittel.

1939 őszén – a friss német-szovjet egyezmény (*Molotov-Ribbentrop-paktum*) jegyében – a szovjet cenzúrahivatal 4200, lényegében antifasiszta művet tett tiltólistára, vagyis ezeket ki kellett vonni a közkönyvtárakból. A *Gereben Ágnes* által közölt adatok szerint Ernst Thälmann német kommunista pártvezér művei is közéjük kerültek.

KÖNYVTÁRPOLITIKA A SZTÁLINI AGIPROP RENDSZERÉBEN. A TÖMEGKÖNYVTÁR SZÜLETÉSE⁷

A párt a NEP-korszakban is meghatározó szerepet játszik a könyvtárpolitika alakításában (1925-ben KB-határozat születik a falusi könyvtárakról és az olvasók népszerű olvasmánnyal való ellátásáról, majd 1928-ban az átlag- vagy tömegolvasók könyvellátásáról, 1929-ben a könyvtári munka javításáról). 1933-ban az önképzés fejlesztéséről hozott határozat is kiterjed a könyvtárak tennivalóira. A központot általában szolgálatkészen követték a helyi pártszervek: például a moszkvai pártbizottság már 1924 júniusában szabályzatot alkotott a könyvtárügy ideológiájáról (*Polozsenyie ob igyeologii bibliotyecsnovo gyela*), egyébként egy hónappal az első országos könyvtárügyi konferencia előtt (*I. Vseszozjuznij bibliotyecsnij szjezd*, 1924. július 1–7.). A konferencia egyik jellemző eseménye, hogy az ekkor még tekintélyes Trockij is beszédet mondott, az időszakra jellemzően *A leninizmus és a könyvtári munka* címmel. Lenin januárban hunyt el, s ekkor mindenki a leninizmus örökségét fogalmazta meg. Szakmai szempontból az előadás semmi érdemlegest nem közöl: lényegében a friss politikai hírek széles körben való terjesztésére – és magyarázatára – szólítja fel a könyvtárosokat. Különben az év májusában tartott XIII. pártkongresszus legfontosabb ideológiai feladatként a leninizmus terjesztését jelölte meg. Az általános művelődési feladatok keretében pedig az írástudatlanság felszámolásában való részvételt fogalmazták meg, főként a Narkomprosz Glavpolitproszvet (továbbiakban: GPP) elnevezésű (a politikai propaganda megvalósítására létrehozott), Krupszkaja által vezetett főhivatala részéről (az Orosz Föderáció lakói közül 1920-ban 32, 1926-ban pedig 39,5% minősült írástudónak). A könyvtárak országos (minisztériális) irányítása e főhivatal alárendeltségében működött.

A közkönyvtár (akkori orosz kifejezéssel: a „tömeges használatra szánt könyvtár” = *bibliotyeka masszovovo polzovanyija*) voltaképp három (vagy négy) altípust jelent a húszas években: állami (Politproszvet-hálózat), szakszervezeti, párt-, végül a hadseregbeli közkönyvtárat.

A közkönyvtár egyik alapvető szolgáltatása ilyen viszonyok közt a hangos olvasás (újságcikkek, mesék stb.). A valamelyest már olvasni tudók körében a „mit és hogyan olvassunk?” kérdése kerülhetett középpontba (erről későbbi, az olvasókkal foglalkozó fejezetünkben szólunk). Az ötéves terv elfogadása után (1928) az iparfejlesztés lett a könyvtári propagandagépezet vezető témája. Ha kellett, a közkönyvtár megkapta a feladatot, hogy vegye fel a harcot az alkoholizmus ellen. Példák sorolhatók még. Ezek az adalékok pontosan jelzik, hogy a párt a társadalom- és gazdaságpolitika eszméinek terjesztésében az elsők közt számított a szélesedő közkönyvtári hálózat hozzájárulására. Mindezek lényegi alapjául annak a lenini gondolatnak a kiterjesztése szolgált, amelyet Lenin még 1905-ben határozott meg a pártsajtó legfontosabb feladatául: a pártosságot. A húszas évek közepétől így a szovjet könyvtár-

ügy – miként más humán- és társadalomtudományi alrendszer is (iskola, tudomány stb.) – csaknem 1990-ig ebben a béklyóban, a mindig aktualizált „pártosság” keretei közt kényszerült működni. Krupszkaja természetesen élen járt e minden mást megelőző cél és tennivaló könyvtári meggyökereztetésében.

A másik, ehhez képest inkább „technikainak” – de nélkülözhetetlennek – minősíthető vezéreszmeként a központosítás jelentkezett végig a szovjet időszakban. 1920 végén – a NEP bevezetése előtt pár hónappal – még Lenin írt alá egy olyan határozatot, amely kivétel nélkül minden könyvtárat egy hálózatba (*jegyinaja bibliotecsnaja szety*) való integrálásra kötelezett (a Narkomprosz felügyelete alatt). Ezt azonban már akkor sem tudták végrehajtani, olyan erős volt az ágazati szemlélet – nem beszélve a hétköznapi logikáról. A történelem azt sugallhatja, hogy a bolsevik rendszer olyan háborús körülmények között jött létre és védte meg magát, amelyek természetes eszközként kínálhatták a végletes centralizációt. Magunk azt gondoljuk, hogy számos más ok mellett ez volt a szovjet típusú rendszer összeomlásának egyik lényeges oka: más szóval a minőség és a verseny teljes kiküszöbölése, a minden döntést egyre magasabb szintre toló reflex teljes érvényesülése. Nem kétséges, hogy a húszas évek rendkívüli hiánygazdálkodása közepette ennek volt logikus létalapja, a baj ezért az volt, hogy az 1928-tól berendezkedő sztálinizmus a totális diktatúra megvalósítására törve „örök érvényűvé” kívánta tenni a centralizációt.

A valóság különben már Lenin idején megmutatkozott: 1922-ben az előző évekhez mérten a könyvtári hálózat egységeinek száma kétharmaddal csökkent (a 41 kormányzóságban végzett adatfelmérés szerint 11-ről 3 ezerre csökkent a könyvtárak száma, míg a könyvtárosoké 20 ezerről 4 ezerre). Nehéz volt a könyvtárak könyvvél való ellátása. Ilyen körülmények közt a letéti könyvtárak fejlesztése lett a jelszó (1923: 2 ezer, 1925: 14 ezer, 1926-ban 26 ezer letéti könyvtár működött). Az „állami”, vagyis GPP-könyvtárak lehetőségeit csökkentette, hogy most már a hadsereg igen kiterjedt könyvtári hálózata mellett a helyi pártszervek is saját könyvtárak kialakítására vettek irányt. Krupszkaja a párt Politikai Bizottságához kényszerült fordulni, hogy ezt a tendenciát felülről állítsák le (végül 1922–23-tól kezdődően a pártkönyvtárak egyesültek a helyi közkönyvtárakkal). Később a legnagyobb „versenytárs” a munkahelyi (szakszervezeti) könyvtárak (akkori nevén: munkáskönyvtár, rabocsaja biblioteka) hálózata lett, melyek épp akkortól (1922) kezdtek viszszeranyerni önállóságukat, mikor a pártkönyvtárak ügye nyugvópontra jutott. Itt már Krupszkaja is csak idegesen írhatott olyat, hogy ezek jó része „kártavár”, mely nem képes tartós eredményt felmutatni. A szakszervezetek tagsága 1918-tól kezdve tíz év alatt 2,8-ról 11 millióra nőtt. Ráadásul 1923-ban a szakszervezeti központ (VCSZPSZ) kulturális irányítása megelégtelt a GPP basáskodását, mire Krupszkaja ismét a pártirányításhoz fordulhatott támaszért. A „közvetítés” eredményeként a vitázó felek közös írásbeli álláspontot rögzítettek (maga e tény jelzi a szakszervezetek

önbizalmát). 1923–1927 közt a szakszervezeti könyvtárhálózat jócskán megerősödött: a könyvtárak száma 2,1-ről 8,4 ezerre (ezek bő negyede működtet letéti könyvtárat, utóbbiak száma meghaladja a 17 ezret), a regisztrált olvasók száma 0,4-ről közel 3 millióra, míg a könyvvállomány 3,8-ről 18,7 millióra nőtt.

Látható, hogy a könyvtárak átlagos állománya 2 ezer körül mozgott, míg az olvasóké 150 körüli lehetett. Egyes ipari centrumokban és nagyvállalatok estében érte el az állomány a 15 ezres határt. A könyvtári állománynak általában legalább fele társadalomtudományi (politikai) mű volt, a szépirodalom aránya tipikusan 25% körül mozgott (a kölcsönzésben az arány épp fordított). A nagy szovjet enciklopédia szerint egy állományegységre átlag 4 kölcsönzés jut évente. Az „állami” közkönyvtárak nagyságrendjei ekkoriban lényegesen nagyobbak voltak.

1926-ban összesen közel 15 ezer ilyen állandó könyvtár működött (ebből 4 ezer városi, a többi falusi), összesen 42 milliós állománnyal, 4 millió olvasóval. Fontos említeni, hogy az állam tiltotta a magánszemélyek által történő közkönyvtár-alapítást. Emögött nyilván az a szándék húzódott meg, hogy az állam monopóliummal rendelkezzen az emberek nevelése (az „új ember” nevelése) terén, s ezért kellett az egyházak és minden más szervezett erő kezéből is kiragadni az összes oktató, nevelő és művelődési intézményt. Krupszkaja a nagy szovjet enciklopédia első kiadása számára (13. kötet, 1929) írott „nevelés” címszó keretében idézi az érvényes pártprogramot, amely az iskola legfőbb feladatává a proletárdiktatúra viszonyai közt a párt társadalomépítő feladatainak segítéseként végzett ideológiai nevelő munkát helyezi. Krupszkaja hozzáteszi a korszak divatos kifejezését, a szmicskát, vagyis hogy az iskola e feladat eredményes véghezvitele érdekében olvadjon össze (!) a párt- és állami szervekkel. A nagy szovjet enciklopédia szakértői kollektíva által írott „könyvtár” (*Biblioteka*) címszáva (6. kötet, 1927. 126–199. p.) 70 oldalon (!) rendkívül sok érdekes adatot tartalmaz. Itt néhányat említünk.

A kormányzósági könyvtárakban dolgozók (később oblaszty vagy kraj néven szerepeltek) létszáma átlag 15 fő volt, míg az ujezd (később rajon, azaz járás) szintű könyvtárakban 3–4 fő dolgozott. A lexikon szerint a könyvtáros bérezésének a pedagógusok szintjén kell mozognia (a bért a helyi fenntartó biztosítja), ám ez még nem lett általános. A kormányzósági könyvtárakra átlag 2–3 ezer beiratkozott olvasó a jellemző. Ezek körében a hivatalnok és a tanuló a domináns társadalmi csoport, a munkások részaránya 5–10%, a parasztoké nem éri el az 1%-ot.

1926-ban a hadseregben 1600 állandó könyvtár működött, ezekben összesen 7,3 millió könyvet kínáltak 370 ezer olvasónak, akik 11 millió könyvet kölcsönöztek.

1929-ben a GPP „könyvtári hadjáratot” (*bibliotyechnij pohod*) hirdetett, egyrészt a könyvtár tekintélyének növelésére (felvonulásokat szerveztek hatalmas transzparensekkel, igyekezve megnyerni e célra az olvasókat is), másrészt a centralizáció elvének elfogadtatása végett. A hadjárat a következő évben különösebb eredmény nélkül elhalt.

1930-ban a „mindent átalakítás” jegyében megszüntették a GPP-t, jó ideig a könyvtárak központi irányítása szétforgácsolt állapotban, szinte véletlenszerűen alakult. Majd 1933-ban megszületett az a hivatal a művelődési minisztériumban (Библиотечно-управление, könyvtári igazgatóság), amely azután a Szovjetunió fennállásának végéig igyekezett kézben tartani a könyvtárpolitika teljességét. (Ebből mindvégig kivétel volt a Tudományos Akadémia, a tudományt irányító főhatóság szakkönyvtári hálózata, a felsőoktatás egyetemi-főiskolai hálózata stb., ahogy ez ismert lehet a mi 1960 utáni „puha” diktatúránk múltjából is.)

Az 1934 elején készült adatfelvétel során Oroszország területén 31 állami tudományos és 1710 szakkönyvtárat mértek fel. Ezekben együttesen 67 millió kötet volt található (előbbieken 15,3, míg utóbbiakban 51,7 millió kötet). Az összesből Moszkvában volt található 4 tudományos és 400 szakkönyvtár, együttesen 26,2 millió kötet, vagyis a főváros a teljes mennyiség valamivel több mint egyharmadával részesült az állományból. A harmincas évek végén az egész Szovjetunióban már összesen 15,7 ezer tudományos és szakkönyvtár működött, a teljes állomány pedig elérte a 234 millió egységet (átlag nem egészen 15 ezer kötet).

1934 márciusában a Központi Végrehajtó Tanács (parlament) határozatot fogadott el a Szovjetunió könyvtárügyéről. Ebben megállapítják, hogy fejlődött a könyvtárügy: a teljes könyvtári állomány 124 millió, az olvasók száma 15 millió. Ugyanakkor a határozat számos hiányosságot említ: sok könyvtárban nincsenek meg Marx, Engels, Lenin és Sztálin fontos művei, hiányoznak a politikai sajtótermékek, kevés a jól felkészült könyvtáros, helytelennek bizonyult a könyvtárirányítást rábízni az illető könyvtár vezetőjére, mert ettől színtelen lett a könyvtárak munkája, zavaros a gyarapítás, helytelen állománykivonások történtek stb. A határozat előírja a könyvtárosképzés erőteljes fejlesztését, a Tervhivaltól a könyvtárak anyagi-műszaki bázisának megerősítését követeli, míg a helyi tanácsoktól azt, hogy minden iskolában legyen könyvtár. A harmincas évek második fele a nagymértékű, ám elaprózott hálózatfejlesztés ideje lett.

1935-ben az elemi (4 osztály) és a „nem teljes középiskolák” (1–7. osztályig) könyvtári ellátása a következő adatokkal jellemezhető: 35,3 ezer iskolában van általános iskolai könyvtár, 3,2 millió gyerek, 3,36 millió kötet; nincs iskolai könyvtár 59,6 ezer iskolában (az összes általános iskola 63%-a), ahol 4,27 millió gyerek tanul; 12,6 ezer „nem teljes középiskola” rendelkezik könyvtárral, ezek összesen 4,1 millió könyvvel, a tanulók száma 3,65 millió; 4,3 ezer „nem teljes középiskola” (25%) nem rendelkezik könyvtárral, ezekben 1 millió gyerek tanul.

A harmincas évek végére – a 2007-es orosz *Könyvtári enciklopédia* adatai szerint (889. p.) – a közkönyvtárak száma elérte a 77 ezres szintet. Ezek közül fenntartás szerint: állami 38,5 ezer, szakszervezeti 15,3 ezer, és kolhozok keretében működött 19,3 ezer. A teljes állomány mindezekben 146,8 millió egység. Az összesből közel 39 ezer, vagyis minden második könyvtár falun működött, ezekben volt az összes ál-

lományból 34,2 millió (az összes 23%-a, egyben könyvtáranként átlag mintegy 900 kötet). Másként: a falusi könyvtárak fele (18 ezer könyvtár) rendelkezett ezer kötetnél nagyobb állománnyal és könyvtárossal. A kolhozoknak – illetve ezek „klubjainak” – a könyvtáraiban tipikusan 250–350 kötet volt található.

A szovjet könyvtárak alapvető feladataként a vezetés elvárta az „új ember” kinevelésében való tevékeny részvételt. Még foglalkozunk az olvasók „vezetésének” kérdésével később, most annyit érdemes megemlíteni, hogy a szabadpolc gondolata megérintett ugyan néhány könyvtárost – jellemző módon a műveltségével sok mindenben kiemelkedő Leningrádban –, ám ezek a próbálkozások kérészéletűnek bizonyultak. Az első a húszas évek végén egy nagyobb gyár szakszervezeti könyvtárában kezdődött, s ehhez még a területileg illetékes szakszervezeti főnökség pecsétjét is megkapták, ám hamarosan olyan támadások érték őket, hogy abba kellett hagyniuk. Arra azonban jó volt, hogy szélesebb szakmai körök kezdjenek a kérdésről gondolkodni és vitatkozni. Az is a kor tünete, hogy végül az első kísérletet maga a minisztérium kegyeskedett betiltani. A következő – és utolsó – próbálkozás a város Kirovról elnevezett kulturális központjának (Дворец культуры им. Кирова) könyvtárában valósult meg 1934–1937 között (az egyik résztvevő negyedszázaddal későbbi leírására támaszkodhatunk). Ez a kísérlet jobban épített a könyvtáros „olvasó-vezető” munkájára, s érdekes módon a szakrészlegek koncepcióját vállalta. A kölcsönzörészleg együttesen viszonylag tekintélyes – eleinte 25, majd 1937-ben már 50 ezres – állományhoz férhettek hozzá az olvasók. Az egész vállalkozás talán legérdekesebb részlete, hogy közel hároméves fennállása alatt 2 ezer szakmabeli zarándokolt el hozzájuk: ez jelezheti, mekkora újító hajlam élt – ha lefojtva is a körülmények által – magukban a könyvtárosokban.

A háború kitörése előtti állapotként a fent említett *Könyvtári enciklopédia* a következő általános adatokkal szolgál: minden típusban összesen 277 ezer könyvtár, 527 milliós állomány, 56,5 millió olvasó (ez az akkori lakosság negyedét jelentené, realitása erősen kétséges). A közkönyvtárak ebből 95 ezer intézménnyel és 184,8 milliós állománnyal részesedtek (az átlag csaknem 2 ezer egység): az összesből csaknem kétharmad (56 ezer, 62%) a kolhoz- vagy klubkönyvtár. A tudományos és szakkönyvtárak száma 18 ezer, állományuk 274 millió. Az iskolai könyvtárak száma 164 ezer, állományuk 68 millió (vagyis az átlag 400 körüli kötet). Lényegében ekkorra alakították ki a „világ legnagyobb könyvtárhálózatával rendelkező ország” mitologemáját, pedig látható, hogy a könyvtáraknak meghatározó része (56 ezer falusi és 164 ezer iskolai, együtt: 220 ezer, 81%) a száz év előtti magyar terminus szerint „népkönyvtár”, amely csupán a legminimálisabb igények kielégítésére alkalmas.

1941. augusztus 11-én Goebbels – Hitler mindenható propagandaminisztere – meghallgatja a frontról hazalátogató Günter d'Alquent. Naplójában közel másfél oldalon rögzíti a kapott információkat. A számunkra lényeges mondat: „Mindenesetre a legkisebb faluban is van egy olyan pártház, amelyben példászerű könyvtár és filmve-

títő működik. Ezen a téren a bolsevizmus figyelemreméltót alkotott.” Goebbels ekkor – még a nagy győzelmek mámorában – lehetett „nagyvonalú”: lám, ezek a kommunisták milyen jó példával szolgálnak...

ÁLLOMÁNY: TISZTOGATÁS ÉS ZÁROLT GYŰJTEMÉNYEK⁸

„Látja, idáig jutottam [...]. Pedig mezőgazdasági akadémiát végeztem. Meg felsőfokú pártiskolát. [...] De elkezdtek dőlni a fák. [...] A professzorokat tucatszám söpörték ki. Be kellett vallani a hibákat? Én bevallottam. Meg kellett tagadni? Megtagadtam. [...] Kisöpörték a biológiai tanszéket. [...] Bezúzták a nagy tudósok könyveit, megváltoztatták a tanterveket, rendben van, egyetérték. [...] Rendben van, elmegyek könyvtárosnak. Könyvtárosnak a messzi Kokindába. [...] Mennyit hátráltam! De életben maradtam, de a gyerekeim elvégezhették a főiskolát! Erre a könyvtárosoknak titkos listákat küldenek, hogy semmisítsék meg a genetikai témájú könyveket, lévén áltudomány! Név szerint ezeknek és ezeknek a könyveit! [...] Én összeállítom a listát, a pártszervezet és a hatóság jóváhagyja, mi pedig bedugjuk a kályhába a genetikát! A baloldali esztétikát, az etikát, a kibernetikát, az aritmetikát! ... [...] Máglyák az utcán? Ugyan, minek nekiünk ilyen fölösleges dráma? Mi szép csöndben bedugjuk a kályhába, még meleget is ad!”

Ezt olvashatjuk Szolzsenyicin *Rákosztály* című regényében.⁹

A tárgyalt időszakban hullámszerűen újra- és újraindították a könyvtári állományok tisztogatását (*ocsisztka fondov* – a mai szakszövegekben a „csisztka” szó szerepel állomány esetében, ahogy a párttisztogatás értelmében is). Már a közkönyvtári folyóirat, a *Krasznij Bibliotekar* (Vörös Könyvtáros) első évfolyamaiban (1923–1924) hosszabb „tanulmány” foglalkozik e kérdéssel, majd hozzászólások vitatkoznak a témáról. Hisz nemcsak a párttagságot, hanem a könyvtári állományt is rendszeresen tisztogatni kell... Ebben az évtizedben három nagy hulláma volt a könyvtári tisztogatásoknak: 1923, 1926, 1929. Különösen ez utóbbi volt döbbenetes méretű: Bljum adatai szerint a könyvtári állományok átlag 50%-át leselejtezték ideológiai okokból. Időnként ezek az eljárások valahogy visszhangra leltek, megjelent például egy-egy felháborító eset leírása a sajtóban: ekkor a főhatóság vagy épp a pártközpont keményen megfeddte a „túlzásba esőket”. Tehát az a „játék” zajlott, amelynek élén maga Sztálin állt, hisz ő indította el a rettenetes emberveszteséggel járó kuláktalanítást, majd pár hónappal később cikket írt a *Pravdába* a „helyi káderek túlkapásairól”... Így aztán senki nem tudhatta, miért mondják ki rá a verdiktet: azért-e, mert nem elég határozottan hajtja végre a párt utasításait, vagy épp ellenkezőleg: ilyenén igyekvéséért rásütik a túlkapás bélyegét.

A harmincas években a művelődési főhatóság szakértői külön terminust találtak ki: az állomány „amortizációját”, azaz mintha ipari berendezésről lenne szó. Három tényező révén áll össze szerintük az amortizáció: az egyes kötetek fizikai elhasználódása; az olvasók fegyelmezetlensége és felelőtlensége (elvesztés stb.); s végül, legfőképp: az „ideológiai amortizáció”. A nagy tisztogatás (1936–1937) éveiben az ideológiai amortizáció is csúcsra ért: évente az országos közkönyvtári állomány 15%-a lett elpusztítva, vagyis könyvek milliói, ha nem tízmilliói. A kevésbé drasztikus években is elérte az amortizáció a 10%-os szintet. Hisz elég volt, ha egy bukott párt- vagy állami vezető neve vagy fényképe szerepelt egy lapban, egy könyvben, hogy ezért máris kivonassák a könyvtárak állományából.

A tudományos és szakkönyvtárak esetében további megoldás a zárolt gyűjteményrész, oroszul a *szpechran* (*szpecialnoe hranyenyije* = különleges tárolás). Idekerült minden olyan anyag, amely bármilyen szempontból eltért az épp fennálló pártvonaltól. Ehhez nem kellett még csak ellenségesnek sem lenni. A Szovjetunió szétesése után arról számoltak be a vezető könyvtárak illetékesei, hogy e zárolt gyűjtemények elérték az egy-kétmillió nagyságrendet is.

A közkönyvtárakban volt még néhány célirányos módszer. Az olvasói katalógusokból kiszedték a nem teljesen megfelelő vagy nem egyértelműen támogatott anyagok céduláit. Továbbá az olvasókat is kategorizálták, egy magasabb állású hivatalnok elvtárs mást kaphatott kézbe, mint egy „mezei” pedagógus. Számos belső terminus dívott szegény könyvtárosok körében: például az olyan irodalom, amely nem volt kiadható és olvasható korlátozás nélkül, megkapta az „MND”-cégért (*masszam nye davaty*, vagyis a tömegeknek nem való, nem adható ki). Ezzel szemben az a pártvonalas anyag, amelynek olvastatása kifejezett ideológiai célként tételeződött, elnyerte a „könyvtári mag” (*bibliotyechnoe jadro*) minősítést.

A húszas évek végén – az erőltetett iparosítás „forrásoldalának” biztosítása végett – „nagyipari” szinten adták el a vezető múzeumok és könyvtárak régi kincseit. *Afanaszjev* tanulmánya szerint az éves, Nyugatra történő kiszállítás könyvek esetében elérte, és egyes években meghaladta a 150–200 tonnát (ez legalább 300 ezer kötet), s természetesen lehetőleg XVIII–XIX. századi (de mindenképp a forradalom előtti) kiadványokról volt szó. Számos nagy amerikai egyetem így alapozta meg mai elismert szlavisztikai gyűjteményét. A múzeumok köréből nem volt kivétel a leningrádi Ermitázs világhírű gyűjteménye sem, innen is rengeteg unikális kincset adtak el.

A harmincas években – még a nagy perek előtt – a Glavlit többször megcélózta a könyvtári állományokat a gyanús trockista vagy más ellenforradalmi kiadványok kivonása végett. Szinte évente születtek több ezer tételt felsoroló jegyzékek. A moszkvai Lenin Könyvtárban óvatosságból ezért már azokat az újságokat sem adták az olvasók kezébe, amelyekben Lenin publikált, hisz neve mellett előbukkanhattak a „nép ellenségei” is. Mondhatnánk, Lenin is gyanússá vált, vagy legalábbis tévedett... 1937-ben a Glavlit – *Glazkov* 2002-es tanulmánya szerint – közel tízezer tételt tar-

talmazó jegyzéket küldött szét a könyvtárakba a kivonás egyértelmű parancsával. Mai ismerettel elmondható, hogy a jegyzék olyan sietséggel készült, hogy egyáltalán nem ellenőrizték pontosan, valóban elítélte-e egyik vagy másik szerző. Ilyen körülmények közt nem meglepő, hogy L. Z. Mehlisz, Sztálin korábbi titkára, levelet írt Molotovnak, az akkori miniszterelnöknek, jelentve a Glavlit bűnös felelőtlenségét: erre az NKVD, a politikai rendőrség közel 30 embert tartóztatott le a Glavlit központi apparátusából, a pártközpont pedig belső utasítást adott ki az állománytisztogatás követendő rendjéről. A Glavlit ellenőrzése során kiderült, hogy nem teljesítették a külföldről behozott (úgynevezett arany rubellel fizetett) anyag átvizsgálását, ezzel kárt okoztak a népgazdaságnak. 1938 végén a Glavlit elnöke újrászabályozta, hol hozható létre zárolt gyűjtemény (*szpechran*), pontosan megjelölve a városokat és intézményeket. Például Moszkvában 16 illet engedélyeztek (a központi és a városi pártbizottság könyvtára, NKVD, Glavlit, Szovjet Tudományos Akadémia, Lomonoszov Egyetem, Marx–Engels Intézet stb.), ezek jó része nem minősül nyilvános könyvtárnak. Ama legismertebb kutató, Glazkov adatai szerint 1938–1939-ben összesen 24 millió könyvet vontak ki a könyvtári forgalomból.

JEGYZETEK

1. F. Dzerzsinszkij – a nagy hatalmú Cseka és számos más állambizottság vezetője – írta röviddel halála előtt egyik vezetőtársához címzett levelében. Idézi: KRAUSZ Tamás: *A Szovjetunió története 1914–1991*. Budapest: Kossuth K., 2008. 69. p. – Sztálin szavait idézi HELLER, M. – NYEKRICS, A.: *Orosz történelem*. II. k. A Szovjetunió története. Budapest: Osiris, 2003. 198., valamint 232. p. TROCKIJ írása: www.marxists.org/archive/trockij/majakovszkij.htm [2013. 09. 03.], fordította Kiss Ilona. Trockij az öngyilkos Majakovszkijt búcsúztatta 1930 áprilisában. O. Mandelstam *Dicsőség-harsogó jövőendő századok* című versét Baka István fordította. <https://www.c3.hu/~baka/muvek/mandelst/mansegit.htm#DICS%C3%95S%C3%89G-HARSOG%C3%93%20%C3%96VEND%C3%95> [2013. 09. 03.] PASZTERNAK, B.: *Zsivago doktor*. Ford. Pór Judit. Budapest: Európa, 1988. 566. p. (Az idézet a húszas évek végi állapotokat jellemzi, s az egész korra érvényes.)
2. M. Bulgakov fő művét, a *Mester és Margaritát* 1930-ban kezdte írni.
3. Csak egy példa: 2013. július 17-én az Orosz Állami Levéltár egy nagyszabású projekt – A szovjet korszak dokumentumai 1917–1991. – keretében 300 ezer eredeti dokumentum (a bolsevik párt Politbürojának jegyzőkönyvei 1919–1932 között, I. V. Sztálin fondja 1866–1996.) elektronikus másolatát tette nyilvánossá, lásd www.sovdoc.rusarchives.ru/ [2013. 09. 03.]
4. Az áttekintésünkhöz felhasznált főbb források: Heller és Nyekrics monográfiája, Krausz Tamás könyve (lásd 1. jegyzetpont) – PIPES, R.: *Az orosz forradalom története*. Budapest: Európa, 1997. 599 p. – *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Szerk. Krausz Tamás. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. – RAYFIELD, D.: *Sztálin hóhérai. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak*. Budapest: Park

- K., 2011. 615. p. – A Gulagról korrektnek tűnő adatok egy friss orosz elemzésben: <http://tortenelemcikk.hu/node/418> [2013. 09. 03.]. – Amerikai szemmel a Gulagról: APPLEBAUM, A.: *A Gulag története. I–II*. Budapest: Európa, 2005. 1212 p. – A korszak nyomasztó hangulatát talán legjobban SINKÓ Ervin *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937* című könyve idézi fel (Újvidék, Budapest: Fórum, Magvető, 1988. 659 p.). – TUCKER, R. C.: *Stalin in power. The revolution from above 1928–1941*. New York; London: W. W. Norton, 1992. 707 p. – *Das System der Besserungsarbeitslager in der UdSSR. 1923–1960*. Red. N. Ochotin, A. Roginski. Moskau: Memorial, 1998. Berlin, 2006. 85 p. http://www.gulag.memorial.de/pdf/system_besserungsarbeitslager.pdf [2013. 09. 03.] – SCHLÖGEL, K.: *Terror und Traum*. Moskau, 1937. 4. Auflage. München: C. Hanser V., 2008. 816 p.
5. Főbb forrásaink: 20 let Sovetskoj vlasti. Statističeskij sbornik. https://books.google.hu/books/about/20_let_Sovetskoj_vlasti.html?id=2MjJzwEACAAJ&redir_esc=y [2013. 11. 05.] – *Schrift und Macht. Zur sowjetischen Literatur der 1920er und 30er Jahre*. Hrsg. v. T. Lip-ták, J. Murašov, Wien; Köln; Weimar: Böhlau V., 2012. 282 p. – *Postanovlenie Politburo ČK VKP(b) „O perestrojke literaturno-hudožestvennyh organizacij”* 23. ápr. 1932 g. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/1932.htm> – FITZPATRICK, Sh.: *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: University P., 2000. 288 p. – WESTERMANN, F.: *Ingenieure der Seele. Schriftsteller unter Stalin. Eine Erkundungsreise*. Berlin: Ch. Link V., 2003. 288 p. – BROVKIN, V.: *Russia after Lenin: politics, culture and society. 1921–1929*. London; New York: Routledge, 1998. 267 p. <https://www.routledge.com/Russia-After-Lenin-Politics-Culture-and-Society-1921-1929/Brovkin/p/book/9780415179928> [2013. 09. 12.] – FITZPATRICK, Sh.: *Cultural revolution in Russia, 1928–1932*. = *Journal of Contemporary History*, 1974. 1. no. 33–52. p. – MIKKONEN, S.: *State composers and the red courtiers. Music, ideology, and politics in Soviet 30s*. Jyväskylä: Univ. of Jyväskylä Press, 2007. 336 p. (Jyväskylä Studies in Humanities, 78.) <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13463/9789513930158.pdf> [2013. 09. 12.] – KENEZ, P.: *The birth of the propaganda state: Soviet methods of mass mobilization, 1917–1929*. Cambridge: Cambridge Univ. P., 1985. 324 p. – LENOE, M. E.: *Closer to masses: Stalinist culture, social revolution, and Soviet newspapers*. Russian Research Center Studies, 85. Book. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 326 p. – RAYFIELD, D.: *Sanitizing the classics in Soviet Russia*. = *Comparative Criticism*, 1994. 19–32. p. – *Narodnoe obrazovanie, nauka i kul'tura v SSSR*. Moskva: Statistika, 1977. 448 p. – *Pečat' SSSR v 1987 godu*. Moskva: Finansy i statistika, 1988. 238 p. – BLÜM, A. V.: *Knižnye izdatel'stva nakanune bol'sogo terrora. Po arhivam leningradskoj cenzury pervoj poloviny 30-h godov*. = *Kniga: issledovaniâ i materialy*. T. 75. Moskva: Terra, 1998. 173–192. p.
 6. A téma főbb forrásai: ZELENOV, M. – DEWHIRST, M.: *A selected bibliography of recent works on Russian and Soviet censorship*. = *Solanus*, 1997. 90–98. p. – *Censorship. A world encyclopedia*. vol. 3. L–R. Ed. by D. Jones. London; Chicago: Fitzroy Dearborn Publ., 2001. (lásd a *Russia, Soviet Union* stb. cikkeket, 2077–2112. p.) – BLIUM, A.: *Censorship of public reading in Russia, 1870–1950*. = *Library & Culture*, 1988. 1. no. 17–25. p. – DŽIMBISOV, S.: *Epitafiâ spechranu? = Novyj mir*, 1990. 5. no. – BABIČENKO, D. L.: *Pisateli i cenzori. Sovetskaâ literatura 1940-h godov pod političeskim kontrolem ČK*. Moskva, 1994. – *Istoriâ sovetskoj političeskoj cenzury: Dokumenty i kommentarii*. Sost.

- T. M. Goràeva. Moskva: Roszszen. 1997. – ERMOLAEV, H.: *Censorship in Soviet literature: 1917–1991*. [Lanham, MD.]: Rowman & Littlefield P., 1996. 323 p. – ZELENOV, M. V.: Glavit i sovetskaà istoričeskaà nauka v 20–30-e godi. = *Voprosi istorii*, 1997. 3. no. 22–30. p. – BLIUM, A. – FARINA, D.: Early Soviet censorship directives. = *Book History*, 1998. 268–282. p. – BLÜM, A. V.: *Sovetskaà cenzura v èpohu total'nogo terrora: 1929–1953*. S.-Peterburg: Akademicheskij proekt, 2000. 313 p. – ŽIRKOV, G. V.: *Istorià cenzury v Rossii XIX–XX vv.* Moskva: Aspekt P, 2001. – GEREBEN Ágnes: A második világháború frontjairól a Gulágra. = *Valóság*, 2007. 12. sz. 43–56. p. – Uő: A szovjet cenzúrahivatal jelentései. = *Nagyvilág*, 1999. 3/4. sz. 265–276. p. – ERMAKOV, A.: Nožnici nebytjà. Sergej Borisovič Ingulov (1893–1938). = *Otkrytyj tekst. Elektronnoe periodičeskoe izdanie*. <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/personalia/leader/ingulov/> [2013. 09. 16.] – DIANOV, S. A.: Krepkaà uzda proletarskoj diktatury: organy Glavlita na Urale v 1922–1941 gg. Perm': Permskij gos. Peg. institut, 2010. 164 p.
7. A könyvtárpolitika jellemzéséhez felhasznált források: Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet SSSR: Postanovlenie ot 27 marta 1934 goda „O bibliotečnom dele v Soùze SSSR”. www.liussr.ru/doc_ussr/ussr_3974.htm [2013. 11. 06.] – *Bibliotečnaà ènciklopedià*. Moskva, 2007. – RAYMOND, B.: *Krupskaia and Soviet Russian librarianship, 1917–1939*. Metuchen (N. J.); London: The Scarecrow Press, 1979., főleg a 4–7. fejezetek (73–193. p.) – ATKINS, A. N. friss dolgozata (*Discretion in Russian librarianship: Pre-Soviet, Soviet, Post-Soviet*. Ohio State University, 2012. 61 p.) – *Sekretnyj cirkuljâr CK VKP(b) o spechranah v bibliotekah*. 2 p. www.opentextnn.ru/russia/sov/law/Tsk/1930/2id=226 [2013. 09. 10.] – KONOVALOVA, N. A.: Partijnoe i gosudarsvennoe rukovodstvo bibliotečnym stroitel'stvom v Moskve, 1921–1925 gg. = *Bibliotečnoe stroitel'stvo v SSSR. Mežvuzovskij sbornik naučnyh trudov*. Vyp. 61. Moskva: MGIK, 1984. 112–119. p. – TROCKIJ, L. D.: Leninizm i bibliotečnaà rabota. = *Sovetskaà bibliografija*, 1991. 2. no. 122–135. p. – HARLAMOV, V. I.: Fenomen bibliotečnoj ideologii: s pozicij istorika. = *Sovetskoe bibliotekovedenie*, 1991. 3. no. 41–46. p. – *Istorià bibliotečnogo dela v SSSR. Bibliotečnoe stroitel'stvo v period NEP-a (1921–1929)*. 1–2. sz. Red. I. L. Benderskij. Moskva: Gos. biblioteka im. Lenina, 1991. – GLAZKOV, M. N.: Proval centralizacii bibliotečnogo dela v Rossii v 1922–1930 gg. = *Bibliotekovedenie*, 1994 6. no. 22–31. p. – *Bibliotečnoe delo v Rossii (oktábr' 1929 – maj 1941): dokumenty i materialy*. Sost. M. N. Glazkov. Č. 1–2. Moskva: Paškov dom, 2007. – DELOUGAZ, N.: Some problems of Soviet librarianship as reflected in Russian library periodicals. = *Library Quarterly*, 1945. 3. no. 213–230. p. – GLAZKOV, M. N.: Bibliotečnoe delo: kratkaà hronika vtoroj i tretej sovetskih pátiletok. = *Bibliotekovedenie*, 2009. 1. no. 117–122. p. – GLAZKOV, M. N.: *Massovye biblioteki v kontekste partijno-gosudarsvennoj bibliotečnoj politiki*. Disszertacià. Moskva, 2009. 339 p. – SAHAROV, V. F.: Iz istorii primenenià otkrytogo dostupa v massovyh bibliotekah Leningrada. = *Za otkrytyj dostup. Iz opita raboty Leningrada i Leningradskoj oblasti*. Moskva: Leningradskij gosudarstvennij bibliotečnij institut im. N. K. Krupskoj, 1959. 96–106. p. – *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Hrsg. von E. Fröhlich. T. II. Diktate 1941–1945. B. I. Juli – September 1941. München; London; Paris: Saur V., 1996. 214. p. Németül: „Allerdings gibt es in jedem kleinen Dorf ein Parteihaus mit vorbildlichen Bibliothek- und Filmanlagen. Hier hat der Bolschewismus einiges Beachtenswerte geschafft.”

8. Főbb forrásaink: VARFOLOMEEVA, M. V.: Rol' massovih bibliotek v kul'turnoj revolúcii v SSSR. (1928–1941 gg.). Moskva: Nauka, 1974. 234 p. – VARLAMOVA, S. F.: Spec-tajni otečestvennoj kul'tury. = *Sovetskoe bibliotekovedenie*, 1992. 3/4. no. 116–117. p. – VARLAMOVA, S. F.: Spechran RNB: prošloe i nastoàšee. = *Bibliotekovedenie*, 1993. 2. no. 74–82. p. – DOBRENKO, E.: *The making of the state reader*, 1997. (főként: The end of a perspective: the library – turning loaves into stones. pp. 181–235., a könyvtári állomány tisztogatásáról) – GLAZKOV, M. N.: Čistki fondov massovyh bibliotek v gody sovetskoj vlasti (oktábr 1917–1939). Moskva, Paškov dom, 2001. 104 p. (Otečestvennaà istorià bibliotečnogo dela) – AFANAS'EV, M. D.: Èksport dorevolucionnyh knig iz SSSR v 1918–1930-e gg. = *Kniga: Issledovanià i materialy*. T. 79. Moskva: Terra, 2001. 184–196. p. – GLAZKOV, M. N.: Dokumenty svidetel'stvuut... (o čistkah fondov rossijskih bibliotek vo vtoroj polovine 1930-h godov). = *Bibliotekovedenie*, 2002. 3. no. 109–113. p.
9. SZOLZSENYICIN, A.: *Rákostály*. Ford. Szabó Mária. Budapest: Árkádia, 2000. 462–463. p.

A SZTÁLINI ÖNKÉNYURALOM ÁLDOZATA: A SZOVJET KÖZKÖNYVTÁRAK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG (1928–1941)

2. rész*

A Krasznij Bibliotyeckar című szaklap (1923–1941)

Papp Istvánnak

„A Szovjetuniót, ezt a másfélszázmillió egyénből alakult óriási testet, akarátának és értelmének hatalmas, forradalmi energiája szüntelenül átalakítja és életrevalóbbá teszi. Ezáltal újszerű államot formál, és új kultúrát teremt. Tökéletesen igazatok van, elvtársaim: a mi kultúránkat a munkáosztálynak és a parasztságnak az a része teremtette meg, amely tudatosan és meggyőződéssel követi a leninista dolgozók pártját és vele vállvetve halad.” (Gorkij, 1931)

„Országunkban, ahol a nép olyan hatalmas szükségletet érez a könyv iránt, a könyvtárügy nagy állami jelentőséget kapott.” (V. Molotov, 1938)

„Drága föld, szülőhazámnak földje, / drágakőnél drágább kincset ér, / nincs a földön gazdagabb, szebb ország, / minden ember érzi, hogy szabad.” (A Cirkusz című film dalszövege, 1938)

„Egy fogoly mindig szépíteni igyekszik rabságát.” (B. Paszternak, 1945–1955)¹

A LAP BEMUTATÁSA

A Krasznij Bibliotyeckar (azaz Vörös Könyvtáros) az 1910-ben indított és 1915-ig megjelent Bibliotyeckar (Könyvtáros) című szaklap folytatásaként látott napvilágot 1923 őszén Moszkvában, s ezen a néven 1941 májusáig jelent meg havonta (számos esetben két- vagy háromhavi összevont szám készült). Alcíme szerint a „könyvtári elmélet és gyakorlat folyóirata” volt. Figyelemre méltó, hogy címében és alcímében

nem korlátozta magát a közkönyvtárakra, miközben közleményeinek döntő hányada velük foglalkozott. Olyan általánosabb érdekű témákat is rendszeresen tárgyalt, mint a könyvtári jogalkotás, a könyvtárosképzés, valamint a külföldi könyvtári élet fejleményei. 1946-ban újraindították Bibliotyeckar (Könyvtáros) néven, majd a Szovjetunió szétesése nyomán 1992-től a Bibliotyecka (Könyvtár) címet vette fel, s e címen jelenik meg ma is. Így 2010-ben lényegében jogosan ünnepelték a lap százéves fennállását. (A szovjet időszakban – jellemző módon – csak 1923-tól „vállalták” az elődöt.)

A „vörös” jelző a húszas években az új forradalmi rendszerrel való azonosulás kifejezése volt: Vörös Hadsereg (pontosabban: Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg, oroszul: Rabocse-Kresztijanszkaja Krasznaja Armija, 1918–1946), Vörös Internacionálé (az 1919 márciusában létrehozott Komintern), Krasznij Arhiv (levéltári-történettudományi folyóirat), „vörös házasság” (krasznaja szvagyba, az egyházi esketést a bolsevik hatalom intézkedésére felváltó polgári aktus megnevezésére) stb.

Az 1923 és 1941 közötti csaknem 18 év alatt mintegy 180 számot adott ki, összevont terjedelme megközelítette a 16-18 ezer oldalt (a húszas években egy-egy szám 90–110 oldalon látott napvilágot, a harmincas években a terjedelem havi 50–80 oldalra csökkent).² A lap megszűnését 1941 májusa után a világháború kitörése indokolja.

A Krasznij Bibliotyeckar nem egyszerűen szakmai lap volt, hanem a lényegében hiányzó felsőfokú szakképzés pótlását is szolgálta, főként 1930-ig, az első könyvtáros főiskola létrejöttéig. Szakmai szempontból – mint látni fogjuk – szintén ez az első hét-nyolc év volt a jelentősebb, utána tartalma egyre inkább silányult, a szó szoros értelmében a központi agitpropoz irányítás szócsövénév vált: többször közölte vezető írásként a Pravda könyvtári témájú cikkeit vagy Sztálin pártfórumon elmondott tetszőleges tartalmú beszédeit, mindenféle mozgósító szándékú írásokat (például harcoljunk a terv sikeréért, a vallás ellen stb.).

A Krasznij Bibliotyeckar a művelődési főhatóság (Narodnij komisszariat proszvescsenyija, rövidítve és a továbbiakban: Narkomprosz) lapjaként jelent meg. A húszas évek végétől szellemi közreadóként szerepelt az Országos Szakszervezeti Tanács (VCSZPSZ) és a hadsereg politikai irányítása is, miután a közkönyvtárügy irányításában betöltött (párt)állami felelősségvállalás egyértelművé vált. (Vagyis miután a szakszervezeti „külön út” gondolatát és szándékát felszámolták.) Bő másfél évtizeden keresztül, egészen haláláig N. Krupszkaja (1869–1939) volt a lap – és még számos más oktatási, népművelési orgánus – fő szellemi irányítója; eleinte inkább a háttérből, a harmincas években a szerkesztőbizottság tagjaként is, majd 1937-ben – már betegen – felelős szerkesztőként. Nem kétséges, hogy a művelt Krupszkaja, aki számos nyugat-európai ország könyvtárait használhatta férjével, Leninnel együtt 1904–1917 közötti emigrációjuk idején,³ elfogadta alapdogmaként a könyvtárakra is kiterjesztett „pártosság” követelményét. Más szóval nemcsak tagadta a könyvtá-

* Eredetileg a Könyvtári Figyelő 2014. évi 1. számában jelent meg.

rak szűkebben vett kulturális, tájékoztató és szórakoztató hivatását, hanem ő is egyértelműen vallotta: mindenkor a pártközpont által megállapított aktuális politikai feladatok szabják meg a könyvtárak legfőbb tennivalóit. Amikor a *Trockij* és más „elhajlók” (Zinovjev, Buharin stb.) elleni harcban Sztálin győzött, és megfellebbezhetetlenül egyed-, majd önkényuralkodóvá lett, Krupszkaja mindvégig fegyelmezett pártmunkásként elfogadta Sztálin felsőbbbségét. Azt ne feltételezzük, hogy ez könnyen mehetett neki. Ha Krupszkaja tevékenységét az akkori körülmények alapján értékeljük, el kell ismerni, hogy mindig határozottan kiállt a könyvtárak fejlesztése mellett. Érvelésére egy példa: az írástudatlanság felszámolása terén végzett óriási munka háromnegyede hiábavaló, ha nem biztosítanak megbízható csatornát a könyveknek a „tömeges olvasóhoz” történő eljuttatására.⁴ Megemlíthető, hogy kevésbé jelentős társlapok is napvilágot láttak ekkor, például a kicsi könyvtárak (klubkönyvtárak) gondjait és témáit (hangos olvasás, írástanulási tanfolyamok stb.) tárgyaló *Izba-csitalnya* (1924–1931). E „klubkönyvtárak” a helyi agitáció és művelődés intézményei voltak, egészen kis településeken is (az írásunk első részében olvasható Goebbels-megjegyzés e típust értékelte*). 1931 után, a kolhozosítást követően ezek lettek a kolhozkönyvtárak.

Induláskor a *Krasznij Bibliotyeke* felelős szerkesztője Krupszkaja ifjú bizalmasa, M. Szmuskova lett. Az első számon rajta kívül még I. Dasevszkaja és M. Szuhozsik neve olvasható szerkesztőként. Szmuskova egyben a Narkomprosz könyvtári osztályát is vezette, valamint elnökként szerepelt a centralizált országos rendszer igazgatására létrehozott ágazatközi Központi Könyvtári Tanács élén. (Szmuskova életútjáról lásd később, a szerzői sorsokról írott fejezetben.)

Az első szám (1923. szeptember–október; Glavlit engedélyszám: 14.600; nyomda: Krasznij proletariat, Pimenovszkaja u. 1/16.) szerkesztői előszava meghatározza a lap funkcióját. Ennek első mondatai: „A kultúra kérdései, a dolgozók művelődésének kérdései egyre inkább harci, aktuális kérdésekké válnak a Szovjet Köztársaságok életében. Soha nem látott ismeretszerzési vágy ragadta magával a dolgozók legszélesebb tömegeit; munkások, parasztok és fiatalok ezreit és ezreit ragadja magával az önképzés iránti lelkesedés.” A nemrég átélt visszaesés után – ez utalás a NEP hatására – újra erősödni kezdenek a könyvtárak, s ami a legfontosabb, „rendkívül intenzív módon növekszik az olvasók száma”. Éppen ezért a könyvtárosok felkészültsége mind komolyabb kérdésként jelentkezik: pár forradalom előtt megjelent könyv meg néhány azóta napvilágot látott brosúra nem oldja meg az elméleti alapok pótlását. „Alig van kísérlet arra, hogy a marxizmus elmélete alapján, a forradalmi, kommunista világnézet alapján közelítsék meg a könyvtári munka kérdéseit.” A „forradalmi könyvtár” új tapasztalatait elemezni szükséges, hogy ezáltal lehetségessé váljon az „új forradalmi könyvtári ideológia” kidolgozása, majd ennek alapján a könyvtárosok nevelése.

* Lásd e kötet 95–96. oldalán

„A forradalmi könyvtáros a munkásosztállyal, a forradalommal szoros kapcsolatban tevékenykedik, pontosan eligazodik a mai problémák terén, képes megközelíteni az új tömeges olvasót, melyet a forradalom hozott létre, s képes átalakítani a könyvtárat a dolgozók kulturális fejlődésének és politikai felvilágosításának aktív műhelyévé.” Vegyük sorra a főbb fogalmakat:

- a munkások, a parasztok és a fiatalok – a tömeges olvasók – művelődési vágya,
- a könyvtár forradalmi átalakító-nevelő szerepe,
- a politikai felvilágosítás előtérbe helyezése alapján
- jöjjön létre új könyvtári elmélet, új, forradalmi könyvtári ideológia.

Mit nem említ a bevezető írás? Nincs felhasználható alap a megelőző évtized(ek)ből, azaz teljes a diszkontinuitás. Nincs említve a külföldi tapasztalat megismerése, kritikai birtokba vétele (igaz, az első időszakban ez a téma jelen van a lapban), és az sem, hogy e feladat mindenkor a párt irányító (ellenőrző!) vezetése mellett menne végbe. Ez majd később jön, mikor a „bolsevik” (lenini) szakaszból a sztálini zsarnokságba vezet át a „fejlődés”.

Annak megelőlegezése azonban hiánytalanul itt van, amit később, egészen a nyolcvanas évek második feléig tapasztalhattunk a szovjet könyvtárelmélet terén: a szovjet dolgozók égnak a művelődési vágytól (Brezsnyev a XXIV. pártkongresszuson, 1971 tavaszán kijelenti, hogy a szovjet nép a „legtöbbet olvasó nép” a világon), a szovjet könyvtár egyedülálló elméleti-ideológiai alapokat hozott létre, melyhez nem mérhető semmi a világon. A dogmák csírái már itt, az első termékben tetten érhetők.

Az első évfolyamok rovatai a következők voltak (a terjedelem érzékeltetésére az 1923. évi 2–3. szám adatait adjuk meg a zárójelben):

- általános rész (országos érdeklődésre számot tartó kérdések, 3–58. p.),
- a könyvtári munka gyakorlata (konkrét intézményi tapasztalatok aktuális kérdések terén, 59–103. p.),
- külföldi könyvtárügy (104–117. p.),
- könyvtári élet a Szovjetunióban (a Narkomprosz intézkedései, személyi hírek, konferenciák stb., 118–130. p.),
- a könyvtári dolgozók munkája és életmódja (131–135. p.),
- könyves hírek, bibliográfia, recenziók (136–160. p.).⁵

Példányszámok ezerben (ahol több szám szerepel, az egyes számokon feltüntetett eltérő példányszámokat jelenti):

A példányszám alakulása 1923 és 1940 között

1923	1926	1928	1929	1931	1932	1933	1934	1937	1939	1940
10 000	6500	6000, 5750	6500	10 700 12 000	10 000	8000	15 200	25 000 27 500 27 700	24 800	25 000 27 000

Kissé fanyarul megállapítható: az első, 1931-ig tartó „rövid” évtizedben az ingadozó példányszám nem mutat határozott irányt, majd a színvonal visszaesését követően, a harmincas évek közepétől rohamosan növekedett a példányszám, hogy a végén elérje a kezdeti mennyiség három-négyszeresét.

A lap közvetlen utódja, a *Bibliotekar* a hetvenes–nyolcvanas években 200 ezres példányszámot mutat, ami 2005-re 13 500-ra, majd 2013-ra a kezdeti, 1923-as szint alá csökkent: 5500–6000–6500 példányra. Igaz, ma tucatnyi könyvtári lapból lehet választani Oroszországban, ám ezek együttes példányszáma sem éri el a 30–40 ezres szintet. A *Bibliotekovegyenyije* (Könyvtártudomány) például mindössze 1300–1500 példányban lát napvilágot. A mai lapok közös jellemzője, hogy az orosz viszonyokhoz képest drágák (a *Biblioteka* éves előfizetése 3 ezer rubel, átszámolva körülbelül 20 ezer forint). Oroszország népessége ma 140 millió körül mozog, tehát a hazai arányok érzékeltetése végett érdemes a fenti példányszámokat 14-gyel osztani.

A LAP ÉLETSZAKASZAI (1931-IG ÉS UTÁNA)

A *Krasznij Bibliotekar* 1929. évi 3. számában szerkesztőségi bevezető tudatja a „könyvtáros elvtársakkal”, hogy „szükségessé vált az állami (Glavpolitproszvet) és szakszervezeti könyvtárak hálózatának áttekintése”, s ezzel összefüggésben a „*párhuzamos folyóiratok megjelenésének csökkentése*”. Ezért a szakszervezeti *Knyiga i Prof-szojuzi* (Könyv és a Szakszervezetek), valamint a *Krasznij Bibliotekar* című folyóiratok – „*mivel mindkettő a közepesen képzett könyvtárosok (bibliotecsnie rabotniki szrednej kvalifikacii) számára készült*”, s egyébként is párhuzamosnak nevezhető tartalmakat kínáltak – összevonásra kerülnek. Egyidejűleg szükségesnek minősül, hogy a hadsereg közkönyvtárügyével is behatóbban foglalkozzanak, ezért a kiadás a továbbiakban három szervezet égisze alatt valósul meg: a Glavpolitproszvet (később, ennek megszüntetése után, a létrehozott minisztériumi Könyvtári Igazgatóság), valamint a szakszervezeti központ kulturális osztálya és a hadsereg politikai központjának agitprop részlege által.

A szerkesztőségi közlemény második része újrafogalmazza a folyóirat programját, melynek lényege, hogy a „szocialista építés” segítésére végzik szakmai tevékenységüket. A tervezett témák: állománygyarapítás és a könyv eljuttatása a különböző társadalmi csoportokhoz, a könyvvel való foglalkozás, főleg a társadalmi kérdéseket

tárgyaló szépirodalom terjesztése, a társadalmi összefogás szervezése a könyvtárak körül (organyizacija obszcsesztvennosztyi vokrug bibliotyecki), tömegmunka, olvasásirányítás és ajánló bibliográfia, olvasóköri, a könyvtári munka racionalizálása, letéti könyvtárak, szakszervezeti könyvtári munka, gyerekkönyvtári munka segítése, a hadsereg könyvtári munkája.

A program végén megalakul az új szerkesztőség: ennek élén továbbra is M. Szmuskova áll, míg a további (új) szerkesztők: Sz. Sztrijevszkaja, V. Gorovics, B. Fonarjova.⁶

1931-ben azután tabula rasa következik. Az első számban M. Fisman az aktuális párthatározatok szellemében leleplezi az „elhajlásokat” (uklon).⁷

Ugyanebben a számban többszerzős terjedelmes elvi cikk olvasható *A könyvtárügy szocialista rekonstrukciója* rovatban, melynek a címe magáért beszél: „A tömegkönyvtár munkájának rekonstrukciójáért.”⁸ Nem mellesleg megszületett az új, máris címbe emelt név a könyvtártípusról: a „tömegkönyvtár” (masszovaja bibliotyecka) kifejezés, mely eddig véletlenszerűen fordult elő a szövegben. A hosszú írás lényege az aktuális párthatározat – a XVI. pártkongresszus határozata a szakszervezeti munkáról – szellemét követi. A határozat kimondja, hogy a „*tömeg-felvilágosító és kulturális munka lényege: a munkások szocialista tudatának fejlesztése a szocialista termelés érdekében*”. Fontos, hogy az 1929-es könyvtárügyi párthatározatot is idézi, amely szerint a könyvtárak tömegmunkája fejlesztésre szorul. A tömegmunka főbb formái a „kulturális hadjárat” (kultpohod = különféle tömegrendezvények, felvonulások elegye) és a szocialista munkaverseny. A könyvtári munkába be kell vonni a munkást, mérnököt, tanítót, s minden módon követni kell az általuk megjelölt munkairányt. Szmuskova megpróbál önkritikával „előremenekülni”.⁹ Egy leningrádi tanácskozáson elhangzottak nyomán elismeri, a lap nem mindig tudta a szakmai, módszertani kérdéseket összhangba hozni a politika aktuális elvárásaival, bár szerinte olyan szerző sem sok találtatik, aki képes erre. Szerinte igen zord kritika (szurovaja krityka) érte a lapot azért is, mert nem tűzte ki célul a „*könyvtárügy marxista elméletének kidolgozását*”. Szmuskova szerint ez nem lehet egyedül a lap feladata, ehhez tudományos intézetek kellenének. De még a Lenin Könyvtár Könyvtártudományi Intézete is olyan nehéz feltételek közt dolgozik, s olyan sok feladata van a tudományos könyvtárügy terén, hogy erre nem jut ereje. Nincs még aspirantúra, vagyis tudományos kádereképzés sem. A marxista elmélet hiánya nagy baj, de első sorban nem a lapé, hanem az egész könyvtárügyé. Példaként említették a felszólalók a szabadpolc kérdéséről már 11 és fél éve zajló vitát, amelyben a lap szerintük nem foglalt állást. Szmuskova szerint egy ilyen kiemelkedő fontosságú kérdésben nem lehet tekintélyelvű határozatot hozni, mert ez a fejlődést, a még kialakulófélben lévő tapasztalat kibontakozását fékezne. További kritika: nem harcoltak a burzsoázis nézetek (ezek közé sorolják most már L. B. Havkina és mások írásait is stb.) ellen. A szerkesztő szerint ők mindent megtettek a könyvtárügy „forradalmi elméletének”

létrejötté érdekében. Végül egy általa említett kritikus megjegyzés arra utalt, hogy a lap szerint a könyvtárügy gyengeségének egyik, ha nem fő oka a fenntartók, a párt nem kellő figyelme. Szmuskova szerint ők illet soha nem állítottak. Viszont vannak tények: megvakult vagy más módon súlyosan fogyatékos pedagógusokat helyeznek át könyvtárakba, talán ott tudnak érdemben dolgozni? Szmuskova szerint a lap mindent elkövetett a „proletár nyilvánosság” figyelmének felkeltéséért.

1931 áprilisában megszűnt Szmuskova szerkesztői tevékenysége: az új felelős szerkesztő I. Szemjonicev lett,¹⁰ a szerkesztőbizottságban is változások láthatók, a régiből csak B. Fonarjova maradt meg, mellette – az új felelős szerkesztő mellett – még A. Fjodorova neve szerepel. Egyikük sem tartozott a lap ismert szerzői közé, vagyis szinte teljes a szakítás az első évtizeddel. A lap 1932. 4. számában felelős szerkesztőként L. Rabinovics neve tűnik fel (egy közlemény szerint ő egyben a Narkomprosz „könyvtári csoportjának konzultánsa”). Nyilvánvaló az ad hoc intézkedéssorozat, a kapkodás. Az első érdemi oldalon legfelül a jelszó: „Világ proletárjai, egyesüljete!” – 10 ezer példányban tudatosíthatják a könyvtárosokkal a legfőbb feladatot. A lap közli az 1932-es „tematikai tervet”, kéri megvitatását és javaslatok beküldését. A terv 11 számozott pontot sorol, egyesek alpontokkal egészülnek ki. A fontosabbak eredeti sorrendben: bolsevik pártosság a könyvtári munkában (ez nyilván „vezércikk”, mert ugyanez a tennivaló külön pontban még egyszer feltűnik), a XVI. pártkonferencia és a második ötéves terv határozatainak propagandája, a könyvtárak és a szakszervezetek IX. kongresszusa, a Szovjetunió védelme és a könyvtárak feladatai, kormányhatározatok a könyvtárügyről, könyvtárosok tanácskozása a Narkomprosz keretében, könyvtári hadjárat, könyvtári munka a politikai könyvvel stb. Csupa általános (politikai) propagandafeladat lepi el ezentúl a lap hasábjait.¹¹ (Például „Sztálin hat iránymutatása” hogyan érvényesítendő a könyvtári munkában: erről két hosszú írás született azonnal.)

Az 1932. év 6. számában ismét változás történt: a felelős szerkesztő P. Pavelkin lett, s új szerkesztőbizottság állt fel, melynek tagjai: az új és az előző felelős szerkesztő, továbbá A. Jezerszkaja, Krovickaja és Szeglin (utóbbiaknál még a keresztnév kezdőbetűjét is elhagyták siettükben). Egyébként L. Rabinovics írja a következő számokban a fő könyvtárpolitikai cikkeket. A terjedelem eközben a kezdeti felére, egészen ötven oldalig csökken.

Innentől kezdve a lap tartalma egyre esetlegesebb szakmai szempontból, miközben hangja egyre durvábban és élesebben uszító lett a vélt és leleplezendő ellenséggel szemben. Ellenséggé minősülhet a tegnapi szerző és bármely kolléga is, látjuk majd ennek példáit; egyben megkezdődik az önkritika, az önostorozás a *Krasznij Bibliotekar* 1931. 4. és 5. számában (B. Bank, A. Vilenkin írásai stb.). Az 1932. 11–12-es szám rovatai: 2 írás vezércikk gyanánt (Két ötéves terv határán, Új forradalmi fejlődés); 15 év (az 1917 óta megtett út, 3 írás); a tagköztársaságok könyvtárügye (2 írás); szocialista munkaverseny a könyvtárügyben (5 rövid beszámoló); munka a fé-

lig analfabétákkal (rabota s malogramotnimi, 1 írás); a tömegkönyvtárakról hozott kormányhatározat végrehajtásáért (3 írás); összesen 50 oldalon. A szám élén közölt cikk a következő fejlődést vázolja: az 1932-ben várható tömegkönyvtári állomány (110 millió kötet) 500 millióra fog növekedni, miközben az olvasók száma 12–14 millióról 84 millióra nő!¹² Egy másik írás egyenesen azt követeli, hogy 1937-ben érjék el a 100 millió olvasótábort!¹³

1935-ben ismét új irányítás kerül a lap élére: a felelős szerkesztő V. Kirov, a szerkesztőbizottság tagjai (eredeti sorrendben): N. Krupszkaja, I. Trifonov, V. Rier, Szanto, J. Szeglin, G. Derman, V. Kirov.¹⁴ Krupszkaja egy híradás szerint az 1937. évi hetedik számtól veszi át a felelős szerkesztői posztot.¹⁵

A VALÓS OLVASÓTÓL AZ IDEOLÓGIAI TÖMEGKÉPIG: AZ OLVASÁSKUTATÁSTÓL AZ OLVASÁSIRÁNYÍTÁSIG

A lap első számában már felbukkan egy ilyen című írás: „Olvasói típusok falun”.¹⁶ Viszont alig több, mint néhány arcél laza felvillantása, például az egyik fiú nem visz könyvet, de azt állítja, egész reggelig olvasott, ám a kérdésre, hogy mit olvasott, csak annyit mond, egy daloskönyvet stb.

Ugyanitt részletes beszámoló olvasható egy gyerekkönyvtárosi konferenciáról, amelyen 77 érdekelt vett részt.¹⁷ Az előadó, A. Pokrovszkaja érdekes összképet ad a gyerekkönyvtári munka változatosságáról: ahány ház, annyi szokás. Gyakori hiba, hogy a felnőttekhez hasonló módszereket próbálnak a könyvtárosok a gyermekekre tukmálni (vigyen több tudományos könyvet stb.). A könyvtár olyan aktivitást fejt ki máshol, amely nem rá várna: ünnepeket szervez táncsal, énekléssel stb. Sokszor szeretnének a könyvtárosok intenzíven foglalkozni az érdeklődőkkel, de mit lehet csinálni, ha napi 300–400 olvasót kell ellátni? A praktikus kérdések józan tárgyalását „ajánlás” zárja, eszerint a gyerekkönyvtár foglalkozzon a politikai könyvek megismertetésével, terjesztésével; e munkát főként párt- vagy Komszomol-tagsággal rendelkező könyvtárosok végezzék, de bekapcsolódhatnak párton kívüli kollégák is. A beszámolót váratlanul éles kritika követi,¹⁸ amelyben a szerző kifejti álláspontját: A. Pokrovszkaja nem érti a gyerekkönyvtár aktuális teendőit, továbbá semmiben sincs igaza. A késői olvasó csak csodálkozik: van értelme ilyen szerkesztési módnak? Hisz nem derül ki, mi a szerkesztő(ség) véleménye. Mit hámozhat ki e két anyagból az alig képzett könyvtáros? Egyetértsen a szakértő nyugodt helyzetismertetésével, vagy kövesse a hiperaktív kritikust? Hova lyukadjon ki?

Az 1924. évi első számban N. Fridjeva írásával a városi olvasók mai igényei kerülnek terítékre.¹⁹ A szerző kijevi tapasztalatait osztja meg. Első megállapítása: az olvasók többségét – legalább 60%-át – a felsőfokú, valamint a szakképzésben (technikum, szakmunkásképző, pártiskola stb.) résztvevő tanulók adják. E tanulók igényei

lényegében az iskolai tanulmányokhoz fűződnek, ezért például szépirodalmat nem olvasnak. Közelebből nézve ez az igény két altípusra bontható: azokra, akik tényleg csak tanulmányi szempontból jönnek olvasmányért (ezért csak a témára vonatkozó legtömörebb kiadványt keresik), és azokra, akik egyben saját belső fejlődésüket, világnézetüket is meg szeretnék alapozni.

További olvasói csoport az olyan munkásoké, akik nem folytatnak szervezett (iskolarendszerű) tanulmányokat. Ezek a fiatalok – többnyire 15–20 évesek – a városi kerületi könyvtárak olvasóinak 15–20%-át teszik ki. Olvasmányaik: *Gorkij*, *Jack London*, *Upton Sinclair*, *Zola* és mások könyvei, emellett bizonyos szakirodalom is a kommunizmusról, a történelmi materializmusról stb. Érdeklí őket a világ létrejötte, az élőlények élete is. Érdeklődési körük tehát szélesebb és rugalmasabb, mint a tanulóké, viszont elég nehezen tudják szavakba önteni azt. Könyvtárainknak – mondja Fridjeva – ez a növekvő olvasói csoportja nagyon fontos típus, az ő nevelésükkel érdemes foglalkozni. A magasan képzett, aktív életmódot folytató – a szovjet rendszerbe beilleszkedett – értelmiségi olvasó ritkán elégszik meg a kerületi könyvtárak kínálatával, mert vagy munkájához szükséges szakkönyveket keres, vagy új könyveket (*Ehrenburg*, *Pilnyak*), amelyek az alacsonyabb szintű (kerületi fiók-) könyvtárba nem jutnak el. Vannak továbbá olyan értelmiségi olvasók, akik a „forradalmi élet áldozatai” (polgárháború, éhezés, fagyoskodás), akik nem ellenségesek, csak idegeik tönkrementek, ők a könyvben megnyugvást, pihenést, kikapcsolódást keresnek. „Mi iránt érdeklődöm? Már rég semmi iránt sem, egyszerűen elfelejtkezem az életemről, ha olvasok...” – válaszolnak a könyvtáros kérdésére. Többnyire a bevett klasszikus műveket olvassák; az új írók közül csak azokat, akik nem érintik a „nagy kérdéseket”. Végül egy olyan polgári, félig értelmiségi csoportot kell említeni, amely kispolgárnak is minősíthető; ez ellenséges a rendszer iránt, a múlt árnyai közt él, s ezért kizárólag szépirodalmat olvas. Leginkább a régi romantikus írások vonzzák őket (*Ponson du Terrail* és orosz megfelelői – „ha még nem dobta ki a könyvtár”, teszi hozzá), okvetlenül legyen szó szerelemről, s főként az övéknél jóval magasabb életszférákban játszódjon a cselekmény (hercegek, grófok kalandjai). Lehet misztikus a történet, ám ne legyenek elvek. A régi illusztrált lapok, folyóiratok is érdeklik őket. A szerző ezt a típust – érthetetlen agresszivitással – könyvtári sírablónak, könyvhiénának (bibliotecsnie grobokapatyeli, knyzisnyie gijeni) nevezi.

Hogyan hathat a könyvtár olvasói érdeklődésére? – teszi fel ezután a kérdést. Elsősorban az állomány összetételével. Még mindig gyakran elégedetlenek a régi, tapasztalt könyvtárosok is az állomány megrostálása, a „csisztká” kérdésében: egyszerűen rossz viselkedésnek, szakmai illetlenségnek tartják a tisztogatást. A szerző szerint a könyvtárak eddig inkább „gyűjtötték, s nem megválogatták könyveiket” (szabirali, a nye podbirali knyigi). Pedig a „csisztká” nagyon fontos módszer, s ezt példával is igazolja. Az egyik kerületi könyvtárban előző évben leselejteztek az összes régi bulvárkivádat, majd elégséges mennyiségű, egyben jó minőségű társada-

lomtudományi könyvanyagot szereztek be, s lám, egy év alatt a munkásolvasók aránya 4-ről 25%-ra nőtt. Addig 90%-ot képviselt az olvasmányok közt a szépirodalom, most ez 50%-ra csökkent, s a társadalomtudományok 40%-ot tesznek ki. (A tapasztaltabb olvasó csak néz: ebből mi a realitás és mi a vágyalom?) A korábbi bulvárirodalom olvasói pedig vagy elmaradtak, vagy áttértek az értékesebb szépirodalom olvasására. Az olvasásra érdemes könyvek legyenek szem előtt, például szerény kiállítás formájában. A szerző saját tapasztalatára hivatkozva állítja, hogy sok olyan könyv, amelyet korábban nem olvastak, ilyen módon, egy kiállítás révén könnyen megtalálja olvasóját. Elég az is, ha a kölcsönzés közelében egy asztalra kiteszik őket. Azért volt érdemes hosszabban megismerni Fridjeva beszámolóját, mert egyrészt a megfigyelés módszerével szerezhető ismeretekre jó példa, másrészt a szovjet húszas évek korszellemé is erősen érződik írásából: a szakmai elmélyülés és az ultrabalos ideológiai gúzsbakötés elegye.

A következő, 1924. évi számban *Havkina* azt az amerikai gyakorlatot ismerteti,²⁰ amely a járás (megye) elemzésével igyekszik az olvasói környezet és igények megismerésében előrébb jutni. Elsőként a nagy bevándorlói arányt emeli ki számos régióban (Massachusetts állam, Cleveland város stb.). Figyelmeztető jel, hogy már ekkor, 1924 első felében a szerkesztő lábjegyzetet fűz Havkina munkájához, mondván, ez módszertani hiányosságokat mutat, mert a lakosság csoportjainak történeti-lélektani tanulmányozását hirdeti, s eközben „hiányzik a gazdasági, valamint osztály-szemponitú elemzés”. Hogy ez a szerkesztői jegyzet nem véletlen „kilengés”, bizonyítja a következő szám „vezércikkének” címe is: „Az osztály-jelleg a könyvtárügyben.”²¹ Havkina amerikai forrásokból – *Library Journal*, *Public Libraries*, brosurák – merítve arról ír, hogyan igyekeznek az ottani könyvtárosok az eltérő nyelvi-kulturális háttérrel élő bevándorlókhoz közelebb kerülni. Los Angelesben a városi könyvtár a konkrét adatok gyűjtése után tanácsokat ad a kollégáknak, például azt, hogy minél több nyelvet tanuljanak meg. A plakátok és hirdetések is legyenek többnyelvűek. Az ALA központja munkacsoportot hozott létre, s ez sorban ad ki témába vágó útmutatókat (a lengyelek és a könyv, könyvtári munka a románokkal, a görögökkel stb.).

Az év következő számaiban is sok témánkba vágó közlemény látott napvilágot. A 4–5. (dupla) számban három – egymás után elhelyezett – fontos írást szemlélhettünk. Előbb *V. Poljakov* fejt ki véleményét a könyvtári állomány legfontosabb szegmenséről, melyet ő „munkás-magnak” nevez.²² Először leszögezi, hogy az állományok megtisztítása szükséges hadművelet volt. A gyűjtemény másik, pozitív végén állapítható meg az osztályharcos könyvtárak számára ideológiailag kívánatos, terjesztésre preferált anyag. Ez az anyag legyen az ideológiai szempontból kívánatos tartalom túl meggyőző, érthető, minőségi, s nem utolsósorban az olvasó számára jól befogadható. Gondolatmenete azzal folytatódik, hogy a még nem könyvtári olvasókra is gondolni kell az anyag kijelölésénél. Az egyes szakterületek könyvtári

anyagának átvizsgálására illetékes szakembereket kértek fel könyvtárában (80 ezer kötet, 3 ezer beiratkozott olvasó). A könyvtárat leginkább használó rétegek náluk a felsőfokú tanintézetek hallgatói, technikai tanulók és munkanélküliek (ez utóbbinál nem körvonalazza, miért munkanélküliek, milyen életkorúak vagy végzettségűek). Poljakov témánk szempontjából sokat nem mond, annál szimptomatikusabb az értelmezési háló: hogyan is akar „osztályharcossá” válni egy közkönyvtár a húszas évek közepén.

P. Gurov egy konkrét könyvtári felmérésről tudósít terjedelmes írásában.²³ A délen fekvő Armavir város (a húszas években körülbelül 75 ezer lakos) közkönyvtárai által végzett kérdőíves felmérés a könyvtárakba járók, valamint a felsőbb tagozatos – lényegében középiskolás – és a pártiskolába járó tanulók igényeit kívánta megismerni. 1000 kiosztott kérdőívből kitöltöttek 1923 március-áprilisában 781-et (476-ot felnőttek, 305-öt pedig tanulók). A válaszolók fele alacsony iskolázottságúnak bizonyult, a férfi nem pedig jelentős többségben szerepelt (77,5%). Az írás érdeme, hogy az eredeti kérdőívet is közli. Ennek tartalma összefoglalva: alapadatok (életkor, iskolázottság, foglalkozás); milyen célból olvas (hat meghatározott célból lehet választani, a hetedik változat nyitott, a kitöltő fogalmazhatja meg); milyen témáról, vagyis mit szeret olvasni (12 megadott változat, a végén nyitott lehetőség saját válaszformálására); végül a befogadásra kérdező pontok (hatott-e nézeteire az elolvasott könyv, mely olvasott könyvek tetszettek különösen stb.). Az írás ezek után a kiértékelt anyagot ismerteti társadalmi rétegenként: munkások, hivatalnokok, pedagógusok, vezetők, kisiparosok, háztartásbeliek, valamint tanulók, továbbá férfiak és nők, életkor szerint stb. Látható, hogy igen jól átgondolt, nyilván ehhez értő szakemberek által előkészített módon zajlott ez a felmérés. Meglepő, hogy a végén a szerző még a kérdőíves felmérés előnytelen tulajdonságait is részletezi (nem lehet teljes körű, csak egy halmazt fog át stb.), vagyis a reprezentatív felmérés fogalmát nem ismeri. Végül azt állapítja meg, hogy a közkönyvtárnak a társadalmi-politikai harcot kell támogatnia működésével. Saját szövegét idézve: a „könyvtár, mint a kommunizmus sejtje (jacsejka) elsősorban azt a kérdést teszi fel magának, hogyan viszonyul a könyv a mi proletár osztályharcos tudatunkhoz, osztályharcunkhoz, s csak azután merül fel, miként hasznosul a könyv pedagógiai megfontolásokból”. Látszik Gurov írásán az „ös-hasadás”, amely később a végletekig fokozódik: a szakmai tartalom töle idegen, szűk ideológiai gúnyát ölt. Később még a klasszikusoktól, a Vezértől vett idézetek mániája fogja elborítani a szakírást is, miközben a szakmai tartalom mindjobban elsatnyul.

J. Hlebcevic, a Vörös Hadsereg könyvtári rendszerének irányítója az összes 1923-ban ebben a rendszerben kölcsönzött könyv tartalmi arányait dolgozta fel írásában.²⁴ Kis híján 6,4 millió könyvről van szó (sajnos az olvasók számát nem közli), alábbiakban ennek százalékos arányait látjuk a tizedes osztályozást követő csoportosítás szerint.

A kölcsönzött könyvek tematikai megoszlása (%)

általános tartalmúak	7,8
filozófia	1,0
vallás	3,6
társadalomtudományok	20,0
nyelvtudomány	1,1
természettudományok	5,8
alkalmazott tudományok	5,6
mezőgazdaság	1,0
művészetek	1,0
irodalom	43,2
történelem	8,0
földrajz	0,3
hadtudomány	1,5

A számoknál még érdekesebb a szerzői kommentár. Hlebcevic megerősíti, hogy a katonaság olvasmányai közt a szépirodalom és a társadalomtudományi művek dominálnak (a kettő együtt közel kétharmados arányt ér el). A szerző ezután több katonára konkrét véleményét idézi egyes könyvekről (Gorkij, Novikov-Priboj stb.). Kár, hogy több kézzelfogható adatot nem ad, miközben a statisztikai általánosság furcsán elegyedik a primer, az egyedi olvasótól kapott véleményekkel, megnyilvánulásokkal.

Az 1924. évfolyam 6. számában újabb írások szólnak témánkról. Előbb J. Medinszkij ad alapos módszertani eligazítást „Az olvasó tanulmányozása” címmel.²⁵ Az olvasók igényei iránti érdeklődés úgy terjed, hogy az egyik vezető kiadó (Krasznaja Nov, vagyis Vörös Szűzföld) külön irodát fog e célból létrehozni, míg a hadsereg, valamint a Komszomol elődje több felmérést kezdeményezett. A szerző szerint olyan tudományos módszerek még nem alakultak ki, mint a gyermektanulmányi irányzat (pedológia) terén. A szubjektivizmus veszélye csökkenthető viszont, ha párhuzamosan több módszert alkalmaznak. Medinszkij négy módszert állapít meg: ezek a kérdőíves, a statisztikai adatokra épülő, az olvasói megfigyelést vállaló, végül az olvasóknak az általuk olvasott könyvekről adott visszajelzéseit elemző módszer. Az első két alcsoportot ölel fel: az egyik rövid kérdőívet jelent nagy populáció vizsgálatára (a sok válasz a kapott eredményeket reálissá teszi), a másik a részletes, elmélyült, nehezebben megválaszolható kérdéseket is felvető kérdőív, amely kisebb körre számít, viszont a válaszolók részletes adalékai intenzívebb megismerést eredményezhetnek. A szerző mindkettőre példát is hoz. Az első nem nagyon különbözik Gurov előbb ismertetett kérdőívétől (a befogadás témája elmarad, de a tetszést kérdezik), ám érdekes, hogy a végén a könyvtár működését is kéri értékelni. A részletes a pártállásra, a politikai és más könyvek közül konkrét kiadványokra is rákérdez (olvastat-e a *Kommunizmus ábécéje* című könyvet stb.). Ezután különféle témák szerint kéri,

hogy az olvasó nevezze meg a közelmúltban általa olvasott könyveket (ez utóbbi kérdőívet az olvasóval folytatott beszélgetés közben a könyvtáros tölti ki). Medinszkij fontosnak tartja, hogy a több könyvtár által végzett felmérés esetén azonos kérdőívet alkalmazzanak, e kérdőívet vagy a kormányzósági könyvtárban, vagy a Nar-komprosz illetékes részében (Glavpolitproszvet) kell egyeztetni. Tegyük hozzá, hogy L. Tropovszkij (1885–1944), az ismert bibliográfus vezetésével egy ilyen feladatkörű szakbizottságot létre is hozott a minisztérium.²⁶ A szerző fontosnak tartja kitérni az adatfelvétel idejének rögzítésére (lehetőleg rövid idő alatt kell elérni a kívánt mennyiségű kérdőívet), majd a feldolgozás és értékelés folyamatát ismerteti. A kérdőíves felmérés mellett szerinte érdemes a statisztikai vizsgáldást is lefolytatni: a konkrét könyvtárak olvasóit számos társadalmi-foglalkozási és életkori paraméter szerint kell besorolni. Ha a minisztérium legalább száz könyvtárból kapna ilyen feldolgozást, ez nagy előrelépést jelentene az olvasók tanulmányozása terén. A megfigyelés témájában a „hangos olvasás” során szerzett olvasói véleményeket érdemes szerinte összegyűjteni. Végül az olvasói vélemények szabadon fogalmazódnak meg (erre egy vastag füzetet javasol nyitni, minden oldalon egy olvasó írja le véleményét az épp elolvasott műről).

Medinszkij fontos és terjedelmes írását két kevésbé fajsúlyos, ám ugyancsak érdekes cikk követi. Előbb A. Kuharszkij módszertani tanácsadó írása szerepel arról, hogyan érdemes megszervezni a különböző típusú olvasói felmérések előkészítését és lefolytatását végző csoport munkáját. Érdekes, hogy itt még Rubakin könyvtár-pszichológiai írása is szóba kerülhet.²⁷ Végül egy vitacikk következik J. Riflin tollából.²⁸

Riflin nem kíméli kiszemelt „áldozatát”. Tegyük hozzá, ekkor az ilyen dorongolás még szakmai jelleget mutatott, míg hat-nyolc év múlva már az ideológiai-politikai kiközösítés és megbélyegzés – magyarul szólva: feljelentés – vált általánossá. Természetesen nem a szakma döntött így. Riflin az egyik legaktuálisabb könyvtári feladatnak nevezi az olvasásirányítást, amely épít a konkrét olvasó sajátos fejlődési adottságaira. Szerinte az elméleti és gyakorlati szakemberek egyetértenek abban, hogy a „könyvtári munka lényege az olvasó számára jól megválasztott könyvek” megtalálása. „Nyevszkij elvtárs” a *Krasznoj Bibliotekar* 1923. 2–3. számában a könyvtári instruktori élményeiről és gondolatairól beszámolva hirtelen oda lyukad ki, hogy az „individuális olvasás reménytelen, kispolgárian szűk és utópikusan terméketlen”, minthogy a sok-sok Ivanov meg Petrov alig hajszálra különbözik egymástól. Igen ám, mondja a kritikus, viszont Nyevszkij 1920-ban épp az ellenkezőjét fejtegette egyik írásában, amely a városi könyvtárak kulturális feladatait foglalta össze. Hogy lehet, hogy Nyevszkij, mikor még könyvtárban dolgozott, az olvasói típusokat kereste, most viszont, főhatósági instruktorként a „Krímben utazgatva” hirtelen mindezt fölösleges, mikroszkopikus elemzésnek tartja? Nyevszkij azt javasolja, hogy a kollektív felhasználók (társadalmi szervezetek, intézmények, vállalatok) ellátását helyezzék előtérbe. Riflin ezzel vitatkozik, az olvasást egyedi-egyéni elfoglaltságnak tartja, amelyre hat a

társadalmi környezet, az egyén adottságai (képzettség, ambíciók stb.) és más körülmények. Riflin itt egy lábjegyzettel gyorsan védelmet is épít ki magának, mondván e kérdéseket részletesebben tárgyalja *A könyvtárügy kérdései* című tanulmánygyűjtemény (*Szbornyik sztatyej po bibliotecsnomu gyelu*) második kötetében megjelent írásában, mely N. K. Krupszkaja szerkesztésében látott napvilágot. Riflin még kitér arra, hogy Nyevszkij szerint a könyvtárosnak nincs szüksége általános típusú iskolai végzettségre. Furcsának találja azt is, hogy Nyevszkij akkor adna támogatást az általános iskolázottság kérdésében, ha a könyvtáros csak „hivatalnok módjára” a meglevő, szignifikáns olvasói igényeket igyekszik kielégíteni.

Érzelkelhető, hogy itt már az olvasó-olvasás-vizsgálat mellé az olvasásirányítás kezd felemelkedni. Eltelik egy rövid évtizednél is kevesebb idő, s a „kollektív” olvasó kerül majd a szakma – agitprop diktálta – középpontjába, az olvasásvizsgálat pedig eltűnik a süllyesztőben: amikor minden „tömeg”, „tömeges” lesz, a közkönyvtárra pedig ennek függvényében rátapad a „tömegkönyvtár” szakkifejezés, amely egészen a Sztálin halála utáni „enyhülésig” nem is változik. Rögzítsük, hogy a *Krasznoj Bibliotekar* két egymást követő számában összesen hat írás 45 oldalon foglalkozott az olvasói igények tanulmányozásával. Úgy tűnik, igen komoly irányban indult el a fiatal szovjet-orosz könyvtártudomány ezen ága, lényegében egyidőben az analóg amerikai és német fejleményekkel.²⁹ A későbbiekben, a harmincas évek elejét követően ez az irány kihalt, a szociológia is „áltudománnyá” degradálódott a hatalom szemében. Többé már nem valós olvasóra volt szükség, hanem az elszabadult társadalomátalakítás érdekében mobilizálható láncszemekre. A totális állam mindent maga alá gyűrt, ahogy erről C. Schmitt nyomán Bihari Mihály könyve szól.³⁰

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS A LAP HASÁBJAIN

A *Krasznoj Bibliotekar* első évfolyamaiban rendszeresen jelentkezik a külföldi téma: leggyakrabban a már megismert Havkina tollából olvashatók nívós beszámolók. A lap első száma hosszabb írást hoz tőle a külföldi könyvtári életről.³¹ Előbb beszámol arról, hogy mind Japánban, mind Kínában könyvtárosképző iskola nyílt a húszas évek elején. A kínaiak már 1914-től küldtek évente pár könyvtáros hallgatót amerikai felsőoktatási intézményekbe. Hazatértük után, az ő közreműködésükkel lehetővé vált a saját felsőfokú képzés megalapozása. Miután megemlíti, hogy még az egyik indiai államban is megindult a könyvtári fejlődés (amerikai szakértőt hívtak meg, aki három év alatt jelentős eredményeket ért el), áttér a nyugati világra. A háború után sok helyütt, még a gazdag Egyesült Államokban is meghúzták a nadrágszíjat, ám az amerikai könyvtárosok energikus lobbizásba kezdtek, s újabban sikerült a helyzeten javítani (állománygyarapítási keret, könyvtárosi fizetések). Mindebben az ALA-nak, az egységes amerikai szakmai szervezetnek nagy érdemei vannak. Ezzel szem-

ben a húsz éve működő német Verein Deutscher Bibliothekare csak a tudományos könyvtári kollégákat tömöríti, kizárva ezzel a népkönyvtári intézmények átlagosan alacsonyabb képzettségű munkatársait. Utóbbiak ezért 1921-ben új szervezetet hoztak létre (Freie Arbeitsgemeinschaft deutscher Volksbibliothekare, lapjuk a *Bücherei und Bildungspflege*). Havkina kitér a német szakképzésre is, beszámolva arról, hogy a korábbi göttingai könyvtári tanszéket 1921-ben áthelyezték a berlini egyetemre.

A szovjet közkönyvtárügy nem kerülhette el, hogy ne mérlegelje alaposan W. Hofmann nevezetes újításait, melyek az ismert irányvitát (Richtungsstreit) gerjesztették. Ezért nem csoda, hogy már a lap második számában hosszú, helyszíni tapasztalatok nyomán született beszámolót olvashatunk a témáról.³² Az orosz szerző azzal indít, hogy Németországban az „utóbbi 10-12 évben elkecseregelt harc folyik a könyvtárügy két irányzata közt”. Terjedelmes beszámolóinak csak egy-két alapvető megállapítását kívánjuk idézni.

A szerző szerint Hofmann koncepciójának lényege, hogy „jó könyv kerüljön annak az olvasónak a kezébe, akinek erre a könyvről van szüksége”. Ebből pedig az következik, hogy egyrészt meg kell válogatni a könyveket (csak jó könyv kerülhessen olvasói kézbe), másrészt egyedi törődéssel állapítsa meg a könyvtáros, mi az adott olvasó számára a jó könyv. Ezután részletező technikai leírás következik a gyarapodási jegyzékekről, a katalógusokról, valamint az olvasói füzetekről, amelyek tükrözik az egyes olvasók egyedi haladását, „szükségleteit”. Ír a könyvtári statisztikáról, amely Hofmann számára a „könyvtári lelkiismeretet” jelenti, hiszen körültekintő készítése rámutathat a könyvtár minden érdemére és hibájára. Végül Ejger fontosnak tartja felhívni a figyelmet arra, hogy Hofmann új olvasáslélektani intézet létrehozásába kezdett.³³ A következő (1924. 1.) számban Havkina szükségét érzi, hogy a Hofmann-kérdés mögé a kontextust felrajzolja,³⁴ utalva olyan előzményekre, mint a könyvnyomtatás feltalálása, a nevezetes Luther-levél (1524), amely a német városokat jó könyvtárak létrehozására biztatja, majd az 1887-ben létrejött első könyvtár-tudományi tanszék, s a szerző utal az új német népkönyvtár kevéssé ismert előzményeire is. F. Raumer német történész 1841-ben utazott Amerikába, ahol a B. Franklin és mások hatására létrejött public library nagy hatást tett rá. Ezután odahaza, Berlinben kezdeményezte hasonló, a város által támogatott intézmény létrejöttét (1850). Ez érdemben csak a XX. század elején kezdett működni A. Buchholz igazgatása mellett. 1895-ben nyílt meg a B. Peiser vezette Lesehalle, az első angolszász típusú olvasóterem Berlinben. B. Peiser úgynevezett Präsenz-Katalogja lett W. Hofmann mintaképe, mint erről utóbbi 1914-es munkájában (*Die städtischen Lesehallen in Leipzig*) ír. Szintén az érdekes előzmények közé sorolja a Hugo Heimann által főként munkások számára alapított olvasótermet, amelynek állományába került K. Marx magánkönyvtára is. Az 1890-es évektől elég jelentős német szakirodalom is megjelent az úgynevezett *Einheitsbibliothek* mellett, amely az angolszász mintát kívánta követni. Ezek közül E. Schulz oroszul is napvilágot látott 1904-ben. A sokféle

német hagyomány nem állt össze egységes új szemlélettel: inkább körök, csoportosulások léteztek, s ezek közé sorolható W. Hofmann irányzata is. Ő egyszerre törekszik az olvasó mint egyén megközelítésére, s ugyanakkor az olvasók mint kollektív létező kezelésére. Különösen nevezetes újításai közé tartozik a *Bücherhalle* című folyóirat (olvasók számára készülő bibliográfia) és az olvasói körök szervezése. Havkina hosszan ír még W. Hofmann könyvtári működésének technikájáról is, amelynek maga is szemlélője volt 1914-es lipcsei útja során. A mai német közkönyvtári helyzet lehangoló körképén belül, írja végül, Hofmann könyvtárszervező tevékenysége oázisként fogható fel.

Ugyanebben a számban még rövid krónika tudósít több ország könyvtári életéből.³⁵ Angliában – Londonban – abban a házban, ahol Ch. Dickens 13 éves fiúcskaként élt, most gyermekkönyvtárat rendeznek be az író fiának közreműködésével, és a könyvtár pedig felveszi az egyik legismertebb Dickens-mű, a *David Copperfield* nevet. Másik angliai hír: az egyik közkönyvtár vezetőt keresve férfi nyertes esetén évi 250, nő esetén 200 font fizetést kínált. Erre felzúdultak mind az angol, s még inkább az amerikai szakmai körök. Ismeretes, írja a jegyzetítő, hogy Németországban és Angliában többségben vannak a könyvtári pályán a férfiak, míg Amerikában már a nők vezetnek. Párizsban a háború idején igazi amerikai public library működött az ott állomásozó katonai személyzet számára. Most a könyvtár megmarad, s csatlakozva a francia könyvtárosok szövetségéhez, igyekszik az amerikai példát terjeszteni. Csehszlovákiában is szép eredményeket ért el a könyvtárügy: két év alatt 15%-kal nőtt a könyvtárak száma, a bennük található állomány 30%-kal. 1921 óta egyéves könyvtárosképző iskola működik, ahol évente harmincan szereznek képesítést, s a tanulmányokhoz ösztöndíjat is lehet kapni. Svédországban ösztönző központi finanszírozást vezettek be: minimum 400 korona helyi támogatás esetén az államtól ugyanannyit kap, ennél nagyobb helyi ráfordítás esetén a többlet felével növelik az alaptámogatást. Göteborgban megtartották a könyvtáros-egyesület kilencedik konferenciáját, ahol a kormány felkérésére készült anyagot vitatták meg (miként lehet a könyvtári szolgáltatást minél szélesebb körre kiterjeszteni). Mindebből látszik, hogy a *Krasznij Bibliotekar* eleinte különösen igyekezett a külföldi példákat jó érzékkel úgy válogatni, hogy az olvasó szélesebb tájékozottságot szerezhesen. (Az 1924. 2–3. számban Havkina az olvasói környezet amerikai tanulmányozását tekinti át: ezt mi az olvasáskutatási alfejezetben foglaltuk össze.)

1924-ben Havkina még két rövidebb külföldi kitekintést tár az olvasók elé. Az elsőben a *Library Journal* 1923-as cikkéből merítve az iskolások körében végzett könyvtári munkát érinti.³⁶ Különösen fontosnak tartja a közkönyvtárakhoz fűződő kapcsolatok terén, hogy számos alap- és középfokú iskolában már van ilyen könyvhasználati tantárgy. Ennek keretében például olyan kérdésekre kell megfelelni, amelyek a könyvtári kézikönyvek ügyes használata révén gyorsan megválaszolhatók (honnan ered az „algebra” szó, mennyi Wisconsinban a gabona átlaghozama hek-

táronként stb.). A gyerekkönyvtári munka iránti érdeklődés meg a tapasztalatcsere végett 1918 óta évente megrendezik a gyerekkönyv hetét. A gyerekek körében népszerű a verseny, ezért különféle dramatizált formákat is kitalálnak számukra. Mind ezt az amerikai könyvtárosok azzal a tudattal végzik, írja Havkina, hogy így a „jövő olvasóit” nevelik. Másik rövid írásában külföldi krónikát kínál.³⁷ Előbb az 1922-ben elfogadott dániai könyvtári törvényről szól. Korábban csak a helyi önkormányzat tartotta el könyvtárait, az 1923–24-es költségvetési évtől a központi kormányzat is ad támogatást. A könyvtárak összesen 860, míg az állami, királyi és egyetemi könyvtárak együtt mintegy 750 ezer koronára számíthatnak. Japánban 1923. szeptember 1-jén olyan földrengés pusztított, amelynek áldozatul estek a legnagyobb könyvtári gyűjtemények bizonyos részei is (Tokiói Egyetem, Császári Könyvtár). Az amerikai könyvtárak gyűjtéséből több tízezer kötet érkezett Japánba. Havkina végül az amerikai *Public Libraries* című szaklap híradását átvéve, beszámol egy érdekes kínai „könyvtári hétről”. Az egyik iskolában egy transzparens azt kérdezte: Hol? Másnap az egyik órán élénk sírás, zokogás hallatszott kívülről, majd megjelent egy meztelbas, rongyokba öltözött kislány, nyakában egy táblával: „Szerencsétlen könyvtár vagyok”. A kislányt hamar felöltöztették, majd a következő napokban könyvgyűjtéssel létrehozták a könyvtár alapját, a hét végére pedig elérték az 500 kötetes célt. Az évfolyam 7. számában újabb krónika látott napvilágot, itt Havkina a könyvtári berendezések gyártásáról és terjesztéséről számolt be, főként amerikai példákkal élve.

Fontosabb beszámolókat közölt Havkina az 1925-ös nyugat-európai útja (Német- és Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Norvégia, Svéd- és Finnország) során szerzett tapasztalatairól: 1926-ban előbb Németországról, majd a szomszédos Finnország könyvtári életéről.³⁸ Először felidézi a század elején kialakuló német könyvtári mozgalmat (Nörrenberg és mások tevékenysége, könyvei stb.), majd megállapítja, hogy a német kormányzat – ellentétben más nyugat-európai országokkal – még mindig nem vállalja magára e fontos kulturális terület támogatását. A háború utáni gazdasági káosz rombolóan hatott a helyi forrásokból fenntartott könyvtárakra. Ez a helyzet ugyan a húszas évek közepére javult, de a német könyvtárosoknak mesze nincs olyan lobbijük, mint amerikai kollégáiknak. Külön érdemes szólni a megszállt területekről: például Wiesbadenben a szép helyi városi könyvtár-épület a megszálló francia csapatok egyik laktanyája. Csökkent a könyvtári foglalkoztatottak száma, ráadásul a könyvtári kurzusokra csak úgy lehet felvételt nyerni, ha valakinek már van néhány év gyakorlata. 1909-ben kezdte Poroszország, majd Szászország folytatta a példát, hogy csak bizonyos „könyvtári vizsgák” letétele után lehet felvételért folyamodni. A korábban ingyenes kölcsönzés a támogatások csökkenése miatt eltűnőben van, s ma már többnyire fizetni kell e szolgáltatásért. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy általában csökken a könyvtári olvasók száma. Népszerűek az olvasótermek, különösen szép példát mutat a hamburgi városi könyvtár

(egyébként ez az egyetlen városi könyvtár, amely bevezette a tizedes osztályozást, ám később itt is lemondtak róla). Sőt, az újabb könyvtári szakkönyvek szerzői (Ladewig, Fritz) sem javasolják bevezetését.³⁹ A szakszervezeti könyvtárak igyekeznek fenntartani korábbi aktivitásukat. A vidéki közkönyvtárak fellendítése szempontjából igen fontos a nyolc működő Büchereistelle, közülük az északiak a letéti könyvtári rendszer fejlesztését is vállalták, míg a Hofmann-féle lipcsei a könyvtárpolitika egészére hatott. A berlini közkönyvtári hálózatot újabban komoly eredménnyel vezető G. Fritz professzor, akit 1925-ben neveztek ki igazgatónak. Még könyvtárosképző tanfolyamok szervezését is vállalta (két félév: az elsőben 16, a másodikban 20 hetes elfoglaltságot jelent). Havkina németországi tartózkodása idején készült el W. Hofmann harmadik lipcsei könyvtára, ahova a „főhadiszállást” is átköltöztette. Minthogy már 1914-ben megismerkedtek, ez alkalommal igen szívélyes találkozásra került sor. A könyvtár nyáron különösen szép látványt nyújtott virágos udvarával, ízlésesen elrendezett gazdag gyűjteményével (a város 100 ezer márkát áldozott az átalakításra). A körülbelül száz személyre szabott olvasóteremben a kisebb kézikönyvtár szabadon használható. A kölcsönzésben nincs szabadpolc, és nem is tervezik. Hofmann az állomány alapján részkatalógusokat nyomtat az olvasóknak (500–700 kötet). Ezek alapján az állomány igénybevétele is jobban követhető (az egyik, 612 címet tartalmazó jegyzékből 129 kötetet még senki sem igényelt). Hofmann szociális típusokra bontja olvasóközönségét. Például a férfiak csoportjai nála: proletárok, kispolgári-proletár személyek, jómódú polgárok, polgári értelmiségiek (a csoportok tovább bomlanak felnőtt és gyerek vagy ifjú részre, ezek még tovább iskolai végzettségük alapján). Néhány adat az 1923-as közel 55 ezres kölcsönzés alapján: a szépirodalom minden korcsoportban vezet 40–50%-kal, ezt követi a műszaki és az útleírás jellegű olvasmánytípus (9–14% között mindegyik), míg a versek, filozófia vagy helyismeret csupán 1–2%-ot vonz. Hofmann felesége és harcostársa, Elise Bosse vezeti a könyvtári központot és a könyvtárosképző iskolát. Az új könyvtár megnyitásáról gazdag sajtóvisshangot kapott a már Franciaországban tartózkodó Havkina. Érdekes megjegyzése végül, hogy Hofmann azért nem (sem) szeretik a német könyvtárosok, mert kiterjedt kapcsolatokat ápol mindenféle magas állású hivatalnokkal, akik szép számban meg is jelentek az avatási ünnepségen.

Másik visszatekintése során kiemeli, hogy a kis lélekszámú finn területeken (3,2 millió finn lakos) 1913-ban már 2215 közkönyvtár működött, ahol egy könyvtárra átlagosan 400 kötet jutott, vagyis négy lakosra egy kötet. (Tegyük hozzá mai olvasóink számára, hogy az Orosz Birodalmon belül a Finn Nagyfejedelemség egyedülálló autonómiával rendelkezett.) 1920 után nekiláttak a függetlenné vált ország könyvtárügyének rendezéséhez. Azóta fokozatosan emelték az állami támogatás mértékét az 1921-es közel félmillióról 1925-ben már egymillió finn márkára. Egy-egy városi vagy falusi könyvtár maximum pár ezer, az egyesületi közkönyvtárak maximum 500 márkát kaphatnak. 1921-ben állami könyvtári bizottságot hoztak létre, majd könyv-

tári irányító és szolgáltató irodát alapítottak a skandináviai országok mintájára. Az ország öt tartományának könyvtáraival egy-egy instruktor foglalkozik. Az iroda készíti az országos statisztikát, a Dewey-féle tizedes osztályozást a helyi körülményekhez igazítva, egyszerűsített formában adja közre, és több más szolgáltatást is magára vállal. Minden arra utal, hogy az amerikai példát követő skandináv eljárásokat itt eredményesen alkalmazzák. A négyszintes épületben működő Helsinki Városi Könyvtár bevezette a szabadpolcos kölcsönzést is. A három helyiség anyaga így oszlik meg: finn nyelvű irodalom, skandináv nyelveken kiadott könyvek, más európai nyelvek irodalma. Külön gyermekkönyvtári részleg is működik. A könyvtár méretét ilyen adatok érzékeltethetik: 123 ezer kötetes állomány, mely csak az utolsó évben 10 ezerrel növekedett, közel 300 újság és folyóirat 400 példányban; az év folyamán a kölcsönző 340, az olvasóterem 357 napon keresztül volt nyitva; 1924-ben 375 ezer kölcsönzött kötet (az egész hálózatban 635 ezer kötet). A használat kétharmadát a felnőttek, egyharmadát pedig a gyerekek produkálták. A közel egymillió éves költségvetés 60%-át tették ki a személyi kiadások – ezt Havkina „ritka” jelenségnek minősít (magyarán a finn könyvtárosok tényleges fizetést kaptak, nem morzsákat).

1929-ben Havkina ismét visszatér a finn témához, az új könyvtári törvény ismertetésére kerítve sort.⁴⁰ Előljáróban áttekinti az előző tíz év ez irányú külföldi tapasztalatait, különösen részletezően szól az 1919-es csehszlovák törvényről, amely néhány év alatt kötelezővé tette, hogy minden 300 lakos feletti település hozzon létre közkönyvtárat. A kisebb településeket 1928-ban a központi kormány tetemes támogatásban részesítette. 1927-ben a 14 milliós országban 15 ezer közkönyvtár működött átlagban 300 kötetes állománnyal, ám összesen csaknem 15 milliót sikerült kölcsönözniük. Támogató-ösztönző törvényeket alkottak később Belgiumban és Svédországban, s ezek példáját követi az 1928-as – és 1929-ben hatályossá vált – finn törvény. Az ösztönzés lényege: ha a helyi fejlesztés bizonyos paramétereit teljesít, a központi kormányzat ezt honorálva kiegészítő támogatást nyújt. Havkina finn forrásokra hivatkozva leírja, hogy a 2000 finn közkönyvtár közül 1928-ban 760 kapott központi támogatást, és ezek száma a közeljövőben bizonyára növekedni fog. A szerző végül megállapítja, hogy a könyvtári törvény önmagában nem mindig elégséges, például az ösztönző törvényi háttér jól működik az Egyesült Államokban, de csődöt mondott Belgiumban. Nyilván számos ok játszik mindebben közre. Érdekesnek tartja, hogy viszonylag kicsi országok olyan sikereket érnek el, mint az itt ismertetettek, míg Franciaországban falusi könyvtárügyről alig lehet beszélni. Ott most készülnek az első könyvtáros konferenciára, méghozzá Párizs helyett Lyonban, s ide meghívták a svájci könyvtárügy falusi témában jártas szakértőit.

1929-ben még két érdekes beszámolót írt Havkina külföldi könyvtári témákról. Előbb a müncheni villamos-könyvtárról ad képes leírást.⁴¹ Azzal a régi szólással kezdi, hogy ha a hegy nem megy Mohamedhez, akkor Mohamed megy a hegyhez. A villamos közel jön az olvasóhoz Münchenben, ahogy a szovjet vagon-könyvtá-

rak elmennek a távolsági vágányok mellett dolgozókhöz. A villamost speciális tervrajzok alapján készítették Münchenben, 10 méter hosszú, a hosszanti belső falakon állványok, rajtuk 2500 kötet fér el, fűtés és világítás biztosított. Megállóhelyein tábla jelzi, hogy ide mikor érkezik a villamoson járó fiókkönyvtár. A megállás tartama a hely forgalmától függ, távolabbi, kevésbé lakott helyen kettő óra, míg a Keleti pályaudvar közelében, a nagyobb forgalomra való tekintettel öt óra. A kölcsönzést képzett könyvtáros végzi, a polcokon lévő könyvek levételében segít a villamos vezetője, akinek így teljesen kihasználják munkaidejét. A kölcsönzés szerény térítésért lehetséges (évi 2 márka = 1 rubel), a könyvek két hétre vihetők haza. A villamos különösen a munkások körében népszerű. A közel 700 ezer lakosú Münchenben sok a könyvtár, a másfél milliós állományú Bayerische Staatsbibliothek és számos szakkönyvtár mellett működnek 15 és 50 ezres „népkönyvtárak”, továbbá kölcsönzés nélküli olvasótermek is (12 iskolában gyerekek számára is). A müncheni közkönyvtárak nincsenek egységes hálózatba szervezve, mindössze a tudományos jellegű városi könyvtár igazgatója gyakorol felettük felügyeletet.

A másik külföldi anyag az amerikai Cleveland (Ohio állam) város sikereiről tudósít.⁴² Az autógyártás által felemelkedett – a húszas években 900 ezer lakos feletti, mára 400 ezer alá süllyedt lélekszámú – város közkönyvtára 1925-ben kapott hatalmas új központot. A városi hálózat teljesítménye imponáló: a közel 1,2 milliós állományból 7,7 millió a kölcsönzés, jó 10%-kal meghaladva az előző évit. A gyerekek ennek közel felét vitték haza. A szép- és gyerekirodalom aránya a kölcsönzésben együttesen 53%, tehát a nem szépirodalom iránti érdeklődés komoly szintet mutat. Az állomány egy év alatt 10%-kal nőtt. A hálózatot használók száma 370 ezer (4%). A könyvtár mindennap nyitva van, összesen heti 82,5 órában szolgálat (munkanapon 12,5, míg vasárnap 7,5 óra). (Tegyük hozzá, ma csak heti 48 óra a központi könyvtárban, vasárnap pedig zárva tart.) A könyvtár összesen közel 1200 embert foglalkoztat, ám ebből csak 100-120 a teljes foglalkoztatottságú. Költségvetése meghaladja a másfél millió dollárt. A könyvtár 1922 óta a környék falvait is ellátja. (Erre közel 120 ezres állományt hoztak létre, ennek éves használata máris megközelíti a 600 ezres kölcsönzést.)

Havkina az amerikai adatokat összeveti a moszkvaiakkal és a leningrádiakkal. Az 1926–27-es évről szóló beszámolók szerint Moszkvában a 2 millió lakosra jut 1,3 millió kötetnyi állomány (0,65 kötet/lakos), és 4,75 milliót olvastak el. Ugyanekkor Leningrádban 0,45 milliós az állomány (0,3 kötet/lakos), és 1 millió kötetet olvastak – ez az 1,6 milliós lakosságra vetítve 0,8 kötet/lakos. Igaz, ha a cári időkhez mérjük a helyzetet, a fejlődés számottevő, hisz akkor nem 3-4 lakosra jutott egy közkönyvtári kötet, hanem 30-ra. A clevelandi számok nem teljesen tükrözik azt az óriási munkát, amelyet a kiállítások, a bibliográfiák, a tájékoztató munka fejlesztésébe fektetnek. A clevelandi példa azért is érdekes, mert hatékony munkaszervezést és számos technikai újítást mutat fel. A jelentős költségvetés ellenére mindössze

három könyvelő dolgozik náluk, a takarításhoz elektromos porszívót használnak, a hatalmas márványfalakat erre kifejlesztett, 14 méter magas szerkezet mossza le. Havkina utal arra, hogy St. Louisban, Ann Arborban és New Yorkban további ügyes és hatékony megoldásokat, gépezeteket láthatott tanulmányútja során. A clevelandi könyvtár szerencsés helyzetben van: egyrészt a helyi egyetemen képeznek könyvtárosokat, másrészt vezetője *Linda E. Eastman* (1867–1963), aki 1928–1929-ben az ALA elnöke, korának egyik legbefolyásosabb amerikai könyvtárosa, egyben az első női könyvtárigazgató a világon a nagyvárosi könyvtárak körében.

1929 nyarán amerikai szerző jelentkezik a *Krasznij Bibliotyeke* hasábjain.⁴³ A lapnál természetszerűleg kevés külföldi jutott szóhoz, viszont annál érdekesebb e történet. A szovjet könyvtárüggyel talán legközelebbi kapcsolatba *Harriet G. Eddy* (1876–1966) került a távoli Kaliforniából. Többször (1927, 1930–1931) megfordult a Szovjetunióban – ebben *Lunacsarszkij* népbiztosnak is szerepe volt. Összesen legalább nyolc hónapot töltött el, számos vidéki várost is felkeresett. Tervezetet készített az orosz viszonyok közt megvalósítható letéti rendszerről, amely Kaliforniában már egy-két évtizede sikeres volt. Eddy 1918 óta a California State Library élén állt, amely arról nevezetes, hogy máig a vidéki könyvtári ellátás szervezője, motorja. A *Krasznij Bibliotyeke* számára íródott cikk elején Eddy az 1850–1910 között megtett utat foglalja össze. 1911-ben új törvény született a megyék azon jogáról, hogy bárki számára ingyenesen hozzáférhető könyvtárakat létesíthetnek. A megyei könyvtár bárhol (iskola, kikötő, gyár stb.) működtethet fiókokat és letéti helyeket, utóbbiak személyzeti bérét is a központ állja. A korábban létrehozott helyi könyvtárak is csatlakozhatnak a rendszerhez. Különösen fontos volt ez az iskolai könyvtárak esetében, amelyek működésében sok párhuzamosság és zavar volt korábban. A városi könyvtárak maguk döntik el, kívánnak-e csatlakozni a megye költségvetéséből támogatott rendszerhez, amelynek a városok általi igénybevétele esetén kevesebb adót szednek. Nagyon fontos, hogy a megyei könyvtárak központi katalógust vezetnek a teljes megyei állományról, s ezen felül az állami könyvtár az egész államra kiterjedően is hasonlóan jár el.

1930-ban ismét találunk külföldi vonatkozásokat. Épp csak megemlítettünk egy szemletanulmányt, amely olyan külföldi (amerikai, német) felméréseket ismertet, amelyek témája a könyvvásárlók döntésének motivációja.⁴⁴ Ezután visszatérünk Amerikába. Havkina újabb cikke az amerikai nagyvárosi hálózatok működését, míg a következő az amerikai könyvtárosképző intézményeket tárgyalja.⁴⁵ Havkina forrása a *Library Journal* 1930. február 15-i számában közzétett összeállítás. Ez a 200 ezer lakosnál nagyobb amerikai városok (összesen 42 ilyen volt) egységes közkönyvtári hálózatáról szól. E hálózatok központja végzi a beszerzést, a leltározást, a feldolgozást, majd ennek alapján központi katalógust épít a hálózat teljes anyagáról, statisztikákat, jelentéseket állít össze stb. A kölcsönzési adatokhoz még körülbelül 80%-ot hozzá kell számítani az olvasótermekben felhasznált anyagként (ott nem a használt kötetek, hanem a látogatások számát regisztrálják). Néhány adat a nagy táblázatból (a

lakosság számának csökkenését követi a sorrend, élen New York, a végén San Antonio Texasból 213 ezer lakossal).⁴⁶ Néhány fontosabb adat e nagyvárosi hálózatokról: előbb összesen a 40 városban, majd zárójelben az egy városra jutó átlag:

- lakosság: 28,4 millió (710 ezer),
- könyvtári kiadások: 20 millió (500 ezer) dollár,
- állomány: 20,8 millió (520 ezer) kötet,
- olvasók: 5,9 millió (147 ezer), az összes lakos 20,7%-a,
- kölcsönzés: 121,2 millió (3 millió), vagyis lakosonként 4 kötet, ez magasabb szám, mint a ma idehaza mért adat,
- fiókkönyvtárak száma: 786 (20), ezek közül önálló épületben 429 (11).

Röviden az amerikai könyvtárosképző intézményekről: 1928–29-ben 17 állandó és két ideiglenesen működő iskolát ismert el az ALA, ezekben 840 fő tanult az adott évben. A felsőfokú könyvtárosképzés indulása (1887) óta 7743 embert képeztek ki.

1933-ban találunk ismét külföldi témát a lap hasábjain: az Egyesült Államok könyvtárközi kölcsönzési rendszerét ismerteti *N. Vanniykova*.⁴⁷ A korszellemnek megfelelően az írás a szovjet könyvkiadási sikerek ismertetésével indít, a Szovjetunió a kiadott könyvek számát illetően átvette a vezetést (1930-ban 47,5 ezer könyv és brosúra látott napvilágot 841 millió példányban, 1931-ben 56,5 ezer kiadvány, 1932-ben 40 ezer új kiadványt adtak el 600 millió példányban). A témára térve megállapítja, hogy a szolgáltatás Amerikában széles körben ismeretes és kedvelt. A cikk szerzője ipari központokban működés közben láthatta a rendszert. Ezután hosszabb kitérő ismerteti a könyvtárközi kölcsönzés kialakulását és fejlődését a XIX. század közepétől Európában (dán, német példák stb.) és a tengeren túl. Visszatérve az alap témához a kaliforniai hálózatot ismerteti (48 megye, 43-ban van megyei könyvtár). Kiváló kaliforniai központi katalógust szerkesztenek, mely a helyi állományokon túl tükrözi a washingtoni, chicagói stb. vezető könyvtárak gyűjteményét is: ennek alapján például a Kongresszusi Könyvtár (KK) 1926-ban 20 ezer könyvet küldött konkrét kérésnek megfelelően. Ezután még szó esik a KK adatairól (állománya 1928-ban 3,4, 1932-ben már 4 millió könyv), valamint rendkívül hatékony – bármely könyvtár által rendelhető – központi cédułaszolgáltatásáról. Országosan a városi és a megyei könyvtárak az 1931–1932-es pénzügyi évben 30 ezer kötetet kaptak kölcsön. A cikk itt újra „vonalas” lesz: lám, az amerikaiak hatékony technikája alapján a munkanélküli milyen könnyen juthat hozzá olyan könyvhöz, amely alaposan elbutítja a burzoá szemlélet jegyében.

1937-ben *L. Trofimov* ismerteti a brit városok 1935. évi közkönyvtári statisztikáját (*Statistics of urban public libraries in Great Britain and Northern Ireland*).⁴⁸ A legfőbb adatok: a 46 milliós lakosság 15,5%-a beiratkozott olvasó, a 27 milliós állományból egy év alatt 208 millió kölcsönzés, ez lakosonként 4,5 kötet. Az ismertető értékelése szerint a „szűkös állományt a lakosság intenzíven használja”. Először

közül statisztika adatot a könyvtárközi kölcsönzésről: eszerint a nemzeti könyvtárként működő British Museum a könyvtárközi kölcsönzés keretében tízezernél több kötetet szolgáltatott. Végül Trofimov hiányolja az állomány összetételéről és a könyvtárosokról szóló adatokat. Ugyanebben a számban névtelen ismertetés szerepel – külföldi lapokból merítve – „Könyvtári krónika” címmel.⁴⁹ A két terítékre kerülő ország az Egyesült Államok és Franciaország. Az USA könyvtári híreiből főleg olvasókkal kapcsolatos dolgokat tudhatunk meg: hogyan szerveztek olvasói köröket nők számára Connecticutban, film készült az illinois-i könyvtárosképző intézetben a könyvtárhasználatról a végzős diákok számára. Végül technikai hírek szerepelnek: egyes, a kölcsönzést gyorsító gépet dolgoztak ki stb. Francia vonatkozásban a *Bulletin de livre français* 1934. évi nyári számának egyik cikke alapján az ottani közkönyvtárak siralmas állapotáról értesülhetünk. A helyzet oka, hogy számos előítélet hátráltatja a fejlődést (nem kell képzett könyvtáros, a közkönyvtárra nem kell folyamatosan költeni stb.).

1939 nyarán egy cikk arról számol be, mit írt a szovjet könyvtárakról egy angol szakértő.⁵⁰ A beszámolót Herbert M. Cashmore, a Birmingham Városi Könyvtár igazgatója írta a világ számos országának könyvtárügyét bemutató kötet (*A survey of libraries*. Library Association, 1938.) számára. A cikk szerint Cashmore 1936 nyarán csaknem egy hónap alatt sok szovjet könyvtárat látogatott meg a legnagyobbaktól (Lenin, Szaltikov-Scsedrin, Tudományos Akadémia Könyvtára stb.) a legkisebbekig, járt Gorkij városban, Minszkben, Grúziában. Tárgyalt a Narkomprosban, a könyvkamarában, beszélt módszertani vezetőkkel stb. Írásában előfordulnak pontatlanságok, hibák is. Bevallja, pár dolgot nem értett meg (könyvtárak finanszírozása, a marxista-leninista osztályozás lényege). Ezzel együtt Cashmore munkája tiszteséges összefoglalás, szögezi le Szaharov. Főbb megállapításaiból kiemeli: a szovjet könyvtárak régi könyvek tekintetében az egyik leggazdagabb országot mutatják, a tömegkönyvtárak állománya is jelentős. Úgy tűnik számára, hogy nincs olyan hely vagy intézmény, ahol ne működne könyvtár, vagyis igen hatalmasra fejlődött a szovjet könyvtárhálózat. Elismeri, hogy teljesen ingyenes a könyvtárhálózat, s ennek is köszönhető, hogy a Szovjetunióban többen olvasnak az emberek, mint Angliában. Az állam és a szakszervezetek óriási költségeket vállalnak a könyvtárosok bérezésére és az állomány gyarapítására. Kevesebbet beszél az olvasóval való törődésről, csak megállapítja, hogy sokat segítenek a könyvtárosok az önképzésben. Kiemeli a könyvtárosok fegyelmét és szakmai elkötelezettségét. Kevésbé tartja jónak a könyvtári kötetek állapotát, továbbá azt, hogy sok könyvtár régi épületben, nagy zsúfoltságban működik, és hogy az olvasók alig használják a katalógusokat. Cashmore beszámolóját nagy érdeklődés követte az angol könyvtáros-egyesület 1937. évi közgyűlésén. Végül sajnálja az ismertető, hogy Cashmore beszámolója két évet késett a megjelenéssel, illetve hogy a szerző eközben nem talált lehetőséget a gazdag tényanyag felfrissítésére.

NÉHÁNY KÖNYVTÁROS SZERZŐ SORSA (SZÜLETÉSÜK SORRENDJÉBEN)

L. B. Havkina (Hafkina-Hamburger) (1871–1949): az orosz-szovjet közkönyvtári mozgalom egyik alapítója és legkiemelkedőbb személyisége. 1890-től 1918-ig a harkovi (1886-ban alapított) közkönyvtár munkatársa, itt hozta létre az első könyvtár-tudományi szakgyűjteményt. 1904-ben tervezetet dolgozott ki a felsőfokú szakmai képzés megvalósítására (erre 1913-tól nyílt lehetősége a Sanyavszkij Népi Egyetemen). Ugyanekkor 1904-ben tankönyv értékű kézikönyvet adott ki a könyvtárak szervezéséről és felszereléséről (*Biblioteka: ih organizacija i tyehnyika*, 242 p.): ezért a Liège-ben tartott világkiállításon (Belgium, 1905) aranyéremmel jutalmazták. A New York Public Library emblemikus központi épületének elkészültekor (1911) illusztrált ismertetőt írt (ez 1919-ben újra megjelent). 1913-ban könyvet adott ki *Knyiga i biblioteka* (Könyv és könyvtár) címen (ez 2011-ben ismét megjelent). 1916-ban kezdeményezte az Oroszországi Könyvtári Társaság (Rosszizszkoje bibliotecsnoje obszcsesztvo) létrehozását, egyben ennek első vezetője. Kézikönyvét 1917-ben bővített kiadásban újra publikálták, majd 1930-ig összesen hat kiadása látott napvilágot. Számos publikációja jelent meg a korabeli orosz és külföldi könyvtári, valamint pedagógiai lapokban: ezek többsége aktuális könyvtári témákról szól. 1920-ban a később Leninről elnevezett nemzeti könyvtár keretében az új könyvtártudományi kutatórészleg vezetője: ebből a műhelyből alakult ki 1930-ban az első szovjet könyvtári főiskola (ma: MGUKI). 1927-ben – 35 éves könyvtári tevékenysége tiszteletére – emlékkönyvet adtak ki *Biblioteka. Szbornyik sztatyej. 35 let bibliotecsnoj gyejatyelnosztji L. B. Havkinoj* címmel (szerkesztők: A. Kalisevskij, N. Janickij, A. Ejgengol'). A szovjet időszakban írt munkái: *A könyvek és időszaki kiadványok tárgymutatóinak összeállítása* (1930), *Három számszámú Cutter-számok* (1931). A húszas években számos ismertetőt írt a *Krasznyj Bibliotekar*ba az európai és amerikai közkönyvtári fejleményekről. 1931-ben a *Krasznyj Bibliotekar* lapjain (2. sz. 12–18. p.) durván megtámadták a kézikönyvében terjesztett „burzsoá” nézetei miatt, ezután már kevésszer szólalt meg a sajtó hasábjain. 1945-ben megkapta az Orosz Föderáció érdemes tudósa elismerést, 1949-ben a pedagógiai tudományok doktorává avatták. 2012-ben első könyvtári munkahelye (mai nevén: Harkovi Korolenko Könyvtár) emléktáblát állított tiszteletére.⁵¹

V. I. Nyevszkij (1876–1937) párttörténész, állami és pártvezető, a Lenin Könyvtár igazgatója. Gazdag kereskedő fia, gimnáziumba jár, 1897-től párttag. 1901-ben elítélik és száműzik, 1904-ben emigrál Svájcba. 1913-tól a párt vezető köreiből tartozik. A szentpétervári októberi hatalomátvétel idején lapokat szerkeszt (*Szoldatsz-kaja Pravda* stb.). Október után közlekedési miniszter (1918–19), a párt *Krasznyj Bibliotekar* apparátusában a falusi osztály vezetője (1919–1920), a Szverdlov Munkás-Paraszt Kommunista Egyetem rektora (1921), az orosz forradalmak megírását

végző bizottság helyettes vezetője, a leningrádi oktatási kormányhivatal vezetője (1922–23). Az 1921-es nagy éhínség idején egy csuvas és egy mordvin gyereket fogad örökbe saját négy gyereke mellé. Ezután a Tretyakov Képtár (1924), majd az Állami Lenin Könyvtár igazgatója (1925–1935). 1925-ben az ő tollából jelenik meg az első párttörténet (*Isztorija RKP[b]: kratkij ocserk*, 500 oldal), ez nagy bűnévé válik a későbbiekben, amikor a kanonizált sztálini párttörténet, a hírhedett „*Rövid tanfolyam*” íródik. 2009-ben e műve újra napvilágot lát. 1931-ben könyvtárpolitikai cikket durván megtámadják a *Krasznij Bibliotekar* lapjain. 1932-ben még megjelenhet egy könyve. 1935 januárjában letartóztatják, 1937. május 25-én halálra ítélik, másnap kivégzik. 1955-ben rehabilitálják, 1966-tól írnak először párttörténeti működéséről.⁵²

A. A. Pokrovskij (1879–1942) könyvtáros, bibliográfus. A moszkvai és a pétervári egyetemen tanult. 1906-tól publikált könyvtári témákról. 1909-től könyvtári munkát végzett, 1913-tól Havkinával és másokkal szervezte az első felsőfokú könyvtárosképző tanfolyamot, 1916–1918 közt itt tanított. 16 könyv és brosúra, valamint száznál több – ebből ötven 1917 előtti – cikk és tanulmány szerzője. 1923-ban a *Krasznij Bibliotekar* első számában cikket közölt a könyvtárak állományának tisztogatásáról. 1924-ben az első közt próbálta meg összegezni Lenin szellemi hagyatékának jelentőségét a könyvtári területen (*Krasznij Bibliotekar*, 1924. 4–5. sz.). A húszas években a szakma egyik elismert, vezető alakja. 1930-ban a Moszkvai Könyvtári Főiskola (a mai MGUKI elődje), az első önálló könyvtárosképző főiskola alapítói között volt. A *Krasznij Bibliotekar* 1930. 3. számában a Krupszkaja által tervezett, de meg nem valósult II. Össz-szövetségi könyvtáros konferencia előkészítésére téziseket tett közzé (14–21. p.). A durva, megalázó kritikák (*Krasznij Bibliotekar*. 1931. 12. sz. 12. p.: „Minden megnyilvánulása mindenkor reakciós platformot képviselt.”) elhallgattatták. Ezután évekig nem is taníthatott, csupán szerény könyvtári munkákat bízta rá. A harmincas évek második felében újra dolgozhatott, előadhatott a főiskolán. A háborús evakuálás után, 1942 augusztusában egy tadzsik városban hunyt el. 1958-ban idézték fel először emlékét volt kollégái a *Bibliotekar* hasábjain.⁵³

G. K. Derman (1882–1954., sz. *Henrietta Abele*) Rigában született lett családban. Itt, majd Moszkvában tanult. 1905-ben lett V. Derman felesége. Forradalmi tevékenység vádjával letartóztatják, ám bizonyítékok hiányában a bíróság felmenti. Németországba emigrálnak, de a háború kezdetekor kiutasítják őket. Ekkor az Egyesült Államokba távoznak, ahol a Simmons College-ban szerez új diplomát 1917-ben. Előbb a Harvard Egyetem Könyvtárában, majd a Kongresszusi Könyvtár (KK) szláv gyűjteményében dolgozik. 1921 végén visszatérnek Lettországra, előtte Derman Moszkvában előadást tart a KK tárgyszókatálogosáról. Otthon letartóztatják, majd fogolycsere útján kerül 1922-ben a Szovjetunióba. A Rumjancev – majd Lenin – Könyvtár Könyvtári Intézetében foglalkozik könyvtárügyi és katalógizálási kérdésekkel. 1923-tól egyidejűleg a Szocialista (későbbi, nevén: Kommunista) Aka-

démia, a vezető ideológiai tudományos intézet könyvtárának vezetője. Az 1924-es könyvtárügyi kongresszus egyik szervezője. 1929-ben a római alapító IFLA-kögyűlés résztvevője (ahogy az 1935-ös madridinak is). Számos könyv, bel- és külföldi tanulmány szerzője, több bibliográfia szerkesztője. 1930-ban a Moszkvai Könyvtári Főiskola alapító igazgatója, emellett 1933-tól a Narkomprosz könyvtári osztályának vezetője is. 1935-ben a lap szerkesztőbizottságának tagja. 1937 végén férjét, majd 1938 januárjában őt is letartóztatják „ellenforradalmi tevékenység” vádjával, s a katonai bíróság 1939-ben 15 év „javító-nevelő munkatáborra” ítéli. G. Derman 1954-ben hal meg a Gulag foglyaként, 1963-ban rehabilitálják. Születésének 110. évfordulójára emlékkonferenciát szerveztek, ennek anyaga kötetben is napvilágot látott.⁵⁴

M. A. Szmuskova (1893–1986) könyvtáros, lapszerkesztő, minisztériumi hivatalnok. 1912-től tanul a moszkvai felsőfokú leánynevelőben (főiskolán). 1919-ben rövidített tanfolyamon szerez könyvtárosi ismereteket. 1923–1931 között a *Krasznij Bibliotekar* felelős szerkesztője. 1924-ben az I. Országos Könyvtári Konferencia szervezőbizottságának elnöke. Számos szakfeladat (például olvasáskutatás) fejlesztésében vesz részt. 1937-ben férjével együtt elítélik, s csak 1956-ban térhet vissza száműzetéséből Moszkvába. Számos visszaemlékezés születik tollából a szovjet könyvtárügy kezdeti időszakáról.⁵⁵

N. Fridjeva (1894–1982) könyvtáros, a könyvtárosképzés egyik fontos szervezője. Szentpéterváron szerzett agrárdiplomát 1916-ban, ezután az ufai kormányzóságban járási könyvtárvezető. 1919–1921-ben könyvtári instruktor, majd Kijevben a könyvtudományi kutatóintézet kutatója. 1924-ben a könyvtáros kongresszus résztvevője. 1928-tól a harkovi pedagógusképző főiskolán megindítja a könyvtárosképzést, később tanszékvezető, dékán. A harmincas évek közepén alaptalanul megvádolják („mensevik idealizmus”, „az amerikai reakciós könyvtári tapasztalat becsempészője”). 1935–1947 között egyetemi könyvtári munkatárs. 1944 után újrászervezi a könyvtárosképzést a harkovi egyetemen, 1947–1970 között ismét tanszékvezető, majd dékán. 1962-ben részt vesz Berlinben a szocialista országok könyvtárosképző szakembereinek konferenciáján, H. Kunze fő referátuma mellett ő is elmondja véleményét. Hetven tudományos munkát írt.⁵⁶

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Írásunkban a sztálinizmus világháború előtti kialakulásával és berendezkedésével foglalkoztunk a közkönyvtári világban: ebben segíthet a most megidéztet Vörös Könyvtáros című folyóirat tartalmának felvillantása is. Láttuk, a folyóirat szerzői kezdettől nem voltak mentesek a balos, helyenként szélsőbalos tendenciáktól, mégis tanulságos megfigyelni, hogyan kerestek értelmes megoldásokat, jutottak el új – vitatható és vitatott – feladatok és módszerek meg- és felismeréséig, nem utolsósor-

ban a külföldi fejlettebb tapasztalatok és elméleti megfontolások kritikai átvételével. A harmincas évek elejétől e lendületet felülről, a sztálini „második forradalom” jegyében megtörték: a politikai-ideológiai elvárások a szó szoros értelmében kiirtották az önálló gondolkodás legkisebb lehetőségét és esélyét is. Néha a szerzőket is „elnyelte”, elpusztította a terror.

A világháború után – mikor mi és a többi kelet-európai ország megismerhettük az „élenjáró szovjet tapasztalatot és elméletet” – a szovjet könyvtárügy és -elmélet már halott volt. Dogmák, agitpropos elvárások bilincseben vánszoroghatott csak, elhallgatási kényszerek hálója borult mindenre, ezért volt szinte a nyolcvanas évek közepéig olvashatatlan normális szakértői érdeklődés mellett is a szovjet szakirodalom (tisztelet a kevés kivételnek). Egy szürke-fekete megalvadt láva borított be mindent, s ha élt alatta valós gondolat, az alig jutott felszínre (esetleg magánbeszélgetések keretében, ha volt kellő bizalom). Ha az új, az 1988–1990 utáni orosz szakirodalmat olvassuk, megállapítható, hogy a megújulásnak sok jele tapasztalható, például kétségkívül számos kiváló kutató dolgozik – munkájuk nélkül dolgozatunk sem készülhetett volna el –, miközben a korábbi, immár lassan százéves beidegződések szívósan tovább élnek. Őt közül talán négy szerző számára Krupszkaja tevékenysége még mindig a legfőbb könyvtártudományi tekintély, ez pedig azt is jelenti, hogy a természetes létforma abban áll, ha valami vagy valaki (párt, elnök stb.) megmondja a „pártosság” (elkötelezettség stb.) szakmai lényegét, amelyet a könyvtári intézményrendszer köteles követni, ezáltal hatalmi transzmissziós eszközzé degradálva e sokfunkciós intézménytípus távlatos küldetését. Lenin szavait – „a lap nemcsak kollektív propagandista és kollektív agitátor, hanem kollektív szervező is” – átvéve a sztálinizmus idején mind a *Krasznij Bibliotekar*, mind a szovjet közkönyvtárak erre a felülről dirigált szerepre lettek kárhozthatva. Ahogy Illyés fogalmazta az *Egy mondat a zsarnokságról* című versében: „szögesdrótnál is jobban / bénító szólamokban”.⁵⁷

JEGYZETEK

1. Gorkij: Levél a szmolenszki „Felnőttek iskolájához”. = M. Gorkij: *Az igazi kultúra – újságcikkek és szatírák*. Sajtó alá rendezte B. I. Burszov. Budapest: Szikra, 1950. 110. p. <http://mek.oszk.hu/06200/06275/06275.pdf> – V. M. Molotov (1890–1986) írása a *Pravdában* jelent meg 1938. május 29-én. Molotov ekkor a Népbiztosok Tanácsának elnöke, vagyis miniszterelnök (1930–1941), aki már 1926-tól a Politikai Bizottság tagja és Sztálin egyik legfőbb bizalmasa. Idézi – mottóként – a *Krasznij Bibliotekar* 1938. 7. sz. „A könyvtárügy nagy állami jelentőségre tett szert” című írás élén. – B. Paszternak *Zsivago doktor* című regényének mondata itt saját fordításban olvasható. A megjelent kiadásban e mondat így hangzik: „A rab ember mindig eszményíti rabságát” (Pór Judit fordítása). Paszternak eredeti szövege: „Несвободный человек всегда идеализирует свою неволю.”

2. A *Krasznij Bibliotekar* idehaza nem hozzáférhető, mostanáig Moszkvában nem digitalizálták, így a szerző a berlini Staatsbibliothekban lapozhatta fel (pár évfolyam a Bayerische Staatsbibliothektól lett átkérve könyvtárközi kölcsönzés keretében). A csaknem hiánytalan sorozat áttekintése nyomán, az érdemi részeket kijelölve kb. 2500 oldalt sikerült lemásolni, és a tartalmi elemzés erre az anyagra épül. A lapról átfogó (monografikus) elemzés eddig nem készült, bár sok szerző használta fel anyagát, talán legteljesebben B. RAYMOND 1978as, a könyvtárpolitikus Krupszkajáról szóló monográfiájában (*The contribution of N. K. Krupskaja to the development of Soviet Russian Librarianship: 1917–1939*. Chicago, Ill.: University of Chicago, 612 p. könyve 1979ben a Scarecrow Pressnél is megjelent), valamint E. DOBRENKO már hivatkozott, az államilag „gyártott” olvasóközönséget rekonstruáló kiváló monográfiájában (*The making of the state reader: social and aesthetic contexts of the reception of Soviet literature*. Stanford: Stanford University Press, 1997. 374 p.; eredetije: *Formovka sovetskogo čitatelja: socialnye i estetičeskie predposilki recepcii sovetskoj literatury*, Leningrad: Akademičeskij proekt, 1997. 320 p.).
3. Azok az újabb keletű feltételezések, melyek szerint a „Gazda” – Sztálin – megmérgeztette volna őt is (mint Gorkijról mondják), aligha többek szenzációhajhászásnál, mint-hogy Krupszkaja élve is jól szolgált a önkényuralmi rendszert. 1927 augusztusában a Központi Bizottság ülésén Krupszkaja letette az „esküt” a Sztálin vezette pártközpont „vonala” mellett, megtagadva saját korábbi gondolatait. Ezentúl már mindig jól „viselkedett”. – Krupszkaja idézett könyvtárcentrikus gondolatmenetéhez lásd SMUŠKOVA, M.: N. K. Krupskaja i bibliotečnoe delo. = *Krasnyj Bibliotekar*, 1929. 2. no. 3–8. p. Krupszkaja néha fontos védelmet nyújtott. A *Krasznij Bibliotekar* 1928. 11. számában olvashatjuk higgadt bírálatát (17–19. p. Čehovsinu nado brosit’!) A. BEK (1903–1972, nálunk az 1945-ben írt, Volokalamszki országút című háborús regénye révén ismert író) cikke kapcsán, amely a *Trud* című szakszervezeti napilap október 31-i számában látott napvilágot. Bek dicsérté a szakszervezet könyvtári lapját, miközben politikai hibákat vélt felfedezni a *Krasznij Bibliotekar*ban. Krupszkaja védelmébe veszi a *Krasznij Bibliotekar*-t, s arra kéri Beket és társait, ne a mundér „becsületét” védjék a szakszervezeti könyvtárosok közelgő konferenciája előtt. A sors iróniája, hogy jó fél év múlva a dicsért és az ócsárolt lap összehasonlásra került: ez volt az agitprop központ „salamoni” ítélete Bek és Krupszkaja vitájában. 1930-ban hiába kezdi el szervezni a II. Országos Könyvtári Konferenciát, sőt megszüntetik a Glavpolitproszvetot, melyet Krupszkaja kezdetől vezetett. 1929-től a Narkomprosz miniszterhelyettese lett, de lényegében súlytalanná vált. Talán utolsó könyvtári fellépésén, a *Krasznij Bibliotekar* 15 éves jubileumával kapcsolatban szervezett konferencián (1938. november 14.) a következőket mondta befejezésül: „harciasabban kell dolgozni, harcosabbá kell válni, mint most, egyre magasabbra kell emelni a kommunizmus zászlaját, és úgy dolgozni, hogy a párt és Sztálin elvtárs ezt mondja: »Jól dolgoztok!«” (*Krasnyj Bibliotekar*, 1939. 1. sz. 48. p.). Ehhez nem kell kommentár.
4. REMETE László: Lenin svájci és francia könyvtárakban. = *Magyar Könyvszemle*, 1970. 1/2. sz. 21–32. p.
5. Az első szám belső címlappal szembeni oldalán 16 pontba szedett program olvasható (amelyet tömörítve foglalunk össze): a könyvtári ideológia és a könyvtárelmélet kérdései; a könyvtári munka politikai, szociális és kulturális kérdései; a könyvtári gyakorlat, a

- könyvtárügyi szervezet kérdései Oroszországban; a különböző könyvtártípusok szervezése és technikája; az olvasás és a könyvhasználat pszichológiája és metodikája; külföldi könyvtárügyi tapasztalatok; egyes hazai könyvtárak, könyvtári társulások beszámolóí; a könyvtárosok képzése és önképzése; a könyvkiadás és -kereskedelem, a bibliográfia általános kérdései (a könyvtári munkával összefüggésben); a könyvtári világ krónikája bel- és külföldön; a könyvtárosok munka és életfeltételei; egyes ismeretágak, politikai kampányok ajánlott irodalma; a könyvtárügy és az iskolán kívüli népművelés általános érdeklődésre számot tartó új irodalmának ismertetései, bírálatai; olvasói levelezés; hivatalos anyagok. – Az 1929. 2. szám tagolása: vezércikk (Szmuskova, M.: N. K. Krupszkaja és a könyvtárügy); a könyvtári munka elmélete és gyakorlata (2 írás); az olvasó tanulmányozása (1 írás); gyermekkönyvtári munka (2 írás); könyvtárosképzés (1 írás); könyvtári élet a Szovjetunióban (5 írás); bibliográfia (4 vegyes tartalmú írás, egyik például a munkás- és parasztnő az irodalomban, míg egy másik: „a tömegkönyvtárak számára nem javasolt könyvek” – eredetiben: „knyigi, nerekomendujemie dlja masszovüh bibliotek”!).
6. *Krasnyj Bibliotekar'*, 1929. 3. (új számozás szerint: 1.) 3–5. p. Az új lap tagolása: vezércikk (a Kommunista Internacionálé 10. évfordulója); a könyvtári munka elmélete és gyakorlata (5 írás); gyermekkönyvtári munka (3 írás); a szakszervezetek könyvtári munkája (7 írás); könyvtári élet a Szovjetunióban (7 írás); tájékoztató rész, bibliográfia (3 írás, illetve lista).
 7. *Krasnyj Bibliotekar'*, 1931. 1. no. 12. p.
 8. BANK, B. – VILENKIN, A. – OS'MANOV, I.: Za rekonstrukcii raboty massovoj biblioteki. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1931. 1. no. 13–25. p.
 9. SMUŠKOVA, M.: Samokritikoj i kollektivnym avtorstrom podymem „Krasnyj bibliotekar” na dolžnuu vysotu. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1931. 1. no. 37–40. p.
 10. *Krasnyj Bibliotekar'*, 1931. 4. no. 96. p. E lapszám az eddigi legmagasabb példányszámban (12 ezer) látott napvilágot.
 11. Orientirovočnyj tematičeskij plan [...] na 1932. g. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1932. 4. no. 65. p.
 12. PAVELKIN, P.: Na rubeže dvuh pátiletok. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1932. 11/12. no. 1–9. p. (Az említett konkrét számok a 7. oldalon.) Pavelkin egyik 1933-ban kelt írásában, mely a könyvtáraknak a kolhozparasztok nevelésében betöltött fontos szerepét taglalja, megjelenik a „Sztálin, a nagy vezér” kifejezés (recs velikogo vozsgya Sztalina dovegyom do sirokih massz) a könyvtári szaklapban is, amely nyilván nem ennek a könyvtári szakértőnek a fejéből pattant ki (*Krasnyj Bibliotekar'*, 1933. 3. no. 7. p.). Megállapítható, hogy a két nagy diktatúra, a sztálini és a hitleri fej fej mellett halad – 1933ban – e téren is.
 13. A hivatalos szovjet statisztika (Narodnoe obrazovanie, nauka i kul'tura v SSSR. Stat. Sbornik. Moskva: Statistika, 1977.) az összes könyvtár tekintetében csak számukat és összegzett állománynagyságukat adja meg. Az állami közkönyvtárak esetében szerepelnek olvasói számok: 1950-ben 23,3, 1960-ban 53, 1970-ben 78, 1975-ben pedig 94,5 (!) millió olvasót jelentettek. 5 év alatt 20%-os ugrás? – A szerző a hatvanas és a hetvenes években szovjet közkönyvtárakat is használt: kivétel nélkül mind reménytelen helyzetben voltak, ránézésre kétharmadnyi elavult állománnyal stb. A valamennyire is igényes olvasók ekkor már saját magánkönyvtárát gyűjtötték, erőteljes „fekete” vagy „szürke” piaca volt a régebbi könyveknek, nem beszélve a szamizdat terjedéséről, legalábbis a városokban.
 14. *Krasnyj Bibliotekar'*, 1935. 10. no. 55. p. Szántó Béla (1881–1951) a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja, 1919-ben hadügyi népbiztos. A Szovjetunióban az adott időpontban egy iparági központi tudományos könyvtár igazgatója. 1945 után itthon szövetkezeti vezető, majd nagykövet, munkásmozgalom-történeti műveket publikált.
 15. *Krasnyj Bibliotekar'*, 1937. 7. no. 72. p.
 16. OHLÁBININA, A.: Čitatel'skie tipy v derevne. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1923. 1. no. 47–49. p.
 17. Konferenciâ bibliotekarej detskih bibliotek. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1923. 1. no. 60–67. p.
 18. HERSONSKAĀ, N.: O zadačah detskih bibliotek. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1923. 1. no. 67–69. p.
 19. FRID'EVA, N.: Sovremennye zaprosy gorodskogo čitatelâ i aktivnost' biblioteki. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 1. no. 50–55. p. A rabfakot (rabocsij fakultet) a dolgozó munkások olyan továbbképzésére hozták létre 1919-ben, amelynek végzettjei elindulhattak a felsőfokú tanulmányok felé. 1932 körül 320 ezres létszámmal tetőzött e képzés, majd a világháborúig fokozatosan lecsökken pár tízezerre, s végül megszűnt. A szerző a későbbiekben is szerepel a lap hasábjain hasonló témával, s D. Balikával társszerzőként könyvet is írt az olvasó tanulmányozásának módszereiről (FRID'EVA, N. – BALIKA, D.: *Izučenie čitatelâ: opyt metodiki*. Moskva: Izd. „Doloy negramotnosti”, 1928.). A korabeli könyv és olvasója témához lásd BROOKS, J.: Studies of the readers in the 1920s. = *Russian History*, 1982. 2–3. no. 187–190. p. – *Bolshevik culture. Experiment and order in the Russian revolution*. Ed. by A. Gleason, P. Kenez, R. Stites. Bloomington: Indiana University Press, 1985. p. (főleg J. Brooks: Breakdown in production and distribution of printed materials című fejezet, 151–174. p.), továbbá Dobrenko idézett műve: *The making of the state reader*, 1998. (lásd a 2. jegyzetponton).
 20. HAVKINA, L.: Obsledovanie rajona s cel'û harakteristiki čitatel'skoj sredy. (Iz praktiki amerikanskih bibliotek). = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 2/3. no. 143–148. p.
 21. BEUS, G.: Klassovoe v bibliotečnom dele. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 4/5. no. 7–10. p.
 22. POLÁKOV, V.: „Rabočee âdro” biblioteki. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 4/5. no. 105–108. p.
 23. GUROV, P.: Čitatel'skie interesy po dannym ankety armavirskih bibliotek. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 4/5. no. 109–120. p.
 24. HLEBCEVIČ, E.: K voprosu o čitatel'skih interesah mass (Čto čitaüt krasnoarmejskie massy). = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 4/5. no. 120–123. p. – Hlebcevic jó felkészült szakember volt, aki már az 1911-es első orosz könyvtáros konferencián is részt vett, miközben a mai Belarusz területén közkönyvtárak alapítását segítette. A húszas évek egyik legtöbbet író szerzője az olvasáskutatás témakörében, aki könyveket is adott ki (pl. *Izučenie čitatel'skih interesov: massovyy čitatel'*. Moskva: Gosizdat, 1927. 144 p.).
 25. MEDYNSKIJ, E.: Izučenie čitatelâ. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 6. no. 7–17. p.
 26. Tropovszkij irányításával született meg a harmincas évek közepén a BBK (Bibliotyečno-bibliograficseskaja klassifikacija), a szovjet – a történelmi és dialektikus materializmusra épülő – osztályozási rendszer is, amely évtizedekig a tudományos és közkönyvtárak osztályozási rendszere maradt, felváltva ezzel az addig alkalmazott ETO-t.

27. KUHARSKIJ, A.: Rabota kružka po izučeniū čitatel'skih interesov. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 6. no. 7–25. p.
28. RIFLIN, Å.: O paradoksah tov. V. Nevskogo. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 6. no. 25–31. p.
29. Amerikában a társadalomkutatás „hullámán” (lásd Chicagói Iskola 1915–1920-tól) születik meg a tudományosan megalapozott olvasásszociológia Douglas Waplesszal (1893–1978) az élen. Igaz, az első komoly munka érdeme T. Parsons nevéhez fűződik (A study of adult reading. 1923). Waples első írásai a húszas évek elején láttak napvilágot, legnevesebb műve, a *What people want to read about* (társszerzője Ralph.W. Tyler) 1931-ben jelent meg (Chicago: ALA and University of Chicago Press), majd a harmincas években számos további fontos könyve követi. Néhány mű a kortárs amerikai szerzőktől: LEAVIS, Q. D.: *Fiction and the reading public* (1932), WAPLES, D.: *People and print: social aspects of reading in the depression* (1937), WILSON, L. R.: *Geography of reading: the study of the distribution and status of libraries in the United States* (1938), WAPLES, D. – RELSON, B. – BRADSHAW, F. R.: *What reading does to people* (1940) – LAZARSELD, P. F.: *Radio and the printed page* (1940). – Waples címe 1940-ben a Chicagói Egyetem Könyvtártudományi Tanszékén „professor of researches in reading”. A *Library Quarterly* minden évfolyamában több olvasáskutató tanulmány kapott helyet. – W. Hofmann leghíresebb idevágó könyve, a *Die Lektüre der Frau. Ein Beitrag zur Leserkunde und Leserführung* szintén 1931-ben látott napvilágot Lipcsében. Hofmann könyvét Waples hosszan ismerteti az új indulású *The Library Quarterly* című amerikai szaklap első évfolyamában (1931. 4. no. 478–486. p.). Waples ugyanekkor, a harmincas évek elején, a Szovjetunióba tartó amerikai szakemberek és írók egyik utolsó hullámaival jut el Moszkvába, s hamarosan ír is szovjet témáról (Guiding readers in Soviet Russia. = *Bulletin of the ALA*, 1932. 10. no.). 1945-ben Németországba a hadsereggel érkezik, ahol segíti W. Hofmann, hogy az 1945 utáni „náciitanítási” eljárás során kedvező megítélést kapjon. Waples munkái az amerikai könyvtártudomány új paradigmájához vezettek el: a könyvtörténeti, bibliológiai és bibliográfiai centrumot felváltva az olvasó köré építi a könyvtár lényegi funkcióját. Waples amerikai kontextusáról lásd ASHEIM, L.: Research on the reading of adults. = *Library Trends*, 1952. 451–461. p. <https://core.ac.uk/download/pdf/4814833.pdf> Waples Hofmann munkájáról írott recenzióját említi VODOSEK, P.: Innovation and Ideologie. Walter Hofmann und sein Büchereiwerk in DresdenPlauen und Leipzig. = *Lifelong Education and Libraries*, 2006. 6. no. 9–29. p. – Ha felidézünk, hogy Ranganathan alapvető könyve az öt könyvtári törvényről szintén 1931-ben látott napvilágot (*The five laws of library science*), akkor láthatjuk, épp ebben az időben vált ketté a demokratikus és a diktatórikus könyvtárelmélet: az utóbbi fogalmi keretében a sztálinista és a hitlerista változat 1931–1933-tól uralkodott el. – Az olvasáskutatás történetéről lásd KARETZKY, S.: *Reading research and librarianship: a history and analysis*. Westport: Praeger Publ., 1982. 385 p.
30. Egy sokatmondó visszapillantást idézünk 1957-ből. „Az utóbbi két évtized alatt sok olyan új dolgozó kapcsolódott be a könyvtári munkába, akik nem voltak teljes mértékben tisztában azzal, mennyire fontos tanulmányozni az olvasók érdeklődését. Az ok az volt, hogy sem egyéni gyakorlatukban, sem a szakirodalomban nem találkoztak ezzel a kérdéssel.” (MAVRICSEVA, K.: Az olvasói érdeklődés tanulmányozása. = *Könyvtári Figyelő*, 1957. 5. sz. 10–17. p., az idézett mondat a 10. oldalon. Eredetileg: *Bibliotekar'*,

1957. 5. no. 22–27. p.). Pontosítsunk: a hatalom, az ideológiai-kulturális vezetés tiltotta ki a szociológiai jellegű társadalomvizsgálatot a szovjet valóságból, tehát nem a könyvtáros kollégákon múlt a szándék és a tudás. A szovjet szakirodalom tanulsága szerint az Állami Lenin Könyvtár kutatási és módszertani részlege 1956ban ismerhette fel, hogy „legfontosabb feladata segíteni a könyvtárosokat az olvasószolgálat minőségének megjavításában, figyelembe véve az olvasók egyéni igényeit és kívánságait”. (kiemelés: S. P., SZEGLIN, E.: Min dolgozik a Könyvtártudományi Módszertani Kabinet. = *Könyvtári Figyelő*, 1956. 2. sz. 59. p. Eredetileg: *Bibliotekar'*, 1956. 1. sz. 23–29. p.). – BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest: Osiris, 2005. 91–93. p. – C. Schmitt-idézet a 92. oldalon: „Az állammá vált társadalom gazdasági állam, kultúrállammá, jóléti állammá, ellátó állammá lesz.”
31. HAVKINA, L.: K karakteristike bibliotečnoj žizni za rubežom. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1923. 1. no. 70–78. p.
32. EJGER, Ű.: Novejšee napravlenie v bibliotečnom dele v Germanii (Val'ter Gofman). = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1923. 2/3. no. 105–117. p. – Idehaza W. Hofmann kritikai számbavétele még várat magára. Fontos hozzájárulásként olvasható KATSÁNYI Sándor több írása: Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása. = *Könyvtári Figyelő*, 1995. 2. sz. 199–209. p. – A fővárosi könyvtárának története 1945ig. Budapest: FSZEK, 2004. 180–182. p. – A legújabb német könyvtártörténeti irodalom Hofmann fontos és vitatott könyvtárpolitikusként értékeli. Vö. RABE, R.: Das umstrittene Volksbibliothekmodell. Walter Hofmann und die Freie Öffentliche Bibliothek DresdenPlauen. = *Buch und Bibliothek. Forum Bibliothek und Information*. 2006. 5. no. 394–400. p.
33. A nevezetes Institut für Leser- und Schrifttumskunde elnevezésű intézet végül 1926-ben kezdte meg működését. Egyik fő eredményeként tartja számon a szakirodalom a nők olvasási szokásait elemző kötetet (*Die Lektüre der Frau. Ein Beitrag zur Leserkunde und zur Leserführung*; mit zahlreichen graphischen und tabellarischen Übersichten. Leipzig, 1931.).
34. HAVKINA, L.: Iz prošlogo germanskoj narodnoj biblioteki. (Po povodu Val'tera Gofmana). = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 1. no. 86–91. p. – F. Raumer (1781–1873) történész, utazó, a népművelés támogatója. A Buchholz (1857–1938) 1923-ig vezette az 1907-ben megnyílt berlini városi könyvtárat. Bona Peiser (1864–1929) az első, hivatásszerűen működő német könyvtárosnő. Hugo Heimann (1859–1950) könyvkiadó, mecénás, szociáldemokrata várospolitikus. E. Schulze (1874–1943) könyvtári szakértő. Mai forrásaink (DIETZEL, Th.: *Deutsche literarische Zeitschriften: 1880–1945*. München [etc.]: Saur V. 1988.) szerint a *Die Bücherhalle* című bibliográfiai folyóirat 1918–1933 között jelent meg, az első években W. Hofmann szerkesztésében.
35. H. G.: Iz inostrannoj hroniki bibliotečnogo dela. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 1. no. 91–94. p.
36. HAVKINA, L. B.: Iz amerikanskih metodov bibliotečnoj raboty so škol'nikami. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 4/5. no. 194–157. p.
37. Iz hroniki inostrannyh bibliotek. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1924. 4/5. no. 153–154. p. – Mai ismereteink alapján a Richter-skála szerint 7,9-es erősségű japán földrengés közel 150

- ezer emberáldozattal járt. http://en.wikipedia.org/wiki/1923_Great_Kanto_Earthquake [2014. 01. 08.]
38. HAVKINA, L.: Iz vpečatlenij zagraničnoj poezdki. 1. Germaniâ. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1926. 1. no. 57–64. p.; 2. Finlândiâ. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1926. 2. no. 57–64. p.
39. Erről jó modern feldolgozás KLOTZ, D.: Die Entwicklung der Sacherschliessung in den deutschen Öffentlichen Büchereien von 1900 bis 1945. = *Bibliothek*, 1977. 2. no. 71–93. p.
40. HAVKINA, L.: Po povodu novogo bibliotečnogo zakona v Finlândii. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1929. 5. no. (új számozás szerint 3. no.) 76–78. p.
41. HAVKINA, L.: Tramvaj-biblioteka. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1929. 4. no. (új számozás: 2. no.), 77–80. p.
42. HAVKINA, L.: Rekordnye cifry i naglâdnij otčet. (Klivilendskaâ publičnaâ biblioteka. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1929. 7/8. no. (5/6. no.) 108–112. p. – L. A. Eastmannról a Wikipédia cikke http://en.wikipedia.org/wiki/Linda_Eastman#cite_note2 [2014. 01. 09.] Itt is kiemelik a 4,5 millió dollárba került és 1925-ben átadott hatalmas központi épület megvalósítását az ő igazgatása (1918–1938) alatt. A dollár mai értékét kb. 13-as szorzóval kapjuk meg, tehát a 4,5 millió ma kb. 60 millió lenne. 1918–1937 között oktató az egyetemi könyvtárosképzésben. Az ALA harmadik női elnöke volt. – L. Havkina cikke után következett a *Krasznij Bibliotekarban* I. Zalevszkij cikke arról, hogy ideje lenne könyvbarát társaságot alapítani (Pora organizovat' „obšestvo knigi”. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1929. 7/8. sz. 113. p. és tovább.). Miért? – Íme, néhány adalék cikke első oldaláról. Az a lenini jelszó, hogy „könyvet a tömegeknek”, még alig-alig valósul meg. Ne akarjuk magunkat megtévesztetni, mondja, még a nagyobb városokban is gyenge a könyvtári ellátás. Nem egy helyen azért kell várni, hogy végül az olvasó beiratkozhasson, ráadásul ez a sorállás néha évekig tarthat (!). Lehet ez szomorú kivétel, de a tipikus helyzet mégis az, hogy nagyon szegényes a városi könyvtárak állománya is, személyzete is. És a falusi helyzet? Ha működnek is ezrével falusi könyvtárak, eközben falvak tízezrei teljesen ellátatlanok. Hiába mondják, hogy a könyvtár az iskola testvére, ha sok-sok helyen évek óta van ugyan iskola, ám könyvtár nincs. Pedig már Lenin is megmondta, „amíg nem szoktatjuk hozzá a lakosságot a könyvhöz, céljainkat nem érhetjük el”. Krupszkaja pedig az iskolát kanálhoz hasonlította, a könyvet meg a csészéhez (káposztaleveshez) – de kérhető, minek a kanál, ha nincsen csészé? Zalevszkij azt mondja, nincsenek konkrét adatai, de a közoktatás és a könyvtárak ráfordításai bizonyára úgy viszonyulnak egymáshoz, mint 100 az 1-hez.
43. EDDY, Harriet: Bibliotečnoe stroitel'stvo v Kalifornii. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1929. 7. no. 66–70. p. – RICHARDSON, J.: Harriet G. Eddy (1876–1966): California's first county library organizer and her influence on USSR libraries. = *California State Library Foundation Bulletin*, 2009. 94. no. 2–13. p. http://www.academia.edu/350680/_Harriet_G_Eddy_18761966_Californias_First_County_Library_Organizer_And_Her_Influence_on_USSR_Libraries. [2014. 01. 26.]
44. REJTYNBARG, D.: Racionalnaâ propaganda knigi (Issledovanie motivov pokupki knigi). = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1930. 4. no. 48–52. p.
45. HAVKINA, L.: Bibliotečnye seti v bol'sih amerikanskih gorodah. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1930. 6. no. 46–49. p., míg a másik címe: Amerikanskije školy po podgotovke bibliotečnyh rabotnikov. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1930. 6. no. 49–51. p.
46. Ma San Antonio az Egyesült Államok hetedik legnépesebb városa 1,3 millió lakossal, s mellesleg itt kezdte meg működését – a helyi egyetem egyik fiókkönyvtáraként – a világ első „könyv nélküli” könyvtára 2013 őszén (300 e-book-olvasó készülék, 10 ezer e-könyv stb.). A *Time* magazin beszámolója a könyv nélküli könyvtárról: <https://nation.time.com/2013/09/13/a-bookless-library-opens-in-san-antonio/> [2014. 01. 09.]
47. VANNIKOVA, N.: Mežbibliotečnyj obmen knigami v SASŠ. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1933. 5. no. 28–30. p.
48. TROFIMOV, L.: Statistika gorodskih publičnyh bibliotek Velikobritanii i Severnoj Irlandii. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1937. 1. no. 86–87. p.
49. Inostrannaâ hronika. SŠA, Franciâ. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1937. 1. no. 88–89. p.
50. SAHAROV, V.: Bibliotečnaâ rabota v SSSR v ocenke anglijskogo bibliotekara. = *Krasnyj Bibliotekar'*, 1939. 7. no. 45–46. p. – H. M. Cashmore (1882–1972) a két világháború közötti nemzetközi könyvtárosszakma ismert alakja, ő írta a kötet számára a szovjet beszámolón kívül a balti államokról és Lengyelországról szóló részeket is. Figyelemre méltó, hogy semmilyen agitprop szöveg sem kíséri az angol kolléga munkájáról adott beszámolót. Ennek oka talán az 1939 nyaráig folyó szovjet–francia–angol katona-politikai tárgyalásokban kereshető, melyek sikertelenül végződtek. 1939 augusztusában Sztálin Hitlerrel egyezett meg.
51. <https://www.calameo.com/books/00063294588ad4a133164> [2013. 12. 10.]
52. KOVAL', L. M.: V. I. Nevskij. *Direktor glavnoj biblioteki strany*. Moskva: Paškov dom, 2006. – BELOUSOVA, G. A.: V. I. Nevskij: gosudarstvennyj deatel', istorik, čelovek. Moskva: Izd. MADI (GTU), 2008.
53. GRIGOR'EV, Ū. V.: A. A. Pokrovskij (1879–1942). Moskva: Kniga, 1965. 140 p.
54. SEGLIN, E.V.: G. K. Derman. = *Sovetskoe bibliotekovedenie*, 1982. 5. no. 99–104. p. – Pervyj direktor Moskovskogo Bibliotečnogo Instituta: materialy [...]. Pod. red. A. I. Lúter. Moskva: MGUKI, 1994. – RICHARDSON Jr., J. V.: The origin of Soviet education for librarianship: the role of Nadezhda Konstantinovna Krupskaya, Lyubov' Borisovna Khavkina-Hamburger, and Genrietta K. Abele-Derman. = *Journal of Education for Library and Information Science*, 2000. 2. no. 106–122. p. https://beatleyweb.simmons.edu/~watkins/Derman_2012.pdf [2014. 01. 11.] – KULIKOVA, O. – WATKINS, L.: *Henriette Derman: LS alumna, crusader and political prisoner*. 2012.
55. BENDERSKIJ, I.: Nepovtorimyj sled: k 100-letiu so dnâ roždeniâ M. A. Smuškovoj. = *Bibliotekovedenie*, 1993. 5/6. no. 150–152. p.
56. SAMOJLENKO, B.: „Vot kak â stala kinozvezdoj”: k 100-letiu so dnâ roždeniâ N. Â Friedevoj. = *Biblioteka*, 1995. 9. no. 45–47. p.
57. ILLYÉS Gyula: Egy mondat a zsarnokságról. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILY-LYES/illyes00001/illyes01961/illyes01961.html> [2014. 01. 11.]

II.

A „BARNA” NÁCI KÖNYVTÁRAK
ÉS ELŐZMÉNYEIK (1830–1945)

A NEMZETISZOCIALISTA NÉMETORSZÁG KÖZKÖNYVTÁRAI (1933–1945)

1. rész

A hitlerizmus működése. Kulturális politika, olvasás, közkönyvtári alapvetések*

„A forradalom, amelyet véghez vittünk, totális. [...] A forradalmak soha nem korlátozódnak kizárólag a politikai szférára. [...] Hatásaiktól nincs védve sem a gazdaság és a kultúra, sem a tudomány és az oktatás, sem a művészet.” (Joseph Goebbels, 1933. november 15.)¹

„Szabad a tér a barnaingeseknek!” (A Horst Wessel-dal egy sora)²

„A népkönyvtár ma a népközösség élet-halál harcának fegyvere, s ezáltal politikai intézmény [...], mely köteles a nemzetiszocializmust belső mozgatóerőként befogadni és mindenben annak kifejezésére szolgálni.” (Heinz Dähnhardt, 1937)³

BEVEZETÉS

Versailles, infláció, világválság

Az első világháború végén a győztes nyugati hatalmak minden felelősséget a legyőzött Németországra hárítottak. Ezt fejezte ki a versailles-i békeszerződés: olyan területi csonkítások (70 ezer km² 6,5 millió lakossal), valamint pénzügyi-katonapolitikai kötelezettségek és korlátozások tömegét rótták a németekre, amelyek később – a nemzetiszocialista terrordiktatúra idején – súlyosan visszaütöttek. *Theodor Heuss* liberális politikus (1884–1963; 1949–1959 között a Német Szövetségi Köztársaság első elnöke) már 1932-ben ezt állapította meg könyvében: „A nemzetiszocialista mozgalom szülőhelye nem München, hanem Versailles.”⁴

A háború utáni hiperinflációból alighogy kilábalt, stabilitást nélkülöző fiatal köztársaság számára végzetessé vált az 1929-ben kitört világgazdasági válság. A nemzeti

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2021. évi 4. számában jelent meg.

össztermék és külkereskedelem visszaesése, a rohamosan terjedő munkanélküliség – a tetőpontra 12 millió foglalkoztatottra 6 millió munkanélküli jutott – a szélsőséges demagógiára építő nemzetiszocialista párt malmára hajtotta a vizet.

A náci hatalom

1933 elején *Adolf Hitler* kancellár, majd államelnök lett, sőt hamarosan alkotmányjogilag rögzített Vezér (*Führer*), aki olyan hatalmat koncentrált egy kézben, amely párját ritkítja az emberiség világtörténetében (egyedül *Sztálin* hasonlítható hozzá). Egyidejűleg a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) az államhatalom kizárólagos birtokosa lett. A társadalmi legitimitást szolgálta az a körülmény, hogy az emberek milliói számára – a világválság keserű tapasztalatai után – fontosabbnak tűnt a stabil munkahely, mint a politikai-személyi szabadság, avagy pontosabban: az elnyomás.

1935-ben bevezették az általános hadkötelezettséget, s megszülettek az első faji – a zsidó kisebbség jogfosztását és szisztematikus üldözését jelentő – „nürnbergi” törvények. Az állampolgársági törvény szerint pedig csak a „német és rokon vérből származó” személyek lehettek német állampolgárok. A „német vér és német becsület védelméről” szóló törvény megtiltotta a házasságkötést zsidók és nem zsidó németek közt, továbbá bűncselekménnyé nyilvánította a közöttük létesített nemi kapcsolatokat. A kiépült totális hatalom összetevői: állampárt (egypártrendszer), hatalmi és ideológiai monopólium széles körű modern propaganda-eszköztárral (uralkodó faj, népközösség eszméje), agresszív fegyveres erőszak az „ellenség”, így az annak minősített saját polgárok irányában is, ugyanakkor népijóléti intézkedések a legitimitás (elfogadottság, támogatás) erősítése végett.

1935-ben elkezdődött a fegyverkezés, hamarosan ezt követte a szomszédokkal való nyílt ellenségeskedés, zsarolás, a hódítások sora, amely a mindeddig legpusztítóbb világháborúba – az áldozatok száma nem teljes adatok szerint legalább 60-70 millió – torkollott. A németek embervesztése ennek körülbelül tizede volt (további több millió német hadifogoly csak a következő öt-tíz évben jutott haza). 6 millió zsidó származású embert pusztítottak el a kormány által eltervezett és irányított tudatos népirtás keretében. 12-13 millió kényszermunkással (főként keletről elhurcolt fiatallal) támogatták a fegyverkezést és más gazdasági ágakat. 1944–1945-ben 12 millió német menekült zúdult a lepusztult, szétbombázott országra. Az „ezerévesnek” hirdetett „harmadik” birodalom – 1943-tól hivatalosan Nagynémet Birodalom (*Grossdeutsches Reich*), mely zenitjén, 1942-ben 90 milliós (1939-ben: 68,3 milliós) népességet számlált – 12 év után dicstelenül eltűnt a történelem süllyesztőjében. Nem mondható el ez az ideológiai metelyről, mely máig virulens, és korántsem csak német földön.

A nemzetiszocialista rendszer ideológiája velejéig antihumánus: szélsőséges fajelmélet (antiszemitizmus, de számos más nép, főként a szlávok alacsonyrendűnek minősítése is belefért), *völkisch* (sovinisza) nézetek, antiliberalizmus és szociáldarwinizmus, vezérelv, antiklerikalizmus (a hagyományos keresztény egyházak helyett próbáltak egy „pozitív” – a nemzetiszocialista állam és eszme iránt elkötelezett – „német” egyházat kreálni), a történelmi események sérelmi alapon történő radikális átértelmezése, az individuum jogainak a mitizált közösséggel szembeni elutasítása és alávetése jellemzi. Ez utóbbi lényegében a személyiség felszámolásához vezetett, melynek révén szinte bárki engedelmes katonává volt tehető. Eközben tömeglélektani eszközökkel, a propaganda mesteri felhasználásával sikerült elérni, hogy a német lakosság többsége mindvégig kitartott mellette, elhitte egy fajilag „tisza”, uralkodásra teremt, osztatlan német „népközösség” (*Volksgemeinschaft*) létrehozásának szükségességét, a „pártoskodás” elutasítását.⁵ Mindennek legfőbb terjesztője 1920 és 1945 között a *Völkischer Beobachter. Kampfblatt der nationalsozialistischer Bewegung Grossdeutschlands* című központi pártnapilap volt (1930: 100 ezer, 1941: 1 millió, 1944: 1,7 millió példány), de részt vett a folyamatban a film, a rádió, a könyvkiadás, a könyvtárak és más intézmények hosszú sora is.

A cinikus (hatalomtechnikai eszközeit tekintve mesterien működő) hatalom és a mítoszokra fogékony nép (hiába volt műveltségére hagyományosan büszke) párosítása a kultúra terén is nehezen kiheverhető veszteségeket hagyott hátra a tárgyalt időszakban.

Az elmúlt évtizedekben számos szellemi területen (zenei élet, matematika stb.) összegezték a Harmadik Birodalom mérgező hatását, írásunkkal e sorhoz kívánunk csatlakozni. Dolgozatunk célja, hogy a közkönyvtárak példáján mutassuk be e súlyos folyamat lényegét, újabb adalékként a diktatúrák és könyvtárak témaköréhez.

A KULTÚRPOLITIKAI IRÁNYÍTÁS

Polikrácia

A kultúra területén hatáskörök dolgában szinte áttekinthetetlenül megosztott felelősséghálózat működött. Mondhatnánk kaotikus versengésnek is. Számos „jelentéktelennek” tűnő esetben (egy könyv megjelentetése stb.) maga Hitler lehetett a döntőbíró. Egyes elemzők a „rendszert” a polikrácia (*Polykratie*) kifejezéssel írják le: „a polikrácia fogalma több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent” – olvasható *Tomka Béla* tanulmányában.⁶

Néhány fontosabb szereplő és erőcentrum:

- az *Alfred Rosenberg* (1893–1946) náci ideológus vezette *Kampbund für Deutsche Kultur* (KDK) (1928–1934) harci szövetség, majd annak jogutódja (*Nationalsozialistische Kulturgemeinde*) és az *Amt Rosenberg* nevű hivatal;
- *Joseph Goebbels* (1897–1945) propagandaminisztériuma (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*, RVP) és az annak alárendelten működő Birodalmi Kulturális Kamara (*Reichskulturkammer*, RKK);
- a Tudományos, Nevelésügyi és Népművelési Minisztérium (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, REM), vezetője *Bernhard Rust* (1883–1945), mely az oktatási, tudományos, muzeális, könyvtári stb. intézmények irányítója (az intézményekben összesen közel 250 ezer köztisztviselő);
- a *Robert Ley* által vezetett Német Munkafront (*Deutsche Arbeitsfront*), mely a szakszervezetek szétzúzása utáni legnagyobb tömegszervezet volt a nácizmus idején, valamint ennek egyik alegysége, a *Kraft durch Freude* (Örömben az Erő, illetve Erő az Öröm Átal vagy Örömből Merített Erő) elnevezésű szervezet, mely a dolgozók széles tömegeinek szabadidő-eltöltését és üdülését szervezte-támogatta;
- a *Hitlerjugend*, a párt ifjúsági szervezete;
- a háború idején a Külügyminisztérium és a *Wehrmacht* Főparancsnoksága;
- s nem utolsósorban a pártközpont (a pártkancellária, ott is különösen a korai náci és felettebb ambiciózus *Philip Bouhler*) voltak a legfontosabb tényezők.

A Birodalmi Kulturális Kamarát (RKK) már 1933 őszen létrehozták, hogy biztosítsák a kulturális és művészeti területek pártállami felügyeletét. Rasszista alapon döntötték el, ki lehet az egyes szakterületi kamarák tagja: csak a tagok tarthatták meg addigi munkájukat. A hét kamara (rádió, film, zene, képzőművészet stb.) közül témánk szempontjából a két legfontosabb a Birodalmi Irodalmi Kamara és a Birodalmi Sajtókamara.

- Birodalmi Irodalmi Kamara (*Reichsschrifttumskammer*, RSK), melynek vezetője előbb *Hans Friedrich Blunck* író, újságíró, majd 1935-től *Hanns Johst* író volt, tagjai az írók, kiadók, könyvterjesztők és könyvtárosok; az RSK hatáskörének méretét jelezhetik az 1940 körüli adatok: 11 ezer szerző, 2 ezer kiadó, közvetítő személy és szervezet, 5 ezer alkalmazott, 9 ezer elárusító, 3 ezer kölcsönkönyvtár stb.;
- Birodalmi Sajtókamara (*Reichspressekammer*, RPK), melynek elnöke *Max Amman*, tagjai az újságkiadók, szerkesztők és újságírók.

1934 végére az összes tartományban kiépült az RKK középszintű vezetési hálózata a párttal szoros együttműködésben. A korábbi helyi autonómiáknak ezzel vége lett, az irányítás a hatalmi központból sugárzott minden irányba. A különféle erőköz-

pontok közti versengés időnként a kívülállók számára is érzékelhető volt: *Rosenberg* például 1934-ben nyilvánosan kritizálta *Goebbels*t, hogy a „berlini kulturbolsevizták futurista kiállítását” támogatja. Témánk szempontjából mérvadó, hogy míg a közkönyvtárak személyzete a *Goebbels* által felügyelt RKK hatáskörébe került, addig az intézményi hálózat esetében – a felnőttképzéssel együtt – a REM nyerte el az irányító főhatóság szerepét.

Könyvégetés, cenzúra, rasszista személyzeti politika

A hitleri kultúrpolitika lényegét fejezte ki 1933 tavaszán az országszerte – főként egyetemi székhelyeken – szervezett könyvégetés. A központi akcióra a berlini Operaház előtti téren került sor 1933. május 10-én, melyen felszólalt *Goebbels* újdonsült miniszter is. Drezdában már márciusban égették a „nem-német” (*undeutsch*) könyveket.

Babits Mihály azonnal értesült a könyvégetésről, s a következő *Nyugat*-számba vezércikket írt a témáról. Az írás minden szava fontos, mi itt csupán néhány mondatot emelhetünk ki a szövegből.

„Az idei magyar könyvnapot kevéssel előzte meg az európai könyv tragikus napja: a berlini könyvégetés. Barbár szelek fújnak, s *Omar Kalifa* korszaka látszik visszajönni. Az életet többre tartjuk a betűnél, s életnek pártunkat és harcunkat értjük, pártunk egyedül üdvözítő világmegváltását. [...] A barbár lélek hatalmat lát a betűben. S azt lát benne, mindinkább csak azt, a mai lélek is: előnyt, propagandát, fegyvert, egyszóval hatalmat. Még jó, ha nem varázshatalmat, mint az ősbárbarok. Az az érzés legalább, amivel a »horogkeresztes« máglyára viszi a »nem-német« irodalmat, alig különbözik lényegesen attól, amivel hajdan a boszorkánymesterek könyveit elégették. A naiv és félművelt antiszemita szemében a »zsidó« irodalom valami rejtelmes varázshálózathoz hasonlít, mely a szellemeket befonja és megbabonázza. [...] A könyv tehát hatalom, szellemi fegyver vagy varázserő, amit lehetőleg ki kell venni az ellenfél kezéből, s monopolizálni, vagy máglyába gyűjteni és elégetni.”⁷

Amerikában *Franklin D. Roosevelt* elnök 1943. május 10-én, a berlini könyvégetés tizedik évfordulóján szállt szembe a könyvpusztítással. *Roosevelt* szerint a könyvek soha nem pusztulnak el, ellentétben az emberekkel. A zsarnokság elleni örök harcban a könyvek fegyverként szolgálnak.⁸

Sokat idézik *Heinrich Heine* (1797–1856) sorait *Almansor* című darabjából (1823): „ahol könyvet égetnek, ott végül embereket is fognak.”⁹ *Heine* jóslata megvalósult: 1941. szeptemberétől 1945 januárjáig ipari méretekben és módszerekkel, Auschwitzban ciángázzal, öt másik haláltáborban benzingázzal gyilkoltak, majd a halottak millióit krematóriumokban égették el.

Minden diktatúra lényege a cenzúra: a német példa sajátossága, hogy sok hivatal dolgozott e téren, s az eredmény több száz német és külföldi alkotó életművének, továbbá körülbelül 8 ezer szépirodalmi könyvnek a betiltása. Ugyanakkor ne feledjük: nem volt átfogó előzetes cenzúra (mint a sztálini Szovjetunióban), ez viszont fokozta az öncenzúrát mind az alkotók, mind a szerkesztők és kiadók körében.

Az 1933-ban kidolgozott köztisztviselői törvénymódosítás (*Berufsbeamtengesetz*) kizárta a nem német (vagyis zsidó) személyeket, így az egyetemi oktatók és profeszszorok 12%-a veszítette el állását egyik napról a másikra. Eközben a német lakosságban a zsidó származásúak részaránya 1925-ben 0,9% (564 ezer fő) volt, 1933-ra számuk 500 ezerre csökkent (ez 0,8%-os aránynak felelt meg), majd az üldözés állandósulását követő emigráció hatására 1939-ben számuk 234 ezerre esett vissza. Az *anschluss* idején (1938) Ausztriában élő mintegy 220 ezer zsidó kétharmadának sikerült időben emigrálnia.

A húszas években a szovjet–német együttműködés sokat adott mindkét, a nemzetközi együttműködésből kizárt félnek. Ez katonai területre is kiterjedt: hadgyakorlatok, modern fegyverek fejlesztése is napirenden volt. 1926 után kezdett enyhülni a bojkott, 1930-ra pedig már számos külföldi támogatás jutott a német tudománynak (például *Rockefeller* új fizikai intézet építését finanszírozta a berlini egyetemen 1930-ban). 1933 után *Rockefeller* már a Németországból emigráló zsidó származású tudósok amerikai letelepedését támogatták jelentős összegekkel.

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATKIADÁS

A könyvkiadás korábbi vezető szerepének visszaesése a háború után¹⁰

Számos körülménynek köszönhetően – az iskoláztatás eredményessége, az analfabetizmus korai felszámolása, a gyors ipari fejlődés 1871 után, a számos technikai és szervezési újdonság stb. – a XX. század elejére a német könyvkiadás a világ élvonalába került, maga mögé utasítva a franciákat, az angolokat, az oroszokat, sőt az amerikaiakat is. 1913-ban 36 ezer cím jelent meg. A sajtó ekkor vált igazi hatalommá, egyben politikai hatóerővé, s hatása, olvasottsága növelte a könyvforgalmat is.

1913 fontos év a német könyvkiadás és könyvtártörténet folyamatában. A német kiadói szövetség elhatározása alapján létrejött a lipcsei *Deutsche Bücherei* (DB), amely a kötelezpéldányok országos gyűjtőhelyeként számos országos könyvtári funkciót kapott (ma a DB a *Deutsche Nationalbibliothek* nevű nemzeti könyvtár egyik társintézménye a majna-frankfurti mellett). 1916-ban a DB új épületét is felavatták.

A világháborús vereség, a piacok jelentős részének elvesztése, a hiperinfláció stb. eleinte visszavetette a könyvkiadást. 1919 és 1932 között az évi átlagos könyvkínálat 21 ezer címet jelentett, az ingadozások igen nagyok voltak a háborút követő hiperinfláció, majd a gazdasági világválság következtében:

A megjelent könyvcímek száma, 1919–1932

Tárgyév	A megjelent címek száma (kerekítve)
1919	16 000
1922	23 000
1927	25 000
1930	22 000
1932	18 000

Jelentős volt a könyvkiadás gazdasági vetülete is: 1930-ban 63 millió márka értékben (ez a teljes értéknek mintegy nyolcada) sikerült külföldön könyvet értékesíteni, majd a kibontakozó válság e téren is újabb súlyos visszaeséshez vezetett.

Nemzetiszocializmus és könyvkiadás

A hitlerizmus éveiben a német könyviparnak és kereskedelemnek sikerült ismét Európa élvonalába kerülnie. A harmincas évek közepén 10 ezer könyvesbolt 483 millió márka értékben adott el könyvet.

1940-ben 22 ezer új könyv jelent meg 242 millió példányban, majd 1941-ben ezt is túlszárnyalva már 342 millió példány látott napvilágot (bár ezek jelentős hányada olcsó frontolvasmányként készült a 10 milliós Wehrmacht számára). E meglepő növekedés fontos háttere: az 1940 tavaszán lerohant Norvégiában a megszállók jelentős papírkészletre tettek szert, így átmenetileg enyhült a szorongató papírhány. 1942-ben már újra visszaesett az összpéldányszám a korábbi 244 millióra; ettől az évtől szigorú papírkorlátozás lépett életbe. A norvég „példa” jól illusztrálja a fosztogató hatalom gátlástalan jellegét.

Néhány további adat: 1937-ben a 3500 kiadó 40 millió márkát adott ki a szerzői honoráriumokra, miközben a nyomdai munkálatok szedéstől kötésig 160 millióra rúgtak. A könyvek átlagára körülbelül öt márka, az olcsó kiadásúaké ennek fele. A könyveladások összértéke elérte a 650 milliót, ezzel viszont a harmadik legjelentősebb gazdasági ágazatot képviselte a köszén- és gabonatermelés után.

A nagy múltú kiadói egyesülés, a *Börsenverein* (1825–) élére *Wilhelm Baur* (1905–1945), egy tipikus párttag került, kíméletlenül végrehajtva a kiadói terület „árjásítását” (a zsidónak minősülők eltávolítását, s egyben állásaik megszerzését), a náci ideológiának történő minél teljesebb alávetést. Baur 1920-ban (15 évesen!)

lett párttag, majd a müncheni sörpuccs (1923) résztvevője, a párt hivatalos központi lapjának (*Völkischer Beobachter*) munkatársa, 1934-ben a pártban a sajtóügyi igazgatóság vezetője. 1945-ben a berlini csatában esett el.

Különbéle megrendelésekkel az állam a náci párt kiadóját, a müncheni székhelyű Franz Eher Kiadót támogatta, mely a háborús időszakra a birodalom legjelentősebb kiadói konszernjévé vált. Itt jelent meg az SS központi újságja, a *Das Schwarze Korps* (A fekete hadtest) is, mely az 1935. évi márciusi induláskor 70 ezer, ősszel már 200 ezer példányban, végül 1944-ben 750 ezer példányban látott napvilágot.

Itt jelent meg 1925-ben Hitler *Mein Kampf* (Harcom) című könyve, a nemzetiszocializmus „bibliája”. 1936-tól minden házasságú pár ajándékpéldányt kapott belőle, miközben a hadsereg, a hivatalok és az iskolák első számú kötelező olvasmánya volt. Az iskolákban a hatalomátvétel után klasszikusként kezelték, egy sorban emlegették Goethe és Schiller műveivel. A könyvből a háború végéig 11 millió (más adatok szerint 12,4 millió) példány látott napvilágot; Hitler a bevétel 10%-át megkapta szerzői honoráriumként. Magyar fordítása 1935-ben jelent meg. Hosszú vitát követően, miután védettsége 2015-ben lejárt, 2016-ban gazdag történeti jegyzetanyaggal legálisan is kiadták Németországban két súlyos kötetben 1966 oldalon, 3500 jegyzettel, *Hitler: Mein Kampf – Eine kritische Edition* címen. Magyarországon szélsőjobboldali kiadók 1990 után illegálisan jelentették meg az 1935-ös fordítást.

A Franz Eher Kiadó vezetője, Max Amman 1935-ben megfogalmazta a német sajtó küldetését: „A német sajtó feladata, hogy az egész német nép egyetlen, a nemzetiszocialista világnézet által összeforrasztott közösséget segítse létrehozni.”¹¹

Az ismert kiadók szinte mind kivették részüket a kor könyvtermeléséből. A Bertelsmann elérte, hogy kiemelt szerepet kapjon a Wehrmacht katonáinak könyvellátásából: minden más kiadót megelőzve 20 millió könyvpéldányt értékesített a frontra.

FOLYÓIRATOK, DOKUMENTÁCIÓ

1933-ban megkezdődött a könyvkiadás és -kereskedelem gleichschaltolása (erővel egységesítése). Minden politikai és származási szempontból nem megfelelő személyt elbocsátottak. Pár évig a természet- és műszaki tudományos szakfolyóiratok elfogadtak még zsidó származásúnak ítélt szakértőtől is publikációt, minthogy a szakkönyv- és szakfolyóirat-export fontos valutaforrásként is funkcionált. A *Chemical Abstracts* hasábjain referált szakkikkek 45%-a német nyelvű volt. Néhány nagyvállalat (Krupp stb.) amerikai leányvállalata a külföldi szakirodalom folyamatos beszerzését is biztosította.

Az első világháború után visszaesés következett be: a versailles-i szerződés például megtiltotta a német tudósok nemzetközi tanácskozásokon való részvételét is. A háború előtt a Németországba jutó 6 ezer külföldi tudományos és szakfolyóiratnak

jó, ha harmada volt még elérhető 1921-től valamelyik német könyvtárban. A szűkös eszközök hatékonyabb felhasználása érdekében 1920-ban a német tudományos kutatás támogatására létrehozták a *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* (1929-től: *Deutsche Gemeinschaft zur Erhaltung und Förderung der Forschung*) elnevezésű szervezetet (a mai *Deutsche Forschungsgemeinschaft* elődei). 1929-ben már 14 ezer külföldi folyóiratot járattak a német könyvtárak. 1924-től a szakirodalmi ellátásban fontos műszaki egyetemi és főiskolai könyvtárak állományából könyvtárközi kölcsönzéssel is hozzá lehetett jutni a szükséges kiadványokhoz.

A Nemzetközi Dokumentációs Szövetség (FID) 1938-as londoni konferenciáján egy angol tudós azzal dicsérte a német szervezethez, hogy ő a berlini műszaki főiskola (1879–, ma *Technische Universität Berlin*) dokumentációs szolgáltatása révén bármely számára fontos dokumentumot gyorsabban megkapott, mintha más helyről rendelte volna.

A német referáló folyóiratok minden ágazata legalább évi 3 ezer referátumot közölt, ennek alapján a belföldi felhasználók az eredeti írás másolatát is megrendelhették a birodalmi másolóközponttól, mely a negyvenes években már évi 300 ezer másolatot készített. A dokumentáció kiemelt fontosságára utal, hogy 1941-ben a Német Dokumentációs Társaság (*Deutsche Gesellschaft für Dokumentation*) létrehozásánál a tudományos, a propaganda-, a külügyi és a gazdasági minisztérium mellett közreműködött – anyagi hozzájárulásával – a német haderő főparancsnoksága is.

A külföldi könyv- és folyóiratellátás érdekében állt a náci hatalomnak: Goebbels elérte, hogy 25%-os kedvezményt biztosítsanak a külföldi vásárlóknak (az így befolyó valutára égető szükség lévén).

A háború kezdetén legfelsőbb jóváhagyással indítottak egy igényes illusztrált hetilapot *Das Reich* címen, amelyhez kíméletlenül az angol *Observer* (1791–, példányszáma 1940 körül: 200 ezer) szolgált mintául. Első számát 100 ezer példányban nyomták, de olyan sikert aratott, hogy utánnyomás vált szükségessé. A háború végére a példányszám elérte az 1,4 milliót, olvasóközönségét ennek tízszeresére becsülték.

Konkrét példa 1. Egy könyv – a Knaur Kiadó kislexikona – 1932-ben és „barna” változata 1938-ban¹²

A Knaur Kiadó közel ezeroldalas (1900 hasáb), a legszélesebb olvasórétegnek szánt 1932-es kislexikona valódi közönségsikert hozott. A lexikont a szerkesztő rövid előszava vezeti be, ebben helyet kapott a mintegy húsz fontos szakértő – többnyire professzorok – névsora is. A náci hatalomra kerülésük után a kiadót is megszerezték, sikerét kiaknázták; a lexikon tartalma azonban jelentős mértékben megváltozott, az új kiadásban nincs néven nevezett szerkesztő, sem előszó, sem szakértők.

A lexikon 1932-ben 35 ezer, 1938-ban 37 ezer címszót (1875 hasáb) tartalmazott, miközben a megmaradó címszavak egy részét is az új hatalom „szájíze” szerint módosították.

A versailles-i békeszerződést 1932-ben lakonikus stílusban, tényszerűen „szerződés”-nek (*Der Vertrag von Versailles*) mondja a kötet, 1938-ban ebből már minősítés: „diktátum” lett (*Der Versailler Diktat*). Hitler életéről 1932-ben egy hasáb négy sora pár rövid adattal tájékoztat, 1938-ban már ez a kötet leghosszabb életrajzi címszava, több mint egy hasáb (80 sor), s minden másénál nagyobb fénykép ábrázolja a Führert (körülbelül 4 × 5 cm). Vagyis ő a mindenkori legnagyobb német, hisz *I. Vilmos császár*, *Hindenburg* vagy épp *Goethe* képi illusztrációja egy-egy centiméterrel kisebb (körülbelül 3 × 4 cm).

A *Nietzschéről* szóló cikket érdemben átírták, mivel őt a náci ideológia (vélt elődként) gyakorlatilag kisajátította. *Wagnernél* 1938-ban kiemelésre került antiszemitizmusa s az a megállapítás, hogy „a nagy személyiségek kiemelkedő jelentőségéről hirdetett nézetével hatással van a jelenkorra”. *Heinrich és Thomas Mannról* 1932-ben tényeket közölnek, természetesen megemlítve Thomas Mann 1929-es irodalmi Nobel-díját is (kettejükéről összesen 14 félsor), 1938-ban kettejükre mindössze öt félsor jut, kiemelve, hogy az „új Németország” elleni aknamunkájuk miatt kiutasították őket (és törölték a Nobel-díjról szóló információt).

További elemzés nélkül megállapítható: 1933 után megszűnt a tények tisztelete – amely a lexikonok számára amúgy elemi kötelesség –, hogy minden az aktuális propagandaérték szintjén nyerjen elismerést, elutasítást vagy elhallgatást. Irányelv lett: ami nem használ a hatalomnak, az ne kapjon nyilvánosságot, vagy csak negatív előjellel.

AZ OLVASÁS HELYZETE

Feltételek, hagyományok, változások

Az életviszonyok a húszas években csak szerény mértékben javultak, ám témánk szempontjából fontos kiemelni a kötelező heti munkaidő csökkentését, más szóval a szabadidő növekedését. Egy tipikus munkáscsaládban átlagosan két családtagra jutott egy ágy, s csupán három helyiségre egy kályha. A családok 6-10%-ában volt könyvvállvány vagy könyvszekrény. A fogyasztási statisztikák szerint a családi jövedelmek kevéssel több mint 1%-át költötték könyvre. Ugyanakkor – a művelődési feltételek demokratizálódása jegyében – szinte minden család költött könyvre és/vagy időszaki kiadványra.¹³

Érdekeseek a *Gideon Reuveni* által összegyűjtött statisztikai adatokból adódó következtetések: a húszas évek második felében a könyvre történő költés szinte álta-

lános jellegével szemben a moziba járás vagy a rádióhallgatás csak a népesség felét, illetve negyedét ölelte fel. Ez volt tehát a nyomtatott betű hódító időszaka a német lakosság körében. Eközben olyan széles új olvasórétegek jelentek meg, mint a munkásság, a nők és a gyerekek.

1870 után mintegy 2400 újságot adtak ki a Német Birodalomban, majd 1914-ig számuk 4200-ra növekedett; eközben a folyóiratok száma az 1890-es 3300-ról 1914-ig megduplázódott (6500).

A felsőoktatásban az első világháború kezdetén 80 ezren tanultak, ez a besorozottak magas aránya miatt negyedére (!) csökkent, majd számuk a háború után (1920) elérte a 120, 1932-ben pedig a 128 ezret. Ezután a náciizmus éveiben folyamatosan csökkent, majd a második világháborúban 40–60 ezer között mozgott.

Az első világháború után német földön is meghonosodó népfőiskolai mozgalom számos új olvasót eredményezett az ország minden táján. A mozgalom igyekezett szakítani a népművelés paternalista hagyományaival, az új szellem a közös feladat érdekében történő összefogást hirdette meg.

Egy női képeslap, a *Das Blatt der Hausfrau* (A háziasszony lapja) példányszáma 1934-ben megközelítette a félmillió nagyságrendet, így az egyik legolvasottabb lapnak számított.

A kétarcú weimari korszak egyik megnyilvánulása volt az 1926-os törvény az ifjúság védelméről a „szennyirodalommal” (*Schundliteratur*) szemben. A törvény a Belügyminisztériummal történő egyetértésben létrehozható tartományi „vizsgálóközpontok” (*Prüfstelle*) feladatába utalta a feltételezhetően elutasítandó kiadványok megvizsgálását; a megtámadott negatív értékelések felülvizsgálatát azután egy lipcsei székhelyű „főállomás” (*Oberprüfstelle*) végezte. A negatív értékelésű kiadványokról lista készült. A hatóságok feladata volt annak biztosítása, hogy a gyermekek és fiatalok oktatását és kulturálódását szolgáló intézményekbe ne jussanak el a listára került kiadványok. 18 év alatti személy nem vásárolhatott belőlük. A tartalmi – politikai, vallási vagy világnézeti – szempontból kifogásolható kiadványok nem tartoztak a törvény hatálya alá. A hitlerizmus 1935-ben megszüntette e törvényt, hisz addigra kiépült az összes kiadvány kontrollját szolgáló átfogó rendszer. A totalitárius rendszer még 1943-ban is bocsátott ki tiltólistát.

Kétségtől terjedt az amerikanizálódás: ennek tipikus jele volt a „*Ne olvass többé, inkább láss!*” felhívás („*Nicht mehr lesen! Sehen!*”)¹³ 1928-ban. S jött a hangosfilm, a színes film évtizede.

Az olvasás terjedését jelentős mértékben szolgálták a kölcsönkönyvtárak, amelyek a kiadókhoz – s azok bolthálózatához – kapcsolódva az egész országban működtek.

A terjesztés új csatornáiként megjelentek és népszerűvé váltak a pályaudvari elárusítóhelyek, továbbá a nagy áruházak könyvrészelei is. Előbbiek vásárlói az olcsó kiadású brosrát általában az utazás végén eldobták.

Olvasás a náci hatalom idején

Az olvasás a nemzetiszocializmus uralma idején korántsem fogható fel csupán az ideológia eszközeként: a szórakoztatás egyáltalán nem elhanyagolható módon érvényesült (ekkor is). Különösen a háború éveiben, mikor még a vezérek (Hitler, Goebbels) is támogatták a fronton vagy a hadiiparban tevékeny milliók kikapcsolódását.

Karl May munkássága soha nem látott népszerűségnek örvendett, az *Ezüst-tó kincse* című könyvével az élen. Maga Hitler is – saját bevallása szerint – legnehezebb pillanataiban szívesen nyúlt kedvenc szerzőjének könyveihez vigasztalás végett. Rudolf Hess, a Vezér helyettese 1940-ben, Hitler születésnapján a korabeli fiatalokat is lelkes May-olvasónak minősítette. A németországi May-kiadások példányszáma 1913-ban 1,5 millióra tehető, ez a szám a második világháború végére megközelítette a 10 milliót. A May-jelenség természetesen nem kapcsolható kizárólag a nácihoz: a bánáti nagybecskereki zsidó családból származó, Kertész Imrével azonos esztendőben, 1929-ben született Ivan Ivanji önéletrajzi regényében rögzíti, hogy Auschwitzban és Buchenwaldban a May-olvasmány segítette, hogy a körülötte végbemenő borzalmat mint „regényt” fogja fel.¹⁴

Amíg a németek Amerikával nem keveredtek háborúba, Margaret Mitchell *Elfújta a szél* című bestsellere is széles körben került az olvasók elé. A könyv Amerikában 1936 nyarán jelent meg, s még ebben az évben egymillió példányt eladtak belőle. Mitchell regényének német fordítása 1937-ben készült el, s 1941-ig 300 ezer példányban adták el. A regényből készült híres filmet – az egyetemes filmtörténet anyagilag egyik legsikeresebb alkotását – 1939 végén mutatták be, és bár számos Oscar-díjat nyert, Németországban csak 1953-ban – az NSZK-ban – került a nézők elé. Mitchell 300 ezres kiadásához viszonyításként: a Bertelsmann sikerszerzője, Gustav Schröer (1876–1949) húsz regényéből a legjobban fogyó, könnyen „fogyasztható”, a szülőföld szeretetével foglalkozó idillikus mű, a *Heimat wider Heimat* 1945-ig 620 ezer példányt ért el.

A történelmi regények és szerelmi történetek egyaránt sikeresek voltak. Utóbbira érdekes példa Polly Maria Höfler (1907–1952) *André und Ursula* című könyve (1937), amely az első világháború idején játszódik, s egy francia és egy német fiatal kapcsolatáról, szerelméről szól. A könyvet pacifista – és egyben völkisch – elemek jellemzik, de ez nem zavarta a hitlerista hatalmat, hogy több százezer példányban dobja piacra (a könyv többször megjelent később, a világháború után is, s az összesen kiadott közel 800 ezer példány fele ekkor látott napvilágot).

Különösen népszerűvé váltak ebben a korszakban az ismeretterjesztő művek. Így sikeres szerzőként szerepelt Karl Aloys Schenzinger (1886–1962), akinek *Anilin* című műve (1937) a szerves kémia történetét dolgozza fel. 1939-ben ezt követte a *Metall* (Fém) című, ugyancsak sikeres könyve.

A Führer-elv megjelent a gyermeknevelésben is: Johanna Haarer 1934-ben publikálta gyermeknevelési tanácsadóját (*Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind*), mely a továbbiakban összesen 1,2 millió példányban látott napvilágot. Egy leendő harcost úgy kell nevelni, hogy semmiféle vigasztalást ne kapjon, ha sír, hát sírjon, a fájdalmat pedig tanulja meg tűrni stb. Simogatás helyett az akarat edzése, „majomszeretet” helyett pontosság, minden gramm mérése: ilyen elvek szerint kellett a kicsit nevelni.

Konkrét példa 2. Egy olvasó – Hitler

Az olvasás kérdéskörében tallózva nem kerülhető meg a korszak „legfontosabb” olvasójának, magának Hitlernek ebbéli tevékenysége. A továbbiakban Miskolczy Ambrosus esszéjét¹⁵ idézzük, amely kiváló áttekintést ad Hitler olvasási szokásairól, az általa olvasott-jegyzetelt (vagy éppen nem olvasott) művekről, könyvtáráról stb. Hitler egy asztali beszélgetés során 1942-ben így nyilatkozott szűk körű hallgatóságának: „ha más akadt volna, akkor nem kerültem volna be a politikába, és művész vagy filozófus lettem volna.” Az olvasmányából és rendszertelen olvasási szokásaiból kirajzolódó szürke közepszerűséget tapasztalva, erre aligha mondhatunk többet annál, hogy így a művészet vagy a filozófia hamar kiheverte volna produkcióját, s kevesebb szenvedést okozott volna honfitársainak és az emberiségnek.

A Hitler-jelenség teli van paradoxonokkal. Ha a „kizökkent idő” nem nyújt alkalmat e szellemileg törpe, kisugárzását illetően mégis egyfajta „kommunikációs zseninek” a politikai vákuum betöltésére, akkor senkit nem érdekelne, mit olvasott egy Adolf Hitler nevű német állampolgár.

Hanns Johst (1890–1978), egy tanító fiaként született költő, drámaíró, majd a hitlerizmus éveinek kultúrpolitikusa, a Reichsschrifttumskammer elnöke, a korszak kultikus színművének, a *Schlageter*nek (egy első világháborús katona mártíriumáról, melyet több mint ezer német városban adtak elő) a szerzője ilyen ajánlást írt Hitlernek: „Létedben látjuk a jelet: / nagy életed örök útja / hűségünkön nyugszik!”

Micsoda szolipszizmus! „Nagy életed örök útja”? És mi észlelhető ebből az A. H. nevű olvasó teljesítményét tanulmányozva?

Miskolczy szerint Hitler egyik következetes híve, a Hitlerjugendet irányító Baldur von Schirach arról áradozott, milyen örömet jelent a Führernek a hatezer kötetes könyvtárban olvasni. Ezt ma nem lehet ellenőrizni, hisz csupán berchtesgadeni könyvtárának töredéke maradt fenn egy sóbányában elrejtve, miközben elpusztult a berlini kancelláriaépület. Miskolczy idézi Goebbelst (aki szerint „megint csak lódított egy kicsit”): hogy Hitler, „a dilettantizmus esküdt ellensége” szerint „kifizetődőbb a jót és a nagyot tízszer elolvasni [...], mint tízszer valami átlagos vagy átlagon aluli művet.” Erre Miskolczy fanyar humorával hozzáfűzi: „Hitler valójában amolyan kul-

turális mindenevő volt, szigorú és egyoldalú étrenddel.” Titkárnojának Hitler arról panaszkodott, hogy „nincs ideje szépirodalomra, és csak tudományos műveket olvas”.

A *Mein Kampf* szerzője fő művében így nyilatkozott az olvasásról: „Természetesen mást értek »olvasás« alatt, mint a mi »intelligenciánk« nagy átlaga. Ismerek embereket, akik végtelenül sokat olvasnak, könyvről könyvre és betűről betűre haladnak, és mégsem tudnám őket »olvasottnak« minősíteni. [...] Az olvasás nem öncél, hanem célnak alárendelt eszköz. Elsősorban [...] eszközt és építőanyagot jelent, amelyre az egyes embernek élethivatásához szüksége van.”

Hitler szemléletét kétségkívül befolyásolták korábbi filozófusok, mint Schopenhauer, Nietzsche, továbbá a fajelmélet olyan képviselői, mint az angol Chamberlain, a századforduló bécsi polgármestere, Karl Lueger (1844–1910, 1897-től haláláig polgármester) vagy Richard Wagner zeneszerző (1850-ben publikálta álnéven *Das Judenthum in der Musik* című pamfletjét, majd bővített változatát 1869-ben közzétéve, már feltüntette saját nevét).

A Führer, bár hivatkozott költőkre, nem sokra becsülte a költészetet. A „német nép a gondolkodók népe”, idézi „hősetől” Miskolczy.

A NÉMET KÖZKÖNYVTÁRAK SZÁZ ÉVE A NÁCI KORSZAK VÉGÉIG

A XIX. századi örökség jellemzése: gyakorlat, elmélet, folyóiratok

Luther nevezetes, a városvezetőkhez intézett felhívása máig fontos (protestáns olvasási szokások!), melyben iskolák és könyvtárak alapítására szólított fel. Az iskolákhoz kapcsolódóan „szorgalmat és költséget nem kímélve” könyvtárakat, könyvesházakat teremtsenek, főként a nagyobb városokban!¹⁶ A mai napig több nagyváros könyvtárának alapítása e felhíváshoz kötődik.

A modern német közkönyvtárügy a napóleoni háborúk után – mely az összetartozás érzését, a nemzeti gondolatot magasra emelte – több fellendülő szakaszt élt meg.

Karl Benjamin Preusker (1786–1871) a szászországi Grossenhainban 1828-ban hozta létre az első közkönyvtárt (*Vaterländische Bürger-Bibliothek*). E „polgárkönyvtár” elvben mindenki számára hasznot kínált.

Ezt követően Friedrich von Raumer (1781–1873) amerikai utazásának (1841) hatására társadalmi összefogás indult a korszerű könyvtárak feltételeinek megteremtésére. Egy elismert, állami támogatást is élvező, ismeretterjesztő előadások szervezését vállaló egyesület (*Verein für wissenschaftliche Vorträge*) gyűjtése nyomán – Berlin város hozzájárulását is megszerezve – közkönyvtár létesült 1846-ban Berlinben. Fontosabb volt azonban néhány egyesület szerepvállalása. Például a *Borromei Szent Károly* olasz bíboros érsekről elnevezett német katolikus kulturális egyesület, a *Bor-*

romäus-Verein (BV) ötven év alatt (1845–1895) 3,4 millió márka értékben vásárolt könyvet a többnyire plébániákra vagy iskolákban elhelyezett, mindenki számára hozzáférhető (általában igen kicsi méretű) könyvtárjai számára.

Másik példa az 1871-ben alapított liberális, a népművelés terjesztésére létrehozott egyesület, a *Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung* (GVV, alapítás: 1871), amely tekintélyes hálózatot működtetett. Ezek is hagyományosan kis méretű „nép-könyvtárak” voltak, maximum pár száz kötetet kínáltak olvasóiknak.

A BV saját hálózatának szánt lapot is kiadott *Borromäus-Blätter* (1906-tól: *Die Bücherwelt*) címen 1903 és 1933 között. Az új típusú, az angolszász *public library* mintájára működő olvasócsarnokok hatását ellensúlyozandó, a BV könyvtárjai is megnyitották ajtajukat a nem katolikus olvasók előtt is. Természetesen fő közönségnek változatlanul a hívők számítottak. A BV hálózata az első világháború végére érte el szervezeti csúcspontját 4 ezer helyi szervezettel s közel 400 ezer taggal. A lap is kivette részét a szennyirodalom elleni hadjáratból, arra hivatkozva, hogy mintegy 8 ezer utcai árus, kolportőr terjeszti milliószám a filléres árú alantás irodalmat, melyből – adataik szerint – legalább 20 millió német vásárolt éves szinten 50 millió márkáért (egy füzet ára tipikusan 10 pfennig, tehát ez évi 500 millió füzetet adhat ki).

A Német Könyvtáros Egyesület (*Verein Deutscher Bibliothekare*) százéves fennállására kiadott kötet az 1870 utáni időszakra vonatkozóan vélelmezte a reformokat.

A XIX. században fokozatosan kialakult a könyvtári szakfolyóiratok mai formája. Elsőként a *Serapeum* című lap látott napvilágot (*Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur*. Hrg. von Robert Naumann. Leipzig: Weigel, 1840–1870). A lapban rövidebb cikkek, recenziók, hirdetések és könyvtári hírek kaptak helyet. Első évfolyamában: 88 írás, összesen 385 oldalon. Későbbi melléklapja az *Intelligenz-Blatt zum Serapeum*, a kettő terjedelme 1870-ben: 384 + 192 oldal. A *Serapeum*ot hamarosan követte az *Anzeiger für Literatur der Bibliothekswissenschaft* (Dresden–Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1841–1886, többször változó címmel). Ez a lap a kurrens bel- és külföldi könyvtári szakirodalom részben annotált bibliográfiája, mely az indulás után két évvel már aktuális híreket is közölt, szerkesztője Julius Petzholdt (1812–1891) könyvtáros, bibliográfus. 1844-ben ő jelentette meg az első német könyvtári címjegyzéket, majd *Katechismus der Bibliothekenlehre* című szakmai kompendiumát (Lipcse, 1856, majd újabb kiadásokban is).

A szakma máig élő központi lapja a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (1884–), címe többször változott. Szerkesztője Karl Dziatzko (1842–1903), 1871 áprilisától freiburgi, majd 1872-től breslaui (ma Wrocław) egyetemi könyvtárigazgató, 1886-tól pedig a „könyvtári segédtudományok” tanszékének vezetője Göttingában; egyben Friedrich Althoffnak (1839–1908), a neves porosz kultúrpolitikusnak (a német tudomány „diktátorának”), a német felsőoktatás megújítójának tanácsadója a tudományos könyvtárügy megreformálása érdekében.

Újabb szemléletű összefoglalás *Arnim Graeseltől* (1849–1917) a *Grundzüge der Bibliothekslehre* (Lipcse, 1890), majd szintén tőle átdolgozás eredményeként új címen *Handbuch der Bibliotheken* (1902). Mindkettő a korábbi „könyvtudományi” tematika nélkül kizárólag a könyvtárakra vonatkozó ismereteket szintetizálja. Graesel művének nemzetközi recepciója elég széles körű, például hamarosan napvilágot látott francia és olasz nyelvű fordítása is, jelezve a német tudományosság irányadó jellegét.

A XX. század fordulóján tett megújítási kísérletek

Az osztrák geológiai professzor, *Eduard Reyer* (1849–1914) 1886-ban, amerikai útját követően közölt érdemi ismertetést az ottani könyvtárakról. Az 1893-as chicagói világkiállításon részt vevő és az Egyesült Államok számos vidékén több tucat könyvtárat (ugyanis 1875-ben az Egyesült Államokban már 2500 public library működött) felkereső *Constantin Nörrenberg* (1862–1937) kiel egyetemi könyvtáros beszámolóit erőteljes mozgalmat váltottak ki. Nörrenberg a GVV 1895-ös hamburgi konferenciáján számolt be élményeiről, majd terjedelmes összefoglalót készített a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* című szaklap számára.

A korábbi „népkönyvtár” elnevezést tudatosan elutasítva, ekkortól általában „könyvcarnoknak” (*Bücherhalle*), másutt „egységes könyvtárnak” (*Einheitsbibliothek*) nevezték az általuk javasolt modern angolszász intézményt. Ez a kölcsönzés mellett jól felszerelt olvasótermet, széles gyűjtőkört, hosszú nyitvatartási időt feltételezett. Különösen a *Comenius-Gesellschaft* (alapítás: 1891) tett sokat az új szemléletű intézmények megvalósítása terén. Már 1893-tól megkezdődik az új típusú könyvtárak létrehozása, például 1893: Freiburg, 1894: Frankfurt am Main (Rothschild-támogatással) stb.

Az egyik legsikeresebb könyvtáralapítás az esseni Krupp Művekhez kapcsolódott. Az 1899-ben létrehozott *Kruppsche Bücherhalle* (KB) fontosabb adatait *Eduard Reyer* publikálta 1903-as könyvében.¹⁷ A 70 ezer embert foglalkoztató gyáróriás ekkor már évtizedek óta munkáslakás-építéssel és számos más jóléti intézkedéssel vonzotta az igényesebb munkaerőt. A kezdeti 10 ezres állomány pár év alatt meghaladta a 30 ezret, a kölcsönzők száma 3 ezerről közel 10 ezerre nőtt, míg a kölcsönzött kötetek száma a kezdeti (csaknem) 100 ezerről 300 ezer fölé emelkedett.

Ugyancsak 1899-től a *Robert Bosse* (1832–1901) által vezetett porosz kultuszminisztérium évente támogatást nyújtott a közművelődési egyesületeknek népkönyvtár működtetése céljából is.

A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek szintén létesítettek népkönyvtárakat. A XX. század elején már voltak többezres állományú szolgáltatóhelyek. A folyamatos fejlődés nagyságrendjét érzékeltetheti, hogy a nemzetiszocialista hatalomát-

vételkor kisajátították a mintegy 2500 munkáskönyvtár épületeit és ezek összesen egymillió állományát is.

1899 áprilisában tette közzé a *Comenius-Gesellschaft* a felhívását: *Teremtsetek könyvtárcsarnokokat! (Schafft Bücherhallen!)*

Látható, hogy a társadalom (mai szóval: a civil szerveződések), az egyház, az állampolitika, a gyártás is fontosnak tartotta – az angolokkal való verseny jegyében is – a közkönyvtár újabb, modernebbnek tekintett változatának elterjesztését. Az angolszász mintához képest egyedül a városi (települési) önkormányzatok szerepvállalása tűnhetett eleinte kifejezetten halványnak, bár nem teljesen hiányzóknak. Kiemelkedő kivételnek tekinthető Charlottenburg (ma Berlin egyik kerülete) városi közkönyvtára, mely 1898-ban létesült, főként alapítványi hozzájárulásokból, de maga a városvezetés is támogatta: így lett a neve *Städtische Volksbibliothek und Lesehalle der Stadt Charlottenburg*. A már kezdetben 20 ezer fölötti állománnyal rendelkező intézmény a hét minden napján kinyitott délelőtt, s a munkába járók érdekében hétfőtől szombatig délután-este is (17–21 óráig), így összesen heti 52 órás nyitvatartással büszkélkedhetett. Ez mai szemmel is kiemelkedőnek minősíthető. Számos más város követte példáját: Neukölln, Erlangen, Danzig, Lipcse, Mannheim stb.

Érdemes néhány adatot felvillantani az esseni városi könyvtár létrejöttéről és fejlődéséről. A Krupp Művek könyvtára mellett hamarosan a város is saját, mindeki számára hozzáférhető könyvtárat tervezett. 1902 tavaszán nyitott ki, egyetlen könyvtárosnő működtette, s 5 ezer kötetet kínált az olvasóknak. 1904-ben egy nagylelkű adományozással tágasabb épületet nyert, és itt már olvasóterem is létesült. A tízes évektől hálózattá fejlesztették, egyre több fiókkönyvtárat teremtvé. 1916-ban 72, 1920-ban 103, majd 1930-ban már 200 ezres állomány állt rendelkezésre. A kölcsönzés növekedése: 1905-ben 61 ezer, 1919-ben már 340 ezer kölcsönzést regisztráltak. *Walter Hofmann* (lásd alább) élesen kikelt a „narkózt okozó szórakoztatóipari készítmények”¹⁸ terjesztése ellen, amely szerinte a népet elaltatja.

Az új mozgalom eleinte a városok világában tört utat, majd felmerült a falvak és kistelepülések könyvtári ellátásának megszervezése is. Két változat terjedt el, mindkettőnél egy központi ellátóhellyel (ezt nevezték nálunk az 1940-es évek második felében körzeti könyvtárnak): a helyi közönség csak vándorkönyvtárként látja a kínálatot, vagy pedig elérhető egy kisebb helyi bázisállomány, s ezt gazdagítja a központból érkező anyag.

Növekvő szerepet játszottak a tanácsadó-módszertani központok (*Beratungsstelle*): az első világháború utáni időszakban (1933-ig) 22 ilyen központ jött létre. Ezek az állománygyarapítástól a szolgáltatásokon át a könyvtárosok kiválasztásáig igyekeztek segíteni az új helyek, főként a kisebb települések könyvtárainak működését. Erősen figyelték a skandináv mintákat, például a stettini központ tevékenysége ilyen vonatkozásban közvetítőként is értelmezhető.

A könyvtáracsarnok-gondolat angolszász mintára pártatlan (ideológiamentes) kívánt lenni, ez a gyarapítást is lényegileg befolyásolta. Ez természetesen nem mindenkit elégitett ki, főként a déli és délnyugati vidéken jelentős tömegeket elérő katolikus egyházat. Az 1898-ban Krefeldben tartott országos katolikus gyűlés (*Generalversammlung der Katholiken Deutschlands*) felszólított katolikus eszmeiségű könyvtárak létesítésére minden településen, s hangsúlyozta, hogy amely városban angolszász típusú – pártatlan eszmeiségű – könyvtáracsarnok létesült már, ott feltétlenül szükséges katolikus ellenpár is.

A német közkönyvtári mozgalom a XX. század elején így a fenntartót tekintve minden változatot életre hívott: a civil szerveződések (esetleg állami hozzájárulást élvezve), a városok, az egyházak és a szakszervezetek egyaránt jelentős hatással voltak a fejlődésre.

Nem véletlen épp ezért, hogy a sok erő, sok szándék működése közben a császárkor közkönyvtári fejlődésének fontos eleme lett az elvi vita is, amely végül egészen 1932-ig tartott. A KB vezetője, *Paul Ladewig* (1858–1940) 1912-ben publikálta összefoglaló művét *Politik der Bücherei* címmel (Lipcse: Wiegandt Verlagsbuchhandlung), mely később újabb kiadásban is napvilágot látott; emellett Ladewig szakértőként közreműködött több száz új könyvtár alapításánál is. Ugyanebben az évben fordult Nörrenberg a német városok I. kongresszusához, felszólítva őket, hogy mindenütt legyenek egységes (az egész lakosságot, nem csupán az „alsó” néprétegeket célzó) könyvtárak, s mielőbb gondoskodjanak a kisebb települések ellátásáról is.

Ladewig művének liberális angolszász szemléletét, mely a szórakozást is jogos funkciónak ismerte el, *Walter Hofmann* (1879–1952) élesen kritizálta: ebből lett a két évtizedig tartó irányvita (*Richtungsstreit*). Ladewiget támogatta az úgynevezett stettini iskola *Erwin Ackerknecht* (1880–1960) az élén. Nörrenberg az utóbbiakkal szimpatizált, ám egyidejűleg tekintélyével megpróbált közvetíteni a felek közt.

A fő vitakérdések (a két fő vitapartner nevének kezdőbetűivel jelezve: WH kontra EA), bizonyos elkerülhetetlen leegyszerűsítéssel:

- a könyvtárak funkciói: csupán az oktatás-művelődés (WH) – emellett a kikapcsolódás és szórakoztatás is (EA),
- az olvasóközönség nagysága: inkább kisebb legyen, ám jól irányítható (WH) – minél szélesebb körből minél többen (EA),
- az olvasó szerepe, jogai: a könyvtáros irányítja az olvasást, azaz kizárólag ő dönti el, milyen olvasmányt szán az olvasónak (WH) – az olvasót meg kell tanítani a könyvtárhasználatra, ezentúl ő dönt önállóan (EA),
- olvasóterem: ez nem szükséges (WH) – nélkülözhetetlen (EA).

Walter Hofmann-nál a bizonyos értékkritérium szerint szervezett olvastatás dominált, míg a vitapartnerek ragaszkodtak a szabad olvasáshoz. Ezt az éles nyelvű *Hofmann* amerikai típusú „tömegüzemnek” (*Massenbetrieb*) minősítette.

Röviden összefoglalva: szolgáltató könyvtár kontra pedagógiai célokat kitűző könyvtár; az egyént középpontba állító könyvtár kontra a közösség primátusát hangsúlyozó könyvtár. Lipcse kontra Stettin (ma Szczecin, Lengyelország).

Fontos hazai elemzésként hívjuk fel a figyelmet *Katsányi Sándor* tanulmányára, mely címe szerint ugyan *Szabó Ervin* és *Gulyás Pál* vitáját összegzi, de közben fontos értelmezési adalék *Szabó* és *Walter Hofmann* kapcsolatához.¹⁹

KÖNYVTÁRI KÖZPONTOK ÉS KÉPZŐHELYEK, FOLYÓIRATOK, EGYESÜLETEK

Az 1910-es években jönnek létre az első közkönyvtári központok és képzőhelyek. 1913-ban *Hofmann* – szakértők bevonásával történő kellő elvi előkészítés után – létrehozta a lipcsei *Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen* elnevezésű intézményt, s ennek részeként 1915-ben az első közkönyvtári képzőhelyet (*Fachschule für Bibliothekstechnik und -verwaltung*; későbbi neve: *Deutsche Volksbüchereischule*).

A húszas években e lipcsei intézmény egyre több országos funkciót igyekezett ellátni, erre utalhat a szervezeti felépítés is: képzés és továbbképzés; szakirodalmi osztály (*Hefte für Büchereiwesen* című szakfolyóirat stb.); felvilágosítás, tanácsadás (hazai szóhasználat: módszertani osztály); technikai szolgáltatások; központi könyvkötészet; olvasáskutatás; központi könyvtárellátó (*Einkaufshaus*) stb.

A könyvtárosképzés XX. századi indulásában a porosz kultuszminisztérium 1909-es, majd 1916-os rendelkezése fontos helyet töltött be. Az 1909-es jogszabály a tudományos könyvtárak és a népkönyvtárak munkatársainak képzését rendezte.

Közvetlenül a lipcsei képzőhely létrejötte után az 1915-ben Berlinben alapított közkönyvtári központ (*Zentrale für Volksbüchereien*) indított közkönyvtári tanfolyamot. A Rajna-vidéken Essenben és Kölnben eleinte könyvtáron belüli képzést szerveztek a tízes évek második felében, majd 1928-ban Kölnben jött létre a *Westdeutsche Volksbüchereischule* (avatás: 1928 májusában), melynek első évfolyamán – a lipcseiek tanterve alapján – tizenhárom nő és egy férfi kezdte meg tanulmányait (ez tipikus nemi megoszlás volt akkoriban a közkönyvtári alkalmazottak körében).

A berlini iskola jogszabályi alapját egy 1930-as rendelkezés teremtette meg. Az iskola a tudományos és a közkönyvtári képzést is támogatta. A jogszabály előírta, hogy egy-egy év gyakorlati képzés szükséges a választott intézménytípust képviselő könyvtárban, ezt követte a másik típusban újabb féléves gyakorlat. Az 1884-ben indított *Zentralblatt* (ekkor még *Centralblatt* formában íródott a cím kezdőszava) *für Bibliothekswesen* melléklapjaként 1900-tól *Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen* (1900–1920) címen közkönyvtári orgánum jelent meg, évi mintegy 200–250 oldalon. A cím érdekes kompromisszum: az új gondolat terjesztői nem akarták a

„népkonyhai” áthallású „Volksbibliothek” megnevezést továbbvinni, a tudományos könyvtári világ nem követte azonnal törekvéseiket, de nem is gátolta minden erővel. A lapban érdemi szakkikkek és sok-sok hír segítette az érdeklődők szakmai fejlődését: jelentősége különösen az első 15 évben felbecsülhetetlen, amikor még nem volt sem szakmai egyesület, sem szakképzés. Különben maga a „főlap” is hozott időnként idevágó közleményeket. A *Blätter* első szerkesztője a göttingai könyvtáros, *Arnim Graesel* (1849–1917) volt, majd 1904-ben átadta a helyét *Erich Liesegang* wiesbadeni könyvtárigazgatónak (1860–1931). Ez az első közkönyvtári lap fontos szerepet szánt a friss irodalmi termés megismertetésének, ezért terjedelmének tetejéig részét képezték a recenziók, könyvkritikák.²⁰

Bécsben jött létre a német nyelvű könyvtárosok (pontosabban intézmények) szervezete, az *Österreichischer Verein für Bibliothekswesen* (1896–1919-ig állt fenn). A szervezet 1897-től saját lapot bocsátott ki *Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen* címen. (1920-tól az osztrák könyvtárosok is a német egyesületbe léptek be.)

Többéves előkészület után Marburgban hozták létre a német könyvtáros-egyesületet 1900-ban, ez volt a *Verein Deutscher Bibliothekare*. A kezdeti 58-ról a tagok száma hamarosan 210-re emelkedett, majd az első világháború elejére elérte a 600-at. 1902-től kiadták a *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken* című évkönyvet, amely számos statisztikai összeállítást közölt, szinte kizárólag a tudományos könyvtárakról.

1906-ban szervezte meg Constantin Nörrenberg az első regionális, konkrétan Rajna-vidéki könyvtári egyesületet (*Verband Rheinischer Bibliotheken*).

A népkönyvtárosok első német szervezete a világháború után, 1922-ben született, elnevezése: *Verband Deutscher Volksbibliothekare* 320 alapító taggal. Elnöke *Gottfried Fritz* (1873–1934) berlini könyvtárigazgató lett, majd utóda 1928-tól *Wilhelm Schuster* (1888–1971), aki különösen a következő korszakban vált jelentős tényezővé. A népkönyvtári egyesület is kiadott évkönyvet, ez a *Jahrbuch der deutschen Volksbüchereien* (1926–) címet viselte.

Walter Hofmann irányzatának folyóirata *Hefte für Büchereiwesen* (1915–1933) címen látott napvilágot, ennek lett vitapartnere a stettini irányzat képviselőjeként a *Bücherei und Bildungspflege* című lap (1920–1933).

A húszas évek végétől a német szakemberek bekapcsolódtak a nemzetközi munkálatokba is (IFLA-alapítás 1927-ben, majd első kongresszus 1928-ban Rómában; szabványosítás, ETO stb.).

Fritz Milkau (1859–1934; 1928-tól a berlini egyetem könyvtártudományi intézetének igazgatója) összeállításában 1931-től jelentek meg a *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* monumentális kötetei (az utolsó 1940-ben látott napvilágot, ez több mint ezeroldalas egyetemes könyvtártörténetet tartalmaz).

Összefoglalóan elmondható, hogy a weimari korszak végére kialakultak a német közkönyvtárügy alapjai (városi könyvtárak főállású személyzettel és olvasótermekkel, terjedő gyermek- és ifjúsági ellátás olvasótermekkel is, falusi ellátó hálózatok, felekezeti és szakszervezeti könyvtárak, képzés, szakirodalom, szakmai egyesület stb., helyi önkormányzati szerepvállalással). Társadalmi hatóköre azonban még mindig igen szűk volt, jó esetben az ellátandó lakosság néhány százalékát lehetett könyvtárhasználónak tekinteni. Még a tehetősebb városok könyvtáraiban is szerény állományt kínáltak (például Majna-Frankfurt: 550 ezer lakos – 70 ezres állomány, Breslau: 557 ezer lakos – 110 ezer kötet, Königsberg: 294 ezer lakos – 24 ezer kötet). Ez azt jelenti, hogy 10-12 lakosra jutott egy kötet. Angolszász mércével minősítve ez több évtizedes lemaradást jelent.²¹

A főbb gátló tényezők: nem alakult ki rendszere sem a központi (országos, tartományi), sem a széles körű helyi közösségi finanszírozásnak, nem volt „német Andrew Carnegie, aki országos méretben gondoskodott volna erőteljes támogatásról, a sajtó nem karolta fel az ügyet, kevés város versengett e téren”.²²

Tájékoztatásul néhány közkönyvtári adat a weimari köztársaság utolsó idejéből a mindössze 46 milliós népességre országosan:

- az összes állomány 10,5 millió kötet (azaz 100 lakosra jutott 23 kötet, egyszerűbben: 5 lakosra jutott 1 könyv);
- 1,35 millió beiratkozott lakos (3%);
- 21,7 millió kötetet kölcsönöztek (egy olvasó átlagosan 16 kötetet);
- a kiadások összesen 8,56 millió márkát tettek ki, ebből a nagyobb települések (5 ezer feletti lélekszám) 8,2 milliót, a kisebb települések együtt mindössze 0,35 milliót;
- az 5 ezer lakosnál nagyobb lélekszámú településeken 32 millió ember élt, körükben 824 közkönyvtár látott el 863 ezer beiratkozott olvasót (2,7%-os olvasói arány), a 7,65 milliós állományból 18,5 milliót kölcsönözve (olvasónként több mint 21 kötet);
- az 5 ezer lakosnál kisebb települések lakosságából (14 millió) 487 ezer volt olvasó (a lakosság 3,4%-a), ők kölcsönöztek 3,2 millió kötetet (fejenként átlagosan 6,5 kötetet).

A német nagyvárosokból emeljünk ki kettőt:

Berlin: 4,24 millió lakos, 840 ezres állomány, 132 ezer beiratkozott olvasó (ez csupán 3,1%-os arány), 2,9 millió kölcsönzés, 1,7 millió márká ráfordítás;

Hamburg: 1,1 millió lakos, 159 ezres állomány, 36,6 ezer beiratkozott olvasó (3,25%), 0,8 millió kölcsönzés, 0,24 millió márká ráfordítás.

A 100 ezres határt 49 város lakosságszáma haladta meg, közülük csak 4 esetben érte el a beiratkozott olvasók aránya a 4%-ot.

A német tudományos könyvtárak viszont az első világháborúig megőrizték a XIX. században elért vezető helyüket. A császárkor fontos eredményeiből feltétlenül megemlítendő a központi katalógus (*Preussischer*, majd *Deutscher Gesamtkatalog*), az ennek alapján nélkülözhetetlen lelőhely-információkat szolgáltató *Auskunfts-büro*, s harmadikként a könyvtárközi kölcsönzés kiterjedt rendszere.

JEGYZETEK ÉS IRODALMI HIVATKOZÁSOK

- Goebbels beszédét idézi: EVANS, Richard J.: *A Harmadik Birodalom hatalmon*. Ford. Szántó Judit, Sóskuthy György. Budapest: Park, 2013. 127. p.
- A Horst Wessel-dal a párt indulója (1929), szövegéből idéz REZESSY Zoltán: *A Harmadik Birodalom politikai és társadalmi rajza*. Budapest: Fővárosi Kiadó, 1938. 36. p.
- Heinz Dähnhardt mondata itt olvasható: *Die Bücherei*, 1937. 1. no. 2. p. – Heinz Dähnhardt (1897–1968) 1934-től a Tudományos és Nevelésügyi Minisztérium könyvtári ügyekben illetékes munkatársa volt. A húszas években doktorált, majd a konzervatív ifjúsági mozgalom egyik vezéregyénisége és publicistája volt. Jellemző egy 1932-es cikkének a címe (A demokrácia likvidálása): *Die Liquidation der Demokratie*. = *Der Fahrende Gesell*, 1932. April, 42–45. p.
- HEUSS, Theodor: *Hitlers Weg*. Stuttgart; Berlin; Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1932. 152. p. – Heuss mondatát („Die Geburtsstätte der nationalsozialistischen Bewegung ist nicht München, sondern Versailles”) idézi a *Spiegel* című hetilap 1959. május 20-i száma. Bundespräsident. Vater ist Schuld [online]. = *Der Spiegel*, 1959. 21. no. Hamburg: Der Spiegel GmbH & Co. KG., [s. a.]. <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-42625405.html> [2021. 05. 23.]
- HITLER, Adolf: *Mein Programm: Der Aufmarsch der Fronten: Volksdeutschland gegen Parteideutschland*, 1932. április 5-én a *Völkischer Beobachter* címlapján.
- TOMKA Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere. = *Századok*, 1993. 2. sz. 312–331. p. http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/torteneti/legujabbkori_egyetemmes/tomka/Tomka_t004.pdf [2021. 05. 25.]
- BABITS Mihály: Könyvpropaganda és könyvégetés. = *Nyugat*, 1933. 10/11. sz. 563–564. p. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00558/17421.htm> [2021. 05. 25.]. Kuriózum: Nemes Nagy Ágnes 1986-ban színdarabot írt Bálint András színházigazgató felkérésére Babitsról. A darab az ötvenéves Babitsot épp 1933 májusában ábrázolja a *Nyugat* szerkesztőségében. Lásd KELEVÉZ Ágnes: Nemes Nagy Ágnes publikálatlan színdarabja Babitsról: Egy értelmezési kísérlet jelentősége. = *Irodalomismeret*, 2017. 2. sz. 5–31. p.
- A Roosevelt-idézet hozzáférhető: Imperial War Museums honlapja. Posters aloldal [online]. [S. l.]: Imperial War Museums, cop. 2021. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/3610> [2021. 05. 25.]
- Heinrich Heine: „Dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen.”

- Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. Die Weimarer Republik 1918–1933*. T. 1–2. Hrsg. Ernst Fischer, Stefan Füssel. München; Berlin–Boston, Saur, V. De Gruyter, 2007–2012. hivatkozás: Teil 1. 342. p.
- Max Amman (1891–1957, 1921-től párttag, 1922-től a Franz Eher Verlag vezetője, a *Völkischer Beobachter* című pártlap szerkesztője, az 1933-as hatalomátvétel után a sajtókamara vezetője) írását idézi: WERMUTH, Helga. Max Amman (1891–1957). = *Deutsche Presseverleger des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Hrsg. Heinz-Dietrich von Fischer. München: Verlag Dokumentation, 1975. 356. p.
- Knaurs Konversationslexikon A–Z*. Hrsg. Richard von Friedenthal. Berlin: V. Th. Knaur Nachf., 1932. 1875 p. – *Knaurs Lexikon A–Z*. Berlin: V. Th. Knaur Nachf., 1938. 2000 p. – R. Friedenthal (1896–1979) költő, publicista, esszéíró, 1930–1933-ig a Knaur kiadó vezetője, innen zsidó származása miatt eltávolították. 1938-ban emigrált Nagy-Britanniába, életrajzi regények (J. Hus, Leonardo da Vinci, H. Cortés, Luther, Diderot, Goethe stb.) szerzőjeként ismert.
- NOELL, Matthias: „Nicht mehr lesen! Sehen!”: Le livre d’architecture de langue allemande dans les années vingt. = *Le livre d’architecture: (XVe–XXe siècle); Édition, représentations et bibliothèques*. Journées internationales d’étude des 8 et 9 novembre 2001 org. au Collège de France. Hrsg. Jean-Michel Leniaud, Béatrice Bouvier. Paris, 2002. 143–156. p. (Études et rencontres de l’École des chartes, 11.)
- PFOSE, Alfred: Für eine Mentalitätsgeschichte des Lesens. = *Literaturgeschichte Österreich: Prolegomena und Fallstudien*. Hrsg. von Wendelyn Schmidt-Dengler, Johann Sonnleitner, Klaus Zeyringer. Berlin: E. Schmidt V., 1995. 127–140. p. (Ivan Ivanji emlé tése a 139. oldalon)
- MISKOLCZY Ambrus: „A Führer olvas”: Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest: Napvilág K., 2000. 180 p. (Politikatörténeti füzetek, 15.). Az idézetek a 24–25., 28. és 80. oldalon találhatók. – 2008-ban egy neves amerikai újságíró is alapos elemzést készített Hitler 16 ezer kötetes magánkönyvtáráról, amely 2010-ben újra kiadásra került papírkötésben és e-book formájában is. RYBACK, Timothy W.: *Hitler’s private library*. London: Vintage, 2010. 320 p. – H. Johst felfogására jellemző, hogy Klaus Mann emigráns (amszterdami) működése kapcsán egy Himmlerhez intézett 1935-ben íródott levelében felveti, nem kellene-e a „delikvens” apját, Thomas Mannt letartóztatni. WALLMANN, Dürer P.: *Ein Nazi-Karrierist*. (Recenzió Rolf Düstenber Hanns Johst című könyvéről. <http://am-erker.de/rez4839.php> [2021. 05. 26.]
- Luther felhívása: „Am letzten ist auch das wohl zu bedenken allen denjenigen, so Lieb und Lust haben, daß solche Schulen und Sprachen in deutschen Landen aufgerichtet und erhalten werden, daß man Fleiß und Koste nicht spare, gute Librarien oder Bücherhäuser, sonderlich in den großen Städten, die solichs wohl vermögen, zu verschaffen.” (An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen. Wittenberg, 1524.). <https://www.checkluther.com/wp-content/uploads/1524-An-die-Ratsherren-aller-St%C3%A4dtedeutschen-Landes-dass-sie-christliche-Schulen-aufrichtenund-halten-sollen.pdf> [2021. 05. 23.]
- REYER, Eduard: *Die Kruppische Bücherhalle in Essen-Ruhr*. Sonderdruck von. E. R. Fortschritte der volkstömlichen Bibliotheken. Leipzig: Engelmann, 1903. 11. p.

18. HOFMANN, Walter: *Die Lektüre der Frau. Ein Beitrag zur Leserkunde und Leserführung*. Leipzig: V. Quelle u. Meyer, 1931. XV, 210 p. (Leipziger Beiträge zur Grundlegung der praktischer Literaturpflege, B. 1.)
19. KATSÁNYI Sándor: Párhuzamos életrajzok: Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű könyvtár gondolatának kibontakozása. = *Könyvtári Figyelő*, 1995. 2. sz. 199–209. p. http://epa.oszk.hu/00100/00143/00014/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_1995_2_199-208.pdf [2021. 05. 23.]
20. *Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen: Beiblatt zum Centralblatt für Bibliothekswesen*. Herausgegeben unter ständiger Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen von dr. A. Graesel, Oberbibliothekar an der Universitäts-Bibliothek zu Göttingen. Erster Jahrgang, 1900. Lipcse, HARRASSOWITZ Ottó kiadása. A Magyar Könyvszemle is beszámolt a megjelenésről: lásd 1900. 4. sz. 418–419. p. http://real-j.mtak.hu/2631/1/MagyarKonyvszemle_1900.pdf [2021. 05. 23.]
21. *Die Öffentliche Bücherei der Weimarer Zeit. Quellen und Texte*. Hrsg. von Wolfgang Thauer. Wiesbaden: Harrassowitz, 1984. 177 p.
22. SONNEVEND Péter: Az angol-szász közkönyvtár létrejötte: Az 1850-es törvény születése és végrehajtása. = *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2003. 11. sz., 37–54. p. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00047/pdf/03historia.pdf> [2021. 05. 26.]

FELHASZNÁLT IRODALOM (JEGYZETEK)

- ADAM, Christian: *Lesen unter Hitler: Autoren, Bestseller, Leser im Dritten Reich*. Berlin: Galiani-V., 2010. 384 p.
- ALY, Götz: *Hitler néppálama: Rablás, faji háború, nemzetiszocializmus*. Ford. Teller Katalin. Budapest: Atlantisz, 2012. 600 p.
- Angriff auf die Avantgarde. Kunst und Kunstpolitik im Nationalsozialismus*. Hrsg. von Uwe Fleckner. Berlin: Akademie V., 2006. 390 p.
- ASSELMANN, Andrea: Volksbüchereiarbeit im Spiegel der Zeitschrift „Borromäus-Blätter: Die Bücherwelt” (1903–1933). = *Bibliothek, Forschung und Praxis*, 1995 1. no. 322–361. p. <https://docplayer.org/63149429-Volksbuechereiarbeit-im-spiegel-der-zeitschrift-borromaeusblaetter-die-buecherwelt.html> [2021. 05. 26.]
- Auf dem Weg zur öffentlichen Literaturversorgung: Quellen und Texte zur Geschichte der Volksbibliotheken in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Hrsg. und kommentiert von Peter Vodosek. Wiesbaden: Harrassowitz, 1985. 219 p.
- BARBIAN, Jan-Pieter: *Literaturpolitik im „Dritten Reich”: Institutionen, Betätigungsfelder*. Überarb. Ausg. München: Deutscher Taschenbuch V., 1995. 916 p. – E fontos könyv angolul is napvilágot látott: BARBIAN, Jan-Pieter: *The politics of literature in Nazi Germany: Books in the Media Dictatorship*. Transl. by K. Sturge. New York: Bloomsbury, 2010. 458 p.
- BUZÁS, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte der neuesten Zeit (1800–1945)*. Wiesbaden: L. Reichert V., 1978. 215 p. (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, 3.). – A német tudományos könyvtárakról idehaza 1869-ben jelent meg érdemi összefoglalás, valószí-

- nüleg a fiatal Hellebrandt Árpád (1855–1925) tollából (H. Á.: A német könyvtárak. = *Természettudományi Közlöny*, [1869], 170–176. p.)
- DAHLM, Volker: Nationale Einheit und partikuläre Vielfalt: Zur Frage der kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich. = *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1995. 2. no. 221–265. p. http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1995_2.pdf [2021. 05. 26.]
- DIENES László: *Walter Hofmann könyvtári törekvései: Szabó Ervinnek a „Könyvtári Füzetek” elé írt iránycikkével*. Budapest: Lantos, 1916. 48 p. (Könyvtári füzetek; 1.)
- FISCHER, Ernst: Gewerbliche Leihbüchereien und Lesezirkel. = *Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. B. 2. Die Weimarer Republik 1918–1933. T. 1. Hrsg. von Ernst Fischer, Stefan Füssel. München; Berlin; Boston: Saur V., De Gruyter, 2007. 515–530. p.
- FLACHOWSKY, Sören: *Wissenschafts- und Bibliothekspolitik in der Zeit des Nationalsozialismus*. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, 2013. 11 p. https://staatsbibliothekberlin.de/fileadmin/user_upload/zentrale_Seiten/faecher/dokumente/Buch_und_Bibliothekswesen/Flachowsky.pdf [2021. 05. 25.]
- FÖLLMER, Moritz: *A Harmadik Birodalom kultúrtörténete*. Ford. Kurdi Imre. Budapest: Corvina, 2018. 287 p.
- Der Führer im Europa des 20. Jahrhunderts*. Hrsg. von Benno Ennker, Heidi Hein-Kircher. Marburg: V. Herder-Institut, 2010. 394 p. http://digital.herderinstitut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/126/file/Tagungen_27_ISBN_9783879693597.pdf [2021. 05. 23.]
- Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. B. 1. Das Kaiserreich 1871–1918. Teil 1–3. Hrsg. von Georg Jäger, et al. Frankfurt a. M.: Buchhändler-Vereinigung, De Gruyter, 2001–2010. (Továbbiakban: *GdB 1871–1918*.)
- Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. B. 2. Die Weimarer Republik 1918–1933. Teil 1–2. Hrsg. von Ernst Fischer, Stefan Füssel. München, Berlin, Boston: Saur V., De Gruyter, 2007–2012. (Továbbiakban: *GdB 1918–1933*.)
- Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. B. 3. Drittes Reich. Teil 1. Hrsg. von Ernst Fischer. Berlin, Boston: De Gruyter, 2015. VIII, 458 p. (Továbbiakban: *GdB 1933–1945*.)
- HACHTMANN, Rüdiger: Polykratie: Ein Schlüssel zur Analyse der NS-Herrschaftsstruktur? [online]. = *Docupedia – Zeitgeschichte* honlap. Artikel aloldal. Potsdam: Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung. http://docupedia.de/zg/Hachtmann_polykratie_v1_de_2018 [2021. 05. 25.]
- HAHNER Péter: A Führer: Adolf Hitler. = *Uő: 13 diktátor: Fejezetek a forradalmak történetéből*. Budapest: Animus K., 2017. 255–266. p.
- HARTIG, Valtin: Volks- und Arbeiterbüchereien. = *Die Arbeit: Zeitschrift Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde*, 1929. 6. no. 47–54. p.
- HILLGAERTNER, Jan: „While all scholarly communities have a forum”: Journals and the development of book history in Germany, 1840–2009: The state of the discipline. = *Book History*, 2017. 447–470. p.
- HOFMANN, Walter: *Die Lektüre der Frau. Ein Beitrag zur Leserkunde und zur Leserführung*. Leipzig: V. Quelle u. Meyer, 1931. 210 p. (Leipziger Beiträge zur Grundlegung der praktischer Literaturpflege, 1.)

- JÄGER, Georg – RUDEK, Valeska: Die deutschen Leihbibliotheken zwischen 1860 und 1914/18: Analyse der Funktionskrise und Statistik der Bestände. = *Zur Sozialgeschichte der deutschen Literatur im 19. Jahrhundert*. Teil II. Hrsg. von Monika Dimpfl, Georg Jäger. Tübingen: Max Niemeyer V., 1990. 198–295. p.
- JUNG, Rudolf: *Die Anfänge der bibliothekarischen Ausbildung in Köln 1928–1949*. Köln: Fachhochschule Köln, 2000. 43 p. (Kölner Arbeitspapiere zur Bibliotheks- und Informationswissenschaft, 26.) https://epb.bibl.th-koeln.de/frontdoor/deliver/index/docId/57/file/Jung_Rudolf.pdf [2021. 05. 26.]
- JÜRGENS, Adolf: Die Stellung der public library im Bildungswesen der Vereinigten Staaten. = *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1928. 1. no. 19–32. p.
- KATER, Michael H.: *Culture in Nazi Germany*. New Haven, London: Yale UP, 2019. 453 p.
- KIEFER, A. F.: Government control of publishing in Germany. = *Political Science Quarterly*, 1942. 1. no. 72–97. p.
- KLEE, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer war was vor und nach 1945*. 2. Auflage. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2007. 736 p.
- KNOCH, Michael: Wissenschaftliche Zeitschriften im nationalsozialistischen Deutschland. = *Von Göschen bis Rohwohlt. Beiträge zur Geschichte des deutschen Verlagswesens. Festschrift für Heinz Sarkowski zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von Monika Estermann, Michael Knoche. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990. 260–281. p. – Ugyanez angolul: Scientific journals under national socialism. = *Libraries and Culture*, 1991. 2. no. 415–426. p.
- KRATZER, Anne: Erziehung für den Führer [online]. = *Spektrum.de* honlap. Pädagogik aloldal. Feltöltve: 2019. 01. 17. Heidelberg: Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft mbH. <https://www.spektrum.de/news/paedagogik-die-folgen-der-ns-erziehung/1555862> [2021. 05. 26.]
- KUTSCH, Arnulf: *Leseinteresse und Lektüre: Die Anfänge der empirischen Lese(r)forschung in Deutschland und den USA am Beginn des 20. Jahrhunderts*. Bremen: Ed. Lumière, 2008. 270 p. (Studien zur Frühgeschichte der Bibliothekswissenschaft und der Zeitungskunde, 35.)
- LADEWIG, Paul: *Politik der Bücherei*. Leipzig: Wiegandt, 1912. VIII, 428 p.
- LANGEWIESCHE, Dieter: Németország és Ausztria: Nemzetté válás és államalakulás Közép-Európában a 19. században. = *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár, 20–32. p.
- LEWY, Guenter: *Harmful and undesirable: Book censorship in Nazi Germany*. New York, Oxford: OUP, 2016. 268 p.
- LEYH, Georg: Die Autonomie der Volksbibliothek. = *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1928. 1. no. 50–56. p.
- LINTHOUT, Ine van: *Das Buch in der nationalsozialistischen Propagandapolitik*. Berlin: De Gruyter, 2012. XI, 437 p. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, 131.)
- LOWISCH, Maximilian: Rückblick in eigener Sache: 100 Jahre bibliothekarische Ausbildung in Leipzig: Ein Rundgang durch die Ausstellung. = *AKMB-news*, 2015. 1. no. 53–60. p.
- LUTZ, Cosima: Das waren die Bestseller der Nazi-Zeit: Ausstellung „WortGewalt“ [online]. = *A Welt* honlapja. Literatur aloldal. Feltöltve: 2013. 05. 14. <https://www.welt.de/kultur/literarischewelt/article116138681/Das-waren-die-Bestseller-der-Nazi-Zeit.html> [2021. 05. 26.]
- MANN, Golo: *Németország története 1919–1945*. Ford. Kajtár Mária. Budapest: Balassi K., 1997. 191 p.

- MATHIEU, Thomas: *Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus: Studien zu Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg [et al.]*. Saarbrücken: Pfau, 1997. 325 p.
- NÉMETH István: Mein Kampf: A német történelem legvitatottabb könyvének karrierje és a valóság. = *Rubicon*, 2016. 3. sz. 4–13. p.
- Németország (Deutsches Reich). = *Az Est Hármaskönyve*. Budapest: Est Lapkiadó Rt., 1937. 412 p.
- MERVELDT, Nikola von: Books cannot be killed by fire: the German Freedom Library and the American Library of Nazi-Banned Books as agents of cultural memory. = *Library Trends*, 2007. 3. no. 523–535. p.
- NÖRRENBURG, Constatin: Die neuen Bibliotheksgesetze des Staates New York. = *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1894. 272–277. p. (online).
- NÜBEL, Birgit: Herder in der Erziehung der NS-Zeit. = *Goethezeitportal*, 1994. http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/herder/nuebel_ns-zeit.pdf [2021. 05. 26.]
- OLENHUSEN, Albrecht Götz von: „Der Schatz im Silbersee” als Bestseller im „Dritten Reich”. = *Mitteilungen der Karl-May-Gesellschaft*, 2005, 143. no. 34–39. p. https://www.karl-may-wiki.de/index.php/Mitteilungen_der_Karl-May-Gesellschaft_Nr._143. [2021. 05. 26.]
- ORMOS Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Budapest: Napvilág K., 2009. 422 p. (Különösen a Nemzetiszocialista világszemlélet című fejezet, p. 131–142.)
- Die Öffentliche Bücherei der Weimarer Zeit: Quellen und Texte*. Hrsg. von Wolfgang Thauer. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1984. 177. p. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 10.)
- PILZ, Michael: Das Buch in der Mediendiktatur [online]. = *Literaturkritik.at*. Sommer. [archiv]. Feltöltve: 2011. 06. 12. <https://www.uibk.ac.at/literaturkritik/rezensionen/880283.html> [2021. 05. 26.]
- PLANK, Victoria: Die Wochenzeitung Das Reich. Offenbarungseid oder Herrschaftsinstrument? = *Medien im Nationalsozialismus*. Hrsg. Neitzel Sönke, Heidenreich Bernd. Paderborn: Schöningh, 2010. 309–328. p.
- REUVENI, Gideon: *Reading Germany: Literature and consumer culture in Germany before 1933*. Translated by R. Morris. New York, Oxford: Berghahn Books, 2006. 310 p.
- REYER, Eduard: *Die Kruppsche Bücherhalle in Essen-Ruhr*. (Sonderdruck von E. R. Fortschritte der volkstümlichen Bibliotheken, Leipzig: Engelmann 1903.) 11 p.
- RICHARDS, Pamela Spence: German libraries and scientific and technical information in Nazi Germany. = *Library Quarterly*, 1985. 2. no. 151–173. p.
- RICHARDS, Pamela Spence: The movement of scientific knowledge from and to Germany under National Socialism. = *Minerva*, 1990. 4. no. 401–425. p. <https://www.jstor.org/stable/40085836> [2021. 05. 26.]
- RICHARDSON, Malcolm: Philanthropy and the internationality of learning: The Rockefeller Foundation and national socialist Germany. = *Minerva*, 1990. 1. no. 21–58. p.
- RITCHIE, J. M.: The Nazi book-burning. = *The Modern Language Review*, 1988. 3. no. 627–643. p. – „Books cannot be killed by fire. People die, but books never die. No man and no force can put thought in a concentration camp forever. No man and no force can take from

- the world the books that embody man's eternal fight against tyranny. In this war, we know, books are weapons.”
- RYBACK, Timothy W.: *Hitler's private library*. London: Vintage, 2010. 320 p.
- SCHMIDT, Siegfried: Katholische öffentliche Büchereien – Schnittstellen zwischen lesender Kirche und säkularer Gesellschaft. = *Bibliothek, Forschung und Praxis*, 1997. 3. no. 307–326. p.
- SCHNEIDER, Tobias: Bestseller im Dritten Reich: Ermittlung und Analyse der meistverkauften Romane in Deutschland 1933–1944. = *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2004. 1. no. 77–97. p. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2004_1_2_schneider.pdf [2021. 05. 26.]
- SCHÖN, Erich: Geschichte des Lesens. = *Handbuch Lesen*. Hrsg. von Bodo Franzmann et. al. München: Saur V., 1999. 85 p. (föként 56–58. p.)
- SEEFELDT, Jürgen: (Volks)Bildung gestern und heute: Von der Arbeiterbibliothek: zur modernen Öffentlichen Bibliothek. = *Die Bibliothek im Spannungsfeld: Geschichte – Dienstleistungen – Werte. Festschrift für Hermann Rösch*. Hrsg. von Haike Meinhardt, Inka Tappenbeck. Bad Honnef: Bock + Herchen V., 2019. 11–24. p. https://www.th-koeln.de/mam/downloads/deutsch/studium/studiengaenge/f03/bib_inf_ma/festschrift_rosch.pdf [2021. 05. 26.]
- SIMONS, Olaf: *Parteiämtliche Prüfungskommission zum Schutze des nationalsozialistischen Schrifttums*. 2004. [online] <http://www.polunbi.de/inst/ppk.html> [2021. 05. 26.]
- Stadt und Bibliothek: Literaturversorgung als kommunale Aufgabe im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Hrsg. von Jörg Fligge, Alois Klotzbücher. Wiesbaden: Harrassowitz, 1997. 487 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 25.)
- SZABÓ Ervin: Dr. Arnim Graesel. Handbuch der Bibliothekslehre. 2. völlig umgearb. Auflage der „Grundzüge der Bibliothekslehre. Neubearbeitung von dr. Jul. Petzholdts Katechismus der Bibliothekslehre”. Lipcse, 1902. X. 584 p. = *Magyar Könyvszemle*, 1902. 3/4 sz. 510–516. p.
- Technisch-wissenschaftliche Dokumentation in Deutschland von 1900 bis 1945: unter besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses von Bibliothek und Dokumentation*. Hrsg. von Elke Behrends. Geleitwort von Peter Vodošek. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995. 336 p. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 51.)
- THAUER, Wolfgang – VODOSEK, Peter: *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1978. 163 p. – A weimari korszakot W. Thauer, a hitlerista időszakot P. Vodošek írta. Thauer (1911–1987) az általunk tárgyalt időszakban már tevékeny volt, erről tanúsodik publikációja a *Die Bücherei* című szakfolyóiratban 1943-ban: Zur Frage des Gesamtkataloges (229–232. p.). – A Német Könyvtáros Egylet százéves történeti összefoglalója a birodalomalapításhoz köti a reformmozgalom kezdetét, lásd: „Etwa mit dem Jahre 1870 begann die grosse Zeit der Reform des deutschen Bibliothekswesen.” (17. p.). Lásd SCHMITZ, Wolfgang: Das deutsche Bibliothekswesen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert und die Gründung des VDB. = *Verein Deutscher Bibliothekare 1900–2000: Festschrift und Bibliographie*. Hrsg. von Engelbert Plassmann, Ludeger Syré. Wiesbaden: Harrassowitz, 2000. 408 p.
- TOKAJI András: *Zene a sztálinizmusban és a Harmadik Birodalomban*. Budapest: Balassi, 2000. 151 p.

- TOMKA Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere. = *Századok*, 1993. 2. sz. 312–331. p. http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/torteneti/legujabbkori_egyemes/tomka/Tomka_t004.pdf [2021. 05. 23.]
- TOMKA Béla: Történészviték a Harmadik Birodalom gazdaságáról. = *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár, 33–43. p.
- UECKER, Matthias: Dienstleistungen für Alle: Eugen Sulz und die Essener Stadtbibliothek. = *Uö: Zwischen Industrieprovinz und Großstadthoffnung: Kulturpolitik im Ruhrgebiet der zwanziger Jahre*. Wiesbaden: DUV, 1994. 205–226. p. – E. Sulz (1884–1965) német könyvtáros, gyakorlatát a majna-frankfurti városi könyvtárban kezdte, majd 1915-től 1933-ig, valamint 1945-től 1952-ig vezette az esseni városi könyvtárat.
- Verbrannt, geraubt, gerettet! Bücherverbrennungen in Deutschland: Eine Ausstellung der Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung anlässlich des 70. Jahrestages*. Bonn: Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung, 2003. 56 p. (Veröffentlichungen der Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung, Bd. 13.) <https://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/01453.pdf> [2021. 05. 26.]
- VITÁRY Zsolt: A 20. századi totális rendszerek ideológiája. = *Eszmetörténet*. Szerk. Dévényi Anna, Gözsy Zoltán. Pécs: Kronosz K., 2017. 90–120. p.
- VODOSEK, Peter: Arbeiterbibliothek und Öffentliche Bibliothek: zur Geschichte ihrer Beziehung von d. 1. Hälfte d. 19. Jahrhunderts bis 1933. = *Buch und Bibliothek*, 1975. 321–330. p.
- VODOSEK, Peter: Bibliotheken als Institutionen der Literaturvermittlung. = *GdB 1918–1933*, T. 1., 197–221. p.
- VODOSEK, Peter: Hominem quaero: Ich suche den Menschen: Eine Spurensuche im Nachlass des Volksbildners Eduard Reyer (1849–1914). = *Spurensuche. Zeitschrift für Geschichte der Erwachsenenbildung und Wissenschaftspopularisierung*, 2014. 15. no. 183–214. p.
- VODOSEK, Peter: Innovation und Ideologie: Walter Hofmann und sein Büchereiwerk in Dresden-Plauen und Leipzig. = *Lifelong Education and Libraries*, 2006, 9–29. p. – Korabeli hazai értelmezés: DIENES László: Walter Hofmann könyvtári törekvései. = *Könyvtári Szemle*, 1915. 9/12. sz. 129–166. p.
- WALLMANN, Düster P.: Ein Nazi-Karrierist. Recenzió Rolf Düstenber: Hanns Johst című könyvéről. [online]. = *Am Erker: Zeitschrift für Literatur* honlapja. Recenziók aloldal. <http://am-erker.de/rez4839.php> [2021. 05. 26.]
- Walter Hofmann und Robert von Erdberg: Die neue Richtung im Spiegel autobiographischer Zeugnisse ihrer beiden Hauptrepräsentanten. Hrsg. von Wolfgang Seitter. Bad Heilbrunn: DIE, 1996. 274 p.
- WINKLER, Heinrich August. Németország története a modern korban. I–II. Ford. D. Molnár Judit. Budapest: Osiris, 2005. 580 p.
- WEISS, Hermann: Ideologie der Freizeit im Dritten Reich: Die NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude”. = *Archiv für Sozialgeschichte*, 1933. 289–303. p. <https://webdoc.sub.gwdg.de/edoc/p/fundus/4/brosowski.pdf> [2021. 05. 26.] – KfD-tagság: 39 millió fő, vagyis a foglalkoztatottak 75%-a. 1939: Feierabend-organization – 54 millió; Volkstum – 13 millió; operett, színház – 13 millió látogató.
- ZALAR, Jeffrey T.: *Reading and rebellion in catholic Germany, 1770–1914*. Cambridge: Cambridge UP, 2018. 398 p.

A NEMZETISZOCIALISTA NÉMETORSZÁG KÖZKÖNYVTÁRAI (1933–1945)

2. rész

A nemzetiszocialista német népkönyvtárak megteremtése*

A tanulmány első része a hitlerizmus kialakulását, működési logikáját, valamint a kulturális politikát meghatározó elveket és intézményi hátterét mutatta be, továbbá jellemezte a könyv- és folyóirat-kiadást, a dokumentációs törekvéseket, az olvasás szerepét és a közkönyvtárak megújítására irányuló korábbi kísérleteket. A tanulmány második része a Weimari Köztársaság bukása utáni időszakban felépülő, nemzetiszocialista alapokon szerveződött közkönyvtári rendszer működését ismerteti.

NÉMET KÖZKÖNYVTÁRAK AZ ÚJ HATALOM KEZDETÉN (1933–1938)

Gleichschaltolás és konszolidáció a rövid békeidőszakban

1932 végén Fritz Heiligenstaedt (1887–1961) hannoveri (majd később országos, azaz „birodalmi”) könyvtári vezető regionális folyóiratában, a *Volksbildung und Volksbüchereien*ben kifejtette, hogy a társadalom szétesése és a teljes bizalomvesztés idején a közkönyvtáraknak meg kell találniuk az új és „egészséges” társadalmi-politikai erőket, hogy azokat támogassák, egyben fel kell adniuk a politikai függetlenség hiedelmét. Néhány hónappal később Johannes Beer (1901–1972) frankfurti könyvtáros és doktorált germanista már a tekintélyt árasztó államról „értekezik”, mert autoritás nélkül nincs jövő, ezt pedig a népművelésnek, népkönyvtáraknak is világosan kell látniuk.²³ A cikk 1932 végén íródhatott: e pillanatban Hitler még nem kancellár. A szellemi átállás azonban megkezdődött. 1933 tavaszán máris sokan sorakoznak fel tevőlegesen az új hatalom támogatására: tiltólisták készítése, állománytisztogatás, könyvégetés és személyzeti „tisztogatások” követik egymást. Már nemcsak az állam élén állt Führer, hanem minden szakma és minden intézmény vezetője is ezt a státuszt igényelte. Jellemző a Porosz Állami Könyvtár (ma: *Staatsbibliothek zu Berlin*)

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2022. évi 1. számában jelent meg.

igazgatójának, Gustav Abbnak (1886–1945, 1923-tól haláláig a könyvtár vezetője) 1937-ben megjelent *Von der Kollegialfassung zum Führerprinzip* (A kollegiális fel fogástól a Führer-elvig) című írása.²⁴

A korábbi rivalizáló közkönyvtári folyóiratok helyett 1934-től parancsszóra egy központi szaklap látott napvilágot, és maradt 1944 végéig a szakma irányadó orgánuma: ez volt a *Die Bücherei*.²⁵ Érdemes röviden áttekinteni az új elvi megfogalmazásokat, átfogó elvárásokat a „könyvtárpolitika” vezető személyeinek írásaiból.

Wilhelm Schuster (1888–1971) a *Die Bücherei* második számában publikálta az új eszméket jellemzően kifejező, *A műveltségi birodalom vége* („Das Ende des Bildungsreiches”) című cikkét.²⁶ A közkönyvtári egyesület vezetője és az első évek „közkönyvtári Führere” nem hagyott kétséget afelől, hogy mindenkinek fel kell sorakoznia, még ha bizonyos korábbi értékektől fájdalmasan el is kell búcsúzni. Az új hatalom nem művelni, hanem *nevelni* akar, ezért a könyvtárosnak is ehhez kell felzárkóznia. Érdemes hozzáfűznünk, hogy Schuster korának egyik legképzettebb közkönyvtárosa volt: Erwin Ackerknecht tanítványa, számos szakpublikáció szerzője, fontos könyvtárak (Gleiwitz, Hamburg, Berlin) eredményes vezetője. Magánlevelezéséből tűnik ki (Hofmannhoz és másokhoz írott korabeli levelei a tanúságok erre), hogy a „terepet” nem akarta átengedni a „vadabb” (az „igazi”) nácioknak, következőképpen olyan látványos kompromisszumokat kötött (például párttagság stb.), amelyek révén további szakmai működésének feltételét vélte biztosítani.

A nemzetiszocializmus könyvtári alapjai

A nemzetiszocializmus könyvtári elméletét érdemes bemutatni néhány további írás tartalmának felvillantásával. Heinz Dähnhardt professzor (1897–1968) előbb ifjúságpolitikus konzervatív színekben, majd a náci központi hatalom érdemi munkatársa, a Tudományos, Nevelésügyi és Népművelési Minisztérium (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, REM) könyvtárügyi felelőse. 1937 elején megjelent cikkében,²⁷ melyből az írásunk első része elején olvasható egyik mottó is származik, kifejezetten militarista szóhasználattal nyilatkozik a német közkönyvtárügy „útjáról és céljáról”. Kifejti, hogy a hajdani hiedelem, miszerint a műveltség, a tudás (*Bildung*) kovácsolná össze a német népet, már elavult és használhatatlan; a birodalom egységét Hitler „politikai katonái” vívták ki, s kizárólag ezúton válik tényleges egységgé a német nép. Ezért el kell törölni a könyvtáros és az olvasó közti minden valós és képzelt válaszfalat, hiszen mindnyájan „egy fronton küzdenek”.

Dähnhardtnál is keményebben fejezi ki a nemzetiszocialista elvárásokat Werner Studentowski (1903–1951, 1925 óta párttag, Goebbels egyik frontembere, az írás keletkezésekor nagy hatalmú szászországi felsőoktatási korifeus), aki sajátos párhuzamot von a „párt” és a „könyv” között.²⁸ A náci mozgalom eredeti „fegyvere” a

szó, a vita, a nagygyűlés volt, majd megszületett a Führer mindent összegző könyve, a *Mein Kampf*, amely 1937-ig 3 millió példányban került a nép kezébe. A „könyv” általánosságban lehet ugyan a tudás vagy a szórakoztatás forrása, ennél viszont fontosabb a mozgalom, így a könyv a német nép egésze számára azzal nyer elismerést, hogyha fegyverként járul hozzá a sikerhez. A párt mindig is „harcosként” értelmezte magát és küldetését, s minden társadalmi jelenséget, így a könyvet és a könyvtárat is legfőképp a harc szempontjából értékeli. Ha a könyvtár – s ez vonatkozik a közkönyvtárra, a tudományos könyvtárra és a kölcsönkönyvtárra egyaránt – igazi fegyvertár, akkor van jövője. Következésképpen a „könyvtár” legjobb kifejezője és megtestesítője a pártkönyvtár (*Parteibücherei*), amely jelenleg (csupán) a párttagok érdekében működik. Ha a közkönyvtár betölti azon harci hivatását, hogy a párt érdekeinek megfelelően nevelje a népet, akkor van jövője; ellenkező esetben a pártkönyvtár hatókörét kell a jövőben kiterjeszteni, s a pártkönyvtár lesz a jövő közkönyvtára. Ez elég fenyegető jövőkép lehetett a közkönyvtári hálózatban dolgozók számára.

A korábban említett Fritz Heiligenstaedt 1937-ben a közkönyvtárak jelenéről és jövőjéről értekezett a folyóirat hasábjain.²⁹ A szerző szerint a nemzetiszocialista hatalomátvétel után a talán leggyakrabban használt szakmai kifejezés így hangzott: „a nemzetiszocialista német népkönyvtár” (*Die nationalsozialistische deutsche Volksbücherei*). E tömör fogalom szerinte messzemenő tartalmat hordoz. A „népkönyvtáros az állam és a nép előtti felelőssége tudatában a német könyvvel a nemzet akarátát hajtja végre”.³⁰ Egy távoli kor olvasója eltöprenghet egy ilyen megfogalmazás tartalmán. A népkönyvtár elsődleges feladata a nevelés, e téren az iskolával és más művelődési intézményekkel egy sorban áll. Az „emberek vezetése” nem tűr uniformizmust, a párt által adott politikai és a szakmai központok által szabályozott működési keretek közt alkotó és differenciált módon kell az olvasókat kezelni. A párt és a szakmai vezetés által meghatározott fejlesztési kereteket és forrásokat eredményesen kell felhasználni, hogy a „Könyv” és az „Ember” egymásra találása célszerűen, vagyis a nemzetiszocializmus erősítése érdekében valósuljon meg.

Ezen elvi szövegekből talán épp a lényeg hiányzik: a hitlerista közkönyvtárügy vezetése a könyvtárakban dolgozók szoros felügyeletét (kiválasztását, megrostálását stb.) tekintette elsőrendű harci feladatnak. Még a *Die Bücherei*-ben közölt állásirányításoknak is nélkülözhetetlen eleme volt az árja származás igazolása. Ehhez hasonló fontosságú az állományok irányított fejlesztése, amelynek következetes része volt a folyamatos „tisztítás” a kezdeti évek után is. Igen gyakran még a harmincas évek közepét követően is erőteljes szelektálás folyt, a kivont állományegységek száma gyakorta csaknem elérte az új gyarapodás nagyságrendjét.

Az állami irányítás fontos feladatának tekintette, hogy a birodalom közkönyvtári hálózata a tarkaság leküzdésével egyenletesen kiépített hálózathoz vezessen. E feladat nagyságrendjéről tanúskodik, hogy 1934-ben az állapotfelmérés szerint „létező”

15 ezer könyvtárból – a minisztériumi illetékes szerint – csupán 40% (tehát körülbelül 6 ezer) volt tekinthető valós és többé-kevésbé elfogadható könyvtárnak. E 40%-nak épp tizede (600-700 könyvtár) működött főállású könyvtárossal. A felmérés nyomán ambiciózus tervek fogalmazódtak meg, melyek végrehajtása a háború kezdetéig töretlennek minősíthető. A gyors fejlesztéseknek köszönhetően 1939-ig körülbelül 7 ezer új közkönyvtárat (köztük számos, érdemben felújítottat) hoztak létre, alakítottak ki.³¹

A felújítások döntő többsége kisvárosban vagy faluhelyen valósult meg, a városokban pedig igyekeztek olvasótermet is kapcsolni a kölcsönzőhelyiséghez. (A *Die Bücherei* számos fényképet közölt az új vagy átalakított, felújított könyvtárakról.)

Felújított könyvtárak 1933–1939

Felújítási év	Felújított könyvtárak száma
1933	656
1934	656
1935	683
1936	667
1937	1086
1938	2265
1939	1664

Forrás: DÄHNHARDT, Heinz. Zur Entwicklung des öffentlichen Büchereiwesens. = *Die Bücherei*, 8. (1941) 8/9., p. 306.

A hálózat bővítése mellett nem jelentéktelen a szolgáltatások bővítése, melyeknek itt csak röviden említjük irányait:

- szabadpolcos ellátás (*Franz Schriewer* érdemi vitáirában olvasható);³²
- új olvasóközönség keresése és nevelése – főként a gyermekkönyvtári ellátás növelését igyekeztek elérni;
- a munkahelyi könyvtári ellátás „államosítása” (a korábbi szociáldemokrata vagy szakszervezeti könyvtárakat szinte azonnal megszüntették), valamint a nagyvállalatok ösztönzése ebben az irányban;
- a helyi könyvtárakat segítő és felügyelő könyvtári (módszertani-irányító) központok hálózatának teljes körű kiépítése.

A könyvtári központoknak (*Zentralstelle, Beratungsstelle*) a teljes országot lefedő hálózata a weimari időszakhoz képest igen erős jogositványokat kapott. A területükön működő helyi könyvtárak személyzete csak a jóváhagyással változhatott; a kisebb (megbízásos könyvtáros által működtetett) könyvtárak állománygyarapítása (és -kivonása) tételes jóváhagyással történt, míg a főállású könyvtárost foglalkoztatónál is

utasítási jog érvényesült. Vagyis a korábbi módszertani tanácsadó funkció jószerevével irányítási hatáskörre avanszált. E regionális központok felett pedig a berlini székhelyű, országos hatókörű központ (*Reichsstelle für volkstümliches Büchereiwesen*) állt. A helyi önkormányzatok szerény felügyeleti jogkörrel elégedhettek meg.³³ Más vonatkozásban is a korábban alulról építkező középszintű (megyei, járási) hivatalok helyébe felülről létrehozott helyi képviselők álltak fel (mai keletű kifejezéssel élve: a központi minisztériális irányítás „dekoncentrált” hivatalai).

Hosszas előkészítés (és nem csekély hatásköri vita) után 1937 októberében a REM kiadta a közkönyvtárak működését meghatározó jogszabályt (*Richtlinien für das Volksbüchereiwesen*). A viták olyan kérdéseket érintettek, hogy bizonyos nagyságrenden (százezer lakoson) felül a városi igazgatás (magyarán: a helyi pártapparátus) kapjon-e markánsabb jogosítványt könyvtára tekintetében, avagy nivelláljanak minden könyvtárat a fenntartó település méretétől (lakosságszámától) függetlenül. Érdekes, hogy egyes könyvtári vezetők az utóbbit igyekeztek elérni (jobban bíztak a központ szakmai kompetenciájában), ám ez a szándék az egyeztetés során elbukott a helyi (nagyvárosi) pártvezetőségek ellenállása következtében. A könyvtári vonal igazi „törvényben” gondolkodott, minthogy annak erősebb hatást szántak, ám végül meg kellett elégedni az „irányelv” (*Richtlinien* = vezérfonal) műfajával. Megjegyzendő, hogy egy felülről vezérelt totális államszervezetben különben is mindig az aktuális döntések mérvadók, s nem az írott szabály (nincs, azaz ismeretlen fogalom a jogbiztonság).

A század elején alapított *Verein Deutscher Bibliothekare*, csakúgy, mint a *Verband Deutscher Volksbibliothekare* 1938-ban véglegesen felszámolásra került, hisz a könyvtárosok is betagozódtak a birodalmi kulturális kamara irodalmi-kiadói részlegébe (*Reichsschrifttumskammer*).³⁴

Vita a közkönyvtárak eredményességéről: lehet-e minta Amerika?

A nemzetiszocialista közkönyvtárügy eredményességének kérdése egy korabeli szerző írása alapján is érzékeltethető. *Franz Schriewer*, Schuster utóda „közkönyvtári Führerként” (1935–1937-ig a Tudományos, Nevelésügyi és Népművelési Minisztériumban) 1940-ben könyvet publikált a könyvtárstatisztikáról.³⁵ E fontos szakkönyvről *Joseph C. Witsch* 1941-ben tanulmányértékű ismertetést közölt a szakkönyvűiratban.³⁶ Különösen érdekes, ahogy Schriewer és nyomában Witsch hivatkozási, illetve vitaalapnak tekinti az amerikai *Louis R. Wilson* átfogó könyvtárstatisztikai munkáját, a *Geography of readinget*.³⁷ Az amerikai szakember súlyos alapművet tett le az asztalra, egy sikeres könyvtárügy eredményeinek összefoglalását kínálva; két német kollégája a tengerentúlihoz hasonlóan sikeres közkönyvtárat kívánt létrehozni saját országában. (Megjegyzendő, hogy Hitler Németországa

1940 tavaszáig mindenképpen került a Nagy-Britanniával való konfliktust, és ez a szándék érvényesült az Egyesült Államok irányában is 1941 végéig, a *Pearl Harbor* utáni német hadüzenetig.)

A minta csábító, de nem szabad dicsérni és kritizálni egyszerre – hiába teszi ezt Schriewer, az elutasítást meg is kapja Witschtől. Schriewer könyvét kitűnően összefoglalja a *Magyar Könyvszemle* hasábjain *Gronovszky Iván*.³⁸ Gronovszkytól idézünk: „Wilson műve a könyvtárügy fejlettségét az egyes államokban elsősorban aszerint vizsgálja, hogy az egész lakosságnak hány százaléka esik könyvtárral rendelkező városokra és ilyen alapon állapítja meg az egyes államok egymás közötti rangsorát. Statisztikai táblázatában külön rovatban közli az államok úgynevezett indexszámát is, amelyet az említett százalékarányokból nyer, eléggé bonyolult számítások útján.”³⁹

A továbbiakban Gronovszky kifejti, hogy Schriewer szerint a fejenkénti kölcsönzési teljesítmény túlzottan formai megoldás, nem hatol a lényegig, ezért keres új utakat, melyeket viszont Gronovszky feleslegesen bonyolultnak talál. A továbbiakban nézzük Witsch bírálatát, miért ne tekintsenek a német könyvtárosok Amerika felé. Witsch szerint Amerika a világháború után már nem az az optimista ország, mint korábban volt, „megrendültek a demokrácia ideáljai”, s azt is megdöbbenőnek tartja, hogy 1938-ban a 123 milliós ország lakosságának 37%-a (45 millió ember) közkönyvtári ellátás nélkül él. Ezért sem lehet a pusztán „mennyiségi adatokat” követendőnek tekinteni (a jók teljesítményét elosztani a gyengékre is). Továbbá Amerikában igen alacsony szintű az iskolai könyvtári ellátás is: az iskolák 40%-ában (közel 42 ezer intézményben) nem működik saját könyvtár. Witsch hivatkozik *Wilhelm Munthe* a korban nagy feltűnést keltő könyvére, mely a norvég szerző amerikai könyvtári tapasztalatainak igen kritikus szemléletű összefoglalását tartalmazza.⁴⁰ Witsch elfelejti megemlíteni, hogy Munthét az Amerikai Könyvtáros Egyesület (ALA) hívta meg, és kritikus hangvételű könyve is az ALA kiadásában látott napvilágot.⁴¹ Eközben nem tartja szerencsésnek, hogy Schriewer minden adatot át kíván számolni az egy főre jutó indexszámokra. Ez az eljárás szerinte különösen akkor nem bír érdemi és valós megvilágító erővel, amikor az egész német közkönyvtári világ átalakulásban van, például a hálózat nagymértékű kiépítése zajlik éppen. Mint a tübingiai könyvtári központ vezetője konkrét példával él: az ide tartozó 14 járás közül az egyiknek a hálózata teljesen kiépült, 3 további kiépítése hamarosan befejeződik, 6 létrehozása 50-60%-os szinten van, végül 4-é épp csak elkezdődött. Ezt a dinamikát egy pusztán statisztikai számsor nem tudná érzékeltetni. Az egy főre számított kölcsönzési indexszám azért sem ad reális képet, mert az olvasók közül két tübingiai városban pár százalék évi akár 50-60 kötetet is kölcsönöz, míg az összes olvasó közel fele csak 1–10 kötet között „teljesít”. Az ilyen számarányok közvetlenül függenek a lakosság korösszetételétől, iskolai végzettségétől, munkavégzésétől stb. Az elvi vitát tovább nem követjük, annyi azonban nyilvánvaló, hogy a statisztikáról Witschnek nincs hízogó véleménye. Schriewer álláspontját ő Hofmannéhoz

közelíti, aki szerint a könyvtárstatisztika a „könyvtár lelkiismerete”, Witsch szerint pedig a gyorsan változó szakmai világ számára nem jött még el a statisztikai értékelés ideje.

Annyit még érdemes megjegyezni Schriewer és Witsch Amerika-kritikájához, hogy az angolszász könyvtárak elsőrendű (hagyományos) sajátossága az alulról építkezés: ha a helyi közösség jó könyvtárat akar, képes megteremteni azt, de helyettük senki (sem országos központ, sem központi kormányzat) nem válhat első számú főszereplővé. Ebből az következik, hogy Amerikában van nagyon gyenge, gyenge, közepes, jó és kiváló könyvtár is. A német rendszer fölülről építkezik, országos szinten fogalmaz meg elvárásokat, ehhez igyekszik mozgósítani a helyi közigazgatást. Az összehasonlítás a korszakban nem hízelgő a központi vezérlésű szisztéma számára. Amerikában a könyvtárakkal való lefedettség 1939-ben átlagosan 59%-os, két északi államban eléri a 100%-ot, de délen mindössze 12% a meghatározó arány. Az egy lakosra jutó könyvek száma a fejlett államokban meghaladja a 3,5 kötetet, a gyengéknél csupán 0,1 kötet jut egy főre (eközben az Amerikai Könyvtáros Egyesület normatívája szerint az egy főre eső 2 kötet az elérendő cél). Az amerikai könyvtárak a 123 millió lakosra összesen 46 millió dollárt költöttek, vagyis fejéenként 37 centet (a két véglet: 1,08 és 0,02 dollár). 1934-ben országosan 450 millió kötetet kölcsönöztek a könyvtárakból. Az olvasók lakossághoz viszonyított aránya 12% és 74% között ingadozik. Witsch fő tézise, hogy minőségi szempontból nem összevethető az amerikai és a német könyvtár. Az „amerikai könyvtár kulturális hatása nem hatol mélyre”,⁴² vagyis nem vállalja a „nevelés” feladatát. Főként szórakoztató szépirodalmi könyvek (Munthe szerint az olvasmányok 70-80%-át ezek képezik), képes magazinok, újságok vonzzák az ottani olvasók érdeklődését. Pár éve a mozi vette át a könyvtár korábbi szerepét. Witsch azt fogalmazza meg, hogy az amerikai mutatók helyett egészen másokat kell létrehozni a német könyvtárügy fejlesztése érdekében. Egyik megközelítése: azt kell a számokkal kifejezni, hova akarunk eljutni, s eközben melyek a „mai” minimális követelmények, amelyeket belátható időn belül mindenütt fel kell mutatni.

Konkrét példa 3. Egy könyvtárpolitikus feladatköre

Rudolf Kummer (1896–1987) eredetileg a müncheni *Bayerische Staatsbibliothek* katalógizáló könyvtárosa volt, és személyes kapcsolatban állt *Heinrich Himmler*rel, az SS vezetőjével is. Kummer szerteágazó funkciói jól illusztrálják, hány „illetékes” intézmény működött közre a könyvtárpolitikában.

- Kummer 1935-ben lett a REM tudományos könyvtárügyi szakreferense (*Hauptreferent*), egyben tag a birodalmi könyvtárügyi szakbizottságban (*Reichsbeirat für Bibliotheksangelegenheiten*);

- vezette *Alfred Rosenberg* náci főideológus „központjának” népkönyvtári osztályát (az *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* szervezte a kulturális értékek kifosztását a háborúban elfoglalt területekről);
- a nemzetiszocialista kiadványok felülvizsgálatát végző hivatal (*Parteiämtliche Prüfungskommission zum Schutze des nationalsozialistischen Schrifttums*) érdemi munkatársa;
- szakértőként közreműködött könyvtári kérdésekben a Führer helyettesének (Rudolf Hess, 1934–1941 között) irodájában;
- vezette a Birodalmi Belügyminisztérium levéltár- és könyvtárügyi csoportját;
- közreműködött a Goebbels-féle propagandaminisztérium cenzurális munkájában (új kiadványok engedélyezése vagy betiltása);
- a pártközpont (NSDAP) propagandaosztályán könyvtárügyi szakértő volt.⁴³

Népkönyvtárak a német városokban

A továbbiakban a békeidőszak végéről (pontosabban az 1938 közepéről) származó adatokat foglaljuk össze a 20 ezer lakosnál népesebb városok könyvtáiról:

- 273 város adatai szerepelnek a kimutatásban, miközben 49 városnak még nem volt felmérhető könyvtára;
- a szóban forgó 273 városban 279 könyvtár működik 355 szolgálattelhelyel (64 népkönyvtár tudományos könyvtárral együtt dolgozik), ezeken kívül a vizsgált városokban 252 egyéb könyvtár is van városi kezelésben: 197 ifjúsági könyvtár, 43 zenei könyvtár, 6 könyvtár a vakok részére, 3 mozgókönyvtár és 3 egyéb jellegű könyvtár;
- 321 olvasóterem, továbbá 70 ifjúsági olvasószoba áll a lakosok rendelkezésére, együttesen több mint 10 ezer ülőhellyel, ezeket egy év alatt 1,1 millió látogató használta;
- a könyvtárakban közel 2 ezer ember dolgozik, negyedük szakember, a többi segédszemélyzet;
- az összesített állomány 5,2 millió, ennek negyedét 1933 óta szerezték be (egy városi könyvtárban átlagosan közel 20 ezer kötet található);
- egy év alatt 13,6 millió kölcsönzést regisztráltak, ez egy állományegységre vetítve átlagosan 2,6 kölcsönzést jelent.

A beiratkozott olvasókról nem közöltek adatokat.⁴⁴

Konkrét példa 4. Zárt anyag, avagy „szűnyogcsípés” a Magyar Könyvszemlében

A *Magyar Könyvszemle* (1876–) kezdetől fontos feladatának tartotta a német könyvtári fejleményekről nyújtott tájékoztatást. A továbbiakban csak utalunk több érdemi beszámolóra a harmincas évek végének időszakából. Csapodi Csaba írása 1938-ban látott napvilágot, és három német könyvtárról (Drezda: *Tartományi Könyvtár*, Lipcse: *Deutsche Bücherei* [DB], Berlin: *Porosz Állami Könyvtár*) közöl értékes információkat.⁴⁵ 1940-ben Varjas Béla számolt be a Budapesten rendezett német könyvkiállításról;⁴⁶ ugyancsak 1940-ben Goriupp Alisz, az OSZK munkatársa elemezte a német és a magyar könyvtárak személyzeti helyzetét.⁴⁷ E sort folytatta a lap 1942. évi 1. számában Harsányi András írása. Harsányi szintén a nemzeti könyvtár munkatársa volt, és Csapodi nyomán a három nagy könyvtárról közölt új információkat.⁴⁸ Előbb a lipcsei *Deutsche Bücherei* működését világította meg csaknem hétoldalas, apró betűvel szedett írásában. (Bevezető soraiban utalt Csapodi korábbi beszámolójára, és lábjegyzetben köszönetet mondott a kapott felvilágosításért „Dr. jur. Kurt Roepke könyvtári tanácsos úrnak”). A következő folyóiratszámában a másik két könyvtárról adott friss tájékoztatást. A *Deutsche Bücherei*t, melyet, mint már utaltunk rá, a német könyvkiadók és könyvkereskedők alapítottak, és a *Börsenvereine* fenntartásában működött, 1940-ben állami intézménnyé alakították át. Harsányi írt a gyarapításról, a gyűjtőkörrel, a kitűnő tájékoztató szolgálatról, az olvasótermek kézikönyvtáráról stb., majd írása közepe felé, a teljes körűnek szánt gyarapításról szólva a következőket rögzítő passzus olvasható: „Németországon kívül baráti könyvkiadók és általában a külföldön megjelent [sic!] németek azok, akik felhívják a *Deutsche Bücherei* figyelmét a külföldön megjelent német nyelvű nyomtatványokra, sőt esetleg beszerzik is azokat mindjárt a könyvtár számára. Az ilyen könyvküldemények – tartalmukra való tekintet nélkül – mind elérkeznek a *Deutsche Bücherei*be, és itt a könyvtár épületében székelő *Parteiämtliche Prüfungsstelle* állapítja meg, hogy mely nyomtatványokat kell zárt anyagként kezelni.”⁴⁹

Két számmal később reagált a *Deutsche Bücherei* illetékese, és gyakorlatilag helyreigazítást „kért” (magyarán: követelt). A *Levélsekrény* rovatban a magyar nyelvű folyóirat kommentár nélkül, németül közreadta a Dr. Kurt Roepke tanácsos által jegyzett levelet. Ennek lényege a Harsányi írásában érintett zárt anyagként való kezelésre vonatkozik, azaz hogy a *Parteiämtliche Prüfungsstelle* nem foglalkozik a könyvtárba érkezett anyagok izolálásával.⁵⁰

A *Magyar Könyvszemle* lakonikusan járt el: kapott egy levelet, melynek publikálását kérték, ezt végrehajtotta, ám ezen túl egy hangot nem ejtett, nem kért elnézést, nem hibáztatta szerzőjét. Hiszen az nyilván a német kollégától szerzett információkat rögzítette. Arra vonatkozóan német levéltári kutatás lenne szükséges, hogy Kurt Roepke működését miként „értékeltek” intézetében.

A DB történetének rendkívül érdekes fejezete Heinrich Uhlen Dahl (1886–1954) igazgatói működése: Uhlen Dahl 1924-ben vette át az intézmény igazgatását, majd 1938-tól főigazgatói titulust viselt, és lényegében haláláig az is maradt. Ő volt az egyetlen tudományos könyvtári igazgató, akit az új szovjet hatalom is a helyén hagyott (miközben a „náciitanítási” eljárás keretében a 320 munkatárs negyedét elbocsátották). 1945-ben a szovjet parancsnok felszólítására Uhlen Dahl kollégái két bibliográfiát állítottak össze: az egyiket az emigráció és egyéb okok miatt a náci időszakban nyilvánosan nem forgalmazott könyvekből, a másikat a tartalmuk miatt kivont anyagokból. Klaus G. Saur professzor, neves könyvkiadó szakember valódi dicshimnusz fogalmaz meg tanulmányában⁵¹ Uhlen Dahlról, aki képes volt meggyőzni a szovjet fegyveres erők könyvtári megbízottjait (köztük Margarita Rudominót, a később róla elnevezett moszkvai Idegen nyelvű Könyvtár igazgatóját), hogy a DB-re szükség van, haszna az új rend számára is felbecsülhetetlen.

A diktatúrák a nekik előnyös dolgokat képesek százszor is ismételni (Goebbels ezt a módszert külön is hangsúlyozta), ám kínos a számukra, ha olyan dolgokba kap „kívülálló” betekintést, amelyeket igyekeznének eltitkolni – erre szolgál példaként Harsányi *Magyar Könyvszemlé*ben megjelent írása, valamint annak utóélete.

A NEMZETISZOCIALISTA KÖZKÖNYVTÁRÜGY VÉGSŐ SZAKASZA: HÁBORÚS VISZONYOK, PUSZTÍTÁS ÉS PUSZTULÁS

Közkönyvtárak a háborúban (1939–1944)

A háború 1939-től sok mindent megváltoztatott. A könyvkiadási piac egyik legnagyobb megrendelője a *Wehrmacht* lett, egyes adatok szerint a hadsereg számára küldött 80 millió kötet negyedét pedig a *Bertelsmann* szállította, amely ezáltal vált jelentős céggé.

Korábban említettük a papírelosztás egyre szorítóbb jellegét, a problémát tovább fokozta a minden iparvárost fokozatosan elérő angolszász bombázás. Pusztultak a gyárak, az infrastruktúra, a lakosság. Goebbels és társai felismerték, hogy a lakosság mindinkább igényli a szórakoztató irodalmat. Miközben Goebbels a mindenkire kiterjedő totális háború köteleességéről dörgött beszédeiben, e téren „realistaként” jelenik meg. A munkában elfáradt „néptársak” megérdemlik a kikapcsolódást... A könyvtárak pedig lassan átálltak arra, hogy megoldják a frontról jövő hatalmas sebesültáradatot befogadó kórházak könyvtári ellátását is.

1939–1941 között még a fejlesztés is folytatódott: nagyszámú falusi könyvtárat hoztak létre, lényegében egyencsomagok (100–200 azonos kötet) szétküldésével. A Szovjetunió elleni támadás után azonban rohamosan romlottak a feltételek. Alább még utalunk – a *Die Bücherei* című folyóirat 1943-as anyagának ismertetése során –

a központban is érzékelt problémákra, amelyeket „fentről” nem tudtak megoldani, de a helyiek nagyobb áldozatvállalását annál inkább megkövetelték.

Folyamatosan romlott a gyarapítás lehetősége és a személyi feltételek, miközben az olvasók mindjobban a helyi könyvtárakra voltak utalva, a városokat pedig egyre gyakrabban érte bombatámadás.⁵²

Rablás, pusztítás és pusztulás

A Birodalmi Biztonsági Főhivatal (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA, 1939–1945) *Heydrich*, majd *Himmler* vezetésével sok-sok millió zsidó tulajdonú könyv elrablását és Németországba szállítását szervezte. A fő tettes az RSHA mellett mégis *Rosenberg* hivatala volt (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, ERR, 1940–1945). Szerepet játszott még a *Gestapo*, Lengyelország területén pedig a *Sonderkommando Paulsen* és a *Wehrmacht* is.⁵³ Ezek az egymással is versengő hivatalok és intézmények ezer és ezer könyvtárat pusztítottak el vagy raboltak ki; az érintett könyvek száma sok millióra tehető. Mindez kezdődött a baloldali pártok és szervezetek vagyonának elrablásával, folytatódott a szabadkőművesek vagyonával, és betetőződött a zsidónak számító lakosság, a háborúban elfoglalt nyugati, s még inkább a keleti területek kifosztásával. A „művelet” szakkifejezése eufemisztikusan „biztosítás”, biztonságba helyezés (*Sichergestellung*) volt.

Lengyelországban mára elég pontosan feldolgozták a pusztítást. Néhány adat: az 1939-ben működő 251 zsidó hitközségi könyvtár (1,65 millió kötet) és a 748 közkönyvtár (0,86 millió kötet) anyagának 70%-a teljesen elpusztult.

A Szovjetunió elleni támadást (1941. június 22.) követően öt hónap múlva a nagy ország népességének 40%-át felölelő területet foglaltak el a *Wehrmacht* seregei. Itt milliókra teszik az elszállított és/vagy elpusztított könyvanyag nagyságrendjét. A sziléziai Ratiborban (lengyelül ma: Racibórz) létrehozott *Ostbibliothek*ben 1944 őszén az elhurcolt anyagokból 100 ezer feldolgozott és 2 millió feldolgozatlan kötet várta sorsát. A következőkben néhány példával illusztráljuk – pars pro toto – a véghez vitt pusztítást.

Agathe Lasch (1879–1942) volt az első német germanista professzor, aki nőként elérte ezt a magas rangot. 1919-ben habilitált Hamburgban, majd 1923-ban nevezték ki tanszékvezető professzornak. 1934-ben zsidó származása miatt a berendezkedett náci hatalom elbocsátotta, 1938-ban a nyilvános könyvtárak használatától eltiltotta, majd négyezer kötetes könyvtárát is elkobozta. Végül két nővérével együtt 1942 nyarán elhurcolták, és Riga mellett meggyilkolták. Könyvtárából kollégák és könyvtárak is „gyarapítottak”. A négyezer kötetből ma 60 cím kereshető elkülönítve a berlini Humboldt Egyetem könyvtári katalógusában.

A korábban jelentős *Borromäus-Verein* könyvtári hálózatától 1940-ben megvonták a jogot az általános könyvszolgáltatásra, és csak hitbuzgalmi anyagokat adhattak olvasóik kezébe; az állami eltulajdonítás és a háborús veszteségek miatt a hálózat összesen mintegy 2,5 millió kötetet veszített, írja *Engelbrecht Boese*.⁵⁴

A háború után a nemzetközileg is elismert tübingeni könyvtáros, *Georg Leyh* (1877–1968) komoly adatgyűjtés alapján könyvnyi elemzést tett közzé a német tudományos könyvtárakról, s itt nem volt megkerülhető a háborúban elszenvedett épület- és állományi károk kérdése.⁵⁵ Leyh szerint az első „könyvtári” bombatámadás 1940-ben érte a kiel tartományi könyvtárat (ezt bizonyára az indokolta, hogy Kiel a német haditengerészet fő kikötője volt); ezt követte 1941-ben Kassel; 1942-ben érte bombatalálat a kiel egyetemi könyvtárat, majd a mainzi városi könyvtárat. 1943-ban már szinte tömegesnek voltak mondhatók a bombatámadások, ez tovább fokozódott 1944-ben, majd 1945 első négy hónapjában még annál is több bombázás történt, mint az előző egész évben. Csak néhány igen súlyosan érintett könyvtárat említünk: bajor állami könyvtár, a drezdai tartományi könyvtár, a berlini állami könyvtár olvasóterme stb. A magyar sajtó is hírt adott a német könyvtári veszteségekről:

- 1943-ban, nyilván központi utasításra, propagandacélból közölték, hogy 3 millió könyv pusztult el az ellenséges bombatámadások következtében;
- a háború után a *Népszavában* adtak hírt e témáról: „a legfontosabb német könyvtárak 10 millió kötetéből 2,9 millió áll ma az olvasók rendelkezésére.”⁵⁶

A közkönyvtárakról ilyen mélységű elemzést nem találtunk, annyi azonban megállapítható, hogy az országos állomány jelentős hányada – bizonyára a kétharmados arány lehet a reális – vált a pusztulás és a későbbi megrostálás áldozatává.

Boese az említett könyvében további példákat hoz: az ország nyugati felében lévő nagyobb könyvtárak összesített vesztesége a bombatámadások következtében egy-millió kötet (ebből Kölnben 110 ezer); Berlinben 1945-ben 106 közkönyvtár közül 52 vált működésképtelenné; közel 100%-os volt az állományvesztés olyan városokban, mint Frankfurt am Main, Kassel, Kiel, Potsdam stb.

Linz városi könyvtárát 1939-ben hozták létre 10 ezer kötettel, ez az induló állomány a következő években 6 ezerrel gyarapodott, majd a háborús pusztulás több ezer kötetet vitt el, míg a megmaradó 13 ezerből 7 ezer lett elvben felhasználható (ám harmaduk sérült állapotban volt), a többi 6 ezret tartalmi okokból ki kellett selejtezni.

1944 augusztusában az RSK elrendelte az összes könyvesbolt bezárását, így az olvasók ellátása teljes egészében a könyvtárakra hárult. Októberben rendelet született arról, hogy a könyvtári szolgáltatás kizárólag a kölcsönzésre korlátozódjék (tehát az olvasótermek nem nyíltak ki többé). A helyzet tragikomédiájához tartozik, hogy a központi vezetők, *Dähnhardt* és *Heiligenstaedt* a városi vezetőket hibáztatták, mert szerintük azok nem látták be eléggé a könyvtári szolgáltatás fontosságát.

Konkrét példa 5. Egy folyóirat – a *Die Bücherei* című közkönyvtári szaklap – 1943-as évfolyama

Mint már említettük, a *Die Bücherei* című szaklap két korábbi önálló folyóirat összevonásával jött létre 1934 elején, majd 1944-es megszűnéséig a nemzetiszocialista közkönyvtárügy központi orgánusaként adták ki. Az első évfolyam 580 oldalas terjedelme 1938-ra (ez az utolsó békeév) összesen 846 oldalra bővült. Ehhez képest az 1943-as, itt tárgyalt évfolyam⁵⁷ terjedelme mindössze 328 oldal – kevesebb, mint a korábbi terjedelem 40%-a: a négy számra tagolódó évfolyam első három füzeté 90-90 oldalnyi terjedelmű, míg a negyedik – magyarázat nélkül – mindössze 58 oldalas. 1944-ben pedig a számonkénti terjedelem átlagosan csupán 30 oldalra zsugorodott.

Az éves tartalomjegyzék felépítését tekintve a „tanulmányok” játsszák a főszerepét, melyek nem a szerzők betűrendjében, hanem fontosság szerint követik egymást. Az első helyre került anyag a minisztérium illetékesének tollából származik. Ezután regisztrálják a „kisebb közleményeket”, majd a helyi (intézményi) beszámolókat, híreket, hivatalos közleményeket (jogsabályok stb.); végül pedig személyi hírek, elhunytak búcsúztatója és az ismertetett könyvek listája zárják a sort.

Az 1935-ben létrehozott Birodalmi Közkönyvtári Központ (*Reichsstelle für volkstümliches Büchereiwesen*) vezetőjeként Heiligenstaedt minden évben lelkesítő felhívással indítja az intézmény folyóiratát. 1943-ban Heiligenstaedt szerint valamennyi könyvtáros (főként könyvtárosnő) elszántan végzi feladatát, nem kérdeve, mikor mehet szabadságra, és kétszer-háromszor annyit dolgozik, mint korábban. A férfi kollégák fele (200 fő) a fronton teljesít szolgálatot, ezért is fontos a nők hivatástudata, hiszen tudják, egyre több „néptárs” (*Volksgenosse*) igényli a jó könyvet. Az 1943. évi utolsó számban Heiligenstaedt újabb „lelki vigaszt” nyújt. (Talán nem remélte, hogy 1944-ben megjelenik még a folyóirat? A *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1944 őszéig látott napvilágot, az év végi szám már nem készült el.) Heiligenstaedt bevezetőjében már az ellenséges bombatámadások okozta károk is előkerülnek. Az írás vége felé a szerző megállapítja, hogy ha valami a nélkülözések és nehézségek idején segítségünkre lehet, akkor az a szaktársi (kollegiális) szemlélet és hozzáállás (*Berufskameradschaft*). Végül: az 1944-es év hozzon világosságot „napjaink sötétjébe”, majd: „*Es lebe der Führer!*” Azaz: „Éljen a Vezér!” Aligha kell értékelnünk e színvonalat.

Az 1943. évi tartalomjegyzék élén Heinz Dähnhardt írása áll „A közkönyvtárak a nemzet totális háborújában” (*Die öffentlichen Büchereien im totalen Krieg der Nation*) címen, miközben az írás a második (összevont 4–6.) szám nyitóírása.⁵⁸ Dähnhardt azzal indít, hogy az elhúzódó háború eltérő reakciókat vált ki a könyvtárosokból is, például egyes közepes vagy nagyobb városi könyvtárvezetők – akárcsak egyes polgármesterek stb. – nehezen alkalmazkodnak a változó körülményekhez. Legegyszerűbb számukra a létszámgondok felléptével csökkenteni a szolgáltatásokat. A többség szerencsére, épp ellenkezőleg, figyelemmel van a változó létfeltéte-

lekre, s ezekhez igazodva alakítja intézménye tevékenységét, ha kell, új fiókkönyvtárat szervez, vagy érdemben változtat munkamódszerein. Ez a helyes, hiszen a háború megköveteli, hogy a békeidőben kialakult eljárásokat mindenütt, a kisebb és nagyobb könyvtárakban egyaránt felülvizsgálják. E tekintetben különösen elismerést érdemelnek azok a városi könyvtárvezetők, akik az „ellenséges terrortámadások” által megrongált épületük miatt az állományuknak igyekeznek új elhelyezést találni, s akár néhány nap múlva újraindítják a könyvtár működését. Dicséretes a sok helyütt gyakorolt anyagtakarékosság, például a letéti küldemények csomagolása helyett megszervezik az egyenesen történő célba juttatást, s nem várnak a hiányzó papíryanagra. Egészében a „háború olyan tanítómester, amely a változásokhoz való gyors alkalmazkodást honorálja”.⁵⁹ Meg kell érteni, hogy a háborúban is százazrek tanulnak, fejlesztik képességeiket, s a csökkenő könyvvásárlást a könyvtáraknak kell ellensúlyozniuk.

Az évfolyam viszonylag kevés érdemi szakmai írást kínál (nem tartozik közéjük egy tízoldalas tanulmány *Eduard Mörike* [1804–1875] költészetéről, melyről gyanítható, hogy azért került be, mert nem akadt elegendő elfogadható közkönyvtári írás). Más szempontból aránytévésítés egy tanulmány a katalógus feladatköréről 16 oldalon. Fontos viszont, és a folyóirat profiljába vág Witsch sorozatának (*A falusi közkönyvtárügy*) második része, mely az állománygyarapítás problémáit feszegeti. (Mivel Witsch ekkor Tübingia könyvtári központját vezeti, ismeretei feljogosítják a mélyebb elemzésre, emellett a folyóirat szerkesztője is.)

A gazdag híryanag részeként a lap beszámolt a náci párt által a frontkatonák részére szervezett négyéves gyűjtés eredményéről.⁶⁰ 1939–1943 között összesen 36 millió kötetet ajánlottak fel e célra, a válogatást követően ebből 15 millió kerülhetett a katonákhoz. A hírt jegyző „H.” betű bizonyára Heiligenstaedtre utal. A szerző büszkén jelenti ki, hogy a világ legnagyobb könyvtárának „csak” 4,8 milliós állománya van, vagyis ehhez képest kell értékelni a 150 ezer „frontkönyvtárat” kitevő 15 millió kötetet. E hencegés nem érdemel különös kommentárt...

ÖSSZEGZÉS

A nemzetiszocialista közkönyvtárügy a rendszer idején egyrészt áldozat volt, másrészt felfogható csendes tettestársnak is. Nemhogy új könyvtárpolitika nem született, de a korábban kezdődő modernizálás is számos összetevőjében visszajára fordult. A személyzet és az állomány megrostálása, a tényleges szellemi értékek iránt ellenséges, durva faji szemlélet érvényesítése vált jellemzővé. A fölülről irányítottág szinte teljesen kizárta az alkotó útkeresést. A tudományos és szakkönyvtárügy szemben, melyre a rendszernek szüksége volt a tudományos kutatás és fejlesztés sikeressége érdekében, a közkönyvtárügy mindjobban a propaganda eszközávé silá

nyult. Feketelisták írták elő a kivonandó állományokat, miközben „fehér” listák követelték meg, minek kell feltétlenül meglennie egy közkönyvtárban.

A totális pártállami hatalom ugyanakkor hálózatfejlesztési és technikai szinten igyekezett a hatékonyságot növelni. A felekezeti könyvtárak lefejezése után – mely elsősorban a korábban hatékony, legalábbis széles kört elérő katolikus könyvtárakat számolta fel –, különösen az így „elfoglalt” területek falusi könyvtárai körében a rendszer számottevő mennyiségi eredményt mutatott fel a háború első évéig. Új eredményként könyvelhető el a könyvtári szabványosítás általánossá válása és a képzés kiterjesztése. Néhány nagyobb városi könyvtár – főként a megszállt francia, cseh, lengyel stb. területeken (például az elzász-lotaringiai Strassburg/Strasbourg városában) – látványos, nyilvánvalóan propagandisztikus hatásának ítélt fejlesztést élt meg.

Ezzel szemben 1945 után, a háborús kártömeg okán és az embertelen ideológia kiirtása végett elengedhetetlenül szükségessé vált újarostálás azt eredményezte, hogy a közkönyvtári hálózat súlyos, több évtizedes hátránnyal érkezett el a „nulladik óra” utáni új korszakba.

JEGYZETEK ÉS IRODALMI HIVATKOZÁSOK

23. BEER, Johannes: Autorität und Volksbildung. = *Bücherei und Bildungspflege*, 1933. 1. no. 19–27. p.
24. ABB, Gustav: Von der Kollegialverfassung zum Führerprinzip: Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Preussischen Staatsbibliothek. = *Festschrift Georg Leyh*. Leipzig: Harrassowitz, 1937. 245–256. p.
25. Az új közkönyvtári folyóiratról lásd SONNEVEND Péter: Totális barna folt: a *Die Bücherei* című folyóirat 1934-es első évfolyama. (Lásd ebben a kötetben.)
26. SCHUSTER, Wilhelm: Das Ende des Bildungsreiches. = *Die Bücherei*, 1934. 2/3. no. 1–6. p.
27. DÄHNHARDT, Heinz: Weg und Ziel deutscher Volksbüchereiarbeit. = *Die Bücherei*, 1937. 1/2. no. 1–5. p. – Dähnhardt a háború vesztes szakaszában (1943) még ilyen című könyvet is publikált: *Die öffentlichen Büchereien im totalen Kriege der Nation*. Hasonló címen a közkönyvtári lap is közölt tőle írást.
28. STUDENTKOWSKI, Werner: Partei und Volksbücherei. = *Die Bücherei*, 1937. 7/8. no. 285–291. p. (Az idézett gondolatok a 290–291. oldalakon.)
29. HEILIGENSTAEDT, Fritz: Um Gegenwart und Zukunft der deutschen Volksbüchereien. = *Die Bücherei*, 1937. 6. no. 237–243. p.
30. Uo.
31. Die öffentlichen Volksbüchereien im Deutschen Reich 1933/34. = *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, 1934. 551–552. p.
32. SCHRIEVER, Franz: „Freie” Theke oder „pädagogischer” Schalter? = *Die Bücherei*, 1937. 1. no. 30–38. p.

33. FOSTER, Bettina: Staatliche Beratungsstellen für Öffentliche Büchereien: Entstehung: Aufgaben Entwicklungsetappen bis 1945. = *Bibliothek. Forschung und Praxis*, 1991. 2. no. 153–184. p.
34. ROTHBART, Otto-Rudolf: *Deutsche Büchereizentralen als bibliothekarische Dienstleistungsintanz: Gestaltung und Entwicklung von Zentraleinrichtungen im gesamtstaatlichen Gefüge*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2002. 163 p. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutsche Bucharchiv München, 69.)
35. *Büchereistatistik: Methoden, Beispiele, Ergebnisse*. Leipzig: Harrassowitz, 1940. VIII, 164 p.
36. WITSCH, Joseph. Vom Werte einer Werkstatistik: Bemerkungen zum Buche: „Bücherei-statistik, Methoden, Beispiele, Ergebnisse” von Franz Schriewer. = *Die Bücherei*, 1941. 6. no. 247–264. p.
37. WILSON, Louis R.: *Geography of reading: A study of distribution and status of libraries in the United States*. Chicago: University of Chicago Press, 1938. XXIV, 481 p.
38. GRONOVSKY Iván: Schriewer, Franz: *Büchereistatistik. Methoden, Beispiele, Ergebnisse*. Leipzig, 1940, Harrassowitz, VIII + 164 l. 8°. (Beiträge zur Volksbüchereikunde, herausgegeben von der Reichsstelle für das Volksbüchereiwesen, Bd. 2.) = *Magyar Könyvszemle*, 1941. 1. sz. 101–103. p.
39. Uo.
40. MUNTHER, Wilhelm: *American librarianship from an European angle: An attempt at an evaluation of policies and activities*. Chicago: ALA, 1939. 191 p.
41. KOREN, Johan: The pioneers: Wilhelm and Gerhard Munthe. = *World Libraries*, 2002. 2. no. http://www.chrisdaydesign.com/worldlib/vol12no2/print/koren_print.html [2022. 01. 15.]
42. WITSCH, i. m. 253. p.
43. SIMON, Gerd: *Chronologie Kummer, Rudolf*. Tübingen: Eberhard Karls Universität, 2006. 24 p. <https://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/ChrRKummer.pdf> [2022. 01. 15.] – KUMMER, Rudolf: Das wissenschaftliche Bibliothekswesen im nationalsozialistischen Deutschland. = *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1938. 399–413. p.
44. Népkönyvtárak a német városokban. = *Városi Szemle*, 1939. 943–946. p.
45. CSAPODI Csaba: Könyvtárosképzés Németországban. = *Magyar Könyvszemle*, 1937. 4. sz. 332–338. p. – CSAPODI Csaba: Három német könyvtár 1937-ben: Drezda, Lipcse, Berlin. = *Magyar Könyvszemle*, 1938. 2. sz. 131–144. p. – MORAVEK Endre: A Deutsche Bücherei 25 éves jubileuma. = *Magyar Könyvszemle*, 1938. 3. sz. 279–287. p.
46. VARJAS Béla: Német könyvkiállítás. = *Magyar Könyvszemle*, 1940. 3. sz. 217–225. p.
47. GORIUPP Alisz: Néhány adat a magyar és német könyvtárak személyzeti állapotáról. = *Magyar Könyvszemle*, 1940. 4. sz. 394–397. p.
48. HARSÁNYI András: Német könyvtárak. = *Magyar Könyvszemle*, 1942. 1. sz. 27–33. p. – Itt kizárólag a *Deutsche Bücherei*ről szól a szerző.
49. HARSÁNYI András: Német könyvtárak. = *Magyar Könyvszemle*, 1942. 2. sz. 162–166. p. – Az előbbi írás folytatásaként a Porosz Állami Könyvtárról ír röviden, majd a szászországi tartományi könyvtárról hosszabb terjedelemben. Harsányi írásának harmadik része a *Könyvszemle* 1942. évi 3. számában a müncheni Bajor Állami Könyvtárról és egyéb kisebb könyvtárak mellett a német könyvtárak 1941. évi statisztikájáról szól. Itt épp csak

említeni tudjuk, hogy Hamvas Béla, a Fővárosi Nyilvános Könyvtár (ma Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) munkatársa ugyancsak 1942-ben terjedelmes tanulmányt közölt a *Városi Szemlé*ben „Európa városi könyvtárai” címmel (*Városi Szemle*, 1942. 180–241. p.), mely számos fontos adatot tartalmaz a német könyvtárak történeti és legújabb fejlődéséről.

50. A Deutsche Bücherei a német könyvtárakról szóló cikksorozatunkkal kapcsolatban. = *Magyar Könyvszemle*, 1942. 3. sz. 332. p. – „Ihre Zeitschrift »Magyar Könyvszemle« enthält in ihrem Jahrgange 66, 3. Folge, Januar–März 1942, auf S. 27 bis 33 einen Aufsatz des Herrn ANDRÁS HARSÁNYI über Deutsche Bibliotheken. Im 1. Teil, der mit Berufung auf mich die Deutsche Bücherei behandelt, befindet sich eine Stelle über die Parteiämliche Prüfungsstelle, die »feststelle, welche Druckwerke inhaltsmässig verschlossen gehalten werden müssen«. Diese Angabe ist nicht richtig, da die hier im Hause befindliche Parteiämliche Prüfungskommission zum Schutze des NS.-Schrifttums mit der Sekretierung von Druckschriften nichts zu tun hat. Die Parteiämliche Prüfungskommission legt Wert darauf, dass diese Notiz berichtet wird, worum ich hierdurch bitten möchte. In vorzüglicher Hochachtung! DR. ROEPKE Bibliotheksrat an der Deutschen Bücherei.” Ismereteink szerint az eredetileg jogász Dr. Kurt Roepke könyvtáros és bibliográfus a háború végéig Lipcsében tevékenykedett, a *Deutsche Bücherei* havi megjelenésű zenei bibliográfiáját (*Deutsche Musikbibliographie*) szerkesztette 1943–1944-ben, majd a háború után Hallében egy könyvtárhasználati ismertetőt írt (Wie benutze ich Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle an der Saale? [1951]), később pedig tübingeni egyetemi könyvtárosként – tehát már nyugaton – egy New York-i szerzőtársával együtt zsidó tárgyú disszertációs bibliográfiát szerkesztett (KISCH, Guido – ROEPKE, Kurt: *Schriften zur Geschichte der Juden. Eine Bibliographie der in Deutschland und der Schweiz 1922–1955 erschienenen Dissertationen*), mely 1959-ben Tübingenben látott napvilágot, és szakmai körökben elismerést aratott.
51. SAUR, Klaus Gerhard: 80 Jahre Deutsche Bücherei. Haben wir eine Nationalbibliothek? = *Bücher für die Wissenschaft: Bibliotheken zwischen Tradition und Fortschritt: Festschrift für Günter Gattermann zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Gert Kaiser, Heinz Finger, Elisabeth Niggemann, München: Saur V., 1994. 313–324. p. Az idézet helye: p. 318.
52. SYWOTTEK, Jutta: *Mobilmachung für den totalen Krieg: Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg*. Opladen: Westdeutsche V., 1976. 398 p. (Studien zur modernen Geschichte, 18.)
53. BOLLMUS, Reinhard: *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. 2. Aufl. Stuttgart, München: Oldenbourg, 2006. 375 p. – SCHIDORSKY, Dov: Confiscation of libraries and assignments to forced labor: Two documents of the Holocaust. = *Libraries & Culture*, 1998. 4. no. 347–388. p.
54. BOESE, Engelbrecht: *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich*. 2. korr. Aufl. Bad Honnef: Bock & Herchen, 1987. 404 p. (Bibliothek und Gesellschaft) – Ld. különösen a 10. fejezetet: Das öffentliche Bibliothekswesen und der Zweite Weltkrieg, 321–340. p.
55. LEYH, Georg: *Die deutschen wissenschaftlichen Bibliotheken nach dem Krieg*. Tübingen: Mohr, 1947. 222 p. – Az OSZK Könyvtártudományi Szakkönyvtárának példányában (jelzete: 3-9828) érdekes kiegészítő anyag található. Ez egy géppel írott másolat *Zerstörte deutsche Bibliotheken* címmel, s 24 konkrét intézmény 1939-es és 1946-os állományát,

azaz az elszemvedett állományvesztéseket foglalja táblázatba. Pl. Universitätsbibliothek München: 1100 ezer és 750 ezer, Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg: 850 ezer és 225 ezer. Összesen a felsorolt könyvtárak kerekített állományának (10 millió) kevesebb mint 30%-a (2,9 millió) maradt meg. A szöveg megemlíti, hogy a gothai tartományi könyvtárat egészében elvitték a Szovjetunióba. Az anyag alján forrásmegjelölés: *Rote Revue*, 1947. 7/8. no. 276–277. p. – Leyh húsz éven át szerkesztette a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* című folyóiratot (1922–1943), majd Milkau (1859–1934) halála után új alapra helyezve befejezte, illetve a háború után újrateremtette a *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* című monumentális kézikönyvet. A 3. (könyvtártörténeti) kötetben (1940. XXIII, 1051 p.) Milkau tervezte a közkönyvtárak történeti leírását is, ám ez nem valósult meg. Egy amerikai recenzió szerzője, Lawrence S. Thompson (*College and Research Libraries*, [1944.] 4. no. 368–372. p.) kiemeli, hogy Milkau tervezte a közkönyvtárak történetének felvételét is, ám ez a kézikönyv bevezetésében szereplő, rejtélyes (cryptic) megfogalmazás szerint elmaradt. A mondat lényege: az átfogó nemzetiszocialista átalakulás következtében Constantin Nörrenberg írása elavult („Das Volksbüchereiwesen ist aber nach dem nationalpolitischen Umbruch in eine so lebhaftige Bewegung eingetreten, dass die altere Arbeit als in den Massstaben überholt sich, hier nicht mehr einfügen wollte.”). – Lásd még: LEYH, Georg: *Das Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. = *Libri*, 1961. 1/4. no. 101–114. p.

56. Hárommillió tudományos könyvet pusztítottak el Németországban a bombatámadások. = *Esti Újság*, 1943. augusztus 27. 3. p. – A német könyvtárak pusztulása. = *Népszava*, 1947. november 19. 5. p. – A lapban közölt adatok egybevágóak a Georg Leyh-féle összefoglalásban találhatóakkal, így azokat nyilván onnan vették át. A lap híradása szerint a veszteség fokozódott az Ostgebiet (Pomeránia, Szilézia, Danzig, Mazúria az ismét megalkuló Lengyelországhoz került) területén maradt 3,6 millió kötettel.
57. *Die Bücherei: Zeitschrift der Reichsstelle für das Volksbüchereiwesen*. Hrsg. von Fritz Heiligenstaedt, Joseph Witsch. Leipzig: Einkaufshaus für Büchereien, 1943. 328 p.
58. DÄHNHARDT, Heinz: Die öffentlichen Büchereien im totalen Krieg der Nation. = *Die Bücherei*, 1943. 4/6. no. 91–98. p.
59. Uo.
60. Die Büchersammlung der NSDAP für unsere Wehrmacht. = *Die Bücherei*, 1943. 4/6. no. 290–291. p. <https://calisphere.org/item/ark:/28722/bk0007t7d09/> [2022. 01. 25.]

FELHASZNÁLT IRODALOM (JEGYZETEKSEL)

- Das deutsche und italienische Bibliothekswesen im Nationalsozialismus und Faschismus: Versuch einer vergleichenden Bilanz*. Hrsg. Klaus Kempf, Sven Kuttner. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. 243 p.
- HOHOFF, Ulrich: *Wissenschaftliche Bibliothekare als Opfer der NS-Diktatur: Ein Personenlexikon*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2017. 415 p. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 62.). – Lásd a könyvről készült recenziókat: SONNEVEND Péter: *Lexikon a náciizmus könyvtári áldozatairól*. (Lásd ebben a kötetben.)

- KOCH, Christine: *Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus: Eine Forschungsstandanalyse*. Marburg: Tectum V., 2003. 145 p. – Eredetileg egyetemi dolgozatként: KOCH, Christine: *Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus: Eine Forschungsstandanalyse anhand der Fachliteratur*. Stuttgart: Hochschule für Medien, 2002. 137 p. <https://hdms.bsz-bw.de/frontdoor/deliver/index/docId/267/file/Diplomarbeit.pdf> [2022. 01. 25.]
- STIEG, Margaret: *Public libraries in Nazi Germany*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1992. XVI, 347 p.
- SYWOTTEK, Jutta: *Die Gleichschaltung der deutschen Volksbüchereien 1933 bis 1937. = Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Red. Monika Estermann, Reinhard Wittmann, Marietta Kleiss. Bd. 24. Bad Camberg: Saur V., 1983. 385–535. p.

TOTÁLIS BARNA FOLT: A DIE BÜCHEREI CÍMŰ FOLYÓIRAT 1934-ES ELSŐ ÉVFOLYAMA*

*Az alábbiakban egy esettanulmány olvasható a hitlerista diktatúra első időszakában megjelent német közkönyvtári folyóirat első évfolyamáról.***

RÖVIDEN A TÖRTÉNELMI KÖRÜLMÉNYEKRŐL

Németország elveszítette az első világháborút. Jelentős embervesztesége után komoly területi és gazdasági hátrányok sújtották a győztes hatalmak döntései következtében. A weimari köztársaság másfél évtizeden át mindvégig stabilitáshiányban szenvedett. Az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság alapjaiban rázta meg az állam működőképességét (néhány év alatt a munkanélküliek száma 1,3-ról 6 millióra növekedett). E körülmények közt Hitler pártja, az NSDAP (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt) az 1932-es választásokon relatív többséget szerzett (vagyis a legerősebb párt lett 37,4, illetve 33,1%-kal).

1933. január végén Hindenburg elnök kancellárrá nevezte ki Hitlert. Február végén kigyulladt a Reichstag épülete, és ez ürügyet teremtett a diktatúra bevezetésére. Ennek néhány elemét említsük meg: rendkívüli állapot meghirdetése, a pártok és szakszervezetek betiltása, halálbüntetés, népbíróság, a tagköztársaságok autonómiájának felszámolása, az állam és a náci párt de facto összevonása, koncentrációs tábor Dachauban, zsidó üzletek elleni bojkott meghirdetése, a parlamentarizmus felszámolása, a náci pártnak alárendelt ifjúsági (Hitlerjugend), munkahelyi, kulturális stb. szervezetek létrehozása kötelező tagsággal – vagyis a teljes társadalom gleichschaltolása, azaz a hitleri elvek szerinti egységesítése és erőszakos alávetése.

1933. május elején a német diákszövetség (Deutsche Studentenschaft) kezdeményezésére és szervezésében minden egyetemi városban könyvégetést rendeztek,

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2010. évi 1. számában jelent meg.

** Köszönetet mondok dr. Heide Sonnevendnek és férjének, dr. Sonnevend Ádámnak (Rostock), hogy több ízben segítettek az eredeti kifejezések pontos értelmezésében.

döntően a zsidó származású, illetve politikai szempontból ellenségesnek tekintett írók (például Heinrich Mann stb.) elleni aktusként, s e sorsra jutottak többek közt Maxim Gorkij könyvei is. (Az elégetett művek íróinak listája: http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_verbrannten_Bücher_1933.) A berlini Operaház előtt május 10-én éjjelkor Goebbels propagandaügyi miniszter mondott uszító beszédet.¹

1933 szeptemberében létrehozták a Birodalmi Kulturális Kamarát (Reichskulturkammer, RKK), amely a kulturális területek és személyek feletti parancsuralmat garantálta a továbbiakban. Hamarosan mamutintézménnyé nőtte ki magát kétezer munkatársával. Szakosodott kamarái (film, zene, sajtó, rádió, színház, képzőművészet) közé tartozott a Birodalmi Irodalmi Kamara (Reichsschrifttumskammer, RSK). Ennek kötelezően tagjai voltak nemcsak az írók, hanem mindazok, akik az írásbeliség közvetítésében, megőrzésében vagy terjesztésében tevékenykedtek (így a könyvkereskedelmi és könyvtári dolgozók is). Az RKK élén elnökként a propagandaminiszter – vagyis Goebbels – állt. Az RSK első vezetője Friedrich Blunck író² lett, kitől 1935 októberében Hans Johst író³ vette át az irányítást, s ő maradt a háború végéig a szervezet élén.⁴ Az RSK mintegy 120 munkatársa (ezek számát tovább növelték a tartományokban szervezett regionális hivatalok) hat osztályra tagolódott, köztük az ötödik foglalkozott a szak- és közkönyvtárakkal. 1934 nyaratól már csak az RSK (egyben az RKK) tagja lehetett állami alkalmazásban, ennek viszont előfeltétele volt az igazolt árja származás (továbbá a politikai megbízhatóság). 1941-es adatok szerint az RSK ekkor 35 ezer tagot tömörített, közülük mintegy 4 ezer dolgozott köz- és kölcsönkönyvtárakban.

A náci rendszeren belüli hatalmi vetélkedés folytán a könyvtárak ugyanakkor egy másik főhatóság, a Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, REM) közvetlen irányításával működtek. A minisztérium élén 1934. április 30-tól B. Rust (1883–1945. május 8-án öngyilkos lett) állt, aki 1922-től a náci párt tagjaként az egyik legfanatikusabb hitlerista vezetőként működött az ideológiai nevelés frontján.

1933 októberétől az írók (88 személy), majd a professzorok (közel 900-an, élükön Martin Heidegger filozófussal) hűségnyilatkozatai (korlátlan bizalom, vagyis totális alávetés) láttak napvilágot. Ezután 1934 augusztusában a művészek (Ludwig Mies van der Rohe építész, Richard Strauss zeneszerző, Wilhelm Furtwängler karmester stb.) igyekeztek felzárkózni hasonló gesztussal. Az első listán szerepelt Karl Heinl is,⁵ aki az RSK keretében a közkönyvtári és nyelvművelési területet felügyelte.

Az utóbbi két évtized német szakirodalmi – összhangban az általános történetírási tendenciáival – egyre mélyebben tárja fel a náci állam könyvtártörténetét, vállalva az őszinte és példamutató szembenézést a páratlanul súlyos örökséggel. A következő elemzési kísérlet nem születhetett volna meg ilyen szakirodalmi háttér nélkül.⁶

A DIE BÜCHEREI CÍMŰ FOLYÓIRAT ELŐZMÉNYEI

Az új közkönyvtári folyóirat 1934-es első évfolyamának címlapján az áll, hogy a *Bücherei und Bildungspflege* (BuB) és a *Hefte für Büchereiwesen* (HfB) folytatása, új sorozata.

A BuB 13 évfolyama 1921–1933 között jelent meg Stettinben (ma Szczecin, Lengyelország), szerkesztői közül kiemelkedik Erwin Ackerknecht (1880–1960), az egyik legjelentősebb XX. századi német könyvtáros. Közreműködött szerkesztésében továbbá Gottfried Fritz (1873–1934), a charlottenburgi könyvtár létrehozója (rőla később lesz még szó), továbbá Wilhelm Schuster, aki Ackerknecht tanítványa volt, a húszas évek végén a hamburgi közkönyvtár (Hamburger Bücherhalle), majd 1934–1945 között a berlini közkönyvtár vezetője, egyidejűleg 1929-től elnöke a Német Közönyvtárosok Szövetségének (Verband Deutscher Volksbibliothekare, melyet 1921-ben hoztak létre, 1924-ig Deutscher Büchereiverband néven – továbbiakban: VDV). Schuster elemzett folyóiratkötetünk legfontosabb szerzője.⁷ A VDV nem tévesztendő össze a korábban alakult Verein Deutscher Bibliothekare (VDB) szervezettel, mely a német könyvtárosok első civil szerveződése; 1900-ban hozták létre, majd 1948-ban újraalapították (lásd <https://www.bibliotheksverband.de/> [2024. 05. 14.]), és a tudományos könyvtári világ magasan képzett képviselőit tömörítette, miként ma is (lásd a 2010-es konferenciáját Lipcsében).

A HfB – amely többször változtatta a címét – 1915-ben indult Lipcsében, ekkor a *Mitteilungen der Deutschen Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen* címet viselte (1–3. évfolyam 1915–1917.). A 4. évfolyam (1918) a *Die Bücherhalle* címet kapta, majd visszaállt az eredeti cím (5. évfolyam, 1919.). Végül 1920–1932 között a 6–16. évfolyam viselte a HfB címet. Ez 1932-ig, vagyis a 16 évfolyam során mindvégig Walter Hofmann (1879–1952) szellemi gyermeke volt, akárcsak az 1912-ben javasolt, majd 1913-ban megalapított német népkönyvtári központ (Deutsche Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen).

A két folyóirat – számos esetben egymás szívós vitapartnereként – két fő profilt tartalmazott. Egyrészt tanulmányokat, beszámolókat, híreket, másrészt a könyvtári gyarapítást támogató nagyszámú könyvismertetést közölt. Utóbbi aránya az oldalszámok alapján a BuB-nál megközelítette az 50%-os arányt, de a HfB terjedelmi arányában is elérte a 40%-ot. Előbbi évi közel ezer, utóbbi 300–400 könyvismertetést tartalmazott. Látni fogjuk, az utódként indított folyóirat – fő vonalakban – ugyanilyen szerkezeti megoszlást mutat.

A tudományos könyvtárak szakfolyóirata változatlanul az 1884-ben alapított *Zentralblatt für Bibliothekswesen* maradt (tartalmában sokkal inkább emlékeztetve egy szaklapra). A náci állampárt (NSDAP) saját, az ideológiai nevelést szolgáló folyóiratot bocsátott ki 1934–1944 között *Bücherkunde* címen.⁸

DIE BÜCHEREI 1934: FORMAI, KVANTITATÍV JELLEMZÉS

A *Die Bücherei* önminősítése a borítólapon: a „német írásbeliséget/irodalmat gondozó folyóirat” (*Zeitschrift für deutsche Schrifttumspflege*). A borítón alul olvasható a kiadó: Kommissions-Verlag: Einkaufshaus für Büchereien GmbH., Leipzig. Ez a vállalkozás is Walter Hofmann létesítménye: az Einkaufshaus a kiadói mellett számos egyéb szolgáltatást biztosító könyvtárellátó volt, a második világháború után létrehozott utódja Reutlingenben működik.

A borító verzóján további adalékok szerepelnek. Szerkeszti dr. Franz Schriewer, Frankfurt (Oder).⁹ „A folyóirat megjelenik 12 füzetben 36 ív terjedelemben (ezen belül 2 duplaszám), ára 12,50 birodalmi márka, a VDV tagjai számára 8 márka – továbbá 1,50 márka postai költség. Külföldi német könyvtárak a népkönyvtárosok által fizetendő áron kapják meg. A 10-ik füzet 2000 példányban lett kiadva.”

A verzón olvasható még, hogy melléklet is megjelent a laphoz, ez Karl Heinel írása az RSK-ról és a besorolásról (a későbbiekben még számos melléklet kísérte a folyóiratot).

A lap éves kötete¹⁰ átfogó tartalomjegyzékkel indul, ezen belül külön fejezetben:

- önálló írások (összesen 29),
- hivatalos rendeletek és utasítások (20 tétel),
- a „szakmáról a szakmának” (voltaképp szakmai hírrovat, 52 anyag),
- könyvismertetések (könyvjegyzékek, annotált tematikus listák, bővebb könyvbírálatok).

Ezután névmutató következik: az egész éves mutató római számozással összesen 22 oldalon kapott helyet.

A kötet törzsanyaga 584 oldalt tartalmaz (a folyóirat a későbbi háborús években kezdeti terjedelmének mintegy harmadát veszítette el, s már nem érte el a 400 oldalt). A fent említett 12 szám (köztük kettő dupla) terjedelme: 72 – 78 (ez a dupla, 2–3. sorszámmal) – 52 – 52 – 80 (második dupla szám, 7–8. sorszámmal) – 48 – 48 – 48. Az egyes számok csak sorszámot viselnek, nincs időbeli datálásnak (január stb.) nyoma az egész évfolyamban. (Más forrásból rekonstruálható, hogy az első szám január körül látott napvilágot.)

Feltehető, hogy eleinte nagyobb számonkénti terjedelemre számítottak (első szám: 72 oldal volt), a második szám elől kezdte az oldalszámozást, ám a harmadik–negyedik összevont szám az előző kettőt összevontan fogva fel, 151. oldallal folytatja. (Ez elég komikus, hiszen a 78. oldal után jön a 151.). Az év utolsó négy számában állandósult a 48–48 oldalas terjedelem.

Az éves tartalomjegyzék műfaji-tartalmi csoportjait alapul véve a következő arányokat állapíthatjuk meg az 584 oldalas (100%) éves terjedelemben belül:

- cikkek: 197 oldal (kerekítéssel 34%),
- rendeletek, utasítások (hivatalos közlemények): 23 oldal (5%),
- szakmai hírek: 42 oldal (7%),
- könyvlisták és -ismertetések, bírálatok: 287 oldal (54%).

Szükséges rögtön előrebocsátani, hogy e műfaji csoportok elég viszonylagosak, hiszen van olyan cikk, amelyik teljes utasításszöveget is tartalmaz. Az írások – mint látni fogjuk – egyértelműen hivatalosnak szánt nézeteket közvetítenek (nincs egyéni nézet, vita stb.). A szakmai hírek esetében gyakorta ugyanezen képlet ismétlődik, a könyvlisták és ismertetések pedig a megfelelő ideológiai alapszándékok elérését célozzák.

DIE BÜCHEREI 1934: SZERZŐK

Az éves mutató szerzői része 66 személynevet sorol fel, ebben benne vannak a cikkek szerzői mellett a könyvlisták, könyvismertetések, összevont könyvszemlék szerzői is. A cikkeket 19 szerző írta, közülük egyértelműen kiemelkedő személyiség Wilhelm Schuster,¹¹ aki hét írást jegyez (és az első szám négy cikke közül hármat!). Néhányan két-két, a többiek (a többség) egy-egy írással szerepelnek. Ugyanakkor a cikkírók tetemes hányada egyben könyvismertetések szerzője, jelezve talán ezzel is, hogy a feladat mindkét esetben a magasabb cél szolgálata. Az éves névmutató szerinti legtöbb előfordulás: *Franz Schriewer* – 27 esetben (ebből 2 cikk); *Lily Zweck* – 21 (2 cikk);¹² *Hans Beyer* – 18 (2 cikk);¹³ *Kurt Schulz* – 17 (2 cikk);¹⁴ *Wilhelm Schuster* – 13 (7 cikk).

A legtekintélyesebb név talán *Constantin Nörrenbergé*,¹⁵ aki csupán egy nekrológot írt korábbi harcostársáról, *Gottlieb Fritz*-ről (lásd később).

A szerzői mutatóban nem szerepel Walter Hoffman, jóllehet a lap első számában teljes terjedelemben olvasható a levele (végén: „Heil Hitler! Dr. h. c. Walter Hofmann”).¹⁶ Talán azért nem, mert a szakmai hírek rovatban látott napvilágot a mindössze tízmondatos tájékoztatás.

DIE BÜCHEREI 1934: NÉHÁNY SZÓ AZ OLVASÓKÖZÖNSÉGRŐL, TIPOGRÁFIÁRÓL

A folyóirat 1934-es 10. száma a borítón közölt adat szerint 2 ezer példányban látott napvilágot. Így bizonyára eljutott minden érdemi városi könyvtár munkatársaihoz.¹⁷ Minthogy a kötelező kamarai tagság nyomán minden szakmai rendezvényen való részvétel is kötelező volt, analógiát alkalmazva elmondható, hogy a lap eljuttatta

a létrehozók szándékait a közkönyvtárak dolgozóihoz. Más szóval: az ideológiai és szakmapolitikai átnyelés eszközeként megtette a magáét. Azt nehezen lehetne megítélni, miként hatott ténylegesen a lap szövege az egyes olvasókra.¹⁸ Az egész évfolyam egyébként semmilyen olvasói visszajelzést sem tartalmaz.

A lap első évfolyama gót betűs írással látott napvilágot. Mindössze néhány ábrát találunk, ezek kézzel rajzolt térképet, grafikont tartalmaznak, és egyetlen kis méretű fényképfelvétel is szerepel. (Ez később változott, a rendelkezésemre álló háborús évekbeli kötetek már latin betűs írással jelentek meg, s igényes könyvtári fényképfelvételeket is közöltek, külön oldalakon, speciális papíron.) Megállapítható, hogy a puritán jelleg mintha a tartalom zártságát és komolyságát támasztaná alá. Az illetékes szakmai vezér (és alvezérek) megnyilatkoznak, kérik minden szavukat halálosan komolyan venni.

Ez a zárttság megnyilvánul abban is, hogy a közel három tucat önálló írás (tanulmány, előadás) formálisan egyetlen hivatkozást sem tartalmaz (a szövegben van egy-két utalás korábbi megnyilatkozásra).

TARTALOM 1.: A „VEZÉRCIKK”

Wilhelm Schuster írása („Közkönyvtár és nemzetiszocializmus”) előadásként hangzott el a VDV 1933. szeptemberi éves közgyűlésén. Az első mondat szerint az előző közgyűlés óta a nép nagy élményben részesült, amely fejlődését és az állami fejlődést is „sok évszázadra meg fogja határozni”, tehát a könyvtárosoknak is feladatuk, hogy a nemzetiszocialista forradalom – s az ehhez kapcsolódó népi szabadságharc – győzelmes befejezését elősegítse.¹⁹ Ezáltal a „német közkönyvtárügy új nagy feladatot kapott”, ennek az előadó szerint mindnyájan szívből örülnek. E feladatot viszont akkor érdemlik ki a kollégák (Berufsgenossen), ha tudatában vannak annak, hogy ezáltal mily rendkívüli felelősség hárul rájuk. Korábban – a most lelkesen tapasztoló táborában is – sokan voltak szkeptikusak vagy a hétköznapiaktól elfásultak, némelyek hamis prófétákra is hallgattak: az olvasók közt mindenféle beállítódású megtalálhatik. Meglepetéssel vegyes örömet érezhetünk, mikor tapasztaljuk, milyen ösztönösen és szívből jelenik meg előttünk a fiatalság „az új ember előfutáraként” (Vorform des neuen Menschen). „Biológiai megfiatalodás bontakozik ki a faj és vér ösztönös mélységeiből (ein biologischer Verjüngungsprozess, aufsteigend aus den unbewussten Tiefen der Rasse und des Blutes...), hogy a Vezér iránti hűségben segítsen átlépni a népen belüli minden eddigi elválasztó korláton...”

Az első oldal mondatait részletesebben idéztük, hogy a hangütés stílusát érzékeltesük. A továbbiakban kövessük az előadó gondolatmenetét már nagyobb tömörítésfokozattal. Az itt ülők közt – mondja az előadó – „nincs és nem is lehet senki” (niemand ist und niemand sein kann – a kifejezés második fele az eredetiben ki-

emelve, szinte fenyegetésként), aki ne vállalná lelkesen feladatainkat az új eszmék megvalósítása terén a Führer által meghatározott irányban.²⁰ Azonban a lelkesedés nem elég, nekünk a közkönyvtárak teljes mobilizálására kell törekednünk, az emberek lelkének meghódítása végett, a német nép jövőjének érdekében. Az olvasó számára legyünk segítők és vezérek (Helfer und Führer), hogy kételyeiket eloszlassuk, s ők képesek legyenek új feladataik jobb ellátására. Ez a tudat – bármi szerény helyen állunk is –, hogy az olvasók irányában Vezérként kell tevékenykednünk (Führer sein zu sollen), legyen legnagyobb hajtóerőnk mindennapi munkánkban. A közkönyvtár számunkra nem egyszerűen hivatal vagy intézmény, hanem mozgalom: a nemzeti-szocializmus eszméit valló közkönyvtár a nép nevelésének egyik legfontosabb eszköze lesz, vagy megszűnik létezni („...oder sie wird nicht sein” – ez a szintagma az eredetiben kiemelve). A weimari demokrácia közkönyvtára a pártokra épülő (így megosztott) állam világnézeti pluralizmusát fejezte ki: most viszont az új viszonyok által meghatározva alapjaiban újul meg. A közkönyvtár – az iskolához és egyetemhez hasonlóan – az új szellemiséget célzó politikai képzés intézménye, a nemzetiszocialista egység gondolat – az állam, a nép és a kultúra egysége – megvalósítása végett. A közkönyvtárban a gondosan megválogatott állomány minden kötete a többivel szerves egységet képez, eltérően a tudományos könyvtáraktól (ahol tudományos-rendszerező elvek működnek). A különböző hivatalos szervek – a minisztérium, a Kampbund für deutsche Kultur²¹ stb. – mindent megtesznek, hogy a közkönyvtárügy működését az összes vonalon támogassák (például a jelen szaklap kiadása, irányító testület életre hívása stb.). Schuster végül kétszakasznit idézett a Führernek a nürnbergi pártkongresszuson elhangzott előadásából, ahol Hitler elmagyarázta: szó sincs arról, hogy a mostani „szűkös időkben” a kultúra kérdése háttérbe szorulna, épp ellenkezőleg, a gazdasági gondokkal küzdő emberek számára világossá kell tenni, hogy a nemzet előtt magasabb feladatok állnak. A megosztást eredményező kölcsönös gazdasági egoizmus legyőzése érdekében, a magasabb hivatást kereső nemzet oltárára helyezett, odaillő kulturális értékek segítik a jövő kiteljesítését. Ha ezt a népek nem értik meg, ha ez nem válik vérük alkotóelemévé, akkor pusztulásuk már csak idő kérdése. E hitleri gondolatok idézésével fejezte be Schuster előadását.²²

TARTALOM 2.: A KÖZKÖNYVTÁRI „FÜHRER” TOVÁBBI ÜTMUTATÁSAI

A folyóirat első számában további két Schuster-szöveg tanulmányozható: az egyik az új porosz közkönyvtári központról, a másik az állományfeltárás új módozatairól szól.²³ Az összevont második-harmadik számban egy tanulmányt,²⁴ az ötödikben még egyet a közkönyvtári törvénykezésről,²⁵ a hatodikban szintén egyet jegyzett (e feltűnően rövid²⁶). Az összevont hetedik-nyolcadik számban igen fontos írást tet-

közzé az új birodalom és a közkönyvtárügy kapcsolatáról.²⁷ Hét írás, összesen 50 oldal terjedelemben (az egész folyóirat-évfolyam közel 9%-a, nem számítva ide a tucatnyi általa írt recenziót): már mennyiségi alapon is nyilvánvaló dominanciát látnunk. Schuster írt az irányítás új intézményéről, az oktatás és a népnevelés lényegi átalakulásáról, a könyvtári törvénykezésről, az új birodalom közkönyvtáiról: e tárgyszavak ismét alátámasztják a „közkönyvtári Führer” vitathatatlan szerepét. Minden lényegi kérdést megvilágít, mindenkinek (nem vitatható) iránymutatást ad.

A porosz közkönyvtári központ tevékenységi területei a vidéki könyvtárellátás szervezése, az új típusú állománybeszerzési tanácsadás, irányelvek kidolgozása a területi könyvtári központok létesítésére, könyvtárstatisztika. Mindebben a legfontosabb hívószó: *egységes megoldás* világos irányítási (felügyeleti!) kompetenciákkal. A porosz (később birodalmi) központ Schuster szerint a VDV legfontosabb szakmai segítője (ne feledjük, Schuster áll mindkettő élén). Az első szám harmadik írása (szűkebb) szakmainak látszik, de itt is kitűnik a fő irány. A különféle könyvjegyzékek célja és műfaja kerül terítékre. A rövidebb, pár mondatos könyvismertetések a nagyobb könyvtárak közönségét célozzák meg, a tematikus összeállítások egy-egy aktuális kérdés irodalmába vezetnek be. A törzsanyagjegyzékek (Grundverzeichnisse) lényegében az állomány egy-egy részének (például természettudományok) kimerítő felsorolását nyújtják. A Studienführer (tanulmányi útmutató) egy-egy témába oly módon vezeti be az olvasót, hogy könyv- vagy cikkrészletek, ismertetések egymásutánja mintegy közvetlen olvasmányt kínál az érdeklődőnek. Schuster azért kívánta e műfajokat itt összefoglalni, mert a folyóirat a továbbiakban mindegyiket alkalmazni fogja (sőt a jegyzékekből a folyóiratszám megjelenése után két héten belül kedvezményesen különlenyomatot lehetett rendelni). Mai szóval: a közkönyvtári nevelőmunka alapeszköze az ajánló bibliográfia (így talán már ismerősen cseng hazai fülnek is).

A következő számban a hagyományos német műveltség-művelődés gyökeres, az új célokra és küldetésre megfelelő *átalakítását* tárgyalja Schuster. Az új fellépése mindig hármas értelemben – szinte misztikusan – értendő. *Megtisztulás, megértés és egység*, összefogás szervesen egyesül általa. Megrázó, hogy a művelt szerző a másfél évszázados műveltségfogalmat radikálisan le akarja váltani. Nem érték már szerinte a hagyományos tudás: a nemzetiszocialista népnevelés, nemzetnevelés lett fontos küldetéssé. Ennek a népnevelésnek pedig alapvető tennivalója, hogy besorolja az egyént a „nép-egészbé” (Volksganze), hogy az egyén az állami és népi közösségen belül nyerje el jogait és kötelességeit. Mindez nem jelenti azt, hogy a tudomány, a művészet a nemzetiszocialista ember számára közömbös lenne, de azt igen, hogy másként jelenik meg ezek funkciója: az ember újra fogalmazott világképének keretében nyerik el szerepüket. Még a természettudományok is új helyzetbe kerülnek. Megváltoznak az eddigi törvények: a fejlődéstudomány 19. századi alapjai új törvényekkel egészülnek ki, például nem egyedül az alkalmazkodás jelentheti az életképes

faj győzelmének előfeltételét, hanem (talán inkább) a nem-alkalmazkodás, az ellenséges környezettel való szembeszegülés. Summa summarum: a korábbi művelődési birodalom örökre elsüllyed, s átadja helyét a nemzetiszocialista forradalomnak. Kell-e itt kommentár? Utólag könnyű megállapítanunk: az egyén teljes alárendelése a „közösségnek” (melyet a teljhatalmú Vezér irányít) s minden erő összefogása az ellenséges környezet ellen – ez maga az agresszív militarizmus, amelynek minden súlyos következményét az 1934-ben 45 milliós nép 10 évvel később saját bőrén tapasztalhatta meg. Wilhelm Humboldt művelt polgárságot (Bildungsbürgertum) célzó eszméje helyére az engedelmes harcos parancsa lép.

Az ötödik szám közölte Schuster újabb fontos írását a könyvtári törvénykezés szelleméről – kitekintéssel más országok törvényeire. Az új „népi” szocializmuson (völkischer Sozialismus) alapuló közkönyvtár újáalakításának befejezését az új könyvtári törvény jelentheti. Ennek több előfeltétele van, például sok intézmény mutasson magas rendű teljesítményt, hogy ezek alapján alkothassuk meg a normatív szintet. Sok tényező okozhatja azt, hogy Németország még nem rendelkezik könyvtári törvénnyel – legfőképp a német nép széttagoltsága, a mindennapokban megnyilvánuló rendetlenség, mely az eszközök felhasználását is gátolta. Előző évben Erwin Ackerknecht is úgy érvelt,²⁸ hogy szükség van – különösen a falusi, kisvárosi lakosság számára – közkönyvtári törvényre, s bár okfejtésében sok igazság található, de azt ma másként látjuk, jelenti ki a szerző, felvillantva, hogy a falu műveltségi hátrányát kellene elsősorban csökkenteni.

A következő rövid írás a történelem és a népnevelés kapcsolatáról voltaképp *Stuckart* államtitkár – aki *Rust* miniszter jobb keze volt a REM-ben²⁹ – munkáját kivonatolja. Elég legyen ebből annyit idézni, hogy a történelem megértésének legerősebb alapját a nemzetiszocializmus eszméinek megismerése nyújtja.

A hetedik–nyolcadik számban közzétett hatoldalas írása a népkönyvtárat értelmezi az új birodalomban. Azzal indít, hogy a közkönyvtár a népnevelés nagy ügyének egyik legfiatalabb intézménye. Az 1931-es válságos gazdasági helyzetben számos önkormányzat jutott arra a gondolatra, hogy takarékoságból bezárja a könyvtárát. A nemzetiszocialista forradalom azonban rögtön meghirdette a közkönyvtár jelentős nemzetnevelő küldetését. Sajnálatos, hogy az 1933 előtti közkönyvtári útkeresésünk kevés fogódzót nyújt az új feladatok megvalósításához, beleértve az irányítási vitát (Richtungstreit) is. Ugyanis a korábbi közkönyvtár (népkönyvtár) valamilyen nemlétező népet igyekezett felfedezni. Márpedig a nép csak politikai eszközökkel teremthető újjá – ennek most vagyunk tanúi. Így a szó szoros értelmében csak most jöhet létre a népkönyvtár (Volksbücherei). A nép újjáteremtése az új állami és népi rendszeren nyugszik, melynek célja az új ember „kinevelése”, „kitenyésztése” (Züchtung: az eredetiben is idézőjelben, a német szó mindkét értelmet kínálja). Minél több harcban születik meg az új emberideál, a hős, a nép Führerje, annál nagyobb az esély a német nép újjászületésére, s ezáltal a népkönyvtár tényleges megteremtésére.

A könyvtári feladatok sorában kiemelt helyet kap az új küldetésnek megfelelő állomány megválogatása. Szükség volt „feketelistákra” (Schwarzliste) az állomány megtisztítása végett, hogy „az ellenséget kiűzzük a német házból” („den Feind aus dem deutschen Haus verjagen”). A könyvek be- vagy eltávolítása mindig is szükséges eszköz lesz. Az újfajta gyarapítás olyan írásművekből válogathat ezentúl, amelyek a nép mai feladattudatában gyökereznek. Még egy darabig komoly „éberségre” (Wachsamkeit) van szükség, hisz mindnyájan tudjuk, mennyi fontos mű hiányzik, miközben sok kétes értékű kiadvány lát napvilágot. Nem kínálhatunk ilyen „vegyes felvágottat” a népnek, mert akkor visszajutunk a korábbi „népkönyvtárhoz”. Mindennek, minden újonnan gyarapított műnek célszerűen az új rendszert kell szolgálnia, abba kell illeszkednie. Természetesen a jövőben is lesznek pár száz kötetes falusi könyvtárak, de ezután már nem atomizáltan fognak tevékenykedni, hisz minden helyi intézmény az adott tartományi rendszerbe, azok pedig az országos német közkönyvtárügy egészébe fognak bekapcsolódni.

TARTALOM 3.: TOVÁBBI FONTOS ÍRÁSOK

A második–harmadik összevont számban olvasható *Constantin Jansen* írása a munkaszolgálat könyvtári ellátásáról.³⁰ A szabad munkaszolgálat keretében Jansen írásának rögzítésekor húszezer fiatal dolgozott táborokba koncentráltan. Ha közülük minden negyedik olvas, akkor már ötezer olvasóval lehet számolni. A német közkönyvtár feladata, hogy e fiatalok olvasási igényeinek elébe menjen. A tábori közkönyvtár is illeszkedjen bele az országos rendszerbe, sugározzon egységes ideológiát gyűjteményének darabjaival és szolgáltatásaival. Minthogy azonban a tábori olvasás a szabadidős tevékenységek körébe tartozik, megfelelő pedagógiai módszerek alkalmazása szükséges. A továbbiakban a szerző hosszasan taglalja a tábori olvasmányjegyzékekbe felveendő témákat, a megfelelő könyvek válogatási szempontjait. A könyvek egyébként ötven kötetet befogadó ládákban szállíthatók a táborokba. Legolcsóbb lenne a helyi közkönyvtárból kiszállítani ezeket, de a kisebb intézmények nem igazán alkalmasak erre. Inkább a területi könyvtári irodákba kellene ládanként 200 márkát szánni, a táborlakók ellátására fordított összegben belül pedig napi átlag egy márkát célszerű előirányozni erre a fontos szolgáltatásra. Jansen cikket a lapban a nemzetiszocialista munkaszolgálat témáját érintő művek ajánló listája követi.³¹

1934. május 24–26-án Danzigban (ma: Gdańsk, Lengyelország) tartották a német közkönyvtárosok vándorgyűlését,³² egyébként a tudományos könyvtárosok konferenciájával egy időben. A lap a gyűlés több előadását közölte a hatodik számban. *Hans Beyer* előadása³³ került az első helyre, melynek lényege az ellenséges polgári (liberális) irodalom elutasítása. A polgári embertípus a magánéleti, a privát jelleget

preferálja mind munkájában, mind világszemléletében, így ma reakciós, ráadásul a németellenes francia front támasza. A francia polgár hitetlen, ijedős, ezért biztonság után kiált, népbiológiai erejét tekintve csődöt mondott („Frankreich ist das typische Land des ungläubigen, ängstlichen Bürgers, der nach Sicherheit schreit, dessen volksbiologische Kraft versagt...”). A német közkönyvtár népnevelési feladatot kell hogy vállaljon és végezzen. Nagyot téved az, aki azt hiszi, hogy a könyvtár szerepe az irodalom ápolása és közvetítése: „nem mi szolgáljuk a könyvet, hanem a könyv szolgál minket!” („Wir dienen nicht dem Buche, sondern das Buch dient uns!”) (Mindez félkövér betűvel és ritkítva szedve – ez eddig nem fordult elő a kötet 256 oldalán.) Ezután következnek az elutasítandó témák: a polgári államformát, a kapitalista gazdasági rendszert, a liberális társadalmi fogalmakat s nem utolsósorban a humanista világképet védő művek („Verteidigung des humanistischen Weltbildes”), és legkövetkezetesebben elutasítandók a „vallásos világnézetet”³⁴ tárgyaló kiadványok. (A „religiöse Weltbild” kifejezést maga a szerző helyezte idézőjelbe, kifejezve, hogy számára – s ekként olvasóinak is! – maga a fogalom is vitatott.) Ha ezek az elutasított megközelítések – a politikai és a vallási – vegyülnek, még egyértelműbb a helyzet. Beyer előadásának az elveit mintegy gyakorlati tennivalókra váltotta *Walter Hoyer* és *Peter Langendorf* közvetlenül utána következő előadása.³⁵ Hoyer az irodalmi, Langendorf a politikai és történeti anyag kiválogatásával foglalkozik, meglehetősen kimerítően (együtt több mint 20 nyomtatott oldalon). A jó Goethe is előkerül egy versidézzel „a költő és a király együtt járjanak, ők az emberiség ugyanazon magasságaiban élnek...” (Ford. S. P.) A közkönyvtár átvitt értelemben olyan, mint a hűbér, aki közvetít a herceg és a nép között: teendője pedig az, hogy a fentről kapott iránymutatást képviselve lefelé. Ennek a politikai szándéknak a lényege: a belső harci készség (innere Wehrhaftigkeit) fokozása. A lélekben gyökerező küzdőszellem a mai ideál. Ennek megfelelően kell az olvasmányokat szűrni, válogatni. Hogy olyan ellenvetés érkezik, hogy emiatt elmarad az olvasóközönség egy része? De ki merésze a német közkönyvtár magas küldetését néhány olvasmányfaló érdekében kétségbe vonni?! Langendorf is a nép szolgálójának minősíti a közkönyvtárat, ez a szolgálat pedig elsődlegesen a politikai feladat vállalásában nyilvánul meg. A könyvanyag kiválogatása nem egyszerűen az olvasót tartja szem előtt, hanem az elérendő célt, amelyre nevelni kívánjuk az olvasókat. A legfontosabb anyag, amelyre fokozott figyelmet kell fordítanunk, a nemzetiszocialista párt keretében született írásművek köre, külön kiemelve a párt programdokumentumait. A következő kör a párt harcának ábrázolása a győzelem felé vezető úton. Különösen hasznosak az illusztrált kiadások: a párt vezetőit ábrázoló képek, beszédek semmivel nem helyettesíthető nevelési hatást érnek el (de fontosak az egyes kormányzóságok – gauk – vezetőinek megnyilvánulásai is). További témakörök: a népi németiségre (Volksdeutsch) vonatkozó írások, a német szocializmus sajátosságait ismertető könyvek, a parasztság hű ábrázolásai, a geopolitikai szándékok elemzései. Nélkülözhetetlen a fajelmélet (Ras-

senkunde) irodalma: e téren a szerző által irányított Institut für Leser- und Schrifttumskunde nagyobb tematikus összeállítása már befejezéséhez közeledik, miközben aktívan együttműködnek a fajelmélet megfelelő irányító intézményeivel. (A kérdésről a szerző még egy anyagot közöl a folyóirat következő számában.³⁶) A politikai irodalom határai nem húzhatók meg formálisan. A teológus *Karl Barth* műveiben igenis politikai célokat követ, szembeszegülve a nemzetiszocialista állam törekvéseivel, vagyis ezek sem „teológiai” művekként bírálendók el: itt is keménynek, szigorúnak és kérlelhetetlennek kell lenniük („Wir haben [...] streng, unerbittlich, ja hart zu sein”).

A danzigi vándorgyűlés fontosságát tükrözi, hogy külön összefoglaló beszámoló is íródott róla.³⁷ Ebből az is kiderül egyebek mellett, hogy dán, norvég és finn kollégák (három fővárosi igazgató) is megtisztelték jelenlétükkel a konferenciát.

A vándorgyűlés előadásaiból jutott még a következő, hetedik–nyolcadik összevont számba is. Vezető helyen olvasható Wilhelm Scheffen előadása a kelet-poroszországi könyvtárügyről.³⁸ A több grafikonnal és térképvázlattal illusztrált anyag szerint Posen (Grenzmark Posen-Westpreussen, ma Poznań, Lengyelország) környéke, Ostpreussen (Kelet-Poroszország, ma Kalinyingrádi körzet, Oroszország), valamint Felső- és Alsó-Szilézia (Ober- és Nieder-Schlesien, ma Lengyel- és Csehország) közkönyvtárakkal jól ellátott vidékek. Itt először jelennek meg statisztikai adatok a folyóiratban. Előbbi térségben a közkönyvtárak száma 1925–1934 között 37-ről 284-re, a kölcsönzéseké pedig 24-ről 188 ezerre emelkedik (hétszeres növekedés). A falusi könyvtárak egyelőre kicsik, átlagos számaik: 250 kötetes állomány, 75 olvasó, 500 kölcsönzés. A körzet kölcsönzött olvasmányanyagában közel kétharmadot tesz ki a szépirodalom, emellett a gyerekek és 18 éves korig számolt fiatalok kezdeményezték az összes kölcsönzés 37%-át. Alsó-Sziléziában 250 állandó könyvtár működik, továbbá 16 körzeti könyvtár 700 helyen nyújt letéti szolgáltatást.

Talán érdemes pár adattal illusztrálni – a hivatalos statisztika alapján – a német közkönyvtári teljesítményt 1933–1934-ben.³⁹ Az 5 ezernél nagyobb lélekszámú települések körében (32 millió lakos): 824 könyvtár, 7,65 milliós állomány, 863 ezer beiratkozott olvasó (lakosság 2,7%-a), 18,5 millió kölcsönzött kötet. A kisebb települési és a vándorkönyvtárak számaival együtt a teljes Német Birodalom számai: 45,6 millió lakos – 15,5 ezer könyvtár – 10,5 millió kötetes állomány – 1,35 millió beiratkozott olvasó (lakosság 3%-a) – 21,7 millió kölcsönzött kötet. A teljes ráfordítás: 8,56 millió márka (egy lakos 0,2 márka). Fenti számokból nyilvánvaló, hogy a kisebb települések (falusi lakosság) alig élvezték vagy alig használták a csöppnyi (átlag 200–300 kötetes) gyűjteményeket. Kerekítve: itteni a lakosság fele – állomány bő ötöde – olvasók harmada – kölcsönzött kötetek hetede.

TARTALOM 4.: NÉMET KÖZKÖNYVTÁRAK A HATÁROKON TÚL

A hitleri Németország minden eszközzel előkészítette a határon túli németiség „viszszaszerezését”. E vonulatba tartozott a külföldön élő németek könyvtári ellátásának kérdése is, amely szintén helyet kapott a folyóirat lapjain.

A kilencedik számban *Walther Koch* tárgyalta a Saar-vidéki könyvtárügy jelentőségét⁴⁰ a népi politikában (volkspolitische Bedeutung). A világháború után 15 évre elszakított vidék jelentősége felmérhetetlen a német kulturális politika terén is. 1927 óta foglalkoznak intenzíven a közkönyvtárak fejlesztésével, méghozzá a lipcsei irányzat jegyében (erről korábban a szerző már a HfB-ben is beszámolt, lásd 1929. H. 12.). Az alapvetően ipari vidék lakosságából a közkönyvtár mintegy 20 ezer olvasót tudott eddig megnyerni. Komoly eredmény, hogy a kölcsönzött anyag fele már ismeretterjesztő tematikát képvisel, tehát visszaszorulóban van a szépirodalom dominanciája.

A 12. számban *Heinz Roscher* folytatja e témát.⁴¹ Szerinte a németek kereken egyharmada él az állam határain túl négy német nyelvű államban (Ausztria, Danzig, Luxemburg, Liechtenstein), továbbá Svájcban többséget alkotva, s ezenfelül még 29 államban képeznek tömböt.⁴² A cikk lényege: a külföldi németiség sorsáért vívott harc egyik legfőbb eszköze a könyv, következésképp az ezt közvetítő közkönyvtár is. De nem a giccses művek (Courths-Mahler stb.), s főleg nem az 1933-ban levítéztet szerzők (Feuchtwanger, Heinrich Mann stb.) – máglyákra vetett – könyvei, hanem a német szellemet egészségesen képviselő írások kellenek. A szerző a megfelelő könyvek kiválogatását értelemszerűen elsődlegesnek tekinti, de foglalkozik a könyvtárak elhelyezéseivel (itt a német iskolákat javasolja) és más szakmai kérdésekkel is.

TARTALOM 5.: MÁS HANGOK: NEKROLÓG ÉS RECENZIOK

Az 584 oldal terjedelemből talánérdemel ilyen minősítést, mert eltérnek az évfolyam anyagát egyébként jellemző tömény és monolit barna megszólaltságtól.

C. Nörrenberg vesz búcsút Gottfried Fritz kollégától a nyári összevont számban.⁴³ Életrajzi adataiból: 1873-ban született, doktori címet szerzett 1897-ben, könyvtári gyakorlatra 1897–1899 közt a charlottenburgi közkönyvtárban és a berlini Königliche (később: Staats-) Bibliothekben tett szert. 1899–1900-ban megszervezte és vezette az új, angolszász típusú hamburgi közkönyvtárat (Bücherhalle Hamburg), majd visszatért a charlottenburgi közkönyvtár (előbb Volks-, majd Stadtbücherei) élére, melyet 1902–1922 közt irányított. 1914-ben professzori címet kapott. 1922-től igazgatta a Nagy-Berlini Népkönyvtárak szervezetét (Städtische Volksbüchereien Gross-Berlins), mely 1924-től kiegészült a tudományos városi könyvtárral (Stadtbibliothek) is. 1934. május 1-jei hatállyal nyugállományba került, elhunyt ugyanezen év

július 22-én. Fritz akkor vállalta a közkönyvtári foglalkozást, mikor annak jelentős átalakulása vált időszerűvé, s ő ennek az átalakulásnak egyik vezető személyisége lett, ahogy ezt az általa teremtett és irányított intézmények is jelzik. A fiatal kollégák ma el sem tudják képzelni, mit jelentett akkor egy valóban új típusú intézmény – melynek csak távolabbi angolszász mintáit ismerték – létrehozása, a legegységibb alapoktól a megfelelő munkatársak megtalálásáig. Fritz Hamburgban és Charlottenburgban is olyan nagy központi könyvtárat segített megalkotni, amelyet szervesen egészítenek ki a fiókkönyvtárak és egy tekintélyes zenei könyvtár. Az utolsó 12 berlini év pedig egészen kiemelkedő intézményt eredményezett. A VDB vezetésében a városi fenntartású (kommunale) könyvtárakat képviselte, majd az új VDV első elnöke lett (1922–1928). Két kisebb önálló munkája jelent meg (*Das moderne Volksbildungswesen*, 1909; *Volksbüchereien*, 1924), de sokkal termékenyebbnek bizonyult a folyóiratok hasábjain; továbbá szerkesztő-alapítója volt több közkönyvtári orgánumnak (külön kiemelendő a BuB). A szerző óvatosan megfogalmazza az elhunyt világnézetét, melyet a humanizmus szóval jellemez. „Fritz nem volt harcos természet” – még ezt a kifejezést is megengedte magának Nörrenberg olyan oldalakon, amelyeket épp a korábbi harcostárs, az árulóvá vált, az állománytisztítást úttörőként s épp Hamburgban kezdő Schuster írása előzött meg az új birodalom közkönyvtárügyéről. S az utolsó mondat is figyelemre méltó. „Biztosak vagyunk abban, hogy több (!) tekintetben nehéz utolsó életszakaszát megkönnyítette egyrészt, hogy tudatában volt saját elvégzett életműve értékének, másrészt barátainak és kollégáinak iránta megnyilvánuló szívélyes rokonszenve (»herzliche Zuneigung seiner Freunde und Kollegen«).” A részletek alapos ismerete nélkül is feltételezhető, hogy G. Fritz 61 éves korában történt eltávovása, valamint 1934. május 1-jei nyugdíjazása a legszorosabb összefüggésben állt a berendezkedő zsarnoksággal.⁴⁴

Végül, néhány sajátos könyvismertetés tartozik ide: talán meglepő módon az angolszász közkönyvtárakról. Előbb *Erwin Ackerknecht* ismerteti a jénai könyvtárigazgató, A. Predeck könyvét a modern angol könyvtárügyről.⁴⁵ A bírálat szerzője azzal kezd, hogy alig jelent meg eddig egy-két használható írás az angol könyvtárügyről német nyelven, s most Predeck világos áttekintést ad minden fontos kérdésről, kezdve a társadalmi alapokkal (az angolok irtóznak a centralizmustól stb.). A tucatnyi fejezet olyan témákat is felölel, mint az angliai könyvtárápításhoz, raktározás stb. Tartalmas az angol közkönyvtárak bemutatása, az olvasó megértheti annak okát is, miért olyan jelentősek ott a prézens gyűjtemények (Glasgow: 400 ezer kötet): egyszerűen kezdetben a közkönyvtárak a helyben olvasást szolgálták és preferálták, s csak az amerikai minta követésével terjedt el fokozatosan a kölcsönzés. Az olvasótermek egyébként inkább napilap- és folyóirat-olvasók, ezért a segédkönyvtár is csupán az általános tájékoztató eszközöket (lexikon, szótár stb.) kínálja. Rendkívüli hatása volt a Carnegie Alapítvány és a könyvtáros-egyesület együttműködésének az intézmény elterjedésére. Fontosak az olyan új szolgáltatások, mint a gyermekek és

fiatalok könyvtári ellátása. Az érdeklődő megértheti azt is, mily nagy szerepe volt a (fizetési tagságon alapuló) kölcsönkönyvtáraknak (leghíresebb a *Thomas Carlyle* által 1841-ben alapított, s már 450 ezer kötetet tartalmazó London Library) a modernebb (egységes városi) közkönyvtári forma előkészítésében. Erdemben ecseteli a könyv szerzője a közkönyvtári tevékenység kiterjesztését (library extension), amely egyrészt szakosított fiókkönyvtárak létesítése, másrészt kórházi stb. letétek biztosítása, valamint kooperatív szolgáltatások (könyvtárközi kölcsönzés) formájában valósul meg – mindezzel növelve a könyvtár hatókörét, vonzerejét, elismertségét. Fontosak azok a módszerek, amelyek műszaki vagy üzleti ismeretek terjedéséhez járulnak hozzá (szakfolyóiratok cikkeinek feltárása stb.). A recenzens végül utal a dán példára, ahol a helyi önállóság és az államilag támogatott könyvtárpolitika szerves egészet alkot, sokak számára példát mutatva. Emiatt a jelenlegi német szakma közelebb érezheti magához a skandináv példát.⁴⁶

Ackerknecht három és fél oldalas bírálatát után olvasható Wilhelm Schuster véleményével rövidebb (kétoldali) ismertetése két angol szakmai műről.⁴⁷ A recenzens már olvasta J. W. Kindervaternek a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* hasábjain megjelent ismertetését, ezzel együtt, mint írja, „növekvő örömmel” tanulmányozta a két londoni könyvet. Itt benyomásairól kínál kiegészítő jegyzeteket, az érdeklődő olvasó az átfogó leírást a társalában találhatja meg. Az angol közkönyvtári szakirodalom javaslatai minden további nélkül nem ültethetők át a német viszonyokba, de az angol intézmény „alapos és pontos” bemutatásának tanulmányozása mindenképp haszonnal jár. Az ismertetés olyan mélységeket is érint, mint hogy miként működnek az angol public libraryt irányító felügyelőbizottságok, hogyan készítenek döntéshozó készítői céllal szakértői elemzéseket stb. Schuster már említett témáinak jegyében nem meglepő, hogy különösen érdekli az angol szerzők véleménye a közkönyvtárak neveléssel összefüggő tennivalói dolgában. Az angol public library – az iskolával ellentétben – a szabadság légkörében történő öntevékenységet, önmegvalósítást („Selbstentfaltung in einer Atmosphäre der Freiheit”) igyekszik elősegíteni, ellentétben az iskolával, mely célzott tartalmakat közvetít. Érdekes Schuster összehasonlítása az angol és az amerikai közkönyvtári megközelítésről – *Jast* könyve alapján –, mely szerint az angol inkább az olvasó önállóságát elősegítő eszközöket igyekszik fejleszteni, míg az amerikai kollégák sokat foglalkoznak magukkal az olvasókkal. Hozzáteszi, ennek a háttérben nyilván a sokféle nyelvi háttérrel érkező amerikai olvasóközönség igénye állhat. *Minto* történeti irányultságú könyvéből számára kiderül, milyen jelentős szerepet játszott az intézmény eszméjének terjedésében a felügyelőbizottságokba választott személyiségek magas társadalmi presztízse, helyi tekintélye. Nem volt egyszerű az angolszász országokban sem elérni a felsőfokú könyvtárosképzés intézményesítését. Ma valódi diplomát kaphatnak az angol hallgatók a londoni könyvtáros iskolában, minthogy sikerült azt az ottani egyetemhez kapcsolni. Az angol közkönyvtár az egész népet, az egész életet akarja elérni és ki-

szolgálni, ezért ott nem igazán kérdés már a szórakoztató irodalom könyvtári helye, nép és élet egységet alkot. A németeknél viszont ez a természetes egység elveszett, s hogy visszanyerjék, előbb – egy darabig – el kell választani a könyvek világában a jót a rossztól, a búzát az ocsútól. Schuster csodálatra méltónak tartja az angol közkönyvtár eredményeit („wir bewundern es in seiner stolzen Entfaltung”), sőt számos dologban tanulni érdemes tőlük – még ha a németek más úton kötelesek is járni („wir andere Wege gehen müssen”). A „müssen” (mint az angolban a „must”) a németben a belülről is elfogadott kategorikus imperatívuszt érzékelteti. Az olvasó megtapasztalhatta, hogy Schuster tényleg szakember – szövege helyenként szinte pár évvel korábbi intonációt idéz –, aztán kiderül, folytatja szolgálatát a hitlerizmus érdekében (lelkesen-e?). Szomorú történet.

KITEKINTÉS

A következő években a német közkönyvtárügy kettős életét élt. Jelentős szakmai fejlesztések valósultak meg a hálózat építésében és a technológiában is (szabadpolcos kiszolgálás stb.). Ugyanakkor az ideológiai bilincs szellemi mozgásteret alig hagyott, s a szakmában is kötelező Führer-elv által a művelt német könyvtáros oda jutott, amit az orosz szólásmondás (tömény tapasztalatok birtokában) gúnyol ki főnök és beosztott viszonyáról.⁴⁸ Végül jött a háború, a mérhetetlen emberi és anyagi pusztulás, utána a soha nem látott bukás, amely romokat eredményezett. Nem csak anyagi területen. 50 millió élet veszett oda, ebből 10 millió német. Remélhetőleg végleg elmúlt, s soha nem csábul nép ilyen önálávetésre. Soha nem tör nép diktatórikus világhatalomra. Soha nem felejt könyvtáros a szakmai ethosz alapjait.

JEGYZETEK

1. Mai összefoglaló ismertetés illusztrációkkal, gazdag irodalomjegyzékkel:
GRAF, A: April/Mai 1933 – Die „Aktion wider den undeutschen Geist” und die Bücherverbrennungen. = *Verbrannt, geraubt, gerettet! Bücherverbrennungen in Deutschland. Eine Ausstellung [...]*. Bonn: Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung, 2003. 9–22. p. <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/01453.pdf> [2009. 12. 17.] – Fontos emlékeztetni arra, hogy itthon Babits Mihály emelte fel hangját a berlini könyvégetés ellen (Könyvégetés és könyvpropaganda. = *Nyugat*, 1933. 10/11. sz. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00558/17421.htm> [2009. 12. 17.]). – Németország akkori történetéről a mai hazai történetírók közül különösen ORMOS Mária könyvei fontosak; továbbá NÉMETH István műve (*Demokrácia és diktatúra Németországban. 1918–1945*. Budapest: L'Harmattan, 2007.) feltétlenül ajánlható. Ennek vaskos második kötete – a Harmadik Birodalomról nyújtott összegzés után – rengeteg eredeti dokumentum szövegét közli.

- Goebbels említett, már miniszterként (!) elmondott, a könyvégetést sürgető és szentesítő berlini beszéde itt a 229–230. oldalon olvasható. – A náci Németország megismerésében a kortárs (német-brit) HAFFNER, Sebastian könyvei (*Megjegyzések Hitlerhez*. Budapest: Európa, 2002. és a továbbiak) kiemelkedő élményt nyújtanak. Kiváló olvasmány MANN, Golo *Németország története 1919–1945* című könyve (Budapest: Balassi, 1997).
2. BLUNCK, H. Friedrich (1888–1961) író, „népies” költő, aki az RSK-ból történt kibuktatása után is elismert írója a hitlerista korszaknak. 1936–1940 között vezette az általa megszervezett alapítványt (Stiftung des Auslandswerk), mely az ország külföldi propagandáját igyekezett támogatni. Vö. KLEE, Ernst: *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt a. Main: S. Fischer V., 2007. 59–60. p.
 3. JOHST, Hanns (1890–1978), az „SS bárdja” (fő támogatói Heydrich és Himmler). Hitler születésnapján, s neki ajánlva, már 1933. április 20-án (!) mutatták be Berlinben *Schlager* című darabját, amelyben elhangzik a hírhedt, sokszor hibásan Goebbelsnek tulajdonított mondat („Ha a kultúra szót hallom, kibiztosítom a revolveremet.”). Vö. KLEE, E. i. m. 285–286. p.
 4. Az RKK, illetve az RSK működéséről: BARBIAN, Jan-Pieter: *Literaturpolitik im „Dritten Reich”. Institutionen, Kompetenzen, Bestätigungsfelder*. 2-e Ausg. München: Deutsche Taschenbuch Verl., 1995. – Volker Damm: *Anfänge und Ideologie der Reichskulturkammer. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1986. 1. no. 53–84. p.
 5. Karl Heintz írta azt a brosúrát, amely az RKK és a hivatásrendi berendezkedés lényegét magyarázta a kultúra művelőinek.
 6. Fontosabb művek: BOESE, Engelbrecht: *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich*. 2., korr. Ausg. Bad Honnef: Bock & Herchen, 1988. VI, 404 p. (Bibliothek und Gesellschaft). – *Das bibliothekarische Gedächtnis. Aspekte der Erinnerungskultur an braune Zeiten im deutschen Bibliothekswesen*. Hrsg. V. S. Kuttner, B. Reifenberg. Marburg: Universitätsbibliothek, 2004. 110 p. (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg, 119). A kötet a témába vágó konferencia (a 2004-es 2. Leipziger Kongress für Information und Bibliothek) előadásait tette közzé. – KETTEL, Andreas: *Volksbibliothekare und Nationalsozialismus: zum Verhalten führender Berufsvertreter während der nationalsozialistischen Machtübernahme*. Köln: Pahl-Rugenstein V., 1981. 130 p. – KOCH, Christine: *Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus. Eine Forschungsstandanalyse*. Marburg: Tectum V., 2003. 144 p., mely stuttgarti szakdolgozati formájában (2002) elérhető és olvasható e címen: <http://opus.bsz-bw.de/hdms/volltexte/2003/301/pdf/Diplomarbeit.pdf> [2009. 12. 17.] – STIEG, Margaret F.: *Public libraries in Nazi Germany*. Tuscaloosa: Univ. of Alabama Press, 1992. – továbbá elsőrendű jelentőségű, megkerülhetetlen VODOSEK, Peter publikációs és tudományszervezési tevékenysége.
 7. KLEE, E.: i. m. 557. p.
 8. Alcíme szerint: „A Führernek a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt teljes szellemi és világnézeti neveléséért felelős megbízottja, valamint a Német Írásbeliség Támogatására létrehozott Birodalmi Iroda hivatalos lapja”. A „felelős megbízott”: Alfred Rosenberg (1893–1946), a rezsim főideológusa.
 9. SCHRIEWER, Franz (1893–1966) a hitleri hatalomátvétel előtt a flensburgi „határővezeti” központi könyvtár (Grenzbüchereizentrale) vezetője, majd 1934–1945 közt a keleti, az Odera menti Frankfurt, Frankfurt (Oder) városi könyvtárának élén állt, közben

- 1936-ban a berlini Birodalmi Közkönyvtári Központ (Reichsstelle für Volksbüchereien, ez utóbbi: Reichsstelle für Volksbüchereiwesen) igazgatójaként működött. Vö. KLEE, E.: i. m. 547. p. Közkönyvtár-statisztikai művét (*Büchereistatistik. Methoden, Beispiele, Ergebnisse*. Leipzig, 1940) a Magyar Könyvszemlében GRONOVSKY Iván ismertette (1941. 101–103. p.). A történet tragikomikus (?) részlete, hogy Schriewer e műve ugyanitt, a *Die Bücherei* hasábjain kemény és kimerítő ledorongolásban részesült WITSCH, Josef tollából (*Die Bücherei*, 1941. 6. no. 247–264. p.). 1947 után újra flensburgi könyvtárigazgató le(hete)tt.
10. Az általam tanulmányozott példány a Fővárosi Nyilvános Könyvtár (a mai FSZEK) állományában maradt meg (amint erről a pecsét, a jellegzetes kötés, s a keménykötés verőjén látható olvasójegytartó tanúskodik), s a közelmúltban került át az OSZK Könyvtári Intézet Könyvtártudományi Szakkönyvtárába. Külön köszönet illeti a szakkönyvtár munkatársait a gyors hozzáférést.
11. SCHUSTER, Wilhelm (1888–1971) német közkönyvtári vezető. 1922-től a Lengyelországban, Sziléziában és Galíciában működő német könyvtárak szövetségének elnöke, 1926-tól a berlini városi könyvtárban tevékenykedik, 1929-től a hamburgi közkönyvtári hálózat (Hamburger Öffentliche Bücherhallen) igazgatója, s már 1933 márciusában (!), a hivatalos „feketelisták” megjelenése, tehát felső intenciók előtt megkezd az állomány „megtisztítását”. 1933-ban a közkönyvtárügy Führerje. 1934-ben a Porosz Népkönyvtári Központ (Preussische Landesstelle für volkstümliches Büchereiwesen, ebből jött létre később a birodalmi közkönyvtári központ), valamint a berlini városi könyvtár (Stadt-bibliothek Berlin) vezetője lett. 1928–1938 között a Német Népkönyvtárosok Szövetségének (VDV) elnöke. 1933 tavaszán mint a náci párt (NSDAP) tagja – Wolfgang Herrmann-nal együtt – felhívásban üdvözli Hitler hatalomátvételét a *Hefte für Büchereiwesen* hasábjain (1932. 351–352. p.), megjelent 1933. májusában is ugyanezen felhívás a *Bücherei und Bildungspflege*ben (1933. 97–98. p.). 1950-től a berlini tudományos könyvtár (Wissenschaftliche Zentralbibliothek Berlin, Nyugat-) munkatársa. Vö. KLEE, E.: i. m. 557. p.
12. Ismeretlen személy.
13. BEYER, Hans (1905–1971) 1934-ben minisztériumi főelőadó (forrás: W. Schuster írása. = *Die Bücherei*, 1934. 1. no. 8. p.), valamint a dányi tanítóképző főiskola (Hochschule für Lehrerbildung Danzig) docense (*Die Bücherei*, 1934. 5. no. 1. p.). 1933-tól a náci párt tagja, 1939–1943 közt a Wehrmachtban, majd szovjet hadifogságban. 1947–1954-ig professzor, rektor (1950–1954) a greifswaldi Ernst-Moritz-Arndt Egyetemen (NDK), nemzetgyűlési képviselő.
14. SCHULZ, Kurt (1900–1975) türingiai könyvtári vezető, a helyi (Gera stb.) náci állománytisztítás irányítója, aki elismerésül 1936–1945 között a brémai városi könyvtár (1902-től Lesehalle, 1936-tól Volksbücherei) igazgatójaként működött. Már 1933-ban harcot indított a Leihbibliothek (szó szerint kölcsönkönyvtár, a könyvkereskedők működtették) ellen. Beszámol a gerai könyvtár „megtisztítására” indított rendőri akcióról. Lásd SCHULZ, K.: Zum Kampf gegen die Leihbibliotheken. = *Bücherei und Bildung*. 1933. 185–188. p. 1945 után „plattdeutsch” (alnémet) dialektusban született regék írójává transzformálta magát.

15. NÖRRENBURG, Constantin (1862–1937) az angolszász intézménytípust követő német közkönyvtári mozgalom alapító atyja. 1893-ban mint a kieli Egyetemi Könyvtár aligazgatója járt a chicagói Columbus-világkiállításon (egyben részt vett a nemzetközi szakmai konferencia, a World's Congress of Librarians rendezvényein és az ALA 16. éves konferenciáján), s ekkor, Amerikát beutazva „fedezte fel” az első virágkorát élő amerikai public libraryt. Hazaérve a *Centralblatt für Bibliothekswesen* hasábjain (Congress und Conferenz der Bibliothekare in Chicago. 1894. 70–77. p., 89–103. p. <http://www.digitalschriften.de/main/dms/img/#navi> [2010. 10. 26.]), majd 1896-ban már önálló füzetben (*Die Volksbibliothek, ihre Aufgabe und ihre Reform*, Berlin) és előadásban (*Die Bücher- und Lesehalle, eine Bildungsanstalt der Zukunft*, 1896) számolt be honfitársainak élményeiről. A következő négy évtizedben pedig mindent megtett (írt, előadott, tanított, vitatkozott), hogy az amerikai modell – az egységes városi (középnevekből fenntartott, minden réteget vonzó) közkönyvtár, melyet ő legszívesebben Bücherhallénak nevezett németül – széles körben elterjedjen Németországban. Kezdeményezésére a Comenius-Gesellschaft 1899-ben körlevellel fordult a 10 ezer lakost meghaladó német városokhoz „Schafft Bücherhallen!” címmel. A „Teremtetek közkönyvtárakat” felhívás címével és tartalmával Luther 1527-es körlevelére utal, melyben a vallási reformer ugyancsak a német városokat szólította fel iskolák és közhasznú könyvtárak alapítására. Nörrenberg és harcostársai (Paul Ladewig és mások) szándékait keresztelte a Walter Hofmann (1879–1952) által 1912-ben kibontott „Richtungsstreit” (irányzati vita), melynek keretében Nörrenbergék liberális angolszász modellje egy német (szociáldemokrata gravitáció) nevelési célzatú könyvtárpolitikával ütközött. Könyvtártörténet-írásunk mai feladata lenne, hogy sine ira et studio tisztázza mindazt, amit az elmúlt (csaknem) száz évben – Szabó Ervin szimpátiái nyomán és az NDK-beli könyvtártörténeti szemlélet következtében – e vitáról a hazai érdeklődők olvashattak, meglehetősen egyoldalú, Hofmann szinte megdicsőítő képlet jegyében (Hofmann ellenfeleit ráadásul a „porosz népkönyvtár” irányzatnak minősítve és bélyegezve, pedig ez elemi meghamisítása a tényeknek). Lásd minderről Bücherhallenbewegung: <http://de.wikipedia.org/wiki/Bücherhallenbewegung> [2010. 01. 23.], valamint VODOSEK, Peter: Innovation und Ideologie. Walter Hofmann und sein Büchereiwerk in Dresden-Plauen und Leipzig. 22 p. <http://repository.kulib.kyoto-u.ac.jp/dspace/bitstream/2433/43566/1/KJ00004490327.pdf> [2010. 01. 23.]. Szerencsére Katsányi Sándor elkezdte ezt a fontos rekonstrukciós munkát. Vö. KATSÁNYI Sándor: Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontása. = *Könyvtári Figyelő*, 1995. 2. sz. 199–208. p.
16. Institut für Leser- und Schrifttumskunde. = *Die Bücherei*, 1934. 1. no. 71–72. p. Levelében W. Hofmann arról tájékoztat, hogy javasolta az Olvasás- és Irodalomkutató Intézet politikai vezetői („politischer Leiter des Instituts”, lásd 72. p.) funkciójának létrehozását, s erre alkalmasnak Dr. Peter Langendorft, az intézet katalogizáló osztályának vezetőjét találta. Hofmann 1937-ig vezethette a lipcsei városi könyvtárhálózatot (ebben talán az itt említett vagy ehhez hasonló „gesztusok” is szerepet játszhattak). Később – 1937-ben, a lipcsei városi könyvtár éléről történt leváltása után – is publikált a lapban, például régi kedvencéről, a centralizációt taglaló témájáról (Das Zentralisationsproblem in der Volksbücherei der Grossstadt. = *Die Bücherei*, 1938, két részben).

17. Ugyanezen folyóirat 1942-es évfolyamában (WITSCH, Joseph C. Das ländliche Büchereiwesen című cikkében, 165. p.) talált adat szerint a birodalom akkor mintegy 1200 olyan településsel rendelkezett, amelynek lakossága meghaladta az 5 ezres lélekszámot. Ezen belül 263 város lakossága érte el a 20 ezer főt.
18. Újabban közvetett módszerekkel kísérletezik a német nácizmuskutatás a szélesebb néptömegek hangulatának, a Führer és rendszere iránti elkötelezettség és hangulat alakulásának finomabb letapogatására. Például vizsgálják a keresztnévadás változását a hitlerizmus 12 éve alatt, s olyan megállapításra jutnak, hogy az Adolf (Hitler) vagy a Hermann (Göring) nevet a háború idején jóval kevesebbszer adták a szülők, mint korábban. A diktatúra nem teszi lehetővé közvetlenebb módszerek alkalmazását, hisz a szabad véleménynyilvánítás lehetősége nem egyszerűen hiányzott, hanem minden ilyen próbálkozást a legdurvább retorzió követett. Másik módszer: vizsgálják a gyászjelentésekbe beszürodő politikai hűségnyilatkozatok megjelenését, majd ismét – a háború kirobbanásától – fokozatos eltűnését.
19. Bücherei und Nationalsozialismus. = *Die Bücherei*, 1934. 1. no. 1. p. – A német Bücherei szó egyébként – az akkori fogalomhasználat szerint – minden nem tudományos könyvtártípusra vonatkozhatott. Későbbiekben – még a hitlerista állam idején – gyakorivá vált a régebbi, a XIX. század végi Volksbibliothek, illetve Volksbücherei szóösszetétel használata a közkönyvtárakra. A mai németországi szóhasználat egységesen a Bibliothek szót alkalmazza a könyvtárakra, s ezen belül különbözteti meg a tudományos (wissenschaftliche) és a közkönyvtárat (öffentliche). Ausztriában viszont tovább él a Bücherei terminus a közkönyvtár megnevezésére, míg a Bibliothek csak a tudományos könyvtárat illeti meg (pl. a Wiener Stadtbibliothek a főváros tudományos könyvtára, míg a Wiener Büchereien a fővárosi közkönyvtári hálózata, s a Hauptbücherei az utóbbi központja). Vö. SCHUSTER, W.: Neue Aufgaben der wissenschaftlichen Stadtbibliotheken. = *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 43. vol. (= *Magyar Könyvszemle* szakirodalmi jegyzéke, 1937. 182. p.).
20. Uo. 19. p. (A teljes előadás adata: 1–9. p.)
21. A Kampfbund für deutsche Kultur 1928–1934 közt működött e néven a náci főideológus A. Rosenberg irányításával. Vö. *Historisches Lexikon Bayern* idevágó szócikkét: http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44897 [2010. 01. 27.]
22. A hitleri-goebbelsi propaganda a minden év szeptember elő napjaiban Nürnbergben tartott birodalmi pártkongresszusoknak (Reichsparteitag des Deutschen Volkes) egyéni címkéket osztott: így az 1933-ast a „győzelem” kongresszusának (Kongress des Sieges) titulálták, a hatalommegragadás megörökítésére. A következő évek kongresszusai az „akarat”, majd a „szabadság” (mármint a versailles-i diktátum alóli „megszabadulás”) stb. minősítést kapták.
23. Die Neuordnung des Preussischen Büchereiwesens. = *Die Bücherei*, 1934. 1. no. 9–17. p. – Neue Wege der Bestanderschliessung in den Bücherverzeichnissen. 28–36. p.
24. Das Ende des Bildungsreiches. = *Die Bücherei*, 1934. 2/3. no. 1–6. p.
25. Vom Geiste eines deutschen Büchereigesetzes im Hinblick zu der Büchereigesetzgebung anderer Staaten. = *Die Bücherei*, 1934. 5. no. 209–218. p.
26. Geschichte und Volkserziehung. = *Die Bücherei*, 1934. 6. no. 291–293. p.
27. Die Volksbücherei im neuen Reich. = *Die Bücherei*, 1934. 7/8. no. 342–350. p.

28. ACKERKNECHT, Erwin: Büchereigesetzgebung. = *Bücherei und Bildungspflege*, 1933. – Ackerknecht, E. (1880–1960) irodalomtudós, a modern német közkönyvtárügy úttörője. 1905–1945-ig a stettini (Szczecin) városi könyvtár vezetője, népfőiskola, könyvtárosiskola és mozgókönyvtár létesítője. 1913-tól másfél évtizeden keresztül G. Fritz és E. Sulz mellett W. Hofmann egyik legtekintélyesebb vitapartnere (Richtungsstreit). 1945 után hozzájárult a demokratikus német közkönyvtárak újjászületéséhez, majd a marbach-i Literaturarchiv irányítója és a Schiller Társaság elnöke lett. Eugen Sulz 1945 után részt vállalt az új demokratikus (nyugat)német közkönyvtárügy létrehozásában. Vö. tőle: Die Organisation des deutschen Büchereiwesens und der Deutsche Bücherverband. = *Bücherei und Bildung*, 1948–49. 1/5. no. 220–226. p. című írását.
29. Wilhelm Stuckartról (1902–1953), a REM-ről és vezetőjéről lásd JASCH, Hans-Joachim Das preussische Kultusministerium und die Ausschaltung [...] című tanulmányát <https://forhistiur.net/2005-08-jasch/?l=de> [2010. 01. 27.]
30. JANSEN, Constantin.: Die Bücherei im Arbeitsdienst. = *Die Bücherei*, 1934. 2/3. no. 6–21. p. – Ez a kötet legterjedelmesebb írása. Az önkéntes munkaszolgálatot 1931-ben hozták létre Németországban – egyebek mellett bolgár és persze szovjet minta nyomán –, majd a harmincas évek közepétől kötelezővé tették. Lásd <http://de.wikipedia.org/wiki/Reichsarbeitsdienst> [2010. 01. 28.] (és még a következő jegyzet hivatkozását a *Magyar Szemlére*). E sorok írója látott a nyolcvanas években a magyar-osztrák határ túloldalán található Bildein (Beled, Burgenland) faluban különálló betonromokat, amelyekről a helyiek elmondták, itt laktak a munkaszolgálatot végző fiatalok.
31. Arbeitsdienst und Nationalsozialismus. Kurzer Buchbericht über das Schrifttum vom Arbeitsdienst. = *Die Bücherei*, 1934. 2/3. no. 22–24. p. Lásd az első hazai beszámolót NEMES ERDŐS László: Az általános munkakötelezettség. = *Magyar Szemle*, 1933. 19. k. 65–71. p.
32. 1920-tól a versailles-i szerződés értelmében Danzig szabad város, tehát államjogilag nem része Németországnak: a konferencia idehelyezése nyilvánvaló célokat követett.
33. BEYER, Hans: Schrifttum, das wir ablehnen. = *Die Bücherei*, 1934. 6. no. 254–259. p.
34. Már könyvtári területen is megjelenik az a szembeállítás, amely a hitlerizmust mindvégig – egyre fokozódó mértékben – jellemezte: a bevett vallások és egyházak elleni kíméletlen harc. Vö. NYISZTOR Zoltán: Katolicizmus és nemzeti szocializmus. = *Magyar Szemle*, 1935. 4. sz. 306–313. p.
35. HOYER, Walter: Grundsätze zur Auswahl der Dichtung. = *Die Bücherei*, 1934. 6. no. 260–269. p. (a német Dichtung szó tágabb értelme: irodalom, így a szerző beszél prózai munkákról is) – LANGENDORF, P. (rőla lásd fentebbi 15. jegyzetünket): Die neue Massstäbe bei der Buchauswahl in der politisch-historischen Literatur. = *Die Bücherei*, 1934. 6. no. 270–281. p.
36. LANGENDORF, Peter: Grundfragen der Rassen- und Vererbungslehre als Voraussetzungen für den Volksbibliothekar bei der Beurteilung von rassenkundlichen Büchern. = *Die Bücherei*, 1934. 7/8. no. 325–333. p.
37. SCHULZ, K.: 8. Jahresversammlung des VDV in Danzig vom 24. bis 26. Mai 1934. = *Die Bücherei*, 1934. 6. no. 282–288. p. (A szerzőről lásd 13. jegyzetünket.)
38. SCHEFFEN, W.: Grenzbüchereiarbeit im preussischen Osten. = *Die Bücherei*, 1934. 7/8. no. 313–325. p. – E kérdést taglalja F. Schriewer is azonos tematikájú írásában (Die Ost-

- bücherei, alte und neue Wege. = *Die Bücherei*, 1934. 4. no. 151–61. p.). Schriewer egyik érdekes megjegyzése, hogy e térségben gyakran kozmetikázzák a statisztikai számokat, például egy kisvárosban átlag egy olvasóra évi 60–70 kötet kölcsönzést hoznak ki. (154. p.).
39. Die öffentlichen Volksbüchereien im Deutschen Reich 1933/34. = *Statistisches Jahrbuch für das Deutsches Reich*. 1936–1937. 551–552. p.
 40. KOCH, Walter: Die Bücherei an der Saar in ihrer volkspolitischen Bedeutung. = *Die Bücherei*, 1934. 9. no. 393–403. p. – Külön aktualitást adott a témának, hogy Saar-vidék a versailles-i békeszerződés értelmében 15 évig a Népszövetség fennhatósága alá tartozott, majd 1935-ben népszavazás dönthetett arról, hogy visszakérül a német állam kötelekébe. Ez volt egyben Hitler első nagy sikere az „országgyarapítás” terén.
 41. ROSCHER, Heinz: Deutsches Büchereiwesen jenseits der Reichsgrenzen. = *Die Bücherei*, 1934. 12. no. 537–542. p. A luxembourgiak a kizárólagos német anyanyelv dolgában biztos elcsodálkoznak.
 42. A szerző adatait Hans STEINACHER munkáiból merítette. Az osztrák származású Steinacher 1933–1937-ig Berlinben a külföldi németiséget vezetni kívánó, nemzetiszocialista irányultságú VDA (Verein für das Deutschtum im Ausland) élén állt. Róla emlékezik meg Gratz Gusztáv 1938-as cikkében: A magyarországi németiség ügye. = *Magyar Szemle*, 1938. 32. k. 357–367. p. A VDA már az ő irányítása alatt is (később még inkább) gátlástalanul – és illegálisan – pénzelt a külföldi német szervezetekben működő, Berlin céljait követő vezetőket (magyarán német ügynököket).
 43. NÖRRENBURG, Constantin: Gottlieb Fritz †. = *Die Bücherei*, 1934. 7/8. no. 348–350. p. Fritzet 1933-ban provokatív módon korrupcióval vádolták meg, majd kikényszerítették nyugállományba vonulását. Vö. ROTHBART, Otto-Rudolf: Nazi oder Camoufleur? Wilhelm Schuster als Exemplei. = *Bibliothek: Theorie und Praxis*, 2001. 1. no. 56. p.
 44. Ha máshonnan nem, Illyés Gyula verséből (*Egy mondat a zsarnokságról*) biztosan tudhatjuk, hogy zsarnokságban nincsenek véletlenek. Valóban, Hitler évekig törekedett arra, hogy Angliával – számára előnyös – megállapodás(ok)ra jusson (egyik példa lehet az 1935-ös német–angol flottaegyezmény). Ezt az attitűdöt a másik fél is nemegyszer viszonozta: e sorok jegyzője ilyennek tartja az angol labdarúgók karlendítéses üdvözlését a berlini olimpián 1936-ban. Csak 1938-tól erősödött meg a Churchill vezette ellenzék, mely erélyesebb Németország elleni fellépést képviselt és követelt.
 45. ACKERKNECHT, Erwin: Predeck, Albert: Das moderne englische Bibliothekswesen. Leipzig: Harrasowitz, 1933. 188 p. (66. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen). = *Die Bücherei*, 1934. 4. no. 190–193. p. – Figyelemre méltó a könyv 15 márkás ára (a *Die Bücherei* egész évfolyama 12,5, kedvezményesen 8 márkába került), amely nyilván hatékonyan segítette elő, hogy csak a legnagyobb városi könyvtárak szerezhessék be.
 46. Említést érdemel, hogy PREDECK, Albert 1940-ben is szerepelt hasonló témájú – az angol és az amerikai könyvtárügyet tárgyaló – alapos munkájával a Milkau és Leyh által szerkesztett *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* című szintézis harmadik, vaskos könyvtártörténeti kötetében (6. fejezet, 855–975. p.).
 47. SCHUSTER, Wilhelm: Minto, John: A history of the public library movement in Great Britain and Ireland. London: Allen & Unwin, 1932. 366 p. – JAST, Stanley: Libraries and living: essays and adresses of a pubic librarian. London, 1932. 269 p. = *Die Bücherei*,

1934. 4. no. 193–195. p. – Újabban kísérlet történt Schuster óvatos felmentésére. Otto-Rudolf Rothbart írása (Nazi oder Camoufleur? Wilhelm Schuster als Exemplei. = *Bibliothek: Theorie und Praxis*, 2001. 1. no. 53–56. p.) számos alaposan mérlegelendő kérdést vet fel, egészében azonban mintha jobb ügyhöz méltó módon igyekezne Schuster működését felmenteni. Leggyengébb oldala a bizonyítás: egyetlen Schuster-idézet sem olvasható viszonylag terjedelmes írásában (csak általánosságban veti oda, hogy vannak védhetetlen megfogalmazásai). E kérdést, Schuster működésének átfogó értékelését természetesen nem mi, magyarok dönthetjük el, így annyit érdemes itt leszögezni, a *Die Bücherei* általunk tanulmányozott első évfolyama Rothbart kérdésére (náci-e vagy színlelő?) bizony világos és egyértelmű választ kínál.
48. Ja nacsálnyk – ti durak, ti nacsálnyk – ja durak. Nyersfordítás: Ha te vagy a főnök – én barom vagyok, de ha én vagyok a főnök – akkor te vagy az.

III.

A MAGYAR KÖNYVTÁRAK
SZOVJETIZÁLÁSA (1945–1956)

A MŰVELŐDÉS- ÉS KÖNYVTÁRPOLITIKA KÉNYSZERPÁLYÁI A KULTÚRFORRADALOMBAN (1944–1956)*

(Vázlatos áttekintés)

„Az általános műveltség, a szaktudás, a haladó nemzeti és emberi kultúra kincseit hozzáférhetővé kell tenni a dolgozó nép legszélesebb rétegei számára, megszüntetve a vagyonos osztályok művelődési monopóliumát.” (A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata. = Szabad Nép, 1948. május 9. 11. p.)

„[S]ehol máshol a dolgozó tömegeket kiszolgáló könyvtárhálózat olyan széleskörűen kifejlesztve nincs, mint a Szovjetunióban, ahol még a tájgában dolgozó favágók után is elküldik a könyveket.” (Dienes László: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság könyvkiállítása. = Társadalmi Szemle, 1948. 732. p.)

„A Párt nélkül árva az ember, mint aki anyátlan. [...] De tényleg így van ez, elvtársak. Ha olvasol és gondolkozol, kinyílik a szemed, mint a kicsi macskának... Úgy vagyok, mint aki a sötétből a napvilágra kerül.” (Koczogh Ákos: Szél fúvatlan nem indul – Asztalos István regénye. = Építünk, 1950. 54. p. – Az idézet Asztalos regényéből származik.)

„Csiszolni a dolgozók tudatát / s hogy megváltozzék a világ, / harcban indulnak a könyvezredek. /.../ Harcba a rossz, bogáncs szokások ellen, / tunyaság várát porrá rontani. / S az embert a kommunista jövőnek, / saját magának meghódítani.” (Kuczka Péter: Könyv-induló. = Könyvbarát, 1952. 5. sz. 1. p.)

BEVEZETÉS

Írásunk a korabeli művelődéspolitikai egyes elemeit villantja fel, s nem tér ki még a könyvtárügy minden fontos területére sem; csupán egyes főbb tendenciák áttekintését vállaljuk. Vázlatként kínáljuk az olvasónak, első kísérletként.

* Eredetileg a *Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945–1956)* című kötetben (Budapest: OSZK – Gondolat, 2018) jelent meg.

Magyarország 1944 őszétől olyan mértékű átalakulást élt át, amilyenre még nem volt példa. Társadalom, politika, jogrendszer, gazdaság, oktatás, vallás, kultúra: fokozatosan mind megannyi „harci” tereppé vált a Szovjetunió által a harmincas évekre kialakított forgatókönyv szerint. Nálunk is, a környező országokban is: függetlenül attól, hogy a lezajlott világháború végén ki tartozott a győztesek vagy vesztesek táborába.¹

A Rákosi-korszaknak nevezett 12 év² több szakaszra tagolható, egészében azonban a szovjetizálást (sztalinizálást) megvalósító diktatúra nyomta rá bélyegét minden évre, minden folyamatra. A diktatúra sajátosságaihoz tartozik az is, hogy az „elvi” döntések és a gyakorlati parancsok akár egyik napról a másikra változhatnak, miközben az irányítás az esetleges hibákért és tévedésekért a végrehajtókra – valamint az „ellenséges erőkre” – hárítja a felelősséget. Más szóval: mindig mindenki hibás lehet, kivéve a legfelső vezetést, amely bölcsen vezeti tovább a dolgozó népet. Nem kétséges, hogy ilyen hierarchikus viszonyok között a szakmai megközelítés alárendelődik a felettes hatalom szándékainak, kényszerpályákra szorul, s csupán egyes szerencsés pillanatokban kap lehetőséget képességei kibontakoztatására és céljai legalább részleges elérésére. Erre korszakunkban az első, majd az utolsó pár év kínált szerény lehetőséget.

Kevés felelősen és józanul gondolkodó előtt volt kétséges 1944–1945-ben, hogy a jövő szempontjából létkérdés a hazai kultúra erőteljes demokratizálása. Említsük itt csak Kodály Zoltánt, Márai Sándort, Illyés Gyulát, Bibó Istvánt. Az 1945 előtti Horthy-korszakban az oktatás, a művelődés széles területei alig érintettek sok millió embert: az elemi iskola, némi ponyvairodalom, itt-ott néhány film, ennél több nemigen jutott a társadalom többségének. Az 1945-ben kialakuló – demokratikusnak vizionált – rendszerben a „koalíciós pártok mind egyetértettek, hogy a keresztény középosztály művelődési monopóliumának véget kell vetni” – állapítja meg Romsics Ignác alapművében.³

A Rákosi-korszak meghatározó társadalmi ereje, a Szovjetunió által támogatott kommunista párt ezt az alapvető törekvést arra használta fel, hogy tabula rasát teremtsen: nem egyszerűen a „művelődési monopólium”, hanem az addigi művelt rétegek megtörésével, hogy azután mielőbb kísérletet tegyenek egy – nekik szolgáló – új „elit” szinte futószalagon történő előállítására.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd ennek felhatalmazásával az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944 decemberétől – erős szovjet hátszéllel – hozzálátott a háborús viszonyok és a vereség hatására szétesett irányító struktúrák okozta vákuumhelyzetben a hatalom átvételéhez, az ország újjáépítéséhez.

A „koalíciós” időszak kettős valóságot mutat: miközben a felszínen a demokratikus játékszabályok érvényesülnek – parlamenti választás stb. –, a tényleges hatalmi döntések csupán a kommunista párt egyetértésével születhetnek. Ez fordítva is igaz: a kommunista párt minden fontos szándékát ekkor is meg tudta valósítani. Csak

egyetlen példa: az 1945. november elején tartott első országgyűlési választások elvesztése után pár héttel létrehozták a Gazdasági Főtanácsot (GF), amelynek irányítója a kommunista Vas Zoltán volt, s az ő aláírása nélkül gyakorlatilag egyetlen pengőt (majd forintot) sem lehetett az államkasszából felhasználni.

Közismert tény, hogy a rendőrség kezdettől kommunista irányítás alatt tevékenykedett. 1947–1948-tól (Rákosi Mátyás terminusával: a „fordulat évétől”) a kettős valóságot felváltotta a nyílt proletárdiktatúra, mely kulturális téren a zsdanovizmus durva hazai bevezetését, a mindent átható szovjetizálást célozta (és részben eredményezte is). Ahogy a többi kelet-európai országban is.⁴

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) tanácsadó szerveként 1945 tavaszán létrehozták az Országos Köznevelési Tanácsot, élén Szent-Györgyi Alberttel, a Nobel-díjas tudóssal (a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság stb. elnöke), hogy kidolgozzák az új demokratikus szellemű nevelés alapelveit. A megvalósítás alapja a nyolcosztályos általános iskola kötelező megvalósítása: az erre vonatkozóan 1940-ben elfogadott törvény 1944-ig alig hozott eredményt. A következő években az iskolaügy volt a nagypolitika egyik állandó témája: előbb egységes tankönyvek, majd – a monopolhelyzet megszerzése végett – az egyházi iskolák államosítása stb. Ez már Szent-Györgyi nélkül zajlott, ő 1947-ben emigrált, miként Márai Sándor is 1948-ban.

1945-től kezdődően a régi államapparátus és köztisztviselői kar, a pedagógusok, de még a magántulajdonú ipar és kereskedelem körében is állandó tisztogatást hajtottak végre, alig titkolva a szándékot, hogy a kommunista párt pozíciói mindenütt egyre erősödjének. A korábbi tisztviselők (közalkalmazottak) védelmet remélve már 1945-ben beléptek valamelyik baloldali (sokszor a szociáldemokrata) pártba, majd a munkáspártok egyesülésekor (1948 júniusa) a kommunista párt (Magyar Dolgozók Pártja, MDP) tagjai lettek. Huszár Tibor széles adatbázisra alapozva állapítja meg – a nomenklatúra kialakulását vizsgálva – ennek az ellentmondásos folyamatnak számos részletét.⁵

Már „1945-ben és 1946-ban betiltották a legfontosabb keresztény szervezeteket és egyesületeket (cserkészet, KALOT stb.)”.⁶ A szívósan ellenálló katolikus egyházat Mindszenty József esztergomi érsek és mások letartóztatásával, az ellenük lefolytatott koncepciók perekké tették meg. Majd hamarosan kommunista és volt szociáldemokrata vezetők kerültek a diktatúra csúcsra járatott őrlőmalmába. Milliókat köteleztek békekölcsön jegyzésére, több százezer ember ellen indult büntetőeljárás tízezreket telepítettek ki, s mindezt az álnok propaganda a „demokrácia” és a „békeharc” jelszavával igyekezett elfogadtatni a hallgató többséggel.

Az 1945-ös földreform felszámolta a földbirtokos réteg hatalmát, majd a bankok és a nagyobb vállalatok, végül a kisipar és a kiskereskedelem, valamint a háztulajdon majdnem százszázalékos államosítása a központi hatalom kezébe adta gyakorlatilag az összes erőforrást. Egyfajta államszocializmus – értsd: államfeudalizmus –

jött létre, miközben az „élcsapat”, a párt összenőtt az állammal, pontosabban a párt maga alá gyűrte az államot. Végül, 1950-re a „négyes fogat” (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József) – más elemzők szerint a „trojka” (Rákosi, Gerő, Farkas) – kezében összpontosult csaknem minden hatalom. Az már az orwelli helyzet következménye, hogy a mindenki által rettegett honi vezetők maguk – ha lehet – még jobban féltek a „Gazdától” (így nevezték Sztálint), a rohamléptekkel épülő „világrendszer” moszkvai vezérétől.

A totális hatalom és a terrorista diktatúra minden eleme létrejött: a pártközpont által gyakorolt irányítás, az általuk hajszolt erőszakszervezetek, a gazdasági erőforrások és az ideológia (az agitációtól és a propagandától az oktatásig és a művészeti-ig) monolitikus rendszere. Megteremtették a pártideológia terjesztésének militarizált szókincsét.⁷

Érdemes hozzátenni, hogy bár jellegében és mélységében ez a diktatúra új formációt jelentett az ország irányításában, mégis több alapvető tulajdonság rokonítja a megelőző évek és évtizedek hadigazdálkodásával, leválthatatlan kormánypártjával, széles körű ideológiai kontrolljával, tekintélyuralmi jellegével, államilag vezérelt jogfosztásával. Ez a nem lebecsülendő „hagyomány” is hozzájárult a rákosista diktatúrát – haszonélvezőként vagy legalább hallgatólagosan tudomásul vevőként – támogatók bázisához.

Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála után esély nyílt a szovjet diktatúra valamelyes – rendszeren belüli – modifikációjára, az „olvadásra” (szovjet kifejezés), egy „új szakaszra” (Nagy Imre miniszterelnök realistább politikájára). A világpolitika változásai, a szovjet vezetésen belüli versengés és Rákosi hatalmi megszállottsága 1955 közepére nálunk visszarendeződést hozott, de a szovjet párt XX. kongresszusa (1956. február) után Rákosi elvesztette lába alól a talajt, a helyébe lépő Gerő Ernő pedig képtelen volt ezt visszaszerezni. 1956 őszén az elementáris erejű felkelés elsöpörte a hazai sztálinista rendszert, ezúttal véglegesen. Az 1956 utáni Kádár-rendszer mindvégig fenntartotta az 1945-tel kezdődő „szocializmus” teorémáját, miközben fokozatosan (és 1963-tól nyilvánvalóan) belenyugodott a társadalom többségének inkább elfogadható, egyfajta „puhább” (kompromisszumos) modellbe.

MŰVELŐDÉSPOLITIKAI KÖRKÉP

Máig nincs átfogó monográfia a korszak oktatás- és kulturális politikájáról. Romics művében a két vonatkozó fejezet terjedelmének negyedében írja le az oktatás, a tudomány és a kultúra jellegzetességeit (115-ből 19 oldal), míg Gyarmati György a monográfiájában mindössze a terjedelem pár százalékát (500-ból 20 oldal) szánta e széles témakörre. Részterületek (közoktatás, könyvkiadás, sajtó, irodalmi élet stb.) feldolgozásaiból lehet az egészre következtetni.⁸

OKTATÁS, KÖNYV- ÉS LAPKIADÁS, MŰVÉSZETEK

1949 és 1956 között jelentősen emelkedett mind az általános, mind a középiskolát végzettek száma. Az erőltetett iparosításhoz kötődően mintegy 700 ezerrel (4,08-ról 4,76 millióra) gyarapodott az aktív keresők száma 1949–1960 között. Kiugróan magas arányban nőtt az apparátusban (közigazgatás stb.) dolgozók száma. Kétségtelenül növekedett a társadalom igénye a magasabb iskolázottság iránt. Az iskolarendszer minden fokozatának erőteljes fejlesztése mellett mindvégig számottevő volt a tanfolyami képzés szerepe is.

A társadalomátalakítás fontos terepe volt az iskola. Az iskolák államosítása 1948 június közepén – pár nappal a munkáspártok egyesítő kongresszusa után – a kultúrforradalom nyitányaként és egyben legfontosabb fejleményeként értékelhető.

1945–1949 között a pedagógiai nézetek vitája mindinkább kiszorult a közbeszédből. Már 1947 decemberében Révai József pártideológus „deklaráta a stratégiaváltás szükségességét”. Révai kifejtette, hogy a nevelés középpontjába új elv kerül: „a harcoló, fegyvermezt, felelősségteljes ember nevelése.”⁹

A korszak könyv- és lapkiadásának egyik kezdettől jelen lévő, majd vissza-visszatérő korlátozó eleme volt a papírhány. Sz. Nagy Gábor több tanulmányában elemezte az 1945 utáni sajtórendészet működését.¹⁰

A korszak sajtójának összefoglalása Horváth Attila kismonográfiájának első fejezeteiben olvasható. Ennek bevezetésében a szerző megállapítja, hogy a „sajtó [...] nem tükrözte, hanem elleplezte a valóságot, mégis a kor egyik legfontosabb történeti forrása”.¹¹

A később egyre erőteljesebb restrikciók befolyásolták – sok más mellett – a gyermek- és szépirodalom kiadását is. Az ideológiai gőzhenger miatt 1946–1952 között 19,3-ról 13,7%-ra esett vissza a szépirodalom aránya a magyar könyvkiadásban. Az „új szakasz” jegyében 1954-ben 71%-kal növelték a szépirodalom papírkeretét (ez 15%-os példányszámemelést tett lehetővé), majd 1955-ben újabb 100%-os emelés következett. A papírkeretről általában ekkor is a párt Politikai Bizottsága döntött.

Az irodalom korabeli (1949-es) megítélését (elítélését) jellemezhetjük egy akkori szöveggel. „A felszabadulás után ismét megpróbált érvényre jutni az az eszmenélkül, burzsoá irodalom, amely, mivel a háború idején németellenes és nyugati orientációjú volt, a fasizmus leverésétől a maga érvényesülését várta. Ezt azonban megakadályozta a munkásosztály, amely szövetségben a dolgozó parasztsággal, a Magyar Kommunista Párt vezetésével s a hatalmas Szovjetunióval támogatva a szocialista társadalmat kezdte építeni, s élesen állást foglalva a burzsoá ízléstelenség lapossága ellen, olyan harcos, magas eszmeiségű műveket kívánt, amelyek fegyverül szolgálhatnak a szocializmust építő dolgozó nép kezében, s amilyenekre a szovjet irodalom Magyarországon is népszerűvé vált nagyszerű alkotásai mutattak példát.”¹²

Ugyancsak 1949-ben az újjászervezett Magyar Irodalomtörténeti Társaság új elnöke, Lukács György akadémikus megfogalmazta a legfontosabb tennivalókat: „Megteremteni az eleven kapcsolatot az irodalomtörténet, az irodalom és a dolgozó nép mai élete közt. [...] Leleplezni a reakció ama törekvéseit, melyek a politikai porondról leszorulva, az ideológia terén gyülekeznek és készülnek új offenzívára.”¹³ Az irodalomtudomány szovjetizálásának átfogó bemutatása olvasható Scheibner Tamás újabban megjelent monográfiájában.¹⁴

A művészetek hazai szovjetizálása témájában igényes összegzés Bolvári-Takács Gábor munkája a kommunista „fordulat” utáni (1948–1956) évekről.¹⁵ A könyv különösen az opera, a balett- és a filmművészet terén mérvadó, emellett terjedelmes szakbibliográfiával szolgál. A zsdanovi kultúrforradalom¹⁶ hazai megvalósításának elemzése jól érzékelteti, mennyire „rendszereszerű” volt a gleichschaltolás művelete.

A művelődési terület szovjetizálásának főbb eszmei irányítói Lukács György, Fogarasi Béla, Rudas László és – 1949-től egyértelműen és szinte kizárólagosan – Révai József voltak: egyébként mindnyájan Moszkvából tértek haza 1945-ben.

TÖMEGKULTÚRA – PROPAGANDA – KULTÚRVERSENYEK

Az 1917-es októberi forradalom harmincadik évfordulójának ünneplése keretében Fogarasi Béla filozófus kifejtette, hogy a „szovjet kultúra fejlődése meggyőzően cáfolja a nálunk is jól ismert legendát, hogy a tömegkultúra színvonalcsúszást hoz magával. [...] ha van kultúra, amelynek mind magasabb színvonalra emelkedése fejlődésének törvénye, akkor ez a szovjet kultúra.” Különösen figyelemre méltó a második mondat semmivel alá nem támasztott állítása a „fejlődés törvényéről”.¹⁷

A szovjet példát követő kultúrforradalom levezénylésére hozták létre 1949 júliusában a Népművelési Minisztériumot (NpM), élén Révai József pártideológussal. Az „ideológiai harc és éberség” minisztériumáról Révai így nyilatkozott: „Szükség volt a minisztériumra – állapította meg Révai elvtárs – mert a kultúra területén, ahogy ezt Rákosi elvtárs megállapította, a legnagyobb volt az elmaradás a népi demokrácia gazdasági és politikai fejlődésével szemben.”¹⁸ Losonczy Géza államtitkár parlamenti felszólalásában pedig így beszélt: a minisztérium „azt tartja feladatának, hogy irányítást és támogatást nyújtson az irodalmunknak és művészetünknek szocialista irodalommá és művészetté való fejlődésében”.¹⁹ (Révai az 1953-as fordulatig, tehát négy évig volt miniszter, utóda pedig a minden pártutasítást szolgai módon végrehajtó Darvas József lett.)

1949. november végén Losonczy Géza államtitkár avatta fel Békésen az ország első vidéki kultúrotthonát. A Szabad Nép terjedelmes beszámolója beszédének elvi jellegű megállapításait is tartalmazza: „a kultúrotthonnak [...] a demokratikus kultúra otthonává kell válnia. Az újság, a folyóirat, a könyv, a rádió, a filmvetítő ne le-

gyen »holt tőke«, hanem a kultúra terjesztésének és megértésének eleven eszköze”, mivel „nincsenek még saját tapasztalataink a falusi kultúrotthonok területén, [...] mint minden téren, bőven meríthetünk a nagy Szovjetunió kultúrklubjainak tapasztalataiból”, [...] „a burzsoá befolyást a kultúrmunka területéről épp úgy ki fogjuk szorítani, mint ahogy kiszorítottuk a politikai és gazdasági életből is. Olyan kultúrmunkát, olyan kultúrotthonokat akarunk, amely [sic!] támogatja és elősegíti a Magyar Dolgozók Pártja [...] nagy céljait”, mindennek köszönhetően a „nyomorba, sárba, tudatlanságba merült régi falu átadja helyét az új, modern, öntudatos, jólétben élő, kulturált és vidám szocialista falunak.”²⁰

Az MDP „nagy céljainak támogatása” magyarán propagandamunkát követelt mindenkitől a kulturális „fronton”.²¹

A korszak mennyiségi fetisizmusát (lásd sztahanovista mozgalom) követve a kulturális tömegmozgalom is a nagy számok időszakát élte. Míg „az 1951-ben tartott első országos kultúrversenyen 145 865-en vettek részt, az 1953 elején lezajlott második versenyen már 224 590 dolgozó mutatta be tudását, művészetét” – lelkesedik a korabeli beszámoló írója.²²

KÖNYVTÁRI FOLYAMATOK I. HOSSZMETSZET

Visszatekintés

„Fentebb mondtuk: a közkönyvtár értelmi erő, a művelődés fellegetője. [...] Van-e elég erődünk? [...] Megnyugtató választ [...] aligha adhatunk. Hiszen a könyvtárügy jelentősége és fontossága nemhogy a népi, de még az értelmiségi réteg és politikai vezetés köztudatába sem ment át. Olykor a kulturális irányításra hivatottaknál is kevés a megértés” – állapította meg Witzmann (Veredy) Gyula 1940-ben.²³

Ugyanezt erősítette meg a háború után Varjas Béla írása, mely korrektúraváltozatban, töredékesen maradt ránk a Magyar Könyvszemle 1947-es (tervezett) kötetében. Szerinte a harmincas évek közepén az ország 3400 (kerekített szám) településéből 2100-ban legfeljebb „iskolai ifjúsági könyvtár” feltételezhetünk. Megállapítja, hogy a lakosságnak legalább egyötöde semmiféle könyvtári ellátásra nem kap lehetőséget, s ehhez az 1,8 millió emberhez hozzá kell számítani még 1,5 millió tanyai lakost.²⁴

A két világháború közti időszak könyvtári jellemzői tőszavakban: néhány jól működő tudományos könyvtár, európai mércével is hatékony Fővárosi Könyvtár, több fontos országos központi szolgáltatás megszervezése; több tucat igényes gimnáziumi tanári könyvtár, gyenge népkönyvtári és iskolai (tanulói) könyvtári hálózat (a tömegigényeket inkább a térítésre épülő kölcsönkönyvtárak elégítették ki); épp csak beinduló szakmai élet és tanfolyami továbbképzés.

A Horthy-korszak végén, 1944 tavaszától (március 19-én a Wehrmacht megszállta az országot) a hazai folyamatok a német nemzetiszocialista elvárásokat követték. 1944. április 29-én a Sztójay-kormány kiadja rendeletét „A m. kir. minisztérium 10.800/1944. M. E. számú rendelete a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában” címmel. A következő hetekben több száz ezer példányt gyűjtöttek össze és zúztak be a 118 hazai szerző műveiből. 1944. június 25-én megjelent a rendeletet kiegészítő határozat „A m. kir. miniszterelnök 11.300/1944. M. E. számú határozata a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonása [tárgyában]” címmel. „A 44 vidéki és 14 fővárosi gyűjtőhelyen 20-25 vagonnyi mennyiségben kb. félmillió kötetet adtak le. Ezeket zúzdába küldték, hogy ezáltal – vitéz Kolozsváry-Borcsa Mihály államtitkár fogalmazása szerint – »a magyar szellemi élettől mindig távol álló« irodalmat megsemmisítsék. Az akcióval »komoly nemzetgazdasági feladatot is teljesítenek, mert a könyvek nyersanyaga ezáltal – hangoztatta – újból nyersanyaggá, a magyar szellemi élet nyersanyagává« válik.”²⁵ A magyar szervek mellett a németek is „harácsolnak”.²⁶ A korabeli beszámoló „elhallgatási” tendenciáit György Péter reflexiója tárja fel.²⁷ A háborús, valamint az 1944–1945-ös könyvtári viszonyok és veszteségek feltárásában, értékelésben múlhatatlan érdemeket szerzett Voít Krisztina.²⁸

Gondolatok a „koalíciós” időszakban

A háború utáni egyik első átfogó könyvtárpolitikai célkitűzés – korántsem véletlenül – a kommunista párt napilapjában, a *Szabad Népben* látott napvilágot. Maga a cím elmondja a lényegét: „Új közkönyvtárakat a magyar dolgozóknak”.²⁹

Kóhalmi Béla, aki 1919-ben könyvtári vezető volt, 1947-ben pedig a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egyik igazgatója, a főváros folyóiratában foglalta össze gondolatait. „Az új magyar könyvtárpolitika fő-fő munkaterülete [...] a kisváros és a falu. A főváros könyvtári bajai nem olyan súlyosak. Budapesten összpontosul a magyar könyvkultúra szinte teljesen. Itt adják ki a könyvek 84%-át, itt van a könyvkereskedések 40%-a, a 30.000 kötetesnél nagyobb könyvtárak 50, s az ennél nagyobbak 70%-a, s az ország könyvtárlátogatóinak 60%-a itt jár könyvtárba. [...] Meg kell azonban törni a fővárosban is tudományos könyvtáraink zárkózottságát. [...] A népszerű közművelődési könyvtárak hálózata mellé – szovjet mintára – ki kell fejleszteni a tudományos szakkönyvtárakból a tudományos népkönyvtárak rendszerét. Az államosítandó nagyüzemeknek fel kell állítaniuk a maguk szakkönyvtárát. [...] A fővárosi fiókkönyvtárak hálózatának színvonalára kell emelni városaink közművelődési könyvtárainak szolgáltatását.”³⁰

A legjobban felkészült szakemberek közül Sebestyén Géza közölt figyelemre méltó írást a szabadművelődési szemléletet képviselő *Új Szántás* című folyóiratban.³¹ Se-

bestyén koherens, a nyugati példákat idéző közkönyvtári szervezetet kívánt kiépíteni az országban: a körzeti könyvtárak szervezzék és lássák el a kisebb szolgáltatóhelyeket. Sebestyén e gondolatmenete már 1942-ben is napvilágot látott, majd később is visszatért hozzá.³²

Trócsányi György a könyvtáros-egyesület 1948. január 31-i közgyűlésén tartott – kéziratban megtalált – programadó előadásában (A könyvtárpolitika új útjai) több fontos kérdést fogalmazott meg.³³ Előbb a tudományos könyvtárak – így az általa irányított Országgyűlési Könyvtár – nyilvánossá tételének lehetőségére tért ki. E tekintetben úgy foglalt állást, hogy „látjuk azokat a feladatokat, amelyek a könyvtárnokokot terhelik a demokratikus társadalom kiépítésében, egy új művelődési eszmény szolgáltatában”. Elképzelhetőnek tartott egy könyvtárosi „háromszor 3 éves tervet” méghozzá úgy, hogy ezzel a kezdeményezéssel a könyvtárosszakma fordul az iránnyitás felé. A magyar könyvtárpolitika meghatározása nem választható el a nemzetközi tendenciáktól, annál inkább sem, mert a „felszabadulásig teljes mértékben a német könyvtárpolitika és a német könyvtár hatása alatt fejlődött [...] Ez az egyoldalú és merevnek érzett, a kultúrimerializmus minden ismervét magán hordozó hatás lehetőség a múlté. Tágra kell nyitni érdeklődésünk kapuját a nagy könyvtári kultúrával rendelkező többi ország felé.” Különösen fontos figyelni az UNESCO „tudatos” könyvtárpolitikájára. Trócsányi ezután a terv kapcsán az „idő bilincseinek lerázására” beszél, felvillantva egy tíz év múlva átélethető jövőképet. „Az új nemzeti könyvtár korszerű, pompás palotában működik már, tudományos könyvtáraink egymással kooperálva termelő, tudományos intézményekké fejlődtek, a közművelődési könyvtár hálózat az egész országra kiterjedőleg kiépítve, az OKK [Országos Könyvtári Központ – S. P.] anyagi feltételek birtokában összes feladatait maradéktalanul végzi, az itthon és nemzetközi könyvtárosi főiskolán végzett fiatal könyvtárnokok működnek az egyes könyvtárakban, [...] a nemzeti és szakkönyvtárak teljes pontossággal jelennek meg fotokópia- és mikrofilmszolgálat áll a kutatók rendelkezésére. A könyvtárpolitika egész területén a szakértelemé a vezető szerep, [...] megszűnt az ötletszerűség uralma, a »felesleges« kiirtatott, az »inertia« legyőzött, a rutinba menekülés gyakorlata a múlté. Azért érdemes hosszabb idézettel feltámasztani az 1948 elején még reális jövőnek képzelt szakszerű könyvtárpolitika e sajátos dokumentumát, mert a következő évtizedben ennek épp az ellenkezője vált nyomasztó és megkerülhetetlen valósággá. Az alulról építkező szakmai fejlesztést felváltja a felülről vezérelt (levezényelt) menedzselés, a kíváncsatos sokoldalú nemzetközi tapasztalatgyűjtést pedig az egyedül üdvözítő szovjet minta. A szükséges beruházások sora s a technológiai megújítás pedig beláthatatlan messzeségbe került.

Az 1945 után kibontakozó könyvtári útkeresés – kellő támogatás esetén – meghozhatta volna az eredményeket. Ám a körzeti könyvtári rendszer azonnali kiépítése előtt a kommunista „népkönyvtári” kezdeményezés elvette az anyagi erőt. A Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság a VKM kommunista államtitkárához

Alexits Györgyhöz fordult támogatásért, aki átírt kollégájának, az illetékes Kovács Máténak. Ő pedig nem tehette meg, hogy megtagadja ezt, csupán kissé tudta csökkenteni a kért nagyságrendet 50-ről 40 ezer forintra.³⁴

A következő hónapokban a politika gyökeres változáson ment át, a szakmai érvelés eltűnt, jöttek az ideológiai sémák, kényszerpályák. Látványosan a szakmai fordulatot – a szabadművelődés végét, a szerény autonómia felszámolását – a munkáspártok egyesülésével egy időben tartott révfülöpi országos szabadművelődési értekezleten jelentette be E. Kovács Kálmán, nyilvánvaló pártmegbízatásként.³⁵

A könyvtár a párt eszközeként (1948-tól 1952-ig)

Az 1948 nyarán bekövetkezett új helyzet s a felgyorsuló folyamatok belső dokumentumok révén ismerhetők meg.

A változás már 1948 nyarán elkezdődött. Mátyás Ferenc állított össze az év augusztusának legelején egy összefoglalást, amely a VKM felhívására a szabadművelődési felügyelők által készített jelentésekből meríti adatait. Néhány fontos elemét emeljük itt ki: a) a könyvtárakban „meglevő könyvek időszerűtlen tartalma fertőzi demokráciánkat s iskolás példát mutat arról a világszemléletről, amely ellen harcot hirdetünk”; b) „halaszthatatlan a könyvtárosok kiképzése, átnevelése. [...] A gyakorlat mutatja, hogy a könyvtárostól függ leginkább, mit olvas a város vagy falu népe”; c) a „könyvtárak elhelyezése körül is bajok vannak. [...] megfelelő helyiség hiányába lomtákban kallódnak sok helyütt a könyvtárak [...]”; d) „[...] felmerül az a kívánság, hogy az összes könyvtár részére szükséges lenne egy könyvtári jegyzék, amelyből a könyvtárosok elvégezhetnék a kiválogatás munkáját, [...] a régi könyvtárakban garmadával találunk olyan műveket, amelyeket a magyar demokrácia nem adhat a nép kezébe”.³⁶ A másik dokumentum egy beszámoló a pártközpontnak 1950 októberében.³⁷

Könyvtári téren a NpM a pártközpontban megbízott bizottság által 1949 nyarán kidolgozott s a párt Agitprop Bizottsága által jóváhagyott irányokban kezdte meg tevékenységét. Az első évről készített beszámolójelentés főbb megállapításait idézzük fel:

- a könyvtári munka főbb politikai szempontjai: a „munkásosztály és a dolgozó parasztság politikai öntudatának és kulturális színvonalának emelése; a marxista-leninista ideológia terjesztése; harc a polgári ellenséges befolyás (kozmodopolitizmus, nacionalizmus, klerikalizmus) ellen; szocialista hazafiságra, a béke harcos védelmére nevelés; a Szovjetunió népszerűsítése és tapasztalatainak felhasználása”.
- 1949 őszén létrehozták a „Könyvtárosztállyal szorosan együtt dolgozó külső szervként” a Népkönyvtári Központot (NKK), mely az OKK által megszervezett 10 körzeti könyvtár (ezekhez kapcsolódóan jött létre 361 falusi könyvtár) számát további 12-vel növelte; az 1949 végén meglévő 50 ezres könyvvállomány

egy év alatt 350 ezerre nőtt; fokozódott a könyvkötési kapacitás (havi 8-ról 34 ezerre).

- Selejtezés: „eddig két útmutató (selejtjegyzék)” készült, kettő-, majd hatezer címmel; hozzáfogtak a „magánkölcsonkönyvtárak és könyvkereskedések selejtezéséhez is”; a NKK „raktárába óriási mennyiségű selejt könyvanyag került”, amelyet az értékesebb anyag kiszűrésére a zúzdába küldés előtt az Írószövetség segítségével „átfésültek”, a „volt szerzetesrendi könyvtárak értékes (néhol már zúzdába küldött) tudományos könyvanyagának megmentésére a VKM-mel közös rendeletben” intézkedtek.
- A káderhiány „likvidálása” érdekében kiterjedt könyvtárosképző tanfolyami rendszert alakítottak ki (hathetes és hatnapos tanfolyamok stb.); a „tanfolyam mindenkor hallgatói a körzeti pártszervezet népművelő aktíváját képezik”, így például részt vettek a választási agitációban is.
- Az „olvasómozgalom” keretében 1949 novemberétől könyvankétokat tartottak az „Írószövetség íróinak segítségével”: „1950. október 1-ig 370 ilyen könyvismeretést” szerveztek, amelyeken „kereken 65.000 hallgató vett részt”; sok helyütt az „ankét adta meg a lökést a termelőszövetkezet megalakulására”; növekedett az olvasók száma is, például „a győri körzeti könyvtár területén [...] az olvasók száma 230%-kal emelkedett”.
- A pártközpont agitprop osztálya által három-négy havonta kijelölt „súlyponti” négy-öt könyvről ismertetéseket írtak, ezek összesen 10 ezer példányban láttak napvilágot, a Könyvterjesztő N. V. plakátokat adott ki, számos műről „dramatizált részleteket” adtak elő az ankétok alkalmával.
- Ezen olvasómozgalom fő „szervezeti formája az olvasókör”, amely segíti a „kollektív olvasást” és az „olvasmányok politikai értékelését” is, együttműködve a tömegszervezetekkel (DISZ, MNDSZ, Magyar-Szovjet Társaság, melynek akkoriban milliós tagsága volt).
- A hibák: a megszervezett 1400 falusi könyvtár fele éri el a kívánatos olvasói arányt (lakosság 10-15%-a), további egynegyed gyenge, az utolsó egynegyed pedig csak „holt tőke” (vagy nincs olvasója, vagy csak a „falusi intelligencia”); a minisztériumi vezetőségtől kapott „többszöri figyelmeztetés ellenére is túl kevés helyezett súlyt az ifjúsággal való foglalkozásra”; a könyvtármunka „nem volt eléggé politikai”.
- A további feladatok: káderfejlesztés, a „városi könyvtárak működésének rendszeres elindítása”; a pontosabb valóságismeret érdekében „több megyében 1-1 hétig tartó helyzetvizsgálatra” kerül sor a minisztérium és az NKK szakembereinek részvételével.

Az anyag érdekes zárómondata utal arra, hogy felmerült az OKK és az Országos Dokumentációs Központ NpM-hoz való csatolásának gondolata, de „*Révai elvtárs nem tartja ezt célszerűnek. Az OKK-ra vonatkozó megbeszélések még végleg nem zártak le.*”

Még a könyvtárpolitikai fordulópont lezárulta előtt – 1950 nyarán – esély nyílt arra, hogy a tudományos és szakkönyvtárak ügyének érdemi gondozása – a dokumentációval gazdagítva – a következő évek szakmai fejlesztéseit arányossá tegye. A VKM kollégiuma elé terjesztett anyag a „tudományos könyvtárügy” szervezését célozta.³⁸ Az anyag bevezetője utal a Magyar Tudományos Tanács („jelenleg Magyar Tudományos Akadémia”) 1949. július 2-án tartott ülésére, mely a múzeum-, levéltár- és tudományos könyvtárügy rendezésével foglalkozott. Ott a három terület elválasztásának gondolata érvényesült, majd a múzeumügy az 1949. évi 1. törvénnyel rendezést nyert. A „*levéltárügy rendezésére az előkészítő lépések megtörténtek s az egész anyag július közepén került minisztertanács elé.*” Megindult a könyvtárügyi törvény előkészítése: a munkában Varjas Béla (Országos Széchényi Könyvtár, OSZK), Dienes László (FSZEK), Mátrai László (Egyetemi Könyvtár) és Telegdi Zsigmond (korábban az OKK, újabban a Nyelvtudományi Intézet vezetője) vettek részt. Mindhárom téren a Szovjetunió példáját igyekeztek követni (a „*könyvtárügy rendezése is a Szovjetunió könyvtárügyi rendszerének nyomában halad.*”). Huszár Gyula, a Nép-gazdasági Tanács képviselője felvetette, hogy az OKK alapján létrehozandó Tudományos Könyvtárak Országos Központja (TUKOK) maradhat-e a VKM irányítása alatt. E felvetés alapján kidolgozták azt a megoldást, hogy a TUKOK ugyan VKM-felügyelet alá tartozzon, ám egy különbizottságot kell alakítani az MTA „*kijelölése alapján*”, e bizottság „*javaslatára vinné a VKM az országos jelentőségű elvi rendelkezet a minisztertanács elé, melyek végrehajtása a TUKOK feladata lenne.*” A szöveg javaslati része már úgy fogalmaz, hogy a TUKOK a „*VKM felügyelete és az MTA tudományos irányítása alatti*” fog állni. Mint ismeretes, ez az elgondolás hamarosan lekerült a napirendről, valószínűleg nem utolsósorban Révai József elutasító magatartása következtében, s a tudományos könyvtárügy évekig szinte csupán a tömegkönyvtárak „segítői” feladatát láthatta el.

1951 tavaszán a Budapesti Pártbizottság agitprop osztálya készített kritikus elemzést a „könyvtármunkáról”.³⁹ Megállapítják, hogy „*bizonyos mértékű szektarianizmus és praktikizmus*” jelentkezett az olvasótábor szélesítése terén. Az „*üzemi könyvtárak olvasóinak érdeklődését úgy fordították a könyvtárosok a szovjet szépirodalom felé, hogy közben hátat fordítottak a magyar szépirodalomnak, klasszikus és modern műveknek egyaránt.*” (Szegény könyvtárosok, hisz ők ijedtükben a kapott parancsot szó szerint hajtották végre, s lám, váratlanul kiderült, rosszul követték az elvárásokat.)

1952 a sztálinista, illetve idehaza a rákosista „konszolidáció” évének tűnhetett. Ekkor tartotta – igen hosszú, 15 éves szünet után – a szovjet kommunista párt soron levő XIX. (az utolsó sztálini) kongresszusát.

A népművelési munka hazai fejlesztését márciusban országos értekezleten vitatták meg, a beszámoló Nemes Dezsőt (NpM) illette meg.⁴⁰ Könyvtári téren az „*elmúlt félév*” munkájáról szólt. Kiemelte a vidéki városi könyvtárak megújuló tevékenységét, az egy év alatt 1600-ról 2800-ra növelt falusi könyvtárakat. Munkájukkal nem volt elégedett. A januárban beszámoló 1500 falusi könyvtár havi átlagként csak 133 könyvet kölcsönzött, s feltételezhető, hogy az 1300 nem jelentő könyvtár teljesítménye „*előbbinek fele sincs.*” A könyvankétokat „*elsőrendű propagandaeszköznek*” minősíti, ám e téren egyoldalúsághoz vezetett, hogy kizárólag szépirodalmi művekkel foglalkoztak, azaz, mondja, „*elhanyagoltuk az ismeretterjesztő irodalom népszerűsítését.*” Sokat lehet várni az új káderektől, akik előző ősztől a pedagógiai főiskola két éves felsőfokú képzésén (esti és levelező tagozaton 150 hallgató) vesznek részt. A körzeti könyvtárakról dicsérő és kritikus mondanivalója egyaránt van, majd utal a közeli jövőre, az átszervezés újabb fázisára. „*A körzeti könyvtáraknak ezt a rendszerét fokozatosan a megyei és járási könyvtárak hálózatával váltjuk fel. [...] Ezt kell 1952–1953-ban megvalósítani*” – szögezi le.

Rövidesen, 1952 májusában napvilágot látott – az előző évek számos elvetelt törvénytervezete után – a minisztertanács határozata a „könyvtárak fejlesztéséről”. A határozat összefoglalását az MTI nyomán a Szabad Nép, a központi pártlap is közölte.⁴¹ A bevezető megállapítja, hogy a „szocializmus építése sokrétű feladatainak megoldása, valamint a dolgozók széles tömegeinek egyre növekvő művelődési vágya szükségessé teszi az állami, szakszervezeti és tömegszervezeti könyvtárak munkájának továbbfejlesztését”. (Természetesen azt elhallgatva, hogy a növekvő papírhány miatt a pártlap s minden kiadványtípus csökkentett példányszáma is indokolja a közösségi csatorna mielőbbi fejlesztését.) Egységes országos rendszert kell létrehozni, s ennek élén a nemzeti könyvtár fog állni „*módszertani és bibliográfiai*” segítségnyújtásával. Ki kell építeni a megyei és járási könyvtárak hálózatát 1952, illetve 1954 végéig: ezek segítsék a falusi, városi és szakszervezeti könyvtárakat módszertani és egyéb szakmai kérdésekben. Az Országgyűlési Könyvtár nyilvános könyvtárként működjék, az Országos Műszaki Könyvtár pedig segítse a „*tömegkönyvtárakat*” a „*technikai irodalom propagandája terén.*” Az „*általános és középiskolai könyvtárakat erőteljesen fejleszteni kell*” (érdekes, hogy itt nem esik szó a „*módszertani*” vagy egyéb irányításról). Az egyetemi könyvtárak nyilvános könyvtári ellátást biztosítsanak, emellett szintén patronálják a tömegkönyvtárakat. A tömegkönyvtárakat az illetékes területi tanácsnál nyilvántartásba kell venni, majd az állományról pontos leltárt kell készíteni, s 1952. szeptember 15-ig jelentést kell beküldeni a KSH-nak. Az állami könyvtárakban a feladattal arányos mértékben „*hivatásos könyvtárosokat*” alkalmazzanak. A könyvtárak új könyvekkel történő állománygyarapítása az „*Állami Könyvterjesztő Vállalat feladata*” lesz: az ÁKV keretében e célból könyvtárellátót kell létrehozni. A könyvtárosképzés erősítése végett a pedagógiai főiskolán az eddigi esti és levelező képzés mellett nap-

pali tagozatot kell indítani. A határozat részletes ismertetése megjelent a *Könyvbarát* című szakmai lap 1952. májusi számában is. Az új lap 10 ezer példányban jelent meg, előbb az Állami Lapkiadó Vállalat égisze alatt, majd februártól átvette a NpM, s a továbbiakban 8 ezer példányt ért el.

A szaklap e fontos közleménye után három idézet szerepel vastag szedéssel, a kor pontos lenyomataként.

„Sürgősen hozzáférhetővé kell tenni a könyvet a tömegek számára.” (Lenin)

„Minden munkást és minden parasztot kulturálttá és művelté akarunk tenni és ezt meg is tesszük.” (Sztálin)

„A mi országunkban, ahol a népben óriási követelmény fejlődött ki a könyvek, a tudás iránt, a könyvtárügy nagy állami jelentőséget nyert.” (Molotov)

Augusztus végén a *Szabad Nép* először közölt könyvtári témájú vezércikket.⁴² Az írás a „könyvtármunkát” a „szocialista nevelés egyik legfőbb eszközének” minősíti, s élesen elítéli azokat a tanácsi és szakszervezeti vezetőket, akik nem adnak elég segítséget, vagy éppen akadályozzák a könyvtárosok munkáját. Az első számú felelős a helyi pártszervezet, amelynek elő kell segítenie a megfelelő könyvtáros kiválasztását, megértve, hogy a „könyvtáros a kultúrforradalom rendkívül fontos szakaszának harcosa”.

1952. november végén, az Országos Széchényi Könyvtár 150 éves fennállásához kapcsolódóan, megszervezték az I. Országos Könyvtáros Konferenciát. Ennek legfontosabb anyagai stencilezett kötetben igen kis példányszámban lettek közreadva, a fő előadásokról és hozzászólásokról, valamint a konferencia határozatáról a szakmai közélet a *Könyvbarát* hasábjain tájékozódhatott.⁴³ Érdemes kiemelni, hogy a konferencia nem a több kérdést szabályozó első könyvtárügyi „törvény” előtt, hanem post festam, fél évvel később ülésezett. A konferencia önálló könyvtárügyi tanács létrehozását kezdeményezte az eddigi albizottság helyett. Az Országos Könyvtárügyi Tanács 1953 elején szerveződött meg a „magyar könyvtárügy szakmai-társadalmi csúcsszervezeteként”, s a következő években érdemi szerepet játszott az országos fejlesztés terén.⁴⁴

Végül az 1952-es év fontos könyvtárügyi vonatkozása Rákosi Mátyás beszámolója a parlament ülésén. A kultúrforradalom főbb eredményeiről szólva kiemelte, hogy kultúrotthon 1600, míg „rendszeres mozielőadás” 2426 településen valósult meg, továbbá 2025 községben lép fel a Faluszínház. A könyvtárakra térve át, fontosnak tartotta, hogy 67 év után újra van országos könyvtári statisztika: „jelenleg 8636 nyilvános könyvtár működik hazánkban. Ebből a falvakban 4494. Van 6500 általános és 450 középiskolai könyvtár, valamint 1000 ipari tanuló iskolai, [...] egyetemi, párt-,

tudományos, műszaki és egyéb könyvtár”. Így a „könyvtárak jelenlegi száma 16.000–17.000”.⁴⁵ Ha Szabó Ervin még élt volna, e népkönyvtári áradatot aligha tudta volna pozitív eredményként értékelni.

Sztálin halála után: folytatás és korrekciók

1953 nyarán az új kormányban Révait – a kor szóhasználatával a „kriptokommunista” – Darvas József, az eddigi közoktatásügyi miniszter váltja a NpM élén. Beosztása egészen 1956. október végéig megmarad, eközben helyettesei igazi sztálinisták (*Andics Erzsébet, Non György*).

1953–1954 a hazai könyvtárügy szervezési időszaka: erről számos fontos belső jelentés tanúskodik. 1953 elején a pártközpont agitprop osztálya számára készült jelentés a szakszervezeti könyvtárügyről.⁴⁶ A jelentés kiterjedt ellenőrzés nyomán született, a párt Politikai Bizottságának 1952. június 25-i határozatát követően. Az első megállapítás a „gyors szervezeti növekedés”-t hivatott alátámasztani:

1949. decembertől 1952. augusztusig:

- a könyvtárak száma 1933-ról 4032-re,
- az állomány 750 ezerről 2 326 ezerre,
- az olvasók száma 165 ezerről 378 ezerre,
- a havi könyvforgalom, azaz kölcsönzés (az 1950. decemberi) 293 ezerről 429 ezerre nőtt.

Az olvasói arány 100 dolgozóra vetítve 10–11-ről 25-re emelkedett. Ma bizonyosra vehető, hogy ez utóbbi arány irreális.

1954 decemberében már a SZOT „Kultur-Nevelési Osztálya” [sic!] készített jelentést a szakszervezeti könyvtári munkáról.⁴⁷ Ennek adatai arról tanúskodnak, hogy a legjobban olvasó rétegek a vasasok és postások (35% feletti az olvasók aránya), őket követik a nyomdászok, közalkalmazottak, kohászok (!) és pedagógusok 30% körüli aránnyal, az orvosok 25% alatti szintet érnek el, míg a bányászok, élelmiszeripari és helyi ipari dolgozók csak 20%-hoz közelítenek. Utolsó helyen a mezőgazdasági szakszervezet kullog 12–13%-kal.

A főbb adatok 1954 júniusában: 6919 könyvtár – 3,4 milliós állomány – 546 ezer olvasó – 543 ezer havi kölcsönzés. 170 függetlenített könyvtáros dolgozik e területen. Ugyanakkor a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 136, a „vidéki állami könyvtárakban” 643, összesen tehát az akkori közkönyvtárakban 949 fő. A leginkább olvasó „üzemek”: Rákosi Mátyás Művek – 34%, MÁVAG – 45,9%, Férfiruhagyár – 46,7%, Magyar Nemzeti Bank – 50%.

1954-ben már leírhatja a jelentés, hogy „aránytalanul nagy a politikai ismeretterjesztő művek és brosrák arányszáma”. A „könyvtárosok általános és szakmai mű-

veltsége alacsony”. Az irányítás megoldatlan, sajnálatos, hogy „nem vették igénybe az állami könyvtárak [...] segítségét”.

A temérdek műhely- és egyéb kiskönyvtár létrehozása azt jelentette, hogy az átlagos állomány a korábbi 770-ről 500-ra csökkent. A „vidéki állami könyvtárak” száma ekkor 3931, állományuk 2,4 millió, havi kölcsönzésük csaknem 500 ezer (a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárral együtt pedig 3 milliós állomány, 1,13 millió kölcsönzés). 1954 tehát az a „csúcspont”, amikor – szovjet mintára – a szakszervezeti könyvtárak több mutató alapján megelőzik az „állami” hálózat hasonló adatait.

Összevetésül a három évtizeddel későbbi (pontosabban: 1983-as) adatok a két hálózatról (kerekítve):

- a) szakszervezeti és állami (tanácsi) szolgáltató helyek: 5200 – 4800,
- b) állományuk: 11,7 – 34,9 millió,
- c) olvasóik: 0,6 – 1,63 millió,
- d) kölcsönzött kötetek: 10,7 – 39,7 millió.

Elmondható, hogy ez az irány zsákutcának bizonyult, s ennek jelei már a „szocializmus” későbbi szakaszában is láthatókká váltak.

A következő blokkban az állami közművelődési hálózatról s kiemelten a vidéki (városi) könyvtárakról született jelentéseket tekintjük át.

1953 júliusában került a NpM kollégiuma elé a „Jelentés [...] a vidéki könyvtárak munkájáról” címet viselő anyag.⁴⁸ Érdemi része a megyei könyvtárak teljesítményének értékelésével kezdődik. Ezek „1952 második felében jöttek létre a városi és körzeti könyvtárak egyesítésével”. A 19 könyvtár állománya összesítve 400 ezer kötet, „amelynek kb. 1/3-a feldolgozatlan, régi könyv”. 14 könyvtárról vannak pontos adatok az állomány tartalmát illetően: „ideológia” 18%, szépirodalom 54%, természettudomány 9%, „szakkönyv csupán” 8%, ifjúsági irodalom 11%. 1953. június 1-jén összesen 46 ezer beiratkozott olvasóval rendelkeztek. A legtöbb könyvtárban a tanuló aránya 62% (Pécs) és 78% (Békéscsaba) közt mozog, munkás 10–18%, értelmiségi 6–17%, paraszt 1% alatt, egyéb 5–7%. A könyvforgalom 1952-ben 1,1 milliót, 1953 első öt hónapjában pedig 785 ezret ért el (éves szintre extrapolálva ez 1,8 millió körüli értéket ad). 1953 három hónapjának (február–április) kölcsönzése ilyen tartalmi arányt mutat (kerekítve): ideológia – 4, szépirodalom – 50, ifjúsági – 34, ismeretterjesztő és egyéb – 12%. Az ideológiai anyag kölcsönzése lehangoló lehetett (állomány: 18%), ám a a jelentés optimistán megállapítja: ennek „propagandája [...] az utolsó hónapokban megjavult” (adatok nincsenek!).

50 járási könyvtár működött 1953 júniusában, könyvállományuk 320 ezer kötet, az olvasók száma 55 ezer. A jelentős forgalom miatt a járási könyvtárosoknak „nem jut idejük segíteni az üzemi és községi könyvtáraknak”. További 14 olyan városi könyvtár működik, amelyek nem teljesítenek megyei vagy járási funkciót (Hajdú-

szoboszló, Esztergom stb.). Kiemelkedik a szegedi Somogyi-könyvtár a maga 170 ezres állományával, 7 könyvtárosával, havi 5–6 ezres kölcsönzési teljesítményével.

1952 végén a községi könyvtárak száma meghaladta a 3300-at, azonban a „könyvtáraknak csak valamivel több, mint felét lehetett működni tekinteni”. (A havi jelentést például változóan 48–60%-uk teljesítette.) Ezért, írja a jelentés, „csökkentettük az új könyvtárak szervezési ütemét, [...] hogy több erőnk maradjon a meglévő könyvtárak rendbehelyezésére”. A 2–300 kötetes falusi könyvtárakat gyorsan kiolvasásák, ám a „megyei és járási könyvtárak eddig csupán a községi könyvtárak állományának állandó bővítésére voltak berendezkedve, cseréjére nem”. Sebestyén Géza hiába írta le kétszer a letéti könyvtárak működését javasoló gondolatait, legutóbb 1947-ben. A jelentés szerint összesen nyolc községi könyvtárban tevékenykedik főfoglalkozású könyvtáros (Békés, Zalalövő stb.): az állomány havi egyszer kölcsönzésre kerül, míg a társadalmi munkában vitt könyvtárakban 10 kötetre 3 kölcsönzés jut csak. Az átlagnál jobban működnek a kultúrotthonokban elhelyezett községi könyvtárak. 1952-ben 2100 könyvismertető előadást szerveztek, a hallgatói létszám 243 ezer. Az anyag javaslati része az ifjúsági (mai szóval: gyerek-) irodalmi művek nagy példányszámú kiadását javasolja, továbbá, hogy a megyei tanácsok népművelési osztályán 1954-től „külön könyvtári előadó működjön”.

1955-ben újabb anyag született a városi könyvtárakról.⁴⁹ A rövid visszatekintés után (milyen volt a városi könyvtár 1945 előtt) ez az előterjesztés már – a korszellem lenyomataként – számos kritikus megjegyzést tartalmaz. 1951 elején 18 városnak volt könyvtára, 1954 végére számuk elérte a 62-t. Az „újonnan létesített könyvtárak könyvei lényegében 1949–1950 óta megjelent kiadványokból állnak”, ezért itt nem lehet tudományos jellegű feladatokat kitűzni. A képzettségi rendelet hatása érződik abban, hogy a könyvtárosok 41%-a rendelkezik egyetemi vagy főiskolai végzettséggel, 17% most végzi a főiskolát (együtt 58%), s további 37% középiskolai végzettségű, vagy most jár középiskolába. Az a feladat, hogy lakosonként 3 kötet jusson az állományba, ám ez sok helyütt még távoli cél. A gyarapítás 600–2000 kötet évenként, de a nagy forgalom következtében gyors az elhasználódás. A helyismereti anyag még gyenge: a gyarapítás megoldatlan, a régebbi anyag pedig inkább a múzeumokban (azok könyvtáraiban) van meg.

Ebben az anyagban foglalkoznak először az olvasói igényekkel. Egyelőre hiányzik a „céltudatos olvasótoborzás” (kevés értelmiségi és parasztolvasó stb.). Egyes megyei könyvtárak (Győr, Székesfehérvár stb.) „tanulmányozzák, ki mit olvas”. „A szépirodalmi műveknél a magyar anyag 50%-kal szerepel.” Az írók népszerűségi listájának vezetői Győrben: Jókai, Móricz, Mikszáth, Gárdonyi (1955 két hónapjában 405, 166, 161, 101 kölcsönzés). A külföldiekénél V. Hugo, Dickens, Balzac vezetnek: a „kölcsönzések legnagyobb negatívuma a szovjet és népi demokratikus irodalomnál mutatkozik”, sajnálkozik végül a beszámoló.

1955 decemberében a NpM Népművelési Főosztálya újabb („Szigorúan titkos” minősítésű) „tömegkulturális” összefoglalót és határozati anyagot készít.⁵⁰ A határozat összefoglalását az MTI nyomán a *Szabad Nép*, a központi pártlap is közölte. Ennek egyik javaslata a falusi intézmények (kultúrotthon, mozi, könyvtár) összevonását javasolja, minek köszönhetően több helyen lehet függetlenített munkatársat beállítani. Az utóbbi évek minőségi követelményeit elutasítva ismét a hálózat bővítését irányozza elő. Fontos adatokkal figyelmeztetnek a könyvtárhálózat állományának „leromlott voltára”: a könyvbeszerzési összegek jelentősen csökkentek (kerekített számokkal – 1952: 9,854; 1953: 10,6; 1954: 6,3; 1955: 4,2 millió forint beszerzési keret). Minthogy a kölcsönzés változatlanul emelkedik, az állomány elhasználódott. Ráadásul „éppen 1954-ben és 1955-ben jelentek meg a legkeresettebb könyvek, melyekből [...] csak 1-2 példányt tudtak vásárolni”. Az egyik megoldási javaslat egyenesen hajmeresztő: „kb. 5 milliónyi, nagyjából nem a legkelendőbb könyveket javasoljuk az ÁKV raktári készletéből a könyvtáraknak átadni.” Más szóval: a lakosság által nem igényelt könyvekkel teremtenének látszatot, hogy a könyvtárak állománya igenis fejlődik. Az állományi kérdés annyira feszítő (megoldatlan) lehetett, hogy Újhelyi Szilárd, a NpM illetékes főosztályvezetője a pártközpontban javaslatot készített „könyvgyűjtő-hónap” szervezésére.⁵¹ A javaslat a békéscsabai példára hivatkozik, ahol 1955. január elején sikeresen gyűjtöttek össze mintegy 2 ezer kötetet, „kb. 15.000 Ft értékben., ráadásul az anyag 90%-a forgalmazható”, csak 10% elavult.

A tudományos és szakkönyvtárak

Úgy tűnik, hogy az OKK felszámolása (1952) után a felső szerveket a tudományos és szakkönyvtárak kérdése nem különösebben nyugtalanította. 1954 szeptemberében Mátrai László (Egyetemi Könyvtár) és Kovács Máté (KLTE Könyvtár) könyvtárigazgatók készítettek az Oktatási Minisztérium vezetése számára fontos előterjesztést.⁵² A feljegyzés bevezetése utal arra, hogy az egyetemi könyvtárak vezetői aznap (!) megtárgyalták a legfontosabb, megoldásra váró kérdéseket, s a felterjesztett anyag így közös véleményt képvisel. Bizonyos kifejezések arra engednek következtetni, hogy a korban oly tipikus „bürokratikus koordináció” (Kornai János kifejezése) esetével állunk szemben: a központ meghozandó döntéséhez igényli (megrendeli) az érintettek előzetes javaslatát („hozzájárulását”). A legfontosabb kérdés a könyvtárak hovatartozása: míg 1950-ben „önálló szervezeti egységgé (intézményekké)” váltak, mostantól kezdve az egyetem részét fogják képezni. A korábbi „különállásból [...] hátrányok is keletkeztek”. Ráadásul a „minisztériumi könyvtári ügyosztály megszűntével a könyvtári ügyek intézése fokozatosan az egyetemekhez került”, ez viszont felveti a kapcsolat (egyetem – könyvtár) kellő szá-

bályozásának igényét. Miután a minisztérium mintegy levette a kezét a könyvtárakról, az általa „1954/55-re kiadott [...] módszertani utasítás egyetlen szóval sem irányítja rá a figyelmet az egyetemi könyvtárak jelentőségére”. Az előterjesztők szerint az egyetemi könyvtárak külön költségvetésben részesüljenek, legyenek ugyanúgy tanácsaik, mint a karoknak, a minisztérium pedig vállalja a „módszertani kérdések központi gondozását”. Utóbbi annál inkább fontos, mert számos egyetemi könyvtár – e szűkebb funkcióján túl – „országos jelentőségű könyvtárpolitikai és művelődési feladatokat ellátó intézmény is” (országos szakmai alapkönyvtár, második nemzeti könyvtár, tájkönyvtár stb.). Az anyaghoz kapcsolódó válaszlevéltervezet szerint a miniszter megköszönte a munkát, s tájékoztatást adott döntéséről. Ennek lényeges kitétele, hogy az „egyetem rektora felelős az egyetemi könyvtár munkájáért, beleértve az egyetemi könyvtár költségvetését is. Ez szükségessé teszi, hogy az egyetemi könyvtárak külön költségvetése megszűnjék.”

Az „egységes” hazai könyvtárügy rendezését végül – az OKT és az 1955. évi II. Országos Könyvtárügyi Konferencia előkészítése nyomán – 1956. március 9-én megjelent és hatályba lépett a „második könyvtári törvény” (1956. évi 5. sz. törvényerejű rendelet a könyvtárügy szabályozásáról), valamint ennek végrehajtási utasítása (1.018./1956. számú minisztertanácsi határozat a könyvtárügyről szóló 1956. évi 5. sz. törvényerejű rendeletről).⁵³

A fentiekben leírtak röviden abban foglalhatók össze, hogy a berendezkedő új („szocialista”, sztálinista, államfeudalista) rendszer a könyvtárat csupán eszközszinten értékelte, vagyis politikai céljaira kisajátította, szakmai működését durván eltorzította. A kultúra demokratizálása a minőség erős romlásával egyidejűleg következett be, ezért eredményei legalábbis vitathatók. Kérdés, mennyire lehet a későbbi – a Kádár-rendszer idején – javuló könyvtárügyet ezen előzményhez kötni. A szerző hajlik arra, hogy inkább a „koalíciós” (1945–1948) időszaktól egyre gyarapodó szakmai tudás kapott bizonyos kifutási lehetőséget 1960–1963 után. Megpróbáltuk – inkább illusztrációként, mint vitathatatlan alapként – vizuálisan egy táblázatba foglalni a XX. század számunkra legfontosabb korszakainak modelljeinek értékelését.

Könyvtárpolitikai modellek
(1-től 10-ig terjedő skálán értékelve az adott paramétert)

Összetevők, korszakok	Horthy-korszak	Rákosi-korszak	Kádár-korszak érdemi időszaka (1963–79), később stagnálás	„Európai modell” (angol, holland, skandináv)
Olvasótábor: szűkös – bővülő (széles, differenciált)	Szűk, a főváros kivételével inkább elit irányultságú (2)	Egyszerre kire- kesztő és gyorsan szélesítő (4)	Fokozatosan nö- vekvő, differenciá- lódó (6)	Széles körű és mindinkább diffe- renciált (beván- dorlók stb.) (8)
Szakembergárda: létszám és kép- zettség	Rendkívül ala- acsony létszám (2)	Fokozatosan nö- vekvő létszám és képzettség (5)	Szükséglethez felnövő létszám és differenciált kép- zettség (7)	Hatékony lét- számgazdálkodás, rugalmas igazodás az új szükségle- tekhez (10)
Állomány: kellően változatos, meg- újul, minősége javul	Szűk állományok, igen lassú gyara- podás (3)	Gyors számszerű növelés, a minő- ség rovására (4)	Fokozatosan növekvő és mind igényesebb állo- mány, ám lassú megújulás (6)	Szükséglethez és igényhez igazodó állomány, gyors megújulás (9)
Infrastruktúra és/ vagy technológia megújulása	Elmaradott infra- struktúra és tech- nológia (2)	Alig gondozott infrastruktúra és technológia (3)	Fokozatosan javuló infrastruk- túra és technoló- gia (6)	Változatos infra- struktúra, gyors technológiai meg- újulás (9)
Szolgáltatások bővülése	Szűk választék, kevesek számára (2)	Néhány szolgá- ltatás preferálása, gyenge minőség (3)	Egyre javuló és differenciálódó szolgáltatások (7)	Magas színvonalú, differenciált szol- gáltatások (10)
Dinamika: stagná- lás vagy érezhető fejlődés (netán túlpörgés)	Alig van dina- mika (2)	Néhány területen oktalan „túlpör- gés”, másutt stag- nálás, visszaesés (3)	Egyre észszerűbb és átgondoltabb fejlesztések (7)	„Hullámmozgás”: nyugodt fejlődés és gyors átalakulás váltakozik (9)
Konzisztencia, célok állandósága, megoldások szak- maisága	Szakmaiság szűk területeken (3)	Kívülről irányí- tottság, alig érvé- nyesül szakmai logika (2)	Fokozatosan erő- södik a szakmai logika (6)	Átgondolt fejleszté- sek, költségtaka- rékos megoldások (9)
Kívülről irányított és autonóm folya- matok	Autonómia csak szűk területeken, erős a hierarchia (3)	Felülről irányított rendszer (2)	A kívülről irányí- tottság és a szak- mai autonómia együttélése (5)	Erős szakmai autonómia érvé- nyesül (10)
Átláthatóság, ellenőrzés lehe- tősége	Csekély lehe- tőség (2)	Hiányzó átlátha- tóság és ellenőrzés (1)	Bizonyos dolgok vitathatók, sze- rény átláthatóság (4)	Alapelv az át- láthatóság és az ellenőrzés (10)

A pontozásos értékelés összesített eredménye

Pontok, korszakok	Horthy	Rákosi	Kádár	Európai modell
Összes pont	21	27	54	84

Szembevetendő, hogy pontozásunk nyomán csak három alapvető halmaz rajzolódik ki:

- a Horthy- és Rákosi-korszak egyaránt a gyenge, elmaradott,
- a Kádár-korszak a közepes,
- az európai (brit, skandináv, holland stb.) modell a magas fejlettséget képviseli.

KÖNYVTÁRI FOLYAMATOK II. KERESZTMETSZET

Az alábbiakban négy irányból villantjuk fel a Rákosi-korszak könyvtárpolitikai összefüggéseit, remélve, hogy plasztikusan kirajzolódnak a fő törésvonalak:

- a külföldi minta: a követendő út és a nemzetközi együttműködés,
- a szakmai fórumok és személyek esélye a könyvtári tevékenység befolyásolása terén: szakmai egyesület, tanács, szaksajtó és szakmai elit,
- a könyvtárstatisztika számaiból levonható következtetések,
- a szakmai fejlesztés vonalai, kényszerpályái.

Nem lehet célunk egy minden tekintetben részletező és okadatolt kép megrajzolása: írásunk műfajához híven hipotézisek, vázlatos érvelések következnek.

Hazai fejlesztés, külföldi minták, nemzetközi együttműködés

1945-ben az ország könyvtárai a szó szoros értelmében a romokból éledtek újjá.

Szerencsésebb országok – lásd Nagy-Britannia példáját – már a háború idején megtervezték, milyen irányban kívánják a könyvtári rendszert felkészíteni az új feladatokra.⁵⁴ McColvin 1942-ben készítette el jelentős elemzését (*The Public Library System of Great Britain: A Report on Its Present Condition with Proposals for Post-War Reorganisation*), mely nemzetközi szinten is erős hatást váltott ki. Maga McColvin is hozzájárult az IFLA tevékenységének erősítéséhez. Churchill kormánya részére az Országos Oktatási Tanács (Board of Education) már 1941-ben anyagot készített a háború utáni tennivalókról; ezt követte az 1943-as Fehér Könyv, majd az 1944-es oktatási törvény.⁵⁵

Ahol a diszkontinuitás olyan elemi erővel érvényesült, mint nálunk, ott erről szó sem lehetett. Idehaza jól láthatóan talán 1948 elejéig volt esély arra, hogy együtt-

működünk az IFLA-val és a FID-del, valamint magyar szakemberek utazzanak külföldre.⁵⁶

A hazai gondolkodás fejlesztésében 1947-ben még ugyanúgy lehetett dán vagy kanadai példát említeni, mint szovjetet: erről tanúskodik Sebestyén Géza írása az *Új Szántás* című folyóirat februári számában. 1948 májusában már Sebestyén is lényegében a szovjet példát hirdeti meg.⁵⁷ Ezután már valóban csak a győzedelmes (legnagyobb, legfejlettebb stb.) szovjet irányra lehetett példaként tekinteni. Mottó gyanánt idéztük Dienes Lászlót, Moszkvából hazatért kiváló tudósunkat, Szabó Ervin tanítványát és utódát: 1948 végi írása szerint a szovjet könyvtári rendszer már a tajgáig ér.⁵⁸

Az 1948 és 1954–55 közötti időszak a könyvtári gondolkodásban is a sztálinizmus (zsdanovizmus) súlyos jeleit mutatja. A *Könyvbarát* 1952. januári számában egy szerző felettébb aktuális témát dolgoz fel: „A pártosság elvéről a könyvtári munkában” címmel olvasható e figyelemre méltó eszmefuttatás.⁵⁹ Zsdanov – a szerző szerint – „szemrehányással illette az objektívizmus álláspontjára lecsúszott filozófusokat, hogy mindenekelőtt szakmai szövetségest látnak minden filozófusban és csak azután ellenfelet”. Ez a „magatartás a könyvtárügy területén is gyakori – folytatja szerzőnk –, arra való hivatkozással, hogy a könyvtári szakkérdések mindenütt egyformák”. A „technikai kérdésekben” fellelhető hasonlóság mellett azonban az a döntő, hogy „gyökeres különbség” van a „kultúra társadalmi szerepe” között, ebből viszont következik a „feladatok és módszerek különbsége is”. Jobban kell harcolni a „kozmodopolitizmus ellen”, mert még „nem fordítunk elég gondot arra, hogy leleplezzük a burzsoá könyvtárügyről ma még elég eleven illúziókat. Az amerikai könyvtárak különös demokratizmusáról számos téveszme él.” A feladat: „széles körben ismertessük a világ legelőnjáróbb kultúrájának, a szovjet kultúrájának könyvtárügyi tapasztalatait.”

1952-ben az újjászervezés előkészítéséhez szovjet szakértő járja be az országot (működésére még alább visszatérünk).

1954-től tapasztalható a tágabb külföldi (nyugati) minták hivatkozása. Az 1956-ban megszületett kézikönyv már autonóm módon szelektál „keletről és nyugatról” egyaránt.

Szakmai fórumok – szakmai elit

1945-ben rövid időre újraéledt a szakma egyesülete, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete. 1948 januárjában tartottak még közgyűlést, ezen adta elő Trócsányi György elnök nagyívű könyvtárpolitikai dolgozatát. 1950-ben a lényegében megfojtott egyesület főtitkára, Dezsényi Béla kérte a Belügyminisztériumtól működésük felfüggesztését.

A következő években „bújtatott” – vagyis látszatmegoldást kínáló – egyesületi lehetőségek mutatkoztak, például a Magyar–Szovjet Társaság keretében. Ez a pótléknál is csekélyebb volt. 1954-től indulhatott meg az újjászervezésre irányuló tapogatózás.

Többszöri próbálkozás után 1953 elején alakult meg az Országos Könyvtárügyi Tanács (OKT).⁶⁰ Számos szakkérdést tűztek napirendre a képzéstől az iskolai könyvtárak helyzetéig. *Barabási Rezső* előrevetítette, hogy az új könyvtári „törvény” még nagyobb feladatokat ró az OKT-re. Egy rövid időre az is felmerült, hogy az OKT vezetésével „önigazgatást” érvényesítenének a könyvtárügyben (havonta tartott ülésekkel, minden minisztérium részéről magas szintű, döntésképes vezető bekapcsolásával stb.), azonban ez már bizonyára sok volt a főhatóságnak.

Egyidejűleg, 1953-ban született meg (szintén hosszas vajúdas után) az MTA keretében a Könyvtártudományi Főbizottság, Kőhalmi Béla irányításával. Nyilván mindehhez kellett az 1953 közepén végbement politikai (fél)fordulat. Kőhalmi számos fontos megállapítást tesz összegzésében. A „tudományos könyvtárügy” fejlesztésével gondok vannak, továbbá „könyvtárügyünk szervezeti kérdései olyan átfogó módon, ahogyan a múzeumüggyel és a levéltárak ügyével foglalkozó törvényerejű rendeletek feladatukat megoldották, nem rendeződtek”.⁶¹

Megállapítható, hogy 1953–1956 között a szakmai közélet megújulni látszott, több fórumon is lehetett foglalkozni az aktuális kérdésekkel.

A nagy múltú vezető szakmai orgánus, a *Magyar Könyvszemle* 1945-ben és 1946-ban még napvilágot látott, s nemrég került elő az 1947-es évfolyam – töredékes – korrektúrapéldánya (lásd az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázisban). Ezek után hosszú szünet következett, s csak 1955-ben indulhatott újra egy dupla számmal.

Időközben létezett az OKK Könyvtárügyi Szemléje, amely 1950-ben indult (rendszeresen időközönként, sokszorosítva), ám 1951-ben meg is szűnt.

1954 tavaszán indulhatott útjára a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* elődje, a *Műszaki Könyvtárosok Tájékoztatója* (1954-ben hét számot adtak ki, szintén sokszorosítva).

A *Könyvtári Figyelő* külföldi anyagot referáló kiadványként született 1955-ben (*Könyvtári Tájékoztató. Külföldi lapszemle* címen), majd fokozatosan eredeti írásokat is vállalt.

A diktatórikus évek jeleként az agitáció és a könyvpropaganda eszközeként szánt *Könyvtáros* (*Könyvbarát*, *A könyvtáros* stb.) már 1951 júniusától létezett, előbb az Állami Könyvterjesztő Vállalat, majd 1952-től a NpM kiadványaként. Ráadásul hatalmas példányszámmal: előbb 10 ezer, majd 8 ezer példány készült igényes nyomdai kivitelben, fényképekkel. Ugyanakkor az I. Országos Könyvtáros Konferencián (1952. november végén) Varjas Béla azt állapíthatta meg, hogy „A *Könyvbarátnak* van egy fogyatéka: még mindig kevés benne a könyvtári szakmai cikk”.⁶²

A Könyvbarát 1953-tól vette fel új nevét, amely már kizárólag a „könyvtárosok havi tájékoztatója”.

1953-ban indult a *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve*, amely – főként Kovács Máté tanulmányai által – komoly hatást gyakorolt a könyvtári közgondolkodásra (amint Köhalmi is utalt rá az MTA Főbizottságában).

E rövid áttekintésből az következik, hogy inkább csak az 1953-as „új szakasz” engedte meg a könyvtári világ „társadalmisítását”, a szakmai közélet újjáéledését.

Ennek csúcspontjaként jelenik meg 1956-ban *A könyvtáros kézikönyve* – becenevén: a „Sallai-Sebestyén” – 50 ív terjedelemben, kettőezres példányszámban. Mind Sebestyén Géza, mind Sallai István – mintegy felkészülésként – a megelőző években több fontos tankönyvet, tanfolyami anyagot készített a könyvtárosképzés céljaira. Fontosnak tartjuk megemlíteni a lektorokat: az egész anyagot Haraszthy Gyula, míg az egyes fejezeteket Goriupp Alisz, Kéki Béla, Kovács Máté, Köhalmi Béla, Maller Sándor, Mihályi Imre, Pajkossy György, Szentmihályi János, Tiszay Andor, Tombor Tibor, Varjas Béla és Zoltán József bírálta el. Csaknem mind igen jól ismert szakemberek, így nyilván érdemben tudták segíteni a két kiváló szerző hatalmas munkáját.⁶³

Az 1944–1945-ös politikai rendszerváltás nemcsak általában változtatta meg a szakma képét, hanem a vezetői posztokon is szinte teljes körű csere ment végbe. Ha megnézzük a *Magyar Könyvszemle* 1944-es évfolyama 1. számának szerkesztőbizottságát, akkor a háború vége előtti utolsó pillanatban látjuk a szakmai elit reprezentánsait Fitz Józseftől (OSZK) és Enyvvári Jenőtől (Fővárosi Könyvtár) Pasteiner Ivánon (OKBK – Egyetemi Könyvtár) át Trócsányi Györgyig (Országgyűlési Könyvtár). A következő szám (1944. 2–4.) már 1945 tavaszán láthatott napvilágot, mert itt az új helyzet tükröződik a szerkesztőbizottsági listában. A tizenöt főből hat fő lett, egyetlen név maradt meg, Trócsányi Zoltáné, de ő már nem szerkesztőként (és OSZK-igazgatóként) van jelen, hanem az egyetem magántanáráként. A hat főből is csak kettő intézményvezető: Györke József (OSZK, korai halála után majd Tolnai Gábor követi) és Mátrai László (Egyetemi Könyvtár). A vidék képviselőt nélkül maradt. Az új szerkesztő Varjas Béla lett, akiről elmondható, hogy a következő bő tíz esztendő egyik legfontosabb könyvtári tényezője (OSZK-főigazgató, az egyetemi képzés szervezője, az egyesület újrászervezője). Bizonyára van még mit tennünk Varjas könyvtári érdemeinek elismerésére.

Az 1947–1948-as „fordulat”-ot követően a könyvtárügy területére is megérkezett a szovjetizálás kemény támadása. „Ellenség a könyvtárakban!” – ez a *Szabad Nép* cikkének címe 1949 júliusában. Ha nem „tisztá” a könyvtári állomány, akkor a könyvtáros is ellenséggé válik: „gondatlanság mutatkozik a könyvtárosok vonalán is. A legtöbb helyen a könyvtárak vezetése kispolgári gondolkodású emberek kezébe került, akik a könyvtárat nem tartják mozgalmi területnek.”⁶⁴ Novemberben viszont már örvendezve számol be a lap terjedelmes cikkében az „új könyvtárosokról”, akik

a Nagybudapesti Könyvtárbizottság, a NpM és a SZOT közösen szervezett hathetes tanfolyamát végezték el.⁶⁵

1952-ben – miközben a színpalak mögött az első hazai könyvtári „törvény” készült –, március 17–18-án tartották az Országos Népművelési Értekezletet, ahol Nemes Dezső, az ágazat irányítója a könyvtárakról is beszámolt. Ennél fontosabb, hogy beszédet mondott L. V. Csekina, a Moszkvai Könyvtáros Főiskola tanára. Csekina hónapokig járta az országot:⁶⁶ ekkoriban a szovjet szakértők számos területen segítették a honi fejlődést a példamutató szovjet minta terjesztésével. Érdekes hozzászólásában valóban hol veszteprémi vagy pápai példák, hol Hajdú-Bihar megyei élmények fogalmazódnak meg. Sztálin elvtársat idézi, aki szerint „minden munkást és minden parasztot kulturálttá és művelté kell tenni”. Amit leginkább kifogásol, hogy a könyvtárosok alig foglalkoznak a termelés segítségével, „nem propagálják eléggé a tudományos és műszaki műveket”. Az üzemi könyvtárakban hasonló a helyzet szerinte: „Nem tudják, milyen óriási jelentősége van a könyvtárak munkájának a termelési propaganda segítése, az élenjárók népszerűsítése terén.”⁶⁷

Ugyanekkor határozta el a NpM egy országos könyvtári konferencia megrendezését. Erre ősszel, az OSZK fennállásának 150. évfordulója időpontjában került sor. Érdemes felhívni a figyelmet az 1952-es első és az 1956-os második könyvtáros konferencia funkcióbeli eltérésére. 1952-ben érdemi funkciója nincs a tárgyalásnak, a szakmát mélyen befolyásoló „törvény” már tavasszal napvilágot látott. 1956-ban épp a fordítottja történt: a nagy gonddal készülő tervezetről a konferencián is lehetett vitatkozni. Kovács Máté tanulmánya⁶⁸ gondosan rögzíti az előkészítés egyes fázisait (az OKT szakbizottságot hoz létre, a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkaközössége készíti az első tervezetet, ezt megtárgyalja az OKT, majd a Műszaki Könyvtárügyi Tanács, s 1955 májusában a II. Országos Könyvtárügyi Konferencia), az abban közreműködő szakemberek nevét. A hivatalos tervezethez kapcsolódóan 54 országos hatáskörű szerv nyilvánított véleményt. Talán elmondható, hogy ez volt a legszélesebb társadalmi bázison készült szakmai jogszabály a magyar könyvtártörténetben.

1955-ben a – hosszú készülődés után végre újraindított – *Magyar Könyvszemle*-ben Maller Sándor rövid írása beszámolt az IFLA „huszadik ülésszakáról”, melyet 1954 októberében Zágrábban tartottak. Tájékoztatásul közli, hogy az IFLA-nak „52 tagja van” – hallgatva arról, vajon mi vagy a szomszéd országok (Lengyelország stb.) tagjai vagyunk-e.⁶⁹

A Magyar Könyvtáros Egyesület utódjaként a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztályának részeként (!) 1956 nyarán – miniszteri engedéllyel – megalakulhatott a Magyar Könyvtárosok Szabó Ervin Köre.

Hosszas bürokratikus egyeztetés eredményeként Varjas Béla főigazgató – egyetlen magyar képviselőként – részt vehetett az IFLA 1955-ös brüsszeli közgyűlésén (a NpM előbb három képviselőt indított volna, majd „takarékoságból” egyet sem, mire

a Külügyminisztériumból írt át Sik Endre miniszterhelyettes, hogy korábban már bejelentettük részvételünket).⁷⁰ Ezek után már a központi pártlap is röviden hírt adott Varjas részvételéről.⁷¹ Varjas hivatalosnak minősíthető beszámolója (többen „lektorálták” a NpM megbízásából) – tudomásunk szerint – mai napig nem jelent meg magyarul: *A The Development of Librarianship in Hungary 1945–1955. Annex: Survey of the Most Important Hungarian Libraries* (Budapest: National Széchényi Library, 1956. 59 p.; ugyanez franciául: *Le développement des bibliothèques hongroises 1945–1955. Annexe: Revue des bibliothèques hongroises les plus importantes.* 60 p.) címet viselő anyag tehát közel egy évtized után ad végre életjelet a tágabb külföldi szakma számára hazai szakmai viszonyainkról.

A fejlődést bemutató rész 13, míg a 26 alfejezetre tagolódó intézményi körkép 43 oldal terjedelmű. 20 jelentős intézmény az OSZK-tól a Soproni Műszaki Egyetemi Könyvtárig egyenkénti bemutatást kap, illetve ilyen típusok szerepelnek összevontan: más egyetemi és főiskolai, múzeumi, állami közművelődési (csak a 19 megyei könyvtár főbb adatai), néhány vállalati és intézeti szak-, valamint a tucatszerű nagyobb egyházi könyvtár. Érdekes módon a szakszervezeti könyvtárakat meg sem említették. Az OSZK akkor 17 osztályból állt: az anyag első helyen említi a módszertani osztályt, mely a „tudományos és közművelődési könyvtárak kérdéseit gondozza” (p. 17.).

Az anyag rövid visszatekintésben rögzíti, hogy a második világháború előtt 1008 tudományos, szak- és nagyobb közművelődési könyvtár működött, míg a népkönyvtárak száma ekkor 1629. Összesen mintegy 11 millió állományt jelentettek, miközben ennek legalább fele az akkor 1 millió lakosú fővárosban koncentrálódott. Az 1008 nagyobb könyvtárról megemlíti, hogy csupán minden huszadik (körülbelül 50) volt nyilvános, azaz bárki számára elérhető.

A könyv- és brosúrakiadás fejlődését azzal a számmal érzékelteti, hogy 1938-ban 8152 kiadvány 17,3 millió, míg 1953-ban 18 762 kiadvány 51 millió példányban látott napvilágot. Az egyetemi hallgatók száma a háború előttinek négyszeresére növekedett.

1948 után a párt- és állami vezetés célul tűzte ki, hogy a fejlődéshez sok millió jól képzett emberre van szükség, s ezért a könyvtári ellátást is fejleszteni kell.

A közművelődési könyvtárak főbb adatai 1954-ben: közel 11 ezer könyvtár, 6,666 millió állomány, 1,26 millió beiratkozott olvasó, 21,4 millió kölcsönzés.

A Szabó Ervin Kör 1956. szeptember végén 90 fő részvételével többnapos tanulmányutat szervezett Bécsbe. Ezt akár szimbolikusan is értékelhetjük: a forradalom előtti hetekben a magyar könyvtárosok újra láthattak külföldi példát, hallgathattak meg ottani kollégákat.

Könyvtárstatisztikai elemzés

A korszakra vonatkozó adatok igen nagy szórást mutatnak.

Két megbízhatónak minősíthető összegzésből kívánunk itt tömör összegzést bemutatni, az adatokból leszűrhető következtetések megfogalmazásával.

A magyar könyvtárak statisztikai adatai (Az 1957. dec. 31-i adatfelvétel alapján) című kiadvány az Országos Könyvtári Tanács égisze alatt látott napvilágot.⁷² (Felhasználtuk még a KSH által kibocsátott kötetet: *Oktatás, művelődés 1950–1980.*⁷³) Danyi Dezső tanulmánya is figyelmet érdemel, annál is inkább, mert konkrétumokat közöl az 1952-es statisztikai adatgyűjtésről, minthogy – ahogy írja – a „nyilvános tömegkönyvtárak adatai közzététele nem volt lehetséges” akkor.⁷⁴ Sajnálatos, hogy ennek okát 1958-ban „nem illet” közölni. Nyilván a „korszellemnek” tudható be, hogy egy olyan művelt miniszteriális szakember, mint az Eötvös-kollégiumban végzett Lukácsy Sándor, 1950-es napilapban megjelent cikkében nem kevesebbet állított, mint hogy a „Horthy-korszakban, jellemző módon, egyetlen népkönyvtár sem létesült”.⁷⁵

Az 1957 végi statisztikai adatfelvétel összeállítói olyan kiváló szakemberek, mint Danyi Dezső, Ekés Mihályné és Sallai István, felelős kiadóként pedig Sebestyén Géza neve szerepel (ő 1958-tól az Országos Széchényi Könyvtár főigazgató-helyetteseként tevékenykedett).

E statisztika közel 19 ezer könyvtárról tudósít, miközben – az előző tanúsága szerint – „nem terjed ki az adatfelvétel a pártszervezetek és a fegyveres testületek [...], valamint az üdülők könyvtáira”. Tegyük ehhez hozzá, hogy az adatok csupán 30 (!) egyházi könyvtárról tudnak.

Így becsléssel és kerekítéssel: 1956-ban legalább 20 ezer könyvtár működött az országban.

A korabeli könyvtárpolitika vizsgálata szempontjából az alábbi adatok tűnnek relevánsnak:

- a könyvtárak alapítási éve (konkrétabban: 1945 előtti és utáni könyvtárak),
- az állomány nagyságát mutató adatok,
- a használók (olvasók) száma;
- a forgalom (helyben használat + kölcsönzés) mérete,
- a könyvtárosok száma.

A könyvtárak alapítási idő szerinti tagolása csak felemásan jelenik meg a statisztikában, ugyanis a csaknem 7000 iskolai könyvtár esetében 6874-ről még hozzávetőlegesen sem tudja (!), mikor alapították. A fennmaradó 108 iskolai könyvtárból 102 jött létre 1945 után.

A 4557 szakszervezeti könyvtárból 84-et létesítettek 1945 előtt, míg a 4229 területi közművelődésiből csupán 41-et. A statisztika igazolja azt a vélekedésünket, hogy

a korszak könyvtárpolitikája is a diszkontinuitás ideológiai alátámasztását szolgálta. Nem lehet kétséges, hogy 1945 előtt nem 227 (102 + 84 + 41) iskolai, szakszervezeti és területi közkönyvtár működött.

A könyvtárak kerekén kétharmada (közel 12,5 ezer könyvtár) állománya 500 kötet alatti, s ha ehhez hozzávesszük az 500–1000 kötet közöttieket, 81%-ot (közel 15,5 ezret) kapunk. A legkisebbek (500 kötet alatti) körében az iskolai, a „területi közművelődési” és a szakszervezeti könyvtárak száma domináns (együtt több mint 11 ezer).

A 10 ezer kötetnél nagyobb állományúak száma mindössze 366 (2%). Megállapíthatjuk, hogy a korszak könyvtárpolitikája a mennyiséget (könyvtárak száma), s nem a minőséget helyezte előtérbe. Nagyobb könyvtári állomány nagyobb választékot biztosítana, vagyis az olvasó nagyobb eséllyel juthatna igényei szerinti olvasmányhoz.

Az országos összegzett könyvtári állomány közel 40 millió egység. Azonban ebből nem tudható (!), hogy 18,5 millió feldolgozott-e. Például a „műszaki felsőoktatási hálózat” 1,345 millió kötetéből csak 54,8% feldolgozott, s az együtt (kerekítve) 14 milliós iskolai, területi közművelődési és szakszervezeti anyagnál nincs megadva a feldolgozottság aránya.

Országosan közel 1,7 millió beiratkozott olvasót tartottak nyilván: közülük (kerekítve) 770 ezer területi közművelődési és 704 ezer szakszervezeti könyvtárat használt. A harmadik legnagyobb számot a „műszaki termelési könyvtárak” szolgáltatták (1322 könyvtár – 61 ezer olvasó). Szinte már nem meglepő, hogy az iskolai könyvtárak mindösszesen 24 ezer olvasóról tudtak beszámolni.

A használat terén a statisztika megkülönböztet helyben olvasott (kerekítve 3,1 millió) és kölcsönzött (25,8 millió) kötetet. A helyben olvasott egységek száma meghaladja utóbbit a nemzeti könyvtárban, az akadémiai, a tudományegyetemi, a műszaki felsőoktatási és orvostudományi hálózatban.

A kölcsönzés terén vezet a területi közművelődési (15,8 millió), a szakszervezeti (5,1 millió) és az iskolai (2,7 millió) könyvtári hálózat. Azonban az aránytalanságok szembetűnőek: a közművelődési könyvtári olvasók átlag évi 20 kötet felett „fogyasztottak”, míg a szakszervezetiek csak átlag 7-8-at, miközben az iskolai könyvtárak terén egy beiratkozott olvasóra évente 110-nél több kötet (!) jutott.

Az olvasótermi férőhelyek országosan megközelítették a 20 ezres nagyságrendet, a vezető hálózatok itt a tudományegyetemi (3,1 ezer), a műszaki termelési (2,2 ezer) és az orvostudományi (2 ezer) voltak. Az olvasói és használati számok mindazonáltal jól mutatják a könyvtárak „kinyitását”, fordulatát a korábban domináló megőrzési funkciótól a releváns társadalmi hasznosságot alátámasztó szolgáltatás irányába.

A könyvtárakban összesen 15,4 ezer munkatársat foglalkoztattak: közülük közel 2700 fő, azaz minden hetedik főfoglalkozásként végezte munkáját. A mellékfoglalkozásúak száma közel 900, a tiszteletdíjasoké csaknem 11,9 ezer. A fő- és mellék-

foglalkozású (együtt: 3571) könyvtárosok körében egyetemi és főiskolai végzettségű volt több mint egyharmad (1312), emellett 442 fő szerzett valamilyen felsőfokú könyvtárosi végzettséget. A 442 fő különösen figyelemreméltó, de tisztelendő az 1312 is, hisz 1945 előtt alig volt pár száz főfoglalkozású dolgozó az összes könyvtárban. A 3571 fő- és mellékfoglalkozású köréből 1929 tevékenykedett területi közművelődési és szakszervezeti könyvtárban (kerekítve ez az összes itt dolgozó 20%-a). Mindössze 1-1 (!) dolgozott fő- és mellékfoglalkozásúként iskolai könyvtárban. Ez nem kíván kommentárt.

A tanácsi és a szakszervezeti könyvtárak száma, állománya és kölcsönzési adatai (1950–1955–1957)

Könyvtárak	1950	1955	1957
Tanácsi száma	1739	4461	4229
állomány (millió)	1,1	3,75	5,7
kölcsönzés (millió)	4,3	18,1	15,8
Szakszervezeti száma	2594	6244	4557
állomány (millió)	1,1	4,05	3,7
kölcsönzés (millió)	n. a.	7,7	5,1
Összes száma	4334	10 705	8786
állomány (millió)	2,2	7,8	9,4
kölcsönzés (millió)	4,3 + ?	25,8	20,9

Ha jól olvasunk e táblázat adataiban, akkor kiderül, hogy már 1956-ban megdőlt a szovjet (sztálini) „tömegkönyvtári” preferenciális teória: elveszítette addigi relatív dominanciáját a szakszervezeti (munkahelyi) könyvtári ellátás. A területi közművelődési könyvtáraknál is kisebb átlagos állományok, az elégtelen könyvtárosi létszám (1957-ben több mint ötször annyi fő- és mellékfoglalkozású könyvtáros a területi könyvtárakban), a könyvtárosi (tiszteletdíjas könyvtárosi) fluktuáció és még számos tényező következtében a munkahelyi ellátás nem válhatott a lakossági szolgáltatás vezető ágazatává. Ráadásul 1955-höz képest a szakszervezeti könyvtári hálózat állománya közel 10%-kal, míg a kölcsönzési teljesítmény egyharmaddal (7,7 millióról 5,1 millióra) csökkent.

A korszak legátfogóbb könyvtári statisztikáját – nomen est omen – Rákosi Mátyás miniszterelnöki exorzéja tartalmazza 1952 decemberében. Rákosi elégedetten állapítja meg: „Ez év őszén statisztikába foglaltuk a nyilvános könyvtárakat (67 esztendő óta ez az első ilyen összeírás). Az eredmény azt mutatta, hogy jelenleg 8536 nyilvános könyvtár működik hazánkban. A falvakban 4494 nyilvános könyvtár működik: [...] Hozzá kell tennem, hogy ez a felsorolás nem tartalmazza a mintegy 6200 általános iskolai, 450 középiskolai, több mint 1000 ipari tanuló iskolai könyvtárat, az

egyetemi, párt-, tudományos, műszaki és egyéb könyvtárakat. Ezekkel együtt a könyvtárak jelenlegi száma 16.000–17.000. Jelenleg nálunk körülbelül majdnem minden 600 lélekre jut már egy könyvtár.”⁷⁶

A szakmai fejlesztés kényszerpályáiról – röviden

1948 végén, 1949 elején javaslat készült a Gazdasági Főtanácshoz „országos népkönyvtári hálózat” létrehozásáról.⁷⁷ Az elfogadott határozat szerint – írja a Szabad Nép – a „népkönyvtárak szoros kapcsolatba kerülnek a helyi tömegszervezetekkel. Többéves pénzügyi és kulturális népkönyvtári program készül. Ennek keretében a népkönyvtárak együttműködnek majd az üzemi, honvédségi, rendőrségi és vasutas könyvtárakkal.”

1950 végén készült egy olyan javaslat a Népgazdasági Tanácshoz (ez az 1949-es választások után létrehívott, s a kormánynál szűkebb, a gazdasági tárcákat átfogó testület volt, melynek elnöke Gerő Ernő lett), mely szerint a városi könyvtárakat a „Szovjetunió könyvtárpolitikája nyomán fokozatosan tudományos könyvtári nivóra [kell] fejleszteni”. Ezeket az egységes városi könyvtárakat a városi tanács „oktatási és népművelési osztálya keretében kell megszervezni”. Az állomány több forrásból vonható össze, például az „elkobzás során állami tulajdonba került és nyilvánosság számára értékes könyvanyagot” ide kell juttatni. „A városi könyvtár-hálózat országos szinten az Országos Könyvtári Központ irányítása és ellenőrzése alatt vannak” [sic!]. Mint ismeretes, a fejlődés új irányban folytatódott, s maga az OKK megszüntetésre került.⁷⁸

A további kibontakozás előkészítője egy másik anyag, mely minden bizonnyal 1951 végén készült a pártközpont agitációs és propagandaosztálya számára: ebben a közeljövő legfontosabb könyvtárpolitikai döntéseit vetítették előre. Így érdemes különös figyelmünkre.

Ebből érdemes a főbb pontokat idézni:

- „1. A Minisztertanács adjon ki rendeletet 1952 januárjában a könyvtárak fejlesztéséről, a könyvállomány védelméről és kollektorok [a »könyvtárellátó« fogalmat kifejező orosz terminus – S. P.] létrehozásáról. A rendelet mondja ki, hogy a községi könyvtár is a helyi [tanács – S. P.] V. B. intézménye. A rendelet mondja ki, hogy a városi könyvtáros kinevezését a népművelési miniszter a Népművelési Minisztérium előzetes hozzájárulásához kötheti. [...] A rendelet mondja ki, hogy 1952. évi március 1-jével létre kell hozni a könyvtárak könyvvel való ellátására a kollektorokat. [...]”
2. A körzeti könyvtárhálózat meglevő rendszerét tovább kell fejleszteni. 1952 végéig létre kell hozni minden megyében a megyei könyvtárat, legalább 5000 kötet könyvvel, és 60 járási székhelyen, egybehangolva a járási kultúrházak fejlesztési

tervével, a járási könyvtárakat, legalább 1500 könyvvel. A megyei könyvtár a megyei székhelyen levő körzeti könyvtár és városi könyvtár összeolvasztásával létesül. [...] 1953 végéig létre kell hozni minden járási székhelyen a járási könyvtárat. A járási könyvtárak feladata, hogy a falusi könyvtárak működését irányítsa [sic!].

Mind a megyei, mind a járási könyvtár nyilvános könyvtár, szemben a jelenlegi körzeti könyvtárakkal, melyek ma csak adminisztratív szervezési központok tényleges könyvtári tevékenység nélkül.

3. A városi és falusi könyvtárak könyvállományában tovább kell növelni a szépirodalmi könyvek arányát, úgy hogy [...] a szépirodalmi könyvek aránya érje el [...] 1952 végére a 60%-ot. Az ismeretterjesztő könyvek között az agrotechnikai [mezőgazdasági – S. P.] tárgyú könyvek aránya érje el 1952 végére az egész könyvállomány 15%-át. [...]
4. A Könyvbarát című lapot 1952. január 1-től vegye át a Népművelési Minisztérium. A lap elsősorban irányítsa [sic!] a könyvtárosok munkáját, szervezze a könyvtárak közötti tapasztalatcserét, adjon módszertani útmutatásokat, könyvismertetéseket. [...]
5. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban létre kell hozni az Országos Módszertani Kabinetet 5 taggal 1952. január 30-ig. A kabinet vezetőjét a népművelési miniszter hagyja jóvá.
6. A könyveknek, mint a dolgozó nép vagyonának fokozottabb védelme érdekében a Népgazdasági Tanács hozzon határozatot arra, hogy az üzemből kilépő dolgozó köteles legyen a nála lévő könyvvel elszámolni.
7. A könyvkiadás megjavítására be kell vonni a könyvkiadás tervének összeállítása [...] a könyvtárak képviselőit is.”⁷⁹

Így 1947 és 1951 vége között a könyvtári intézmények nagyobb (stratégiai) „váltásait” állapíthatjuk meg:

- körzeti könyvtári rendszer tervezése 1945 után, majd fokozatos megvalósítása 1951-ig,
- 1948 végén, 1949 elején „országos népkönyvtári hálózat” rendszeréről hozott határozat (realizálása elmaradt),
- a szakirodalmi tudományos dokumentáció hirtelen felvirágzása 1949-ben, majd szinte azonnali visszaszorulása (egyidejűleg az ország militarista vágyára állításával, a tudományok tényleges szerepének lebecsülésével),
- a „tudományos könyvtári gondolat” a közművelődés terén 1950–1951 fordulóján,
- majd 1952 elején a létrejött tanácsrendszer hierarchikus struktúrájához igazított hálózat (falusi – járási – megyei könyvtár).

A politikai szándékok elég kusza módon öltöttek testet, s közben nyilvánvalóan időről időre a gazdasági (takarékosági) kényszerek is átalakították a korábbi szándékokat.

Mai ismereteink szerint egy józanabb és szakmailag is megalapozottabb könyvtári politika kialakítására 1954–1955-től nyílt valamelyes lehetőség. Úgy tűnik, ekkortól a politika propaganda iránti igénye is szerényebbre értékelte a könyvtárak ez irányú képességeit.

ÖSSZEGZÉS

Vázlatos áttekintésünkben nem tértünk ki olyan fontos kérdésekre, amelyeket e kötetben más tanulmányok elemeznek. Ezekből (is) nyilvánvaló, hogy a berendezkedő diktatórikus rendszer nem tűrt meg idegen „anyagot” – sem könyvtárosként, sem állományegységként, sem olvasóként. Az általunk írottakból az is következik, hogy a könyvtárosszakma nélkül nem építhető fenntartható fejlődési pálya: csak kapcsolásra emlékeztető hirtelen átalakítások sora érvényesülhet. A könyvtárak fejlesztése nem kulisszák mögött hozott s néhány hónapig érvényes döntéseken, hanem legalább egy évtized szorgos munkáján, érdemi szakmai vitáin alapulhat.

Ebben a 12 éves időszakban a feladatot vállaló szakemberek – Dienes Lászlótól Fitz József, Haraszthy Gyulától Kovács Mátéig, Sebestyén Gézáig Sallai Istvánig, Lázár Pétertől Barabási Rezsőig – az első adandó alkalommal mindent elkövettek a helyes irány megtalálására, érdemi javaslatok kidolgozására és a gyakorlatba való átültetésükre. Valószínűleg a hazai könyvtártörténet legforrongóbb évtizedéről beszéltünk. Korábban mintha mozdulatlan lett volna a szakma, később mód nyílt nyugodtabb építkezésre. Ekkor (1945–1956 között) néha a „mindent vagy semmit” merészsége kellett a cselekvéshez. Ennek vállalásával is példát mutattak a következő nemzedékek képviselőinek.

A kor könyvtári történetének feltárását folytatni kell, hisz sok kérdés további alapos elemzést érdemel. A források gondos tanulmányozása még számos meglepetést hozhat.

JEGYZETEK

1. APPLEBAUM, Anne: *Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése, 1944–1956*. Ford. Szabó Hedvig. Budapest: Örökség Kultúrpol. Int., 2014. 267 p.
2. GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest: ÁBTL, Rubicon, 2013. 528 p. – ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. 3. jav. és bőv. kiad. Budapest: Osiris, 2001. 668 p.

- PALASIK Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest: Napvilág, 2000. 347 p.
3. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. 3. jav. és bőv. kiad. Budapest: Osiris, 2001. 321. p.
4. A román „kulturális gyarmatosításról”: FÄTU-TUTOVEANU, Andrada: Soviet cultural colonialism: culture and domination in the late 1940s – early 1950s Romania. = *Trames*, 2012. 1. no. 77–93. p. – a lengyel és a keletnémet zenei élet szovjetizálásáról: TOMPKINS, David G.: *Composing the party line. Music and politics in early cold war Poland and East Germany*. West Lafayette: Purdue University Press, 2013. 300 p.
5. HUSZÁR Tibor: Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása és néhány jellemzője Magyarországon (1945–1989). = *Szociológiai Szemle*, 2005. 3. sz. 8–69. p.
6. BÖSZÖRMÉNYI Géza: *A magyar piaristák 1950-ben. Szétszórás és újrakezdés*. Budapest: Piarista Tartományfőnökség, 2007. 208 p.
7. JOBST Ágnes: A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében. = *Magyar Nyelvőr*, 2009. 4. sz. 433–446. p.
8. VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme 1945–1957*. Budapest: Gondolat, 1985. 425 p. – STANDEISKY Éva: *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája, 1944–1948*. Budapest: Kossuth K., 1987. 160 p. – STANDEISKY Éva: A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949–51. = *Múltunk*, 2004. 1. sz. 48–81. p. – STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005. 450 p. – VASY Géza: „Hol zsarnokság van?” Az ötvenes évek és a magyar irodalom. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005. 304 p. – KLENJÁNSZKY Sarolta: Rákosi Magyarországnak irodalompolitikája a francia kapcsolatok tükrében. = *Múltunk*, 2009. 2. sz. 144–145. p. – HORVÁTH Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. [Budapest]: Médiatudományi Intézet, 2013. 93 p. (Médiatudományi Könyvtár, 7.)
9. Az idézett mondatok: GOLNHOFER Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Pécs: Iskolakultúra, 2004. 113–114. p. – KARDOS József: Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. = *Iskolakultúra*, 2006. 6/7. sz. 73–80. p. – KARDOS József: *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Budapest: Gondolat, 2007. 200 p.; az első három fejezet (11–90. p.) releváns korszakunk szempontjából.
10. NAGY Gábor, Sz.: „A politika nem a mi feladatunk”. A Szív politikai állásfoglalásai a koalíciós időszakban. = *Egyháztörténeti Szemle*, 2017. 1. sz. 100–113. p.
11. HORVÁTH Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. [Budapest]: Médiatudományi Intézet, 2013. 93 p. (Médiatudományi Könyvtár, 7.)
12. Magyar irodalom. = *Irodalomtörténet*, 1949. 2. sz. 193–204. p. – A szovjet felkérésre készült összefoglalást a lábjegyzet tanúsága szerint Keszi Imre, Király István készítette.
13. Idézi BÓKA László: A magyar irodalomtudomány tíz esztendeje – eredmények, problémák, feladatok. = *Irodalomtörténet*, 1955. 4. sz. 431–445. p.
14. SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Budapest: Ráció Kiadó, 2014. 314 p.
15. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: *A művészet megszelídítése – Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956*. Budapest: Gondolat, 2011. 204 p.

16. ZSDÁNOV, A. A.: *A művészet és filozófia kérdéseiről*. Ford. Gyáros László. Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1949. 132 p. – Zsdanov másfél évtizeden át (1934-től haláláig) uralta a szovjet művészet pártirányítását, erőszakkal meghonosítva a „szocialista realizmust”.
17. FOGARASI Béla: 1917–1947. 30 év eredményei. = *Társadalmi Szemle*, 1947. 11. sz. 753–766. p.
18. RÉVAI József: A Népművelési Minisztérium az ideológiai harc és éberség minisztériuma lesz. = *Népszava*, 1949. szept. 27. 3. p.
19. LOSONCZY Géza: Kultúrpolitikánk néhány kérdéséről. = *Szabad Nép*, 1949. dec. 28. [1.] p.
20. Losonczy Géza felavatta... = *Szabad Nép*, 1949. nov. 29. 5. p.
21. HALÁSZ Csilla: *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2013. 191 p. – A szerző egy fejezetet szentel a könyvtáraknak is (141–162. p.).
22. ABA Iván: *Kultúrmunkások*. Budapest: Népszava Kiadó, 1953. 48 p. (Kultúrmunkások Könyvtára.)
23. [VEREDY] WITZMANN Gyula: A városi könyvtárügy. = *Városi Szemle*, 1940. 371–391. p.
24. VARJAS Béla: Könyvtárosképzés. = *Magyar Könyvszemle*, 1947. 1–13. p. („Nyomtatásba nem került korrektúraváltozat”) https://epa.oszk.hu/00000/00021/00389/pdf/mkszle_1947korr_004-013.pdf [2017. 10. 08.]
25. CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest: Gondolat, 1987. 419. p.
26. TRÓCSÁNYI Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás. = *Magyar Könyvszemle*, 1945. 1/4. sz. 1–21. p.
27. GYÖRGY Péter: „A budapesti német könyvharácsolás”. Hallgatás, írás, elhallgatás. = *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 133–145. p.
28. VOIT Krisztina: Magán- és közgyűjtemények sorsa a II. világháborúban és az azt követő években, 1944–1950. = *Magyar Könyvszemle*, 1994. 3. sz. 269–280. p. Kötetben: Voít Krisztina: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok*. Budapest: Argumentum, [2005]. 44–53. p.
29. Új közkönyvtárakat a magyar dolgozóknak. A haladó szellemű könyv a lelki újjáépítés eszköze. = *Szabad Nép*, 1945. okt. 21. 3. p. – A *Szabad Nép* könyvtári vonatkozású írásainak áttekintése: SONNEVEND Péter: Könyvtár a „kultúrforradalomban”. A *Szabad Nép* könyvtárról és olvasásról (1945–1956). (Lásd ebben a kötetben.)
30. KÓHALMI Béla: Községi könyvtárpolitika. = *Városi Szemle*, 1947. 5/6. sz. 302. p.
31. SEBESTYÉN Géza: Falusi könyvtár. = *Új Szántás*, 1947. 2. sz. 101–104. p.
32. SONNEVEND Péter: Egy szerző, egy téma: változatok némi történelmi oldalfényben. = *Könyvtári Figyelő*, 2012. 1. sz. 9–16. p.
33. MNL OL XIX-I-20 1. dob. Trócsányi György előadása a Magyar Könyvtárnokok és Levéltárnokok Egyesületének 1948. jan. 31-én tartott közgyűlésén. A könyvtárpolitika új útjai. Gépirat, 19 p. [MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; a további tételekben is.]

34. MNL OL XIX-I-1-i 126. dob. A NSZOB beszámolója 1948. márc. 20-án a VKM-nek. – CZIGLER Róbert: A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtár-ellátásáért a koalíciós korszakban. = *Magyar Könyvszemle*, 1984. 4. sz. 363–373. p.
35. SONNEVEND Péter: A hazai könyvtárügy szovjetizálása felé 1947–1948. (Lásd ebben a kötetben.)
36. MNL OL XIX-I-1-i 127. dob. Mátyás Ferenc előadó beszámolója a miniszternek. 9 p.
37. MNL OL 276.f./89./374.ő. é. Jelentés a Könyvtárosztály munkájáról. 1950. okt. 31.
38. MNL OL XIX-I-1-r. 3. dob. Feljegyzés.
39. MNL OL 276. f./89. cs. 434. ő. e. Jelentés a könyvtármunkáról. 1951. márc. 29. 7 p.
40. NEMES Dezső: A népművelési munka soronlévő feladatai. Részletek az 1952. március 17. és 18.-i Országos Népművelő Értekezleten tartott előadói beszédből. = *Könyvbarát*, 1952. 4. sz. 1–4. p. (Idézetek a 2–3. oldalon.)
41. A Minisztertanács határozata a könyvtárak fejlesztéséről. = *Szabad Nép*, 1952. máj. 6. 5. p.
42. Fejlesszük könyvtáraink munkáját. = *Szabad Nép*, 1952. aug. 27. 1. p.
43. Az I. Országos Könyvtáros Konferencia. = *Könyvbarát*, 1952. 12. sz. 3–27. p.
44. HARASZTHY Gyula: Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszzerű kérdései. = *Magyar Könyvszemle*, 1957. 4. sz. 311–324. p.
45. Rákosi Mátyás elvtárs beszéde. = *Szabad Nép*, 1952. dec. 16. 3. p.
46. MNL OL 276. f./89./374. ő. e. Jelentés a SZOT könyvtári munkájáról. 1953. jan. 10. 9 p.
47. MNL OL 276. f./91./193.ő.e. Jelentés a szakszervezeti könyvtárak munkájáról. 1954. dec., 8+2 p.
48. MNL OL XIX-I-3-n 5. dob. Jelentés [...] a vidéki könyvtárak munkájáról címet viselő anyag.
49. MNL OL 276. f./91/193. ő. e. Beszámoló a városi könyvtárak, illetve a megyei, járási könyvtárak helyi tevékenységéről. 8 p.
50. MNL OL XIX-I-3-n 10. doboz. Tömegkulturális intézményeink fejlődési kérdéseinek megoldása. 11 p.
51. MNL OL 276. f./91./53. ő. e. Javaslat könyvgyűjtő-hónap megszervezésére.
52. MNL OL XIX-I-2-f 154. dob. Az egyetemi könyvtárak egyes rendezésre váró kérdéseiről. 6 p.
53. 1956. évi 5. sz. törvényerejű rendelet a könyvtárügy szabályozásáról. + 1.018./1956. számú minisztertanácsi határozat a könyvtárügyről szóló 1956. évi 5. sz. törvényerejű rendeletről. = *Magyar Közlöny*, 1956. 33–34. p., 138–141. p. – Értékelése: SIPOS Anna Magdolna: *A magyar könyvtárjog története 1867-től napjainkig*. Pécs: Alexandra Kiadó, 2011. 263 p. (Pécsi egyetemi tankönyvek.)
54. BLACK, A.: National planning for public library service. The work and ideas of Lionel McColvin. = *Library Trends*, 2004. 4. no. 902–923. p.
55. White Paper: Educational Reconstruction (1943). <https://www.education-uk.org/documents/official-papers/1943-wp-educational-reconstruction.html> [2017. 10. 07.]
56. 1948-ban Lázár Péter részt vehetett a FID-kongresszuson Hágában, Káplány Géza és Varjas Béla az IFLA-közgyűlésen járt, Beöthy Ottó Angliában tett tanulmányutat.
57. SONNEVEND Péter: A hazai könyvtárügy szovjetizálása felé 1947–1948. (Lásd ebben a kötetben.)

58. Természetesen a szovjet példa már 1945-től jelen van a szakmai közbeszédben: SZEMZŐ Piroska: Lenin Könyvtár. = *Magyar Könyvszemle*, 1945. 1/4. sz. 126–130. p. – Két évvel később ismét írt (volna) a *Magyar Könyvszemle* a Lenin Könyvtárról: SÁGI Ferenc: A Lenin könyvtár [sic!]. = *Magyar Könyvszemle*, 1947. 243–245. p. („Nyomtatásba nem került korrektúraváltozat”) EPA-00021-00389-0200 [2017. 10. 08.]
59. ERDŐS Erzsébet: A pártosság elvéről a könyvtári munkában. = *Könyvbarát*, 1952. 1. sz. 38–39. p.
60. BARABÁSI Rezső: Az Országos Könyvtárügyi Tanács munkája és feladatai. = *Magyar Könyvszemle*, 1955. 1/2. sz. 224–226. p. – Haraszthy Gyula, az OKT elnöke többször is írt a testületről, ezek közül kiemelkedik: HARASZTHY Gyula: Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszervi kérdései. = *Magyar Könyvszemle*, 1957. 4. sz. 311–324. p. – Az OKT működését elemzi Patkósné Hanesz Andrea disszertációja: PATKÓSNÉ HANESZ Andrea: Kovács Máté művelődés- és könyvtárpolitikai tevékenysége az Országos Könyvtárügyi Tanács és az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács tükrében. Budapest: ELTE, 2013. 242 p. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/patkosnehaneszandrea/diss.pdf> [2017. 10. 16.]
61. KÓHALMI Béla: Községi könyvtárpolitika. = *Városi Szemle*, 1947. 5/6. sz. 295–308. p. (idézet: 371. p.)
62. BAUER József: „A Könyvtáros”, a közművelődési könyvtárak folyóirata. = *Magyar Könyvszemle*, 1956. 2. sz. 176–180. p. (idézet: 178. p.)
63. SALLAI István – SEBESTYÉN Géza: A könyvtáros kézikönyve. Budapest: Művelt Nép, 1956. 576 p.
64. SZÁNTÓ Miklós: Ellenség a könyvtárakban. = *Szabad Nép*, 1949. júl. 24. 9. p.
65. Új könyvtárosok. = *Szabad Nép*, 1949. nov. 28. 6. p.
66. MÁTYÁS Ferenc: Alusznak a könyvek az Egyesült Izzó központi könyvtárában. = *Könyvbarát*, 1952. 4. sz. 9. p. – Tapasztalatcsere értekezletet tartottak Szekszárdon a kultúrotthon igazgatók. Minél nagyobb mértékben vonjuk be a nőket a kultúrmunkába – mondotta L. V. Csekina elvtársnő, a moszkvai könyvtárügyi intézet tanára. = *Tolnai Napló*, 1951. dec. 31. 5. p.
67. CSEKINA, L. [V.]: A könyvtárak munkájáról. Részletek az Országos Népművelési Értekezleten elmondott hozzászólásból. = *Könyvbarát*, 1952. 4. sz. 5. p.
68. KOVÁCS Máté: A magyar könyvtári törvény alapelvei, célkitűzései és művelődéspolitikai jelentősége. = *Magyar Könyvszemle*, 1956. 3. sz. 181–200. p.
69. MALLER Sándor: Az IFLA huszadik ülésszaka. = *Magyar Könyvszemle*, 1955. 1/2. sz. 148. p.
70. A pártközpont anyagában (MNL MOL 276. f. /91./53. 5.e.) fennmaradt levelezések: Újhelyi Szilárd írt (április-25.) Non György miniszterhelyettesnek, hogy Varjas Béla (OSZK) és Mátrai László (Egyetemi Könyvtár) kiküldetését javasolják: mindkettő „párttag és elismert szaktekintély”, ráadásul előbbi már 1948-ban-ban volt IFLA-kongresszuson. „Elkészült a könyvtárügy 10 éves fejlődéséről szóló brosúra” is. Május 30-án Gombos Károly „Feljegyzés”-t írt Andics Erzsébethez, aki ekkor a pártközpont Tudományos és Kulturális Osztályát vezette, Gombos ennek könyvtári ügyekben illetékes munkatársa. Gombos kiemeli, hogy ismereteik szerint szovjet, bolgár, csehszlovák és lengyel delegációk is részt fognak venni. A két korábbi jelölt mellett az MTA Haraszthy Gyula

- könyvtárigazgató kiküldését is kezdeményezte. Július 28-án Tamás István írt újra Andics Erzsébetnek feljegyzést: ő a korábban felmerült három helyett egy könyvtáros kiküldését javasolta. Július 30-án Sík Endre írt Andicsnak, miután a NpM (Újhelyi Szilárd) arról értesítette a Külügyminisztériumot, hogy „mégsem fogunk részt venni”. Ezt a döntést kéri felülvizsgálni, tekintve, hogy részvételüket hivatalosan bejelentették. Tamás István feljegyzésére Gombos Károly augusztus 30-án kézzel ráírta, hogy a „Titkárság Varjas Bélát [...] részvételre elfogadta”. A közgyűlés szeptember 11-én kezdődött. Vagyis a magyar könyvtárügy képviselőjének kiutazására a végső pecsétet a legfontosabb politikai irányító testület, a nagy hatalmú Titkárság nyomta rá.
71. Brüsszelben szeptember 11–18. között... = *Szabad Nép*, 1955. szept. 11. 6. p.
72. A magyar könyvtárak statisztikai adatai. (Az 1957. dec. 31-i adatfelvétel alapján.) Budapest: Országos Könyvtárügyi Tanács, 1961. 156 p.
73. Oktatás, művelődés 1950–1980. Budapest: KSH, 1982. 189–190. p.
74. [DÁNYI Dezső] Danyi Dezső: A magyar könyvtári statisztika. = *Magyar Könyvszemle*, 1958. 1. sz. 82–83. p.
75. LUKÁCSY Sándor: A hódító könyv. = *Szabad Nép*, 1950. jan. 1. 11. p.
76. Rákosi Mátyás miniszterelnöki beszámolója a parlament ülésén. = *Szabad Nép*, 1952. dec. 16. 2. p.
77. Országos népkönyvtári hálózat létesül. A GF csütörtöki ülésének határozatai. = *Szabad Nép*, 1949. jan. 14. 3. p.
78. MNL OL XIX-I-20 1. dob. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz (szerző nélkül, dátumtalan). A hozzá kapcsolódó dokumentumot dr. Takács József (OKK) szignálta (kelt 1951. febr. 9.), s az anyagot – melyet szerinte az Országos Tervhivatal előadója készített – dr. Dienes Lászlóhoz küldte, „bizalmas kezelést” kérve.
79. MNL OL 276.f./89/374. 5. e. Jelentés a könyvtárak helyzetéről – Javaslatok. 1951. 19 p. (Az idézett rész a 18–19. oldalon.)

A HAZAI KÖNYVTÁRÜGY SZOVJETIZÁLÁSA FELÉ (1947–1948)*

Írásunkkal azt a célt tűztük ki, hogy a hazai mélyreható politikai változásokat kísérő szakmai témák és szövegek beható elemzését kíséreljük meg, és hogy ezáltal érzékeltesük a fokozatos, mind drámaibb átmenetet néhány szakmai „esettanulmány” példáján.

Forrásként egyrészt a kor mérvadó levéltári anyagaira (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a továbbiakban: MNL OL), az Országos Könyvtári Központ (a továbbiakban: OKK), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), az MKP, valamint az MDP agitprop anyagokból stb. folytatott önálló gyűjtésünkre, másrészt a korabeli értelmiségi sajtó (Köznevelés, Társadalmi Szemle stb.), ezen belül – fokozott figyelemmel – a hiányzó könyvtári szakajtót némileg pótló Új Szántás című havilap (az Országos Szabadművelődési Tanács 1947. január és 1948. október között megjelent folyóirata) közleményeire támaszkodtunk.

BEVEZETÉS: POLITIKAI, TÁRSADALMI HÁTTÉR

A magyar történelem egyik legsötétebb – egyben legvéresebb – korszakának tekintjük az 1914 és 1963 közötti fél évszázadot. Az első világháborús veszteség közel egymillió halott, ennél is több sebesült, eltűnt és hadifogoly. Ráadásul Trianon: nemzetiségeink a kilépésre szavaznak, s – a nagyhatalmak döntése nyomán – magukkal ragadnak több millió magyar ajkút. Az antant bábáskodásával berendezkedő Horthy-rendszer alig tett valamit a kínzó társadalmi problémák (szegénység, földkérdés stb.) megoldása érdekében, ráadásul a „végjátékban” hozzájárult a hazai polgárosodás egyik meghatározó bázisának, a zsidóságnak az elpusztításához. Hatalmas infláció, majd világgazdasági válság. A tekintélyuralmi berendezkedés megkönnyítette a későbbi diktatórikus átmenetet. A hazai társadalom nagyobb fele a

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2016. évi 2. számában jelent meg.

szörnyű háborús évek után alapvető változásokra várt, s ezt a demagóg szereplők – külső erőkre támaszkodva – kihasznál(hat)ták.

A második világháború és a holokauszt következménye újabb egymillió halott, majdnem ugyanennyi hadifogoly és „málenkij robotra” elhurcolt ember. Hiperinfláció 1945–46-ban. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a keleti nagyhatalom határozza meg az ország életét és jövőjét. A térség országaival nagyjából egyidejűleg itthon is bekövetkezik a szovjetizálás (bolsevizálás) a politikai, gazdasági és a társadalmi-szellemi élet minden területén.

E fél évszázadon belül 1947–1948 (bár nem egyedülként) markáns határhelyzetként fogható fel: utána szinte semmi nem volt olyan, mint addig. Sztálin 1947-ben megtiltotta a győztes országok közé sorolt Csehszlovákiának és Lengyelországnak is az amerikai Marshall-segély igénybevételét,¹ létrehozta a Kominformot, és hamarosan irányt vett a csatlós országokban is az egyedül üdvözítő proletárdiktatúra megvalósítása, valamint a harmadik világháborús felkészülés felé. Legpusztítóbb gondolata: minél nagyobbak a sikerek, annál jobban fokozódik az „ellenség” erőfeszítése (vagyis az „osztályharc fokozódik”), tehát a minden téren szükséges éberségnek (és terrornak) nincs és nem lehet határa.

„1947 őszére a Magyar Kommunista Párt elfoglalta a politika és a gazdaság kulcspozícióit, politikai ellenfelei jelentős részét pedig megsemmisítette vagy meggyengítette” – fogalmaz tárgyyszerűen a történész.² Rákosi Mátyás szovjet típusú diktatúrája a kierőszakolt rendszerváltás (1948–1950) után politikai despotizmushoz (1950–1953) vezetett, alapítja meg Bihari Mihály.³

Sztálin halála, 1953 márciusa után még egy súlyos évtized következik: politikai hullámvölgyek, forradalom és szabadságharc, százezrek emigrációja, a Kádár-rendszer véres berendezkedése.

SZAKMAI HAGYOMÁNYOK

A század első felének hazai könyvtári világában számos ígéretes, ám csupán mozaikos, elszigetelt pozitív fejlemény regisztrálható:

- a nyilvános és közkönyvtárak lassú elterjedése,
- az egyetemi és országos könyvtárak modernizációs törekvései (nemzeti bibliográfia, korszerű raktárrendszerek stb.),
- az Országos Bibliográfiai és Könyvforgalmi Központ megteremtése (1923), ezáltal több országos központi szolgáltatás elindítása (nemzetközi csere, könyvtárközi kölcsönzés, igényes szakbibliográfiai munkák létrejötte stb.),
- egyes könyvtárak fokozatosan nyitnak az olvasók felé,
- a szakképzés első – posztgraduális tanfolyami – szakasza,
- a dokumentációs szolgáltatás meghonosítása.⁴

Amikor Sebestyén Géza 1942-ben széttekintett a közkönyvtári világban, jól látta, merre a helyes irány: az angolszász és skandináv területen, ahol a korszerű gondolatot, az együttműködést szervező „tájkönyvtárat” (későbbi nevén: körzeti könyvtárat) modern eszköz, a bibliobusz támogatja. Sebestyén szerint a tájkönyvtáraknak a „könyves autóbusz nélkül a falu számára alig lenne jelentőségük”.⁵

Ehelyett, amikor eljött az idő, a hazai könyvtári világban is az extenzív szovjet modell (lényege: sokaknak keveset) szolgálai meghonosítása következett be, pedig a szovjet könyvtárügy már 1930-ra minőségi szempontból lebénult, legfőképp azért, hogy szakmai működés helyett lényegében a politikai agitprop kiszolgálói szerepére kényszerítették.⁶

A KOR HANGJAI: „SZERETNI AZT, AMI LESZ” – AKÁR A „GYÖKERES ÉS TELJES REVÍZIÓT”?

1945

Október 21-én a *Szabad Nép* „Új közkönyvtárakat a magyar dolgozóknak!” címmel jelentet meg belső vezércikket.

„Minél intenzívebb szellemi újjáépítésre van szükség. A kormány, mindenekelőtt a kultuszminiszter a magyar kultúrát régi sebeit hegesztené be, ha módot találna új közkönyvtárak létesítésére. Mert eddig az európai államok közül viszonylag Magyarországon van a legkevesebb ingyenes, nyilvános könyvtár. [...] Új könyvtárak létesítése talpra állíthatná a színvonalas magyar könyvkiadást is.”⁷

1946

Major Tamás és Losonczy Géza felszólal az MKP III. kongresszusán (1946. szeptember 26. – október 1.).

Major: „A Magyar Kommunista Párt sokat tett a felszabadulás óta [...]. Mi indítottuk el a kulturális életet. Akkor, amikor itt nyoma sem volt a kultuszminisztériumnak, leraktuk a művészi szakszervezetek alapjait, életre hívtuk a Művészeti Tanácsot, [...] – segélyakciókat indítottunk.”

Losonczy Géza így beszélt: „Az általános iskola fontossága a közoktatás területén egyenlő jellegű a földreformmal. [...] különösen súlyos felelősség terheli a kultuskormányzatot azért, hogy nem állt ki határozottan és félreérthetetlenül az általános iskola mellett. [...] Kultúrpolitika és demokrácia szavakban, ugyanakkor a klerikális reak-

cióval való cimborálás és a tényleges demokrácia vívmányainak minden eszközzel való elgáncsolása: ez az a kétszínű politika, melyet a kultuskormányzat a demokratikus kormányzat nevében és fedezetében a kultuskormányzat folytat.”⁸

„A magyar közművelődés s ezen belül a magyar köznevelés az új magyar életrend igényeinek és követelményeinek megfelelően gyökeresen átalakul [...], közművelődésünk és köznevelésünk reformálását illetően az érdeklődők a következő évben jóval tájékozottabbak lehetnek, jóval tisztábban láthatnak, mint ebben az első, küzdelmekkel teli esztendőben, amikor a romeltakarítás, a normális élet megindítása, a reformtervek előkészítése és azonnali végrehajtása nem egyszer túlságosan is keresztezte egymást [...]” – fejezte be tájékoztatását Kovács Máté miniszteri tanácsos, az elnöki osztály vezetője a Köznevelés számára.⁹

Keresztury Dezső kultuszminiszter ősszel elhangzott előadásából:

„1930-ban 15 775 tanító tanított és 4437 tanár, összesen 20.512 pedagógus. [...] ma 31 800 pedagógus fog tanítani az országban. [...] Az iskola egymagában azonban nem nevelhet új társadalmat. A magyar nép műveltsége csak akkor lesz élő erővé, ha a társadalom is magáévá teszi, hogy a népben találja meg a maga kifejezését. Ezért beszélünk népművelés helyett szabadművelődésről. [...] A háború előtt kb. 3000 népkönyvtár működött az iskolán kívüli népművelés keretében. Ezeknek igen nagy része, 2500 könyvtár teljesen megsemmisült, 500 népkönyvtárban csak alig egy-két könyv maradt meg. Az elmúlt évben 1200 könyvtárat újjászerveztünk 30.000 könyv szétosztásával és újabbak szervezése van folyamatban.”¹⁰

1947

Alexits György 1947 elején a *Társadalmi Szemlében* értekezik „köznevelésünk demokratizálásáról”, s arra a következtetésre jut, hogy az előző két év alatt gyökeresen megváltozott társadalomszerkezet továbbfejlesztéséhez „kritikai gondolkodású, reális szemléletű, önálló elhatározóképességű, tág látókörű, érzelmileg pedig mélyen demokratikus és kollektív érzésektől áthatott embertípusra van szükség”.¹¹ Ha belegondolunk e sokjelzős megfogalmazásba, ámulhatunk, hová – ettől milyen távol! – jutott az ország a következő két-három évben. A kettős beszédnek különösen szép példaként emelhetjük ki.

Havas Gábor „A falu művelődése” címmel ezt fejtegeti a *Válasz* című folyóiratban: „Nyugat fölöttünk van, de ez nem jelenti azt, hogy a nyugati kultúra elérendő célként lebegne előttünk. [...] Új, friss és szapora népek szorítják csúcson túlra a nyugati kultúrákat, de ha nem jelentkeznének is a fiatalok, a kiöregedés, a közelgő halál bekövetkezik nélkülük is. [...] Tudjuk, sokak megrökönyödését keltjük fel, mégis ki-mondjuk: nem a parnasszus, az akadémikus tudás és a nyugati »hochkultur«, hanem

egyedül az élet szorítására kedvteli daccal válaszolni tudó kultúra lebeg művelődésünk útja keresésénél szemünk előtt.”

A (mai fül számára) keserű, szinte már cinikusnak tűnő hang nem egyedi, a költő Lakatos István ugyanitt, a Válaszban kételyeit így önti szavakba:

„Lesz még Új Élet? Lesz itt még rend a romokban?
S Béke, Egyenlőség: jaj, nem propaganda ez is csak?
Oh, Kultúra! A szó gúnyos visszhangja a szélben
Szétszóródik.”

Vas István *Negyven felé* című versében írja ezeket a felettébb optimistának tűnő sorokat:

„Azonosulni azzal, ami készül, -
segítsd, ne ijessd:
nem félni a szennytól, a késtől,
mely a beteg világ
csontjába belevág,
s szeretni azt, ami lesz.”¹²

1948

Júniusban egy könyvkiadó szakember a magyar könyv válságából kivezető útról morfondírozik ekképpen:

„Nagy léptekkel vinné előre a magyar könyv ügyét és vele közművelődésünk fejlődését, ha az illetékes szervek az üzemekben, az iskolákban, egyetemeken, népiskolákban, községekben és tanyákon és minden erre alkalmas helyen kultúrgócokat építenének ki és rajtuk keresztül irodalmi és olvasóköröket szerveznének.”¹³

Augusztusban Horváth Márton, a vezető kommunista ideológus buzdítja az írókat:

„A népi demokrácia Magyarországa igenis kritikát és útmutatást vár az íróktól. De a kritikai jog csak azokat illeti meg, akik egyébként pozitív módon tudják értékelni a demokrácia nagyszerű eredményeit.”¹⁴

Akinek „jogosultságot” ad a hatalom, az „kritizálhat”: a képlet egyértelművé vált. A folyamat tetőzik a következő évben.

1949

Lukács György akadémikus, az 1947-ben felszámolt, majd 1949-ben újraalapított Irodalomtörténeti Társaság elnöke így kezdi székfoglalóját:

„A [...] Társaság újjáalakulása nem egyszerű irányváltást jelent. A társaság munkájának csak akkor van létjogosultsága, ha középpontjába a magyar irodalomtörténet teljes és gyökeres revízióját helyezzük.”¹⁵

Kifejező a felütés: „csak akkor van létjogosultsága”...

A külföldi könyv- és folyóirat-rendelések új eljárása és annak azonnali módosítása:

- a *Corvina* április 29-i száma közli az Országos Könyvtári Központ (OKK) március 8-án kelt értesítését arról, hogy a [Magyar] Tudományos Tanács szabályozta a könyvtárak és tudományos intézetek külföldi rendelését: ezentúl az OKK úrlapján kell igényelni, az OKK-hoz benyújtva azokat;
- a következő heti lapszám ehhez képest tudósítja a könyvkereskedőket, hogy a korábbi értesítés „időközben idejét múlta”, vagyis felvehetik a megrendeléseket, ám ezekre vonatkozóan az IBUSZ megrendelőlapját kell alkalmazni, s kitöltve az IBUSZ-hoz kell benyújtani, kivéve a szovjet kiadványokat, minthogy azok megrendelése a Meződunarodnaja Knyiga hazai képviselőjénél történik.¹⁶

A háború utáni káoszából kijutó ország a mindent megújítás és a diktatórikus túlszabályozás káoszaiig jutott el.

KÉZIRAT ÉS PUBLIKÁCIÓ: SEBESTYÉN GÉZA ÍRÁSÁNAK SZÍNEVÁLTÓZÁSA

Sebestyén Géza *Falusi könyvtárak* című írása esetében összevethetjük a kézirat és az *Új Szántás* 1947. februári számában megjelent cikk szövegét.¹⁷

Közhely, hogy minden jó szerkesztő sokat segíthet a megjelenő szöveg minőségének javításában (szerkezet, stilisztikai pontosítás, az olvasás szempontjából történő világosabb megfogalmazás, tagolás és fejezetcímek stb.). E szerkesztői kéz Sebestyén írásának előkészítésénél is tetten érhető. Példaként egy nehézkes mondat elhagyását említhetjük. A kézirat kilencedik oldalán olvasható e kihagyott mondat: „A körzeti könyvtár a falusi könyvtárak olyan szervezete, amely végül meg tudta szüntetni a falusi olvasók inferioritását és izoláltságát.” A több ezer példányban megjelenő folyóirat olvasóinak döntő többsége nem tanult gimnáziumban, tehát a latin szavak (inferioritás = alsóbbrendűség stb.) számukra tabut jelentettek (kivéve a napisajtó kedvenc szavait, mint „reakció”). Vagyis nem az ilyen jellegű indokolt javításokra

figyelünk. Elmarad két jelentős hazai publikációra való hivatkozás (Mihalik József, 1918; Bisztray Gyula, 1935), ám ez még lehet határeset is: az *Új Szántás* általában nem ad forrásokat, szakirodalmi hivatkozásokat. Az viszont már érdemi változtatás, hogy a szerkesztő kihagy fontos – de politikai szempontból bizonyosan nemkívánatosnak ítélt – kapcsolódási pontokat, például Wlassics Gyula (volt miniszter, a múlt századelőn a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának elnöke) nevét az első világháború előtti kezdeményezések ismertetésénél vagy a német F. Schriewerét¹⁸ a könyvtáros fontos szerepének taglalásánál. Egy letűnt rendszer politikusa vagy a legyőzött idegen politikai hatalom szakmai képviselője nem lehet kívánatos. 1946 végén, 1947 elején járunk, így az (iránymutató) amerikai példa – sőt, konkrétan a Carnegie-féle könyvtártámogatás –, továbbá a dán minta említése még megengedett.

A továbbiakban a tartalmi változtatásokra figyelünk.

A cikk elején a kézirat szerzője úgy véli, „nem csak a városiaknak lehet igénye arra, hogy szellemi látókörét kitágítsa, és nem lehet ez az ő külön kiváltsága, hogy a mindennapok robotjában szellemi fejlődést találhasson”. Ehhez a megvalósításra történő rákérdezés járul: „A kérdés csak az, hogy meg lehet-e ezt a követelményt valósítani.” Ezt a gondolatot – vagy megfogalmazást – a cikk egyrészt egyszerűsíti („Nyilvánvaló, hogy nemcsak a városi lakosságnak lehet joga és igénye a műveltségre, hanem a falusinak is.”), másrészt az „igény” mellé beszúrja a „joga” kifejezést, sőt, ezt rögtön külön mondatban kategorikus elvárássá bontja ki, nem tartva a napisajtó közhelekeitől sem („még élesebben kell fogalmaznunk”). „Még élesebben kell fogalmaznunk: a falusi lakosságnak pontosan ugyanazokra a művelődési lehetőségekre (és a mi esetünkben könyvtárakra) van joga, mint a városinak.”*

Ezután a cikkváltozat még egy rövid bekezdésben további, ugyancsak a napi publicisztikát idéző okfejtésbe kezd: „Kétféle módon lehet a műveltséget a nép közé vinni. Van egy jóakarató patriarchális magatartás, ez jótékonykodik. Morzsákat oszt s közben állandóan érzi a maga felsőbbbbségét, sőt ezt természetesnek is tartja. És van egy demokratikus magatartás, amelynek kiindulópontja az egyenjogúság.” Hangsúlyozni kell, ennek a tirádának nyoma sincs az eredeti kéziratban! A szakmai cikk felvezetése inkább emlékeztet Szabó Ervin hajdani vitairataira – aki *Gulyás Pál* ellenében védte igazát –, mint Sebestyén Gézára. S ami még fontosabb, eltűnik a kérdőjel, a megvalósítás esélyének mérlegelése: a kéziratban Sebestyén kiemeli, hogy a város „kiterjedtebb olvasóközönséget jelent [...] De hogy keljen mindebben versenyre a falu a maga gyatra anyagi eszközzeivel és kevés olvasójával?”

Az érdemi részt a cikk fejezetekre bontja: „Különálló kiskönyvtárak” (a kis könyvtár az eredetiben egy szó – S. P.), valamint „Körzeti könyvtárak”. Az eredeti kéziratban nincs ilyen tagolás.

* A kurzívval való kiemelés itt és a további idézetekben az eredeti cikk szerint. – S. P.

Az első rész rögtön visszatér a publicisztikához: „A jótékonykodás könyvtári formája a falusi kiskönyvtár.” A kézirat itt tárgyilagosan szögezi le: „A falusi könyvtár első formája az önálló, független kiskönyvtár.” Ezután mindkét anyagban nagyjából azonosan szerepel az amerikai példa: New York állam 1838-as kezdeményezésétől az 1853-as „tetőpontig”, majd a hanyatlás, minthogy a 150–200 kötetes könyvtárakat kiolvasták, 8–10 ezer könyvtár anyagának teljes cseréje pedig még ott is anyagi csődöt eredményezett volna. Ugyanez hazai változatban: a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége projektje hasonló okok miatt nem lehetett eredményes. Fontos a következtetés (mindkét anyagban azonosan): „Ezért a Tanács és a Főfelügyelőség a világháború körül már azon az állásponton volt, hogy az izolált kiskönyvtárak helyett egybeült kell a megoldást keresni.”

A folytatásban ismét elválik a két szöveg. A kézirat szerint a „világháború s az utána következő megrázkódtatások a meglévő könyvtárakat is, a Főfelügyelőség életrevaló terveit is elsodorták. [...] 1923-ban az iskolán kívüli népművelés keretébe került a népkönyvtárügy, s ebben a keretben 1927-ben népszövetségi kölcsönből 1500 falusi könyvtár létesült.” A cikk osztályharcos felhanggal megállapítja, hogy a „két világháború közti újfuedális-nagypolgári szellem nem kedvezett a kérdés megoldásának”. Még jó, hogy a népszövetségi kölcsön megmaradhatott a szövegben, igaz, az ennek köszönhetően létesített könyvtárak száma már áldozatul esett a szerkesztői ollónak.

A két szöveg közti eltérés minden részletének végigkísérése szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit. Már csak a zárlatra figyeljünk. Miután a körzeti könyvtár egyedüli célravezető voltát a dán, és a Carnegie Alapítvány támogatásával Kanaadában megvalósult példakkal (utóbbi helyen a szórtan élő lakosság 35%-os olvasói arányát sikerült felmutatni) Sebestyén kellően alátámasztotta, következik a kézirat szerzőjének konklúziója: „A fentiek után nem kétséges, hogy a magyar könyvtárügyet csak a legmodernebb alapokon szabad újjászervezni. Tiszta, kikísérletezett rendszer áll előttünk.” Még azt teszi hozzá, hogy érdemes a körzeti könyvtárat hazánk különböző táji adottságai közt (falusi és tanyasi települések, iparvidék), mintegy „kísérleti területeken kipróbálni”. A cikk ezzel nem „bajlódik”: ott a hangsúly már egész máshová kerül. „A mezőgazdasági gazdálkodás küszöbön álló üzemi forradalma egyébként ugyanebbe az irányba visz. A falusi és városi életforma közti hagyományos különbség az egész világon eltűnőben van [...] Ezen kívül Kelet-Európában a parasztság felszabadítása nélkül a népek szellemi felszabadítása is lehetetlen.” Ahol a szakértő szerző féltő gonddal a jól ismert példa fokozatos hazai bevezetését ajánlja, ott a „publicista” a parasztság felszabadítását, üzemi forradalmat, szellemi népfelszabadítást vizionál.

Már csak két kérdésünk van e fontos írással kapcsolatosan.

Az egyik: vajon ki hajtotta végre a változtatásokat? Bizonyára nem a szerző, mint ahogy biztosan állítható, hogy a főszerkesztő, Karácsony Sándor¹⁹ sem. A lap felelős

szerkesztője mindvégig Victor János (1916–1962) volt, aki kapcsolódott Karácsony köréhez²⁰ mint volt református lelkész, de az is feltételezhető, hogy ekkoriban bizonyos mértékig eltértek nézetei a főszerkesztőjétől. Egyáltalán nem mellékes körülmény, hogy a néhány tagból álló szerkesztőbizottságban mindvégig ott voltak – a szabadművelődés szakértőin, vagyis Barczán Endrén és Gombos Ferencen kívül – a Kommunisták Pártjában: Hegedűs András (a későbbi miniszterelnök, aki ekkor a NÉKOSZ-t képviselte) és Szendrő Ferenc színházi rendező (Hont Ferenc és Major Tamás harcostársa, a két munkaspárt által létrehozott Munkás Kultúrszövetség főtitkára). Ki fogta a tollat?²¹

A másik – még fajsúlyosabb – kérdés: ha 1946 végén, 1947 elején minden gondolat készen áll a körzeti könyvtárak hálózatának megteremtésére, akkor miért csak 1949 tavaszán került sor a körzeti könyvtári rendszer elindítására?

A kérdésre pontos válasz – a kutatás mai szintjén még – nem dokumentálható. Megközelítésként egyrészt (ismét) a tágabb kontextusra hívjuk fel a figyelmet. Az MKP 1945 óta nagy erővel terjesztette a Szikra, a pártkiadó könyveinek példányait. Ebben segítségére volt egy „fedőszerv”, a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság (NSZOB).²² E szervezet támogatást kért 1948 márciusában a VKM-től az MKP-tag Alexits György politikai államtitkárhoz fordulva. Ő pedig támogatólag azonnal átküldte az igényt a szabadművelődési ügyosztályt felügyelő Kovács Máté államtitkárnak (Alexits és Kovács is 1947 áprilisában lett államtitkár).²³ Az a feltételezésünk, hogy az MKP ekkor, legalábbis 1948 végéig, amíg a VKM nem vált teljesen a párt eszközévé és végrehajtó szervévé, nem kívánt sikeres (párhuzamos, konkurens) szakmai projektet újtára indítani (magyarán nem engedte ennek megkezdését).

1946–1947 táján az ország több helyén is hozzáálltak a körzeti könyvtári gondolat helyi megvalósításához, vagy legalábbis az előfeltételek megteremtéséhez, számítva a VKM támogató közreműködésére. Tóth Gyula kitűnően dokumentált tanulmányában²⁴ szintén felteszi a kérdést: „Miért nem előbb, miért csak 1949-ben indultak a körzeti könyvtárak?” Válasza: „a rendszer kialakításának legfőbb akadálya a pénzhiány lehetett.” Még hozzáteszi: „A másik ok a demokrácia-deficitben és a koalíciós versengésben keresendő.” Azt gondoljuk, hogy ezek az érvek csak (kisebb) részben magyarázzák a helyzet alakulását (a „koalíciós versengés” 1947-ben aligha, 1948-ban pedig végképp nem volt már hatóerő). 1947-ben, s még inkább 1948-ban már volt minden olyan célra pénz, amelyet a kommunisták jóváhagytak (lásd NSZOB). Ne feledjük, a gazdasági élet szinte egyszemélyi irányítója ekkor a Gazdasági Főtanács főtitkára, a kommunista Vas Zoltán volt, vagyis nem a pénzügyminiszter vagy a nemzeti bank elnöke.

Az igazi válasz megtalálásához még további kutatások szükségesek. Addig fontos adalékként a Veszprém megyei felkészülést mutatjuk be. Páldy Róbert szabadművelődési felügyelő – ez a cím a szabadművelődés megyei irányítóját jelentette – 1947

(!) áprilisában hosszabb levélben számol be a VKM (pontosabban a szabadművelődésért felelős VIII. ügyosztály) felé a körzeti könyvtár szervezéséről.²⁵ Az irat – a VKM ügykezelése szerint – a beérkező anyag összefoglalását és a válasz tervezetét is tartalmazza. A választervezet felett géprással ez áll: „A veszprémi körzeti könyvtár megszervezése a költségvetéstől függően tervbe van véve. Ezért a benti tervezetet 1947. évi október hó 15-ig határidőre tesszük. Budapest, 1947. évi szeptember 17.” Nem tudjuk, a levél írása (április 28.) és a választervezet halasztása (szeptember 17.) közt mi történt, hol feküdt az anyag és miért. A választervezet datálása: október 30. (Megjegyzendő, ekkoriban a költségvetési év az iskolaévvvel kezdődött.) A választ a megye alispánjának címezték, minthogy nyilván a Páldy által aláírt tervezet is alispáni kíséreléssel érkezett. A VKM válaszában érdemi része: a megye vállalja magára a leendő könyvtár elhelyezését, dologi kiadásait és a leendő gyarapítás költségeit. A VKM pedig ad indulásként 5 ezer kötetet, s „lehetőség szerint egy modern könyvtári autót, amely a könyveket a megfelelő letéthyelyek között köröznél”. Az október végén indított minisztériumi levélre gyorsan megjött a válasz, az alispán már november 14-én érdemben reagált a javaslatokra.²⁶ Előbb leszögezi, hogy a megye eddig is mindent elkövetett a feltételek megteremtésére: a könyvraktár, az irodahelyiség, a fűtés, a világítás s még a garázs is biztosítva van. Gyarapításra évi 2 ezer forintot irányoznak elő azzal, hogy ezt az összeget a „jövő költségvetési évben többszörösére” szándékoznak felemelni. A személyzet biztosítása viszont gondot jelent: a „jelenleg beosztott állami gimnáziumi tanáron (minden bizonnyal Rácz Arankáról van szó – S. P.), mint utazó könyvtároson kívül legalább még egy könyvtárosra, egy könyvtári kezelőre, egy altisztre és egy gépkocsi-vezetőre volna szükség”. Ha ez a kérdés megoldódik, a „tervezett körzeti könyvtár már a tél folyamán megkezdheti munkáját” – fejeződik be Kovács István alispán levele. Az első körzeti könyvtár megnyitására végül 1949 tavaszán került sor. A VKM a tíz körzeti könyvtár megszervezését egy országos népkönyvtári központra bízta volna, ám a Gazdasági Főtanács ennek létesítését megvétőzte, így bízták sebtében a feladatot az OKK-ra. (A Népkönyvtári Központ majd, lényegében egy évvel később, Révai igényére az új Népművelési Minisztérium alárendeltségében születik meg 1949 végén.) A halasztás indokait keresve említést érdemel, hogy a politika 1947–1948-ban az általános iskola teljes körű megvalósítását, valamint az egyházi iskolák államosítását emelte a legnagyobb prioritás szintjére. A földosztás fontosságához mérték ennek eredményes véghezvitelét: beszédek a VKM költségvetési kiadásainak számai.²⁷

BALRA ÁT? TÚLÉLÉSI SZÁNDÉK VAGY KOMPROMISSZUMKERESÉS:
KARÁCSONY ÉS KÖRE IGAZODNI PRÓBÁLT 1948-BAN?

Karácsony Sándor professzor, az Országos Szabdművelődési Tanács (OSZT) elnöke, az *Új Szántás* főszerkesztője ezt írja a lap beköszöntő írásában (1947. január): „Bele ne essünk tehát a régi hibába, mi, akiktől fogantatik a kultúra, passzív valaminek ne vegyük a kulturálandó [sic!] felet, a népet, a munkásságot és értelmiséget, akiktől születik. Mint ahogy a talaj hajlandóságát előbb tanulmányozni illik s csak azután érdemes megfelelő magvakat vetni belé, úgy kell nekünk is tanulmányoznunk a kulturálandó fél kultúrigényeit, mielőtt ilyesfajta feltételezett, sokszor csak elképzelt igények kielégítésére gondolnunk volna szabad. [...] Hiába tömök, erőltetek bele egyebet, visszaütöztet.”²⁸ A lap 1947 folyamán lényegében tartotta azt az irányvonalat, hogy a két félen áll a dolog, másként kifejezve: legjobb demokratikusan segíteni a megjelenő igényeket.

Mintha 1948-ban a hangsúly megváltozna, s nyilván egyáltalán nem függetlenül a rohamosan változó társadalmi környezettől. Kérdésünk inkább az: a szükséges hangsúlyváltozás meddig lehet indokolt? S mikor több az indokoltnál vagy vállalhatónál, s esetleg utóbbi esetben nem jobb-e visszavonulni, mint az új „hangot” gyorsan utánozni? Soha nincs kész felelet, akkor sem volt, és ma sincs. Tanulságok viszont adódhatnak.

Karácsony a lap 1948. januári számában „vezércikként” – a rá oly jellemző szubjektivitással (vagyis ami fontos, az mind az ő személyiségének alkatrészévé válik) – köszönti Makarenko 1947-ben magyarul is kiadott művét, *Az új ember kovácsát*. „A növekedés eposza” – ezt írja címként szinte megrendült sorai fölé, s azt állítja, nem készült írni róla, minthogy magáról, saját létezéséről sem tudna írni, annyira eggyé vált vele a nagy könyv. A cikk zárlatában Platón, Makarencót és magát állítja egy sorba: „A nevelés a szofokrácia dolga, [...] ebben az alapeszmében tökéletesen egyetértünk. Ha nem így volna, nem hinnék például a szabdművelődés lehetőségében sem. [...] A szabdművelődés azért lehetséges s azért gyönyörű lehetőség, mert a szofokrácia az osztály nélküli társadalomban elvegyülve és elrejtve él...”²⁹ (kiemelés itt és a későbbiekben is az eredeti szerint. – S. P.)

Karácsony a februári számban újabb nyilatkozatra vállalkozik. A *Kommunista Kiáltvány* megjelenésének századik évfordulóján élesen kritizálja értelmiségi, közép-osztálybeli társait, hogy az előző évtizedekben semmit sem tudatosítottak a lényeges társadalmi változásokból. „Magyarországon meg az történt, hogy ebből a változásból semmi sem tudatosult azok elméjében, akikre egy nemzeti közösségben a tudatosulás van bízva. [...] Ha holnapot akarunk, a tegnapnak tudatosulnia kell lehetőleg még ma. Hadd írjam ezt a megcáfolhatatlan tételt dedikációképpen a szélesztendő Kommunista Kiáltványnak abba a példányába, amelyet a magyar értelmiség remélhetőleg ezúttal végre-valahára elhelyez a könyves tékája, vagy [...] már ma este azt olvassa

elalvás előtt...”³⁰ Nem tudhatjuk, ez a javaslat mennyire volt felkínálkozás, s mennyire belülről jövő gondolat. Karácsony témaválasztása azért is meglepőnek tűnik, mert a legfontosabb, mindent háttérbe szorító közéleti téma ekkoriban a 48-as magyar forradalom és szabadságharc jubileuma volt.

Ugyanebben a februári számban Varga Domokos folytatja a mester gondolatmenetét, s két oldal hosszan fejtegeti, mire tanította meg Marx A Kommunista Kiáltványban kortársait: az osztálytársadalmak működési módjára. „A béremelési harc elérhet filléres eredményeket, de a profit, a haszon törvényét nem döntheti meg. Ehhez fel kell számolni a tőkés világ egész rendszerét” – állapítja meg a szerző Marxék nyomán.³¹

Még mindig ugyanitt, a februári számban Karácsony közvetlen munkatársa, Kövendi Dénes is szót kap. Cikke végén – csillaggal elkülönítve és végig kurzívval szedve – kifejezetten didaktikusan fogalmazza meg véleményét: „A kapitalizmus korszaka vége felé közeledik Nyugaton. Mindenütt a szocializmus felé alakul a világ, lassabban vagy hirtelenebbül. 1848 gigantikus, de sikertelen kísérlete nem arra való, hogy részben még máig elértetlen céljait tűzzük csak magunk elé. Többre van ma már szükség.”³²

Ezt az eszmei vonalat tetőzi be majd fél év múlva Gombos Ferenc (ekkor már lényegében bukott) VKM-vezető. Bukott, mert lezajlott a révfülöpi „apagyilkosság”, a szabdművelődés kivégzése (erről később szólunk). Gombos utal a révfülöpi konferenciára, s azzal indít, hogy „számot akar adni” arról, amit a konferencia vitái (vitái?) „indítottak el benne”.³³ Leszögezi, hogy „máskor is hangoztattuk e lap hasábjain, hogy hasznos és jó művelődési munkát csak úgy végezhetünk, ha azt a társadalmi fejlődés szolgálatába állítjuk. Nos, politikai nevelésre éppen azért van szükség, hogy ezt a feladatot megoldhassuk. Politikai műveltség nélkül ugyanis nem érthetjük meg a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit. [...] Lenin figyelmeztet arra, hogy a politikának nem szabad elszakadnia a tömegektől. Ez a veszedelem ott ólálkodik minden gyakorlati politika sarkában. [...] A veszedelem elhárítását esetleg a politikai propagandával is el lehet érni, de még biztosabban akkor, ha a propagandát pedagógiával párosítjuk.”³⁴

Aki a későbbi fejleményeket realizálja, szinte megrendülten figyeli Karácsony – és elmetársai – hiábavaló erőfeszítéseit a „fejlődéssel” való lépéstartás terén, s azt a naivitást, amely Lenin akárhányadik gondolatával akarja alátámasztani (lényegében: megvédeni!) saját törekvéseit vagy legalább autoritását. Hisz annyit azért sejteniük kellett, hogy Marxra vagy Leninre is csak azok hivatkozhatnak érvényesen, akik a megfelelő körben pozícionáltak. Tudjuk, 1949-ben pedig már ez is vajmi kevés biztosítékot adott, akkor már senki nem számíthatott könyörületre: elég Rajkék elpusztítását vagy a Lukács György elleni hajsztát említeni.

A SZABADMŰVELŐDÉS „GLEICHSCHALTOLÁSA” RÉVFÜLÖPÖN (1948. JÚNIUS)

Az Új Szántás 1948. évi 6. számában K. Nagy István rövid beszámolója szinte elbűvöl a szám érdemi részének legvégén (közvetlenül a könyvismertetések előtt). E beszámoló szerint a VKM illetékes VIII. főosztálya „május 31-től június 12-ig a szabadművelődési felügyelői hivatalok tagjai részére értekezletet rendezett Révfülöpön”, méghozzá két, egy-egy hetes turnusban. (Nem véletlenül ekkor zajlott a két munkaspárt „egyesülési kongresszusa” a kommunisták teljes dominanciája mellett.) Megtudjuk, kik adtak elő általánosabb érdekekkel: Mód Aladár, a Társadalmi Szemle főszerkesztője, Kovács Máté államtitkár, Ortutay Gyula miniszter. Ezután a lényegről így ír: „E. Kovács Kálmán a szabadművelődés eddigi ideológiáját és gyakorlatát bírálta. Kimutatta a helytelen ideológia és az ebben gyökerező gyakorlat szerves összefüggését. Különösen rámutatott arra a veszélyre, amely a kultúra romantikus szemléletéből eredt, s amely a szabadművelődés területén eluralkodott. Körvonalazta a szabadművelődés új ideológiáját és az előttünk álló feladatokat. Az értekezlet úgy a politikai beszámolót, mint a szabadművelődés eddigi ideológiájának és gyakorlatának bírálatát és új célkitűzéseit elfogadta.”³⁵ A rövid összefoglaló csak azt nem írja meg, ki is E. Kovács, kinek a nevében adott elő, mitől lett egy lényegében ismeretlen aktivista felszólása „politikai beszámoló”, s hogyan ment végbe az „elfogadás” aktusa. Annyi bizonyos – más forrásból ismert –, hogy Karácsony Sándor nem volt jelen, talán már meg sem hívták...

Pótoljuk röviden az „ideológus” bemutatását. E. Kovács Orosháza szülöttje (1912), miként Darvas József író és parasztpárti (egyben, pontosabban mindvégig: kommunista) politikus is. A harmincas években az egyetemista E. Kovács „elválalja” Darvas bűnét, vagyis szerkesztőként az ő neve jelenik meg egy kiadványon, így Darvas helyett őt ítélik rövid börtönbüntetésre.³⁶ 1945 júniusában úgy szerepel egy fővárosi politikai rendezvényen, mint a Nemzeti Parasztpárt képviselője (ebben is Darvas jó tanítványa). Ugyanakkor 1945-ben és 1946-ban is a kommunista pártközponttól kap bizalmas feladatokat.

Mindebből az következik, hogy Révfülöpön E. Kovács a pártközpont, Rákosiék megbízását hajtotta végre. Ez annál inkább így van, mert az MKP/MDP ideológiai folyóirata, a Társadalmi Szemle 6. (júniusi) számában közölte E. Kovács nevével a szabadművelődés éles bírálatát, az Új Szántás az ettől eltérő (előadás)szöveget viszont másfél havi késéssel, „csak” az augusztus–szeptemberi (8–9.) számában adta le.³⁷

Érdeemes a két szöveget egybevetni. Eltérnek címben, szerkezetben, stílusban. A Társadalmi Szemle cikkének címe is agresszív, a párt napilapjának stílusát idézi („Klerikális reakció, parasztromantika és népművelésünk demokratizálása”), míg az Új Szántásban kifejezetten szürke, semmitmondó a cím („A szabadművelődés kérdéseiről”). Látjuk, a központi fogalom is eltér: az átpolitizált „népművelés” az irány-

mutató a központi pártfolyóiratban, míg a „szakmai” („szabadművelődés”) a szaklapban. A Társadalmi Szemle-ben a cikket éles hangú szerkesztői bevezetés előzi meg. Ennek legfőbb megállapítása offenzív: „...népünk demokratikus nevelésének az ügye nem lenne biztosítva, ha lehetőséget nyújtanánk arra, hogy a klerikális reakció a felnőttnevelésben lerombolja azt, amit az iskolában építettünk.”³⁸

Mindkét cikk alfejezetekre tagolódik: a Társadalmi Szemle-ben négy, míg az Új Szántás-ban hat részre. Az utóbbinak két alfejezete csak itt jelenik meg („A szabadművelődés munkásai”; „A szabadművelődés új munkatervéhez”), ezek együtt öt oldalt foglalnak el, az egész terjedelem egyharmadát. Nyilván azért nem kerültek bele a pártlap tartalmába, mert túlzottan szűk, azaz „szakmai” kérdéseket vetnek fel. Négy, érdemben azonos tartalmú alfejezet szerepel mindkét cikkváltozatban, csak a sorrendjük tér el. A publicista hevületű Társadalmi Szemle-cikk élre helyezi az egyház – a reakció legfőbb bástyája! – elleni támadást (Egyházi „népművelés”), az Új Szántás-ban e rész csak a negyedik a sorban. Az Új Szántás az elvi kérdésekkel nyit, ez a Társadalmi Szemle-ben csak a harmadik szegmens. A „romantikus szemlélet” (a „népi gyökereket” favorizáló „parasztromantika” ellen érvelve) kifejtése követi az Új Szántás-ban az elveket, míg a Társadalmi Szemle-ben ez csak a harmadik, minthogy a népfőiskolák szerepének taglalása után kapott helyet. Ez az Új Szántás-ban a harmadik. Az egyik cikk szerkezete a heves propaganda gondolatmenetét érzékelteti, a másiké a higgadtabb, szakmai építkezés bizonyos jellegzetességeit mutatja.

Mindkét változatban a legfőbb iránytű Rákosi Mátyás megnyilatkozása a Művelt Nép című kulturális lap 1947. július 15-i számából. Az Új Szántás-ban innen indul el a szerző, hosszan idézve Rákosi szavait: „Az életszínvonal és a termelés emelkedése [...] megtorpan, ha nem nő ugyanakkor az a kulturális színvonal, amely nemcsak kísérője, de előfeltétele is a magasabb termelésnek. A dolgozó tömegek életszínvonala, kulturális felemelkedése között szerves kölcsönhatás áll fenn.” A Társadalmi Szemle-ben a cikk végén, csattanóként áll Rákosi lakonikus mondata: „Ezen a téren a felszabadulás utáni első két esztendőben lemaradtunk, s ezt a lemaradást is most kell behoznunk.”³⁹ Érzékelhető a szerző felháborodása, hogy a közel egy év előtti vezetői iránymutatásra most kell hivatkozni.

Összefoglalva megállapítható, hogy E. Kovács e két cikkével 1948 nyarán pártutasításra kivégezte a két-három éves szabadművelődést, a társadalom öntevékeny kulturális szerveződését, s annak központi (VKM) támogatását. Elérkezett az idő arra, hogy a párt mondja meg, mikor, kinek, mit és hogyan kell kapnia kulturális téren, hogy e nélkülözhetetlen „nevelés” révén alkalmassá válhasson az új társadalom építőjének lelkes szerepére. Ezek után nem meglepő, hogy 1948 végén a VKM szabadművelődési ügyosztályának élére E. Kovács és K. Nagy került.

AZ ÚJ SZÁNTÁS „KÖNYVTÁRI SZÁMA” (1948. MÁJUS)

Az *Új Szántás* 1947. évi 2. számából foglalkoztunk Sebestyén Géza fontos írásával. Ugyanott írt rövid cikket a VKM illetékes vezető munkatársa, *Szathmáry Lajos* „Népkönyvtárak” címmel.⁴⁰ Az *Új Szántás* egyes számaiban rövid hírek jelentek meg a könyvtárak témájával kapcsolatban.

Ezen a helyzeten változtatott a „könyvtári szám”, bár csak enyhe túlzással lehet annak nevezni, ha a 64 oldalas tartalomból 15 oldalt kapott e téma. Mégis fontosnak tűnik számunkra, két irányból is. Itt kapott az ocsúdó szakmai érdeklődő valami információt a kül- és belföldi fejleményekről, másrészt megláthatjuk, hogyan rajzolódtott át Sebestyén és társai irányjelzése egy rövid év alatt.

A 15 oldalon hat írás olvasható egymás után, közvetlenül a számot nyitó Karácsony-eszmefuttatás („Felnőttek nevelése”, 2. rész) és Gombos Ferenc elvi cikke („Közös szabadművelődési feladataink”) után.

Sorrendben áttekintjük az írásokat, s utána próbálunk következtetéseket levonni. Három külföldi téma, három belföldi anyag.

Elsőnek Sebestyén írása – „A népkönyvtárak szervezete a Szovjetunióban” – kapott helyet.⁴¹ Ez a leghosszabb külföldi témájú írás, majdnem négy oldalon, apró betűvel szedve. Két alapvető jellegzetességet emel ki a szovjet gyakorlatból: „minden könyvtár, a legkisebb is egy nagy, modern szervezetnek a tagjaként éli az életét”, s ugyanakkor minden könyvtár a „legtágabb értelemben vett kulturális munkát végzi”. Az előbbi jellegzetességet ahhoz kapcsolja, hogy a „szovjet társadalom a tervgazdálkodás világában él”. Sok az apró könyvtár, állapítja meg, viszont az egész kicsik (500 kötet alatt) nem önállóak, hanem egy „körzeti rendszer keretében” működnek. E kis könyvtárak képviselői havonta meglátogatják a körzeti központot, a szakmai megbeszélésen és tanácsadáson túl könyveket választanak. A körzeti könyvtárak száma meghaladja a háromezretet. A felettük lévő szint a „kerületi könyvtár”, ezek már akár „több százezer kötetes nagykönyvtárak”. A kerületi szint felett pedig az országos áll olyan átfogó feladatokkal, mint az irányítás, szabványosítás, könyvtárosképzés stb. Fontos szerepet töltenek be a „kollektorok”: mai nyelven a könyvtárellátó szervezetek. A könyvtárosképzés szintjei: alapfokon a körzeti könyvtárak segítenek a továbbképzésben; a következő szint a könyvtáros szakiskolák (technikumok) munkája, hisz ők hozzák a legtöbb szakembert a rendszerbe (28 négyéves szakiskola működik); végül a felső szint a főiskolai képzés. A szerző szerint e központosított rendszer leveszi a helyi könyvtárosok válláról a tennivalók zömét, hogy azok az olvasókkal tudjanak foglalkozni. A szakmai eszközök (katalógus stb.) arra való, hogy a „tömegek közt végzett kulturális munka minél eredményesebb legyen”, s a könyv is „eszköz, [...] a lényeges maga a könyvek felhasználásával végzett konkrét nevelő munka” (kiemelés tőlem – S. P.). Ezzel zárja Sebestyén írását, s kétely nem merül fel, vajon igényli-e az olvasó ezt az intenzív „nevelő munkát”.

A következő – egy oldalnál alig hosszabb (kereken 80 soros) – írás a finn népkönyvtárakról szól.⁴² Nem kizárt, hogy ennek szerzője is Sebestyén Géza, ám mint-hogy az utolsó (módszertani) írás is a nevét viseli, nyilván nem illet hatból hármat nevével jegyeznie. A finn témájú írás az „egész világon döntő átalakuláson” átmenő könyvtárüggyel indít. Az amerikai és a szovjet példa mellett célravezető egy „kisebb nemzet” példáját is megismerni, nem azért, mintha az eltérne, „külön utat” mutatna. A szerző szigorúan megállapítja, hogy „Magyarország [...] kimaradt az egész világot átjáró könyvtári forradalomból”. Ennek az az oka, hogy „idejétmúlt politikai rendszerünk önmaga fenntartása érdekében szándékosan izolálta a magyar kultúr-életet”. A finn rendszert az 1928-as törvény alapozta meg, mely létrehozta a központi irányítás szerveit, valamint a körzeti könyvtárakat. Az állam magára vállalja a könyvtárfenntartás kiadásainak felét, s ezzel ösztönzi a helyi támogatás emelését.

Ezután a francia kultúra kiváló ismerője (ekkor a Párizsi Magyar Intézet munkatársa), *Dobossy László* tájékoztat a francia helyzetről.⁴³ Ez a cikk az előbbinél is rövidebb, nem éri el a 60 sort, így épp csak a legfontosabb megállapításoknak jut hely. 1946-ban maga az oktatásügyi miniszter állapította meg, hogy országa „nem fordít elég gondot a könyvtárakra”. A helyi „könyvtári adó” negyvened része az angliainak, így a központi kormánynak kell a támogatás egy részét fedeznie. A rendszer működése elég bizonytalan, épp a sok kisebb település miatt (37 ezer település lélekszáma kisebb 10 ezernél). Márpedig egy ezres lakosságú község jó, ha évi négy-öt kötetet meg tud venni. Valamelyest segítenek a bibliobuszok, ilyen 17 megyében működik már. Ezek egy-két havonta jutnak el minden érintett településre, s ott a lakosság számához mérten hagynak könyvanyagot (általában egy kötetet tíz lakosra). Hátráltatja a megoldást a papírhány, amely felfelé tolja az új könyvek árát.

A magyar anyagok sorát egy szintén rövid összegzés nyitja „Ezer népkönyvtár, hatszáz vándorkönyvtár” címen.⁴⁴ Az előbbi szám a NSZOB teljesítménye, az utóbbi a VKM-é. *Varju Bálint* a Magyar Kommunista Pártot dicséri, minthogy annak kezdeményezése „egyik legfontosabb kultúrpolitikai hatóerőnké nőtt”. A bizottság dicséretére megállapítja, hogy a „világirodalom klasszikusaiból és a magyar irodalom nagyjából választja a könyvtárak anyagát”. Ám mi láttuk korábban, hogy ennek fele sem igaz, a VKM-hez beérkezett lista igen tekintélyes hányada politikai borsúra, s jó, ha 10%-a szépirodalom (emellett van nem kevés hasznos ismeretterjesztő kiadvány is). S arról sem ejt szót a cikkíró, hogy a beszerzés költségeit igen gyakran a VKM állhatta, vagyis a szakmai főhatóságnak saját programjára még kevesebb pénze maradhatott.

A másik írás a jászberényi példát mutatja be a szervező *Bognár Gyula* tanítóképző intézeti tanár tollából.⁴⁵ A szerző arról tájékoztat, hogy a „vándorkönyvtárak” szervezését már 1945 tavaszán elkezdték, rögtön a földosztás után, s e munka során hasznosították a külföldi (dán, holland, amerikai) minták tapasztalatait. Nem egyszerűen könyvcsomagokat helyeztek ki a tanyavilágban, hanem a tanyaközpontokban

tanfolyamokat is szerveztek – általában heti kétszer háromórás tartammal – az „*olvasás megszerettetése*” vagy épp a „*közös olvasás*” céljából. 30–50 kötet fért el a falákba, melyeket a város lovaskocsiján szállították a helyszínekre. A tanfolyamot a helyi tanító előre megszervezte. A munka eredménye Bognár szerint abban áll, hogy „*bevezeti a népet a könyvek világába és felkelti a művelődés igényét*”.

Az Új Szántás rövid élettartama alatt számos kulturális részterületen instruálta az épp beletanuló illetékeseket. E sorba illik Sebestyén útmutatója „*falusi és üzemi könyvtárak vezetői számára*”.⁴⁶ Közel hetven évvel később nem lehet meghatottság nélkül gondolni arra, hogy a következő két évtizedben Sebestyén – Sallai István-nal együttműködve – egyre terjedelmesebb és alaposabb kézikönyveket írt, s ezáltal legalább harminc éven át a legfontosabb iránymutató eszközként segítették a szakmai utánpótlás felkészülését. Az öt tömör oldalon mi kerülhet szóba? A számtalan új „népkönyvtárban” (NSZOB, VKM, nagyüzemi könyvtárak) „*kezdő könyvtárosok működnek országszerte*” – írja felvezetőként. E „népkönyvtári úttörőknek” gyakorlati tanácsokat kíván adni, főként a „*Szovjetunió gazdag könyvtári tapasztalataira támaszkodva*”, ám „*mindig tekintettel lévén [...] a mi saját viszonyainkra*”. Pontos nyilvántartásokat (könyv, olvasó, kölcsönzés) szorgalmaz, a könyvek alapos megismerését javasolja, továbbá népszerűsíteni kell a könyvtárat (faliújság stb.). Elengedhetetlen feladat az „*olvasó ízlésének, igényeinek kipuhatolása*”: mindenkit egyénileg célszerű kezelni. A könyvtáros igyekezzen olvasóórákat, „*irodalmi ünnepeket*”, tanulmányi köröket szervezni. Mindebben segítse őt egy formálódó munkaközösség. Látható, hogy a szerző egy igényeit felismerő közösség kulturális centrumaként képzei el a könyvtárat és felelőssét.

A „*könyvtáros számból*” szembetűnik, hogy főként a közkönyvtárak gyakorlati életére koncentrált, nem vetette fel a szakma átfogó kérdéseit (képzés, szabványosítás stb.). Feltételezhető, hogy ekkor, 1948 tavaszán már érződött, a szabadművelődés eddigi „*vezérkara*” aligha marad akár középtávon is a helyén. Így nem volt még programadó személy vagy szakmai centrum. Nem jelenik meg ekkor még a „*könyvtárügy egységének*” gondolata sem (ez 1950 után kerül napirendre, sajnálatos módon viszont éveken át a tudományos és szakkönyvtárak, valamint a dokumentáció lefokozása formájában).

A KÖNYVTÁRAK ÁLLAPOTA 1948 TAVASZÁN–NYARÁN

1947 tavaszán az OKK az UNESCO érdeklődésére rövid összefoglalást készített „*A magyarországi könyvtárak mai állapotáról*”. 500 intézménynek küldtek ki körlevelet, a középiskolák könyvtárait nem térve ki, körülbelül 400 könyvtárról foglalja össze a beérkezett adatokat. 15 könyvtár állománya haladja meg a 100 ezer kötetet: az országos és egyetemi könyvtárak (OSZK, a budapesti Egyetemi Könyvtár,

FSZEK, MTAK stb.) mellett három egyházi gyűjtemény (Debrecen, Pannonhalma, Esztergom). A könyvtárak kétharmadának állománya „*nem haladja meg az ötezer kötetet*”. Rendkívül gyenge a költségvetési (gyarapítási) keret. 10 ezer forint feletti „*átalánya*” csupán 11 könyvtárnak van, a százezer forintot egyedül a FSZEK éri el. „*Különösen panaszkodnak a nagyobb egyházi könyvtárak, hogy a földosztás következtében elvesztették jövedelmi forrásukat...*” Súlyosak a háborús következmények, a felmért könyvtárak 86%-a szenvedett komolyabb vagy kisebb károkat gyűjteményében és épületanyagában. A népkönyvtáraknál „*súlyosabb a helyzet, [...] 3500 népkönyvtárból 1222 maradt meg a háború után, ezeknek átlag 100 kötet az állománya*”.⁴⁷

Csak röviden utalhatunk itt Trócsányi György előadására a „Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének 1948. évi január 31-én tartott közgyűlésén”. Címe: *A könyvtárpolitika új feladatai*. Trócsányi előadásának egyik vezérfonala az izoláció leküzdése: „*A magyar könyvtárügy egyetlen kérdése sem vizsgálható meggyőződésem szerint izoláltan, ha értékes eredményt akarunk elérni. Egységes egésznek kell látni a magyar könyvtárak egyetemét egyelőre elméleti síkon, abban a biztos meggyőződésben, hogy az egységes, átfogó [sic!] meghatározott terv szerinti együttműködés tovább nem késlekedhetik.*” Javasolt módszertani megközelítése: „*Képzeliük el tíz év múlva, céltudatos tevékenység eredményeképp a magyar könyvtárügyet, s így tekintsünk az ellőttünk elvonuló feladatokra.*” Meglódul az előadó fantáziája: „*Az új nemzeti könyvtár korszerű, pompás palotájában működik, tudományos könyvtáraink egymással kooperálva termelő, tudományos intézményekké fejlődtek, a közművelődési könyvtárhálózat az egész országra kiterjedően kiépítve, [...] az itthoni és nemzetközi könyvtárosi főiskolán végzett fiatal könyvtárnokok működnek az egyes könyvtárakban, [...] a nemzeti és szakkönyvtárak teljes pontossággal jelennek meg, fotokópia- és mikrofilmszolgálat áll a kutatók rendelkezésére.*” S mindennek csúcán, a „*könyvtárpolitika egész területén a szakértelem a vezető szerep*”.⁴⁸

A minisztérium illetékes ügyosztálya 1948 első felében rendeletileg felszólította a megyék és városok szabadművelődési hivatalait, hogy a felügyelők tegyenek jelentést a „*területükön levő összes könyvtárakról, azok állapotáról és forgalmáról*” az 1948. június 30-i időpontban. Az Országos Levéltár megőrizte a beérkezett beszámolókat és az ezek alapján készített összgezést.⁴⁹ E forrásokból tallózunk az alábbiakban.

Nógrád–Hont vármegyében a „*háborús események következtében jóformán valamennyi népkönyvtár elpusztult. A balassagyarmati Nagy Iván Múzeum 24.000 kötetes könyvtárából csak 15.000 maradt meg.*” A „*községek költségvetésébe könyvtárak gyarapítására felvett összegeket a legtöbb helyen törölték*”. Hozzáláttak a körzeti könyvtári rendszer kialakításához: Salgótarjánban 10 ezer kötetes központ jöhet létre. Továbbá „*különösen figyelemre méltó haladás tapasztalható a bánya- és iparvidéken, ahol üzemi könyvtárak létesültek [...] Salgótarján vezet e téren, ahol öt üzemi könyvtár van megfelelő olvasóhelyiségekkel s több mint 8000 kötet könyv szolgálja a [...] munkásság tudásszomját.*” A megyében összesen 181 könyvtár működött, közülük

97 nép-, 20 vándor-, 7 üzemi, 5 iskolai, 8 ifjúsági, 7 pedig tanítói könyvtár. Az átnevezés lassúságát – s még inkább az erők szétforgácsolását – jelzi, hogy az MKP-hez 6 (plusz 3 falusi), az új MDP-hez 6 könyvtár csatlakozik. Használat: a 97 népkönyvtár 8552 művének 9569 kötetéből 4529 egyén olvasott 24 462 művet, míg az egyéb könyvtárak 17 442 művének 19 051 kötetéből 5143 egyén olvasott 38 899 művet. Együtt, kerekítve: 10 ezer olvasó, 63 ezer kölcsönzés. Az utolsó évi gyarapodás 2951 kötet, ez az addigi állományhoz képest körülbelül 10%.

Szabolcs-Bereg vármegye (176 ezer lakos) 4 járásának (Csenger, Fehérgyarmat, Mátészalka és Vásárosnamény) 146 településén 338 közkönyvtár működött, összesen 32 870 kötetel. Különösen érdekes adat – illet máshonnan nem jelentettek –, hogy ennek közel háromszorosa (92 332 kötet) volt magánkönyvtárakban. A közkönyvtárak forgalma összesen 177 494 kötet, gyakorlatilag egy lakosra egy kötetnél kevesebb jutott.

Szombathely város beszámolója szerint az „erősen megrongálódott” városi könyvtárat újrakatalogizálták, állománya mintegy 15 ezer kötet (sok elavult anyaggal), elhelyezése megoldatlan (a megyeháza egy „eldugott helyiségében”). 9 üzemi könyvtár rendelkezik viszonylag számottevő állománnyal: kötetek száma együtt eléri a 3 ezret. Az ifjúsági szervezetek könyvtárai gyengék: az állományok alig használhatók vagy „elkallódtak”. Különböző vándorkönyvtári szerveződések kezdődtek.

Mátyás Ferenc minisztériumi összjegyzése (kelt augusztus 4-én) egyszerre tartalmaz tárgyi elemeket és a korra jellemző szlogeneket. Általában a könyvtárak eléggé elhanyagolt vagy épp aggasztó állapotban vannak. A „meglevő könyvek időszerűtlen tartalma fertőzi demokráciánkat”, sőt, hogy igazi képzavar is „lábra kapjon”, megállapítja: „Az álművészet dúvadjai elburjánoztak szerte az irodalom területén.” (A páratlan képzavart érdemes „díjaznunk”!) Tehát meg kell rostálni az állományokat. Halaszthatatlan feladat a „könyvtárosok kiképzése, átnevelése”, minthogy a „könyvtárostól függ leginkább, mit olvas a város vagy a falu népe. Rájuk vár az a feladat, hogy megváltozzék az olvasók igénye, szemlélete.”

AZ ELITCSERE ELKEZDŐDIK (1945–1949)

Ha a Horthy-korszak utolsó évtizedének szakmai vezető egyéniségeit megpróbáljuk számba venni, akkor ilyen neveket sorolhatunk: Fitz József (OSZK), Bisztray Gyula (VKM és Pázmány Péter Tudományegyetem), Pasteiner Iván (Egyetemi Könyvtár – OKBK), Trócsányi György (Országgyűlési Könyvtár), Káplány Géza (Országos Technológiai Könyvtár), Enyvvári Jenő (Fővárosi Könyvtár) és mások. Közülük Pasteiner elhagyta az országot, s a későbbiekben Grazban dolgozott könyvtárosként. Fitz mindent megtett a nemzeti könyvtár megmentéséért, a szakma modernizálásáért, ám az 1945-ben berendezkedő új rendszer kíméletlenül eltávolította funkciójából.⁵⁰ Tró-

csányi és Káplány még pár évig vezetőként dolgozhatott, azután már csak szakértőként (miként Fitz is az OKK keretében). Trócsányi a háború után a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének elnöki teendőit is ellátta.⁵¹

Az 1945 utáni első években feltűnt új vezetők közül is említsünk néhányat: Tolnai Gábor (OSZK, aki hamarosan más területre: VKM stb. került), Mátrai László (Egyetemi Könyvtár), Kőhalmi Béla (Fővárosi Könyvtár, OKK, Egyetem), Dienes László (Fővárosi Könyvtár és Egyetem), Gál István (OKK), Beöthy Ottó (Országgyűlési Könyvtár és OKK, őt később koncepció perben elítélték), Sebestyén Géza (VKM, OKK, NKK, majd Műegyetemi Könyvtár), Varjas Béla (OSZK és Egyetem). Közülük többen – Kőhalmi, Sebestyén, Varjas – bizonyára a szakma maradandó alakjaként tisztelhetők, akik nélkül a későbbi felívelés aligha képzelhető el. 1948–49-től a megnövekvő feladatok függvényében nagyobb csapat kapott változatos lehetőséget: Telegdi Zsigmond, Kardos Ferenc, Sallai István, Haraszthy Gyula, Barabási Rezső, Kovács Máté. Mindegyikük megérdemelné az alapos méltatást. A hamar (1954) elment Kardos igen nagy veszteség. Haraszthy, Sallai, Barabási és Kovács nélkül nem lett volna olyan a szakma majdani teljesítménye, mint amilyen lett. 1949–50-től jönnek azután a huszonévesek, akik közül többen fényes pályát futnak be: Lipták Pál, az első Kossuth-díjas könyvtáros és társai. A legjobbak a nehéz időkben is tudtak hatni, előremutató dolgokat teremteni.

A KÖVETKEZŐ LÉPÉS: „KÖNYVTÁRÜGYÜNK TELJES REFORMJA” SZOVJET MINTÁRA

A Népszava cikkírója 1948. februári, vasárnapi számában a magyar kultúra területeit „tallózza”.⁵² Az egész oldalas publicisztika több témát érint, s utolsó előttiként a könyvtárak ügye is szóba kerül. Több konkrét anomália után így summázza véleményét (elvárását). „Lényegül annyi marad, hogy könyvtárügyünk teljes reformjára volna szükség, [...] és végül: ama könyvtárrendszer kialakítására, mely egyrészt ugyanazt az értékes, irodalmi vagy tudományos anyagot adja városban és falun. [...] Ez a folyamat részint már útban van. Másrészt azonban szükség lenne arra, hogy a Szovjet-Unióban [sic!] elfogadott könyvtárrendszert nálunk is bevezessük: az olvasók kollektíven kötelező individuális nevelését a könyvtáros részéről [...]” (Ismét stílusbravúr!)

1948. december 28-án ülést tart a „Szabadművelődési Vezetők Aktívája” (az MDP agitprop osztályának árnyékszerve). A jegyzőkönyv szerint a jelenlevők – E. Kovács Kálmán, Telegdi Zsigmond (OKK) és mások – több kérdésben döntenek. A felállítandó körzeti könyvtárak személyzetének kijelölése céljából írni fognak a helyi városi pártvezetőségnek. Továbbá létre kell hozni az Országos Szabadművelődési Tanács Könyvtári Albizottságát, s ennek „kinevezésével szűnjön meg a párt Könyvtári

Albizottsága”. Ám legyen egy „szakaktíva”: ennek „politikai vezetője Lázár elvtárs. A szakaktíva szükség szerint a pártközpontban ülésezik”, majd az „elvi problémákat a Könyvtári bizottság elé vigye”. A jegyzőkönyv szerint „A körzeti könyvtárak anyagának végleges jegyzékét 1949. január 10-ig a Könyvtári albizottság elkészíti. Felelős Tegledi elvtárs.”⁵³ Ezekkel az állásfoglalásokkal egyrészt elhárult minden akadály a körzeti könyvtári program megvalósulása előtt, másrészt megvalósult – tehetjük hozzá – a párt- és állami vezetés egybeolvasztása.

1948 decemberében Szántó Miklós, a kultuszminisztérium egyik vezető munkatársa Kállai Gyulának a Szabad Népből megjelent írásának alap gondolatát idézi: „[...] a kultúrpolitika népi demokráciánk további fejlődésének egyik alapvető kérdése lett.” Ezután saját kútforrásból a következőket állapítja meg: „[...] kulturális átalakulásunk új szakaszhoz érkezett és ezt a szakaszt a munkásosztály minden vonalon való előnyomulása jellemzi [...] Megvannak az ellenforradalmi maradványok és ezek felszámolása létben fenyegeti a klerikális reakciót. [...] Az osztályharc élesedik a kultúra frontján is és szükség van az állandó éberségre.”⁵⁴

1949 őszére a „kulturálfront”, Révai József új „propagandaminisztériuma” (Népművelési Minisztérium) áldásos tevékenységének köszönhetően, megerősítést kapott. Ez a folyamat viszont már nem a „szovjetizálás felé” cím alatt írható meg: az maga volt a szovjetizálás gyakorlata, amelyben egyszerre részesült – az iskola, a tudomány, a könyv- és lapkiadás mellett – természetesen a könyvtár is. A könyvtárak terén a döntő tendenciák: a könyvtárosok további megrostálása, az állományok purgálása, az olvasóközönség jelentős részének lecserélése az új „nevelés” előtérbe állításával.

„A kultúrforradalom kibontakozásáról csak 1948 után lehet beszélni”, állapította meg – mintegy hivatalos doktrínaként – tíz évvel később Szigeti József filozófus, miniszterhelyettes.⁵⁵ Ezzel egyetértve zárjuk szemlénket.

JEGYZETEK

1. Lehetne említeni ugyanezen 1947-es vésztérhes időből Kovács Béla kisgazdapárti főtitkár szovjet letartóztatását (január), Nagy Ferenc miniszterelnök emigrációba és lemondásra kényszerítését (június), az augusztusi „kék cédulás” választási csalásokat, a Kominform megalakítását (szeptember) stb. Egyetlen honi Nobel-díjasunk, Szent-Györgyi Albert is 1947 őszén maradt kint Svájcban, míg Zilahy Lajos író az Egyesült Államokban: ők ketten vezették 1945-től a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot. Az 1945 utáni változások megítéléséről – a két vitatkozó paradigmáról (eleve eldöntött folyamatok zajlottak, vagy a világesemények befolyásolták a szovjet nagyhatalom intézkedéseit és elvárásait). A „fordulatok évei” megértését kiválóan segíti egy tanulmánykötet: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk. Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Budapest: Napvilág K., 2000. 392. p. – BORHI László több könyve megkerülhetetlen: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között,*

- 1945–1956. (Budapest: Corvina, 2005.) – Nagyhatalmi érdekek hálójában – Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. (Budapest: Osiris, 2015.) – további fontos tanulmány: RAINER M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948 = *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 17–39. p.
2. GERMUSKA Pál: *A szocialista iparosítás 1947–1953 között*. <http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/kiadvanyok/evkonyv01/germuska> [2015. 11. 27.]
3. BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest: Osiris, 2005. 14. p. – Fontos ROMSICS Ignác összefoglaló művének (*Magyarország története a XX. században*. 4. jav. és bőv. kiad. Budapest: Osiris, 2010) vonatkozó fejezete. – Az 1945–1956 közötti időszak összefoglalása GYARMATI György monográfiája: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest: ÁBTL – Rubicon, 2011. 528 p. Gyarmati az 1945–1947 közötti éveket a „presztalinizálás”, míg az 1948–1953 közöttieket a „sztalinizálás” kifejezéssel minősíti. A berendezkedő rendszer legelszántabb ellenfeleként Mindszenty József bíboros 1947 nyarán így minősíti a helyzetet egy, az amerikai elnöknek címzett – el nem küldött – levelében: „Börtön-Magyarországban állampolgári jogok nincsenek. A szólás-, sajtó-, gyülekezés-szabadság, törvény előtti egyenlőség hiányzik. Kevesek téboly- és rémuralma van külső fegyverek árnyékában.” Idézi BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Budapest: MTA BTK, 2015. 1. k. 594. p. Korábban használták a bolsevizálás szót is (korai megjelenése pl. a Rómában kiadott *Katolikus Szemle*ben olvasható, ahol HEGYI András közölt cikket ilyen címen: *A magyar szellemi élet bolsevizálása. = Katolikus Szemle*, 1949. 1. sz. 15–25. p.). Ma a szakértők többségénél a „szovjetizálás” terminus fordul elő.
4. A fontosabb források közül lásd Bisztray Gyula tanulmányait (*Magyar Szemle, Magyar Könyvszemle, egyesületi évkönyv stb.*), Káplány Géza könyveit (*A dokumentáció problémái, A dokumentáció célja és feladatai, Könyvtárak korszerű rendezése és fejlesztése: mind 1940–1943 között*), Fitz József és mások tanulmányait. Bisztray 1935-ben írott gondolatai a jövőbe mutatnak: „A modern könyvtár [...] a legteljesebb mértékben demokratikus. Nemcsak hogy tárva-nyitva tartja kapuit mindenki előtt, hanem valósággal csalogatja magához a látogatókat. Hol az új szerzemények jegyzékét függeszti ki közszemlére, hol magukat a csábos külsejű könyveket állítja ki tárlókban a járókelők gyönyörűségére. De itt sem áll meg. A modern könyvtár bejáratát biztosít a raktárhelyiségekbe, mint az amerikai »open-shelf-library«-k, hogy a közönség maga keresgélje össze a neki tetsző olvasmányokat; fölajánlja szolgálatait a parkokban sétálóknak, mint egy olaszországi kerti könyvtárról nemrégiben olvashattuk; népkönyvtár, tanyai könyvtár és tengelyen gördülő vándorkönyvtár formájában fölkeresi a falvak és telepek egyszerű lakosságát, hogy minden embert hűséges jó barátához, jó könyvhöz juttasson...” (*Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, 1935. 2. sz. 34. p.)
5. SONNEVEND Péter: Egy szerző – egy téma: változatok történelmi oldalfényben, némi kommentárral. Sebestyén Géza a falusi könyvtárakról (1942, 1947, 1956). = *Könyvtári Figyelő*, 2012. 1. sz. 13. p.

- Az más kérdés, mikorra lett volna reális azt előírni, hogy a magyar vidék „csúcstechnológiához” (kellő számú bibliobuszhoz) jusson. Sebestyén abszolút jó szándékú idealizmusa a következő időszak szinte minden szakmai közszereplőjénél elő-előbukkan. Ez is a kor jellemzője: annyi mindent kellett tenni, s a tervek realizálásához egyetlen szakember sem nélkülözhetette a „külső” (politikai) erők támogatását, valamint a reménységet általában.
6. A szovjet könyvtárügy elkorcsosulási folyamatáról lásd tanulmányunkat: SONNEVEND Péter: A sztálini önkényuralom áldozata: A szovjet közkönyvtárak a második világháborúig (1928–1941). 1–2. rész. (Lásd ebben a kötetben.)
 7. Új közkönyvtárakat a magyar dolgozóknak. A haladó szellemű könyv a lelki újjáépítés eszköze. = *Szabad Nép*, 1945. okt. 21. 3. p.
 8. MAJOR Tamás: Magyar művészek, állatok a dolgozók mellé! – LOSONCZY Géza: Támogassuk az értelmiséget! = *Értelmiség és népi demokrácia*. Szent-Györgyi Albert, Lukács György, Major Tamás, Losonczy Géza felszólalásai a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusán. Budapest: Szikra, 1946. 6., 13. p.
 9. A mai magyar művelődéspolitikai. = *Köznevelés*, 1946. 13. sz. 2. p.
 10. KERESZTURY Dezső: A parasztság a magyar művelődéspolitikában. (A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Nemzeti Parasztpártban október 17-én elmondott beszámolójából). = *Köznevelés*, 1946. 21. sz. 1–2. p.
 11. ALEXITS György: Köznevelésünk demokratizálásának alapproblémáiról. = *Társadalmi Szemle*, 1947. 1. sz. 40–48. p. Az idézett kifejezés a 43. oldalon olvasható. Alexits (1899–1978) matematikus, a kommunista párt alapító tagja (1918), 1947–1948-ban államtitkár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (VKM), majd a következő években is a Rákosi-rendszer egyik tehetséges, mindenre kész szolgálójaként szerzett érdemeket; az MTA sikeres szovjetizálása (1949 ősze) után annak első főtítkára. Erről lásd HUSZÁR Tibor kiváló munkáját: *A hatalom rejtett dimenziói*. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Budapest: Akadémiai K., 1995. 210 p.
 12. HAVAS Gábor: A falu művelődése. = *Válasz*, 1947. 7. sz. 48. p. – LAKATOS István: A Pokol tornácán. = *Válasz*, 1947. 11. sz. 293. p. VAS István versét idézi a *Budapest* című lap 1947. 262. oldalán
 13. ORAVETZ István: A magyar könyv válságáról. = *Corvina*, 1948. 26. sz. 2. p. Előttünk van a következő évek hivatalos könyvtárpolitikája: megdöbbentő, hogy az olyan szakemberek, mint Sebestyén Géza, milyen „könnyen” maradnak alul a jól hangzó demagóg érveléssel szemben. Ez újabb érv amellel, hogy pártpolitikai érdekek, s nem szakmai érvek mozgatták a fejlődést.
 14. HORVÁTH Márton a szellemi átalakulás tényezőiről. A Népszava ankétja az írók és olvasók kölcsönhatásáról... = *Népszava*, 1948. aug. 8. 9. p.
 15. LUKÁCS György: Elnöki székfoglaló beszéd. = *Irodalomtörténet*, 1949. 1. sz. 1. p. Az előd társaság felszámolásakor (1947) a hatalom a folyóiratot is megszüntette, s azt csak ekkor, 1949-ben indították újra. A Lukács által jelzett „teljes és gyökeres” (fogalmilag kissé mintha sántítana a második jelzővel „erősített” gondolatmenet) irányváltotatást jól jelzi, hogy a székfoglaló közlése után lehozták Lenin 1905-ös „Pártszervezet és pártirodalom” című hírhedt írását (29–34. p.). „Az irodalomnak pártszerűvé kell válnia [...] Az egész szociáldemokrata irodalomnak pártirodalommá kell lennie” – ez volt a

- kádencia. A harmadik írásban pedig nem kisebb korifeus, mint A. Fagyejev, a Szovjet Írószövetség főtítkára magyarázta Lenin eme írását. A kérdés szélesebb feldolgozása SCHEIBNER Tamás könyve, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Budapest: Ráció K., 2014. 314 p. Vö. STAN-DEISKY Éva: A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949 és 1951 között. = *Múltunk*, 2004. 48–73. p. Az analóg folyamatot tekinti át a történetírás terén ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris, 2011. („A történetírás gleichschaltolása az átmenet éveiben” című fejezet: 356–377. p.)
16. Tudományos intézmények külföldi folyóirat-rendelése. = *Corvina*, 1949. 17. sz. 1–2. p.; Felhívás a külföldi könyv- és folyóiratokat [sic! – S. P.] rendelő könyvkereskedőkhöz. = *Corvina*, 1949. 18. sz. 2–3. p. Az IBUSZ természetesen ekkor már a Belügyminisztériumhoz kötődő „szűrő” feladatokat látott el.
 17. Sebestyén Géza írásának eredeti gépelt kéziratát – benne a szerző saját kezűleg feljegyzett kisebb változtatásaival – az Országos Könyvtári Központ iratanyagában találtuk meg: Falusi könyvtárak. Gépírat, 10 oldal. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX – I – 20/2. doboz (datálatlan, bizonyára 1946 vége). – Uő: Falusi könyvtárak. = *Új Szántás*, 1947. 2. sz. 101–104. p. Az *Új Szántás* általános elemzése megtalálható SZÓRÓ Ilona tanulmányában: Az „Új Szántás” című folyóirat egy új művelődéspolitikai szolgálatában. = *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*. Szerk. Karlovitz János Tibor. Komarno: International Research Institute. 2013. 287–293. p. <http://www.irisro.org/tarstud2013aprilis/48SzoroIlona.pdf> [2016. 02. 10.]
 18. F. Schriewerről lásd korábbi írásunkat, SONNEVEND Péter: Totális barna folt: a Die Bücherei című folyóirat 1934-es első évfolyama. (Lásd ebben a kötetben.) – Schriewer a húszas-harmincas évek ismert német könyvtári szakértője, aki a nácizmus első éveiben vezető szerepet vállalt.
 19. Karácsony Sándor lapjának 1948-as évfolyamában komoly gesztusokat tett a (valós) hatalom irányában, mint erről alább szólunk. A Sebestyén-cikk változtatásainak stílusa azonban így is szembeszökően eltér írásaitól. Arról sem szabad elfelejtkezni, hogy itt még 1947 legelején vagyunk: ekkortól szinte minden negyedév komoly fordulatot hozott.
 20. Lásd a fiatalabb testvér Victor István életinterjújának 26. oldalát http://www.kre.hu/portal/images/életutinterjuk/victor_istvan_életutinterju.pdf [2016. 02. 12.]
 21. Ha ezzel a kérdéssel „szembesítjük” a konkrét szám (1947. 2. február) tartalmát, a következő dolgok tűnnek fel. A Sebestyén cikke előtti oldalon (99. p.) olvasható egy beszámoló „A hároméves terv” címmel. Szerzőjét a lap nem tünteti fel. Idézzük első mondatait: „A karácsony előtti napokban Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter ismertette a nagyközönséggel első ízben a Magyar Kommunista Párt hároméves újjáépítési tervét a párt Politikai Akadémiáján. Legutóbb pedig Rákosi Mátyás tájékoztatta a magyar és külföldi sajtó képviselőit részletesebben a tervről.”
- Ismeretes, hogy az 1945. novemberi országos választáson a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt kapta a szavazatok 57, a képviselői helyek 58%-át, a kommunista és a szociáldemokrata párt (szintén kerekítve) 17-17%-ot ért el. A miniszter-

elnök – a koalíciós kormány élén – a győztes pártot képviselő Tildy Zoltán lett, majd az 1946. februári államformaváltás után Tildy az új köztársaság államfői pozícióját töltötte be, a miniszterelnöki megbízatást ekkor Nagy Ferenc vette át. A szavazati és mandátumbeli eltérés ellenére a kormánynak 7-7 kispártja és baloldali (kommunista, szociáldemokrata és parasztpárti) minisztere lett.

Ennél is fontosabb, hogy minden érdemi kérdést „pártközi értekezleten” döntöttek el, ahol pedig a kommunista párt – a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot domináló szovjet megszálló hatalom aktív támogatásával – minden fontos döntést befolyásol(hat)ott.

A lapszám további tartalmából: E. Kovács Kálmán – további masszív szerepére később térünk vissza – itt az MKP által kezdeményezett Szabad Föld Téli Esték című rendezvényt sorozatot mutatja be (107. p.). A *Szabad Föld* a kommunista párt hetilapja volt a falu számára 1945. nyár végétől.

A rendkívül érdekes sajtószemle rovat első tételként FOGARASI Béla kommunista filozófusnak a *Társadalmi Szemle* (az MKP elméleti folyóirata) 1947. februári (!) számában megjelent, „A hároméves terv és a kultúra” című írását foglalja össze „Demokratikus kultúra vagy arisztokratikus kultúra” címen. A második tétel az ekkor már kommunista KIRÁLY István (1945-től MKP-tag) cikkének (Potemkin-költségvetés) szummázata (megjelent a *Valóság* című folyóiratban 1947. februárban). Az utolsó ismertetés pedig egyenest a *Szabad Népből* emel ki egy írást SZERVÁNSZKY Endre tollából (A zenei művelődés útján. = *Szabad Nép*, 1947. január 18.) a hangzatos „Osztálykultúra vagy egyetemes emberi értékek” címen. Ebből egy sokatmondó idézet: „Megfellebbezhetetlen törvényszerűség, hogy a gazdasági és társadalmi hatalom megszerzése után fejlődik ki a hatalmon levő osztály sajátos kultúrája.” A következő évek ismeretében ehhez nem kell kommentár. (A zeneszerző Szervánszky Endre 1949-ig dolgozott a *Szabad Népnél*.) Mindebből leszűrhető, hogy jóllehet az *Új Szántás* meghatározó tartalma a szabadművelődési koncepció terjesztése, „háttérallamként” kezdettől ott érvényesült az MKP hangja is, s bizonyára ez hatott Sebestyén cikkének végül megjelent szövegére.

22. A NSZOB működésének jól dokumentált összefoglalása olvasható CZIGLER Róbert tollából: A Magyar Kommunista párt törekvései a falusi lakosság könyvvéltatásáért a koalíciós korszakban (1945–1948). = *Magyar Könyvszemle*, 1984. 4. sz. 363–373. p. – A szervezet élén a „vörös grófné”, Andrásy Katinka (Károlyi Mihály neje) állt. A téma súlyát illusztrálja egy 1947. áprilisi filmhíradó részlete: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6382>

23. A NSZOB (céges papír, VII. Damjanich u. 6. alatti központ) 1948. március 6-án 50 ezer forintot kért, már 12-én (!) meg is kapott 40 ezer forintot, ebből főként Szikra-kiadványokat rendelt 100-100 példányban. Magyarozatként említik, hogy a Szikra 35%-os kedvezményt nyújtott, míg a többiek csak 10%-ot. Persze, így a Szikra összes, közel nyolcvan kiadványából közel hetvenet rendeltek, a többiektől (Cserépfalvi, Révai) egy-kettőt kiadónként. MNL OL XIX-I-1-i/126. db. Levél és lista a megrendelt könyvekről.

24. TÓTH Gyula: Tíz év múltán – a hatvan éve alapított körzeti könyvtárakról. 1–2. r. = *Könyvtári Figyelő*, 2009. 4. sz. 685–704. p.; 2010. 1. sz. 85–107. p.

25. Körzeti könyvtár szervezése Veszprémben. 1947. április 28. MNL OL XIX-I-1-i/50. d. 4 l. + 2 l. az újabb alispáni felirat.

26. Kovács István (1921–1990) jogtudós, alkotmányjogász, az MTA tagja, a Szegedi Tudományegyetem professzora, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója. – MNL OL XIX-I-1-i/50. db.

A körzeti könyvtárral kapcsolatos további fejleményekre Gerő Gyula utal a megyei könyvtári kronológiában: A Veszprém megyei könyvtárak története dátumokban (1086–2003). = *A veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtár Évkönyve 1987–2003*. Szerk. Balogh Ferencné. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 2004. 35. p. <https://www.ekmk.hu/hu/kutatas/6705-konyvtari-kiadvanyok-digitalis-valtozata> [2016. 02. 16.] – E kronológia szerint dr. Nagy László múzeumi és könyvtárigazgató 1948. május 3-án, majd november 7-én is beszámolót küldött a minisztériumnak a szervezési munkáról. Előbbi 1948. május 1-i datálással, Dr. Nagy László aláírásával mi is megtaláltuk: A veszprémi körzeti könyvtár felállításával kapcsolatos szervezési munkálatok tervezete. 10 gépelt oldal. MNL OL XIX-I-1-i/126. doboz.

Az 1947 őszén komolyan tervezett fejlesztés bizonyítéka lehet továbbá az a levéltervezet, amelyet – minisztere nevében – Sebestyén Géza készített. Ebben a szentesi alispánhoz fordulnak a körzeti könyvtár megszervezése érdekében, ismertetve ugyanazt a modellt, amelyet Veszprém esetében láttunk (létszám, elhelyezés, dologi kiadások a „törvényhatóság” által biztosítandó, az indító 6–10 ezres állomány, valamint egy „modern könyves autó” a minisztérium részéről). Sebestyén október 21-én szignálja a javított, gépelt tervezetet, a kísérő adatlap szerint ugyanezen a napon megtörtént a tisztázás, ám ezt nem követte az elküldés, vagyis nem kapta meg a jóváhagyást (utolsó adat: iratárba érkezett: X. 29.). MNL OL XIX-I-1-i/50. doboz.

A konkrét előkészületek sorába tartozhat a Bognár Gyula által készített, 1947. október 3-án kelt felterjesztés „Dr. Sebestyén Géza miniszteri tanácsos úrnak”. Címe: „A jászberényi körzeti vándorkönyvtár munkaterve.” 11 oldal gépirat MNL OL XIX-I-1-i/49. doboz. A kísérő palliumon ez olvasható: „Átvettem: 1948. VII. 1. Körzeti könyvtárak szervezési ügye jelenleg nem időszerű. Körülbelül szeptember folyamán indul meg.” Már 1947–1948 fordulóján készült egy olyan jogszabálytervezet, amely a népkönyvtárak ügyét a körzeti könyvtárakkal egyetemben az OKK-ra kívánta bízni. Az 1947. december 22-én, illetve javítva 1948. január 7-én datált anyagon gépelt rájegyzés: „Idővel aktualitását veszítette. Irattárba teendő. Budapest 1948. VII. 5.” Ekkor, 1948 nyarán indult el ugyanis a külön Népművelési Minisztérium szervezése, amely viszont csak 1949 őszén kezdte meg működését. MNL OL XIX-I-1-i/50. doboz.

A nagy időbeli csúszás további tényezője ismerhető meg egy 1948. december 28-i anyagból, melynek szerzője Telegdi Zsigmond lehet, s bizonyára a pártközpont „aktívája” elé készült (lásd utolsó fejezetünket, valamint a 48. jegyzetet). A „Beszámoló a közművelődési könyvtárakkal kapcsolatos legsürgetőbb teendőkről” című anyag az eddigi irányításról azt mondja, hogy a „közművelődési könyvtárak megszervezésével először a VIII. ügyosztály foglalkozott. Később készült egy rendelet-tervezet, amely ezt a feladatot egy létesítendő Országos Népkönyvtári Központra kívánta bízni.” Minthogy e tervezetet a minisztertanács nem fogadta el, a minisztérium a tennivalók (főleg a tervezett körzeti könyvtári munka) elvégzésére az OKK-t kérte fel, ennek viszont ki kellett alakítania a szükséges szervezeti kereteket. MNL OL XIX-I-20/3. doboz.

- E december végi anyag szakmai megalapozásának minősíthető Sebestyén Géza 1948. december 20-án kelt feljegyzése „A körzeti könyvtárakkal kapcsolatos legsürgetőbb szervezési feladatok” címmel. Ez helyi tárgyalásokat irányoz elő, majd beszél a szükséges helyiségek előkészítéséről, a könyvanyag összeállításáról, annak központi feldolgozásáról, a kiküldendő példányok célhelyre juttatásáról, a „könyvtári autóbuszok beállításáról”, a „kellő személyzet kiválasztásáról”, s a szakmai felkészültséget megalapozó „könyvtárosképző tanfolyamról”. MNL OL XIX-I.20/. 3. doboz, 3 p. gépirat.
27. A VKM 1946/47-es költségvetési keretéből (kerekítve 259 millió forint) 38% (98,7 millió) jutott az általános iskolákra, míg a következő három tételre (vallás, egyetemek, gimnáziumok) együtt 34% (88 millió). A szabadművelődés ehhez képest 4,63 milliót kapott, ez a teljes keret nem egészen 1,8%-a. Adatok a *Köznevelés* 1947. 1. számának 13. oldalán.
 28. KARÁCSONY Sándor: Új szántás. = *Új Szántás*, 1947. 1. sz. 4. p. Nincs időnk megállni a stílus kérdésénél, csak azt a lakonikus kérdést tesszük fel: ki az a „mi”, akiktől „fogantatik a kultúra”?
 29. KARÁCSONY Sándor: A növekedés éposza. = *Új Szántás*, 1948. 1. sz. 68–69. p. A szofokrácia kifejezés a két világháború közt volt használatos (Kornis Gyula stb.), jelentése kb.: az értelmiség, a szellemi dolgozók rétege.
 30. KARÁCSONY Sándor: Egy százestendős könyv margójára. = *Új Szántás*, 1948. 2. sz. 68–69. p.
 31. VARGHA Domokos: Két centenárium. = *Új Szántás*, 1948. 2. sz. 71. p. A szerző később „h” nélkül (Varga) írta a nevét.
 32. KÖVENDI Dénes: Egy forradalmi népdal. = *Új Szántás*, 1948. 2. sz. 77. p. Kövendi Dénes, az OSZT kis létszámú titkárságának munkatársa Szathmáry Lajossal (a VKM illetékes osztályvezetőjével) együtt az épp ekkor, 1948 elején megjelenő *Szabadművelődési kézikönyv* szerkesztője. A kézikönyv egy évvel később, tehát 1949 elején még meglévő példányait az új VKM-vezetés zúzdába küldte.
 33. GOMBOS Ferenc: Szabadművelődés és politika. = *Új Szántás*, 1948. 7. sz. 391–393. p. Az idézet a 391. oldalon.
 34. Uo. 391–392. p.
 35. K. NAGY István: A révfülöpi értekezéslet. = *Új Szántás*, 1948. 6. sz. 366. p.
 36. Ítélet a kommunisták bűnpörében. = *Budapesti Hírlap*, 1933. május. 13. 6. p. Darvast, miként József Attilát is – s még további kilenc vádlottat – felmentették, Széll Jenőé lett a legsúlyosabb ítélet (másfél év), E. Kovács egy hónapot kapott. Vö. PÁSZTOR József: Szabad Írás. Irodalmi lap 1934-ben. = *Magyar Könyvszemle*, 1963. 1/4. sz. 317–324. p.
 37. E. KOVÁCS Kálmán: Klerikális reakció, parasztrómantika és népművelésünk demokratizálása. = *Társadalmi Szemle*, 1948. 6. sz. 469–476. p. – Feltűnő, hogy míg Karácsonyék elutasították a Horthy-korszak paternalista „népművelését”, itt a kifejezés ismét dominánssá válik, méghozzá negyven évre. E. Kovács a lesújtó kritika előtt két „ártatlan” beszámolóval volt jelen a lapban. Regényét (*A kakassziki kovács*) és számos brosjárát a Szikra pártkiadó jelentette meg, s e művei helyet kaptak abban a listában, amelyet a NSZOB igényelt (lásd 21. jegyzetpontunkat). E. Kovács 1949 elejétől a népművelési terület felelőse „miniszteri osztályfőnökként” (*Népszava*, 1949. április 13. 6. p.). E minőségében ismét szerepel a *Társadalmi Szemle*ben is (A szabadművelődés eredményei és az ötéves terv. = *Társadalmi Szemle*, 1949. 5. sz. 361–363. p.) Az új Népművelési Miniszté-

- rium (működésének kezdete 1949 ősze) viszont – tudomásunk szerint – nem vette át. E. Kovács 1956-ig íróként, újságíróként működött, majd Sárospatakon tanított, s élete e hosszú szakaszában – a tanári és nyelvművelői munkán kívül – főként verselt. Lipták Pál a Békéscsabai Megyei Könyvtár sorozatában adta ki kötetét a hetvenes években (Fodor András, Csorba Győző, Keresztury Dezső és mások mellett), majd 1985-ben Patakon is megjelent egy gyűjteménye: A pártközpont sem felejtette el: 75. születésnapján magas pártkitüntetéssel ismerték el korábbi érdemeit, az MTI jelentése szerint Április Negyedikre Érdemrendet adományoztak neki (*Népszava*, 1987. június 17. 6. p.)
38. Kovács Kálmán, E.: i. m. 469. p.
 39. KOVÁCS Kálmán, E.: A szabadművelődés kérdéseiről. = *Új Szántás*, 1948. 8/9. sz. 465–479. p. – Uő: Klerikális reakció, parasztrómantika és népművelésünk demokratizálása = *Társadalmi Szemle*, 1948. 6/[7]. sz. 469–476. p. – Az *Új Szántás* utolsó, 1948. októberi száma már jó példát mutat az új szemléletből ilyen írásokat közölve: „Bevezetés a marxizmus tanulmányozásához” (586–596. p.); „A természettudományi nevelés kérdései. II. jin »Hegyek és emberek« című műve kapcsán” (597–602. p.); „A Szovjetunió tömegkultúrája a szovjet könyvkiállítás tükrében” (620–623. p.); „A csodálatos film” (624–629. p.). Utóbbiban a „felelős szerkesztő és kiadó”, Victor János lelkenedik a szovjet filmek sajátosságai okán. – Ez nem mentette meg a lapot, a szám utolsó, 640. oldalán ilyen szöveg „búcsúztatja”: „A Vallás- és közoktatásügyi Miniszter 12.250/1948. sz. rendeletével elrendelte az Országos Szabadművelődési Tanács újjászervezését, a 10.640/1948. Korm. sz. rendelet pedig az iskolán kívüli nevelés többi szerveinek újjáalakítását. Ezeknek a rendeleteknek értelmében a folyóiratunk szerkesztésére vonatkozó megbízások is természetesen megszűnnek. A továbbiakról az újjáalakult Tanács fog dönteni.” A tanács nem alakult újjá, a lap utód nélkül eltűnt az enyészetben.
 40. SZATHMÁRY Lajos: Népkönyvtáraink. = *Új Szántás*, 1947. 2. sz. 104–105. p. Néhány adata: a háború előtti hálózatot „elsöpörte az országon átviharzó háború. Mindössze 1200 népkönyvtár maradt meg belőle, mintegy 200 ezer” kötettel. Ráadásul a kulturális kormányzat „anyagi ereje odáig csökkent, hogy fel kellett adnia népkönyvtárainak táplálására vonatkozó terveit. További gyarapításuk érdekében az egyes helyi szabadművelődési tanácsok gondozásába adta őket...” Uo. 105. p. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Sebestyén megrajzolta a kívánatos irányt, az illetékes pedig bejelentette a csődhelyzetet. Hisz ki gondolhatta, hogy a koldusszegény helyi irányítás épp a könyvtárat fogja támogatni...
 41. SEBESTYÉN Géza: A népkönyvtárak szervezete a Szovjetunióban. = *Új Szántás*, 1948. 5. sz. 267–270. p. Itt említjük meg azt a két érdekességet, hogy egyrészt a szövegben még nincsenek jelen az „alapító” próféták (Lenin, Krupszkaja), másrészt minden időtlen, nincs egyetlen, változásra utaló jel sem. Ez is mintha a megvalósult tökéletességet fejezné ki.
 42. A finn népkönyvtárak. = *Új Szántás*, 1948. 5. sz. 270–272. p.
 43. DOBOSSY László: A könyvtárak helyzete Franciaországban. = *Új Szántás*, 1948. 5. sz. 272–273. p.
 44. VARJU Bálint: Ezer népkönyvtár, száz vándorkönyvtár. = *Új Szántás*, 1948. 5. sz. 273–274. p.

45. BOGNÁR Gyula: A jászberényi vándorkönyvtárak. = *Új Szántás*, 1948. 5. sz. 275–277. p.
A szerző már 1947-ban a témába vágó brosúrát jelentetett meg a Nemzeti Parasztpárt kiadványsorozatában (*A jászberényi vándorkönyvtárak munkája*. 1947. 24 p.).
46. SEBESTYÉN Géza: Könyvtárosi útmutató dióhéjban falusi és üzemi könyvtárak vezetői számára. = *Új Szántás*, 1948. 5. sz. 278–282. p.
Sebestyén a VKM VIII. ügyosztályától 1948. október 11-én megbízást kapott, hogy „Gyenyiszjev, V. N.: A népkönyvtár munkája című művének a könyvtár nevelő munkájára vonatkozó fejezetét oroszról fordítsa le magyarra”. MNL OL XIX-I-1-i/126. doboz. Ez a fejezet 1949-ben meg is jelent: GYENYISZJEV, V. N.: *A könyvtár kulturális munkája*. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1949. 42 p. A teljes könyv 1953-ban látott napvilágot Komlós Imréné, Sebestyén [a könyvön Sebestyén Gézáné szerepel] és Papp Simon fordításában, *A tömegkönyvtár munkája* címmel (Művelt Nép, 261 p.). Egyidejűleg születtek az első hazai jegyzetek, pl. BABICZKY Béla: *A magyar könyvtárügy szervezete* (1953. 63 p., ugyanez 1954-ben bővebb címen és 90 oldalon), majd 1956-ban a korszak könyvtártudományi csúcsteljesítményeként tisztelhető „Sallai-Sebestyén”.
47. GÁL István, az OKK mb. vezetőjének kísérő levele és a jelzett beszámoló, 1947. április 25.: MNL OL XIX-I-1-h/129. doboz, 1 + 2 oldal.
48. TRÓCSÁNYI György: A magyar könyvtárpolitika új feladatai. 1948. január 31. 19 gépet oldal. MNL OL XIX-I-20/1. doboz. A szöveg megérdemelné a nyilvánosságot.
49. Az anyagok a MNL OL XIX-I-1-i/ 126-127. dobozokban találhatók. Ezek közül néhány (Nógrád-Hont megye, 3 p., Szatmár-Bereg megye, 6 p., Szombathely város, 4 p., Mátyás Ferenc minisztériumi előadó országos összefoglalója: 1948. augusztus 4. 9 p.) áll rendelkezésünkre.
50. A politikai célzatú felülvizsgálatról POGÁNY György tanulmánya részletesen tájékoztat: Igazolóbizottsági eljárás és B-listázás az Országos Széchényi Könyvtárban. 1. rész. = *Könyvtári Figyelő*, 2015. 3. sz. 339–353. p. Itt csak a „korszellem” alantas megnyilvánulását adhatjuk hozzá. A *Népszava* 1945. április 21-i számának hatodik oldalán „Tisztogatás” címszó alatt ez olvasható: „Fitz József még mindig a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának vezetője. Jobboldali érzelmeit sohasem titkolta. 1944 decemberében Hubay Kálmán vezércikkeit olvasta fel tisztviselőinek és Hubayt a legnagyobb magyar publicistának nevezte. Ilyen rosszízű ember nem való a Széchényi Könyvtár élére.”
51. Az Országos Könyvtárügyi Tanács élére alternatív javaslatként a kultuszminiszter 1947-ben három főigazgatót: Mátrai Lászlót (1909), Tolnai Gábort (1910) és Trócsányi Györgyöt (1896) terjesztette elő. Lásd Ortutay Gyula: Előterjesztés a Minisztertanácshoz. 1947. évi július 5-én. 93.629/1947. sz. VI. 2. ü. o.: MNL OL XIX-II-h/129. doboz.
52. F. Gy. (talán Faludy György?): Tallózás a magyar kultúra körül. = *Népszava*, 1948. febr. 15. 9. p. – F. Gy. kívánsága teljesülni látszott, hiszen lapja 1949. februárban már ilyen címen közölt hosszabb cikket: „Új könyvtárak, új könyvtárosok, új olvasók az üzemekben”. Ennek vezérmotívuma: „A könyvtármunka legfontosabb feladata a tömegek szocialista nevelése s minél szélesebb olvasótábor kapcsolódik ebbe a munkába, annál eredményesebb.” Milyen nyilvánvaló, hogy a kitűzött cél az extenzivitás: „minél szélesebb”, „annál eredményesebb”.

53. Jegyzőkönyv a Szabadművelődési Vezetők Aktívájának 1948. dec. 28-i üléséről. Agitprop. MNL OL 276. f. 109. cs. 13. ő. e. – 2 lap (az idézett döntések: 3. és 4. pont, 1. p.). „Lázár elvtárs” bizonyára Lázár Péter, aki 1948–49-ben a Gerő Ernő vezette Magyar Tudományos Tanács égisze alatt tervezte és szervezte a dokumentációs munka megteremtését.
54. SZÁNTÓ Miklós: Kultúrpolitikai feladatok. = *Népszava*, 1948. dec. 12. 13. p.
55. SZIGETI József: A Magyar Szocialista Párt kultúrpolitikájáról. = *Magyar Tudomány*, 1958. 10. sz. 401. p.

KÖNYVTÁR A „KULTÚRFORRADALOMBAN”*

A Szabad Nép könyvtárról és olvasásról (1945–1956)¹

BEVEZETÉS

„Magyarországon a múltban tudatosan elzárták a nagy tömegek elől a felvilágosító betűt. [...] A kiadványok drágák voltak, azon kívül a főispánok, szolgabírók, rendőrkapitányok, ha kellett, fegyverrel is megakadályozták a felvilágosító irodalom terjesztését” – írja a Szabad Nép, a kommunista párt központi napilapja „új közkönyvtárakat” követelő írásában az 1945. október 21-i számában.²

Alábbiakban a Szabad Nép könyvtári tematikájú írásait tekintjük át, érzékeltetve a kommunista napilap – egyben a központi pártpropaganda – könyvtárpolitikai fel-fogását, a kibontakozó kulturális forradalomban a könyvtárnak szánt – meglehetősen alárendelt – szerepet. Első idézetünk már egyértelművé teszi, hogy itt szó sincs holmi szakmai célokat megfogalmazó szövegekről, sokkal inkább a politikai küzdelem célját szolgáló, publicisztikai eszközökkel vívott éles „harcról”. A kommunista sajtó stílusa – miközben merít a militarista fogalomtárból – nálunk is kialakította a totalitarizmus sajátos nyelvi világát.³

Az idézett cikk a továbbiakban így folytatódik: „Az új Magyarország egyik legfontosabb feladata, hogy pótolja azt, amit a reakció tudatosan elmulasztott, emelje a dolgozó tömegek kulturális színvonalát. [...] A kormány [...] régi, sajtó sebet gyógyítana be, ha módot találna új közkönyvtárak létesítésére. [...] Minden városban, minden faluban könyvtárt kell szervezni, s azokat csak haladó szellemű könyvekkel ellátni. Ezzel két célt szolgálnának: a felvilágosító irodalomra váró nagy tömegeket megszabadítanák a selejtes irodalomtól és egyben piacot teremtenének komoly, színvonalas könyvek számára. [...] Budapesten csak a Fővárosi Könyvtárban mutatkozik mozgalmassabb élet. Hajdú Henrik, a könyvtár új igazgatója [...] azt mondja: könyvtár kell minden-hová, az üzemekbe, városokba, községekbe. A vidéki városokban meg kell szervezni a mozgókönyvtárakat, amelyek a tanyákat és a kisebb falvakat látnák el megfelelő olvasmányokkal. [...] A Magyar Kommunista Párt, a dolgozó nép pártja, kultúrprogramjához híven, részt követel és vállal ebben a munkában.”

A figyelmes olvasó számára itt összeáll az érdemi, akár hosszabb távon is érvényes mondanó: könyvtárakat a dolgozóknak; a „selejtes” helyett „felvilágosító” irodalom kell; állami pénzek, kommunista irányítás mellett. A ki nem mondott mögöttes tartalom is lényeges: más olvasók nem kellenek; mi döntjük el, mi a selejt; az állam mások analóg törekvéseit ne finanszírozza.

Elemzésünk a kiépülő (1945–1947), majd monopolhelyzetű (1948–1953), s utolsó éveiben (1954–1956) kissé megrendült diktatúra keretében kívánja láttatni a könyvtári tematikájú írásokat. Ki fog derülni, hogy a professzionális mondanivaló mindig alárendelt szerepet kap a politika (pártideológia) érdekeihez képest. Mindenesetre a Szabad Nép majdnem 12 éven át a kommunista párt hatalom egyik legerősebb szellemi fegyvere volt, nem utolsósorban hatalmas példányszámával, az összes munkahelyre vonatkozóan elrendelt „Szabad-Nép-félórákkal”.

A vonatkozó cikkek és hírek keresésében több megközelítést is kipróbáltunk: a szakkifejezések (tömegkultúra, népkönyvtár) mellett nevekre (Dienes László, Varjas Béla) is kerestünk. Minden érdemi írást érinteni fogunk, csak a rövid cikkek és hírek tömegéből kényszerültünk kiválogatni a fontosabbakat (jellemzőbbeket). Érdekes szöveggyűjteményt lehetne összeállítani – például szoros időrendben – az összes cikkből és hírből 1945 márciusának végétől 1956 novemberének elejéig.

A KÖNYVTÁR HIVATÁSA: ÁLLÁSFOGLALÁSOK ÉS TENNIVALÓK A KÖNYVTÁRÜGY TERÉN

A kezdet

1945 nyarán a Budapesti Nemzeti Bizottság volt a baloldal egyik erős bázisa. Szakassits Árpád itt fogalmazta meg az elsőrendű tennivalókat:

- a népbíróságok utasítsák el azokat a politikai erőket, amelyek a „rosszul értelmezett emberiség nevében” igyekeznek közbelépni
- emelni kell a rendőrök fizetését (a kommunisták legfőbb eszköze ekkor a rendőrség)
- a Nemzeti Bizottságok mindenütt ellenőrizték az alsó és középfokú iskolák tanerőinek munkáját, valamint a tankönyveket
- „haladéktalanul végre kell hajtani a könyvtáraknak, könyvkereskedéseknek és kiadóvállalatoknak a fasiszta sajtótermékektől való megtisztítását”
- az e célból létrehozott „ifjúsági brigádok feladata legyen a könyvtárak ellenőrzése”.⁴

* Eredetileg a Könyvtári Figyelő 2017. évi 3. számában jelent meg.

Nem kell indokolni, mennyire abszurdnak tűnik – józan belegondolás után – „ifjúsági brigádok” könyvtári „illetékessége”. Azt érdemes kiemelni, hogy politikai szintű törekvések (népbíróságok működése, rendőrség, oktatás) mellett kap helyet a könyvtárak megtisztítása.

1946 legelején Horváth Márton felelős szerkesztő vezércikket írt a lapba „Szívós harcban” címmel, melyben elsőrendűnek látja a gazdasági harc sikerét, mert a „nyomorúság” mindent akadályoz. Bevezető mondataiban így érvel: „Nincs igazi szabadság és demokrácia, amíg a táplálkozás, ruházkodás és a fűtött szoba a gazdagok előjoga. Nincs igazi sajtószabadság, amíg a papírhány fojtja belénk a szót. Hiányzik a kutatás szabadsága, amíg a könyvtárak, laboratóriumok ajtaja zárva van. A szabad, demokratikus nevelés is megbukik a szénszünet akadályán.”⁵ Látjuk, a könyvtárak itt is kiemelésben részesülnek.

A kommunista párt könyvtárhálózatot szervez

Egy évvel később, 1947 legelején Molnár Miklós, a lap vezető publicistája ismertette és indokolta a kommunisták könyvtárfejlesztési törekvését. „Magyarország a rikító ellentétek országa volt kulturális téren is. Az egyetemi, akadémiai, múzeumi könyvtárak hatalmas olvasótermeiben [...] kutatott néhány tucat egyetemi hallgató, tanár és szakíró. [...] A négy nagy budapesti könyvtár közel kétmillió gyűjteménye nem teszi hozzáférhetővé a műveltséget a faluk és külvárosok lakói számára. [...] A könyvek demokráciáját akarja megteremteni a Magyar Kommunista Párt mozgalma népkönyvtárak szervezésére. [...] Országos gyűjtés indul meg a napokban. [...] A vidéki városok pártkönyvtárait igyekszünk nyilvános könyvtárrá átszervezni. [...] A Szabad Föld könyvtári bizottságok és olvasóköri minden erejükkel igyekeznek lerakni a falusi népkönyvtárak alapjait.”⁶

A Szabad Föld című falusi lap körüli szervezkedés (Szabad Föld Falusi Esték előadássorozata stb.) is kommunista szervezkedés. Pár héttel később a lap ismét visszatért e témára.⁷ 1948 áprilisában pedig két írás is szól róla, hisz már az ezredik népkönyvtár megszületését lehet ünnepelni.⁸

1947 májusában Horváth Márton „belső” vezércikket írt „Munkásság és művészet” címmel.⁹ A széles merítésűnek szánt írás azt állítja, hogy az írók és a művészek visszavonulnak a jelenkor életétől: Hemingway „kaliforniai villájában él, visszavonultan a világtól”, Malraux „biztos öblöt talált De Gaulle árnyékában” [csinos kép-zavar!], Steinbeck „kicsinyes pszichológizálással foglalkozik” stb. Ellenben idehaza a munkások festenek, írnak. Az irodalom terén is sok a gond: a „megfizethetetlen áru könyveket fokozatosan hozzáférhetővé teszik az üzemi, szervezeti [sic! – S. P.]: falusi könyvtárak. De gyökeresebb változásra van szükség.” A polgári irodalom dekadens, visszahúzó. „Új beállítottságra van szükség. [...] az új közönséget nevelni kell. A jó irodalommal való foglalkozás legyen tömegmozgalom.”

1947 szeptemberében Keszi Imre, egyre inkább a lap egyik „frontembere”, megszűli a nagy kifejezést, melynek több évtizedes sikerútja lesz: „Olvas a nép... Egy üzemi és egy közkönyvtár életéből”.¹⁰ A cikk tartalmára később visszatérünk.

1948 augusztusában látott napvilágot az eddigi legterjedelmesebb (mintegy harmadoldalnyi) cikk e sokatmondó címmel: „Kiszolgálja vagy fejlessze munkásolvasói ízlését az üzemi könyvtár?”¹¹ A cikk részleteivel még foglalkozunk, most a következtetést idézzük. A sok bizonytalanságról nem a könyvtárosok tehetnek, hisz „nem kaptak irányítást. Nem tudják még azt sem, hogy melyek azok a könyvek, amelyek okvetlen szerepeljenek, s melyek azok, amelyeknek nem szabad szerepelniük egy-egy üzemi könyvtárban.” A szakszervezeti központban végre könyvtári felelős fog dolgozni, a könyvtárosokat meg ősszel tanfolyamon képezik majd ki. Így lesz biztosítható, hogy a címben megfogalmazott kérdésre érdemi válasz – tehát nevelni kell! – szülessen.

Az év a „fordulat éve”, ahogy Rákosi Mátyás nevezte. A kommunista párt monopol szerepet vívott ki, megtörte politikai ellenfeleit és vetélytársait, élvezve a szovjet jelenlét támogatását. Az üzemi könyvtári olvasás szintjének firtatása kapcsolódott az év nagy jelszávához, a „kulturforradalomhoz”. Erről a kérdéssel Lukács György is írt még májusban „Kulturforradalom és népi demokrácia” című cikkében.¹² A kommunista vezetők gondolatmenetét követve törvényszerűnek ítéli, hogy a politikai és gazdasági forradalmat a kulturális is kövesse. Összeköti a gazdasági és kulturális haladást: a „munkaverseny” segíti a dolgozói öntudat formálódását. „A dolgozó tömegek ilyen fejlődése mennyiségileg is, minőségileg is magasabb kultúrigényeket fejleszt ki” – állapítja meg Lukács. E fejlődést segíti az állam új kulturális politikájával, a kezében lévő intézményi eszközök (kiadók, rádió, film stb.) felhasználásával. Az egész folyamat irányítása a marxistákra vár, hogy az „új kultúrára való nevelés” eredményes legyen. „Ennek a fejlődésnek tartalmat és irányt kell adni, s szigorúan meg kell húzni a határokat a régi társadalomból ránk maradt durva és előkelő giccsel szemben, élesen meghúzni a határokat az emberek gondolat- és érzésvilágát elszűkítő, eltorzító dekadens világnézetekkel szemben.” Fontos látni, hogy nem harmadosztályú „káderek” lépnek fel a kultúra politikai hasznosításáért, hanem a nemzetközileg is jegyzett marxista filozófus. Alig egy-két év múlva majd ő kapja meg a „torzító nézetek” vádját, s kerül a kitalált padjára.

A MONOPOLHELYZETBEN LÉVŐ PÁRT MONDANIVALÓJA

Az egyesült munkáspárt, új nevén a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) programnyilatkozata területünkről elég halvány irányelvet fogalmaz meg: a párt támogatja „az iskolán kívüli népoktatás és népművelés messzemenő állami támogatását, szaktanfolyamok, kultúrhetek, népkönyvtárak, téli és esti iskolák, előadássorozatok, munkás-

akadémiák, parasztfőiskolák stb. szervezését, szakszervezetek és más társadalmi tömegszervezetek oktató munkájának felkarolását”.¹³

1949 júliusának végén – a Rajk elleni hajsza kezdetén – megjelenik az „éberség” lidérce a könyvtárak „frontján” is. Szántó Miklós, a szerveződő Népművelési Minisztérium egyik főosztályvezetője ír cikket e sokatmondó címmel: „Ellenség a könyvtárakban!”¹⁴ „A munkásmozgalomnak – írja – mindig egyik erős fegyvere volt a könyv.” Ez a szerep változatlanul érvényesül, ám sok üzemi vezető felelős „megfelekezett erről”. „Könyvtáraink tömve vannak fasiszta, népellenes szemetekkel.” A nagy üzemi könyvtárak (MÁVAG, Salgótarjáni Acélgár stb.) állományának felét, sőt akár 70%-át kellett kiselejtezni, s még jó, ha ezeket nem küldték – „támogatás” gyanánt – újonnan szerveződő gépállomásokra. A cikkíró szerint „van igény az olvasásra”, sőt, „dolgozóinkban hallatlan igény van a tudásra”: „egyik textilgyárunkban 2000 dolgozóból 1000 rendszeresen olvas” [kiemelés az eredetiben]. Követni kell a szovjet példát: ott a „könyvtárak a népművelés fontos eszközei”, „szakképzett könyvtárosok százai segítik a dolgozókat az olvasásban”. A szerző következtetése: „Itt az ideje, hogy helyrehozzuk a hibákat, söpörjük ki a fasiszta és burzsoá szemetet könyvtárainkból! Vizsgáljuk át a könyvtárosok széles hálózatát [sic! – S. P.], és szabadítsuk meg könyvtárainkat az oda nem való ellenséges elemektől.” Mindezt a legelső cél végett: „az olvasás mindenkor segítse munkásmozgalmi céljaink gyors megvalósítását. A könyvtár segítse a politikai feladatok végrehajtását.” Tárgyszavakban: selejtezni kell könyvet és könyvtárost egyaránt, a politika (a párt politikájának) érdeke érvényesüljön mindekfelett.¹⁵

Októberben Dobos Piroska pártmunkás szól az induló olvasómozgalomról és az első hathetes könyvtárosképző tanfolyamról.¹⁶

1949 novemberében rövidebb cikk ismerteti az Országos Dokumentációs Központ (ODK) feladatkörét.¹⁷ A cím a szovjet tudomány eredményeinek jobb hozzáférését emeli ki, emellett megtudható, hogy a központ tartja majd nyilván az országba érkező tízezer külföldi folyóirat lelőhelyét, a szovjet szakmunkák fordításait.

Az országgyűlés decemberben tárgyalta az ötéves terv előirányzatát. A preambulumból és 51 paragrafusból álló dokumentumot közölte a lap is.¹⁸ A 45. paragrafus 2) alpontja szól a könyvtárakról: „Messzemenően ki kell fejleszteni a népkönyvtári hálózatot az üzemekben, a falvakban, a gépállomásokon és a szövetkezetekben. A terv-időszak alatt 20 új körzeti könyvtári központot kell létesíteni.” A tudományos és szakkönyvtárakról vagy dokumentációról egyetlen szó sem íródott.

Az MDP 1951 februárjában tartott második kongresszusán Révai József népművelési miniszter (egyben az ideológiai tevékenység irányítója) hosszú beszédben foglalta össze az eredményeket és a célkitűzéseket. A könyvtárak vonatkozásában – meglepő módon – csupán számokat sorolt:

- 1948-ban 600 vándorkönyvtár, 1950-ben 1600 állandó falusi könyvtár (450 ezer kötet állománnyal),

- 1954-ig (az első ötéves terv végére) 4000 falusi népkönyvtár lesz,
- 1951 februárjában 2358 üzemi könyvtárban egymillió állomány,
- 1954-ben már 3400 üzemi könyvtárban 3 millió állomány lesz.¹⁹

Szeptember elején országos népművelési konferenciát tartottak, ahol felszólalt Révai József is. Beszédét a központi pártlap kivonatolva közölte.²⁰

Révai a kultúra terén egyfajta Hamupipőkének láttatta a könyvtárosokat: „Nem kevésbé fontos része a mi munkánknak a könyvtármunka. Nyomatékosan figyelmükbe ajánlom ezt az intenzív, szerény, csendes, lassú, de annál fontosabb munkát.” Szerinte a „művészeti tömegmunkával” szemben a „könyvtárosi és könyvtármunkát kissé elhanyagoltuk”. A mai olvasó valami leereszkedő vállon veregetést, sőt, akár enyhé (merő?) cinizmust is kiérez Révai szavaiból.

Októberben Lenkei Lajos ír elvi fontosságú cikket, melynek már a címe is „magasröptű”: „A könyvtárak a népművelés várai”.²¹ Igen jól megkerüli azt a kérdést, hogy a papírhány miatt minden kiadvány példányszámát (még a Szabad Népet is) csökkenteni kényszerülnek. A szerző „pozitív” módon adja elő a helyes felfogást: „könyvkiadásunk nehezen tart lépést a dolgozók egyre növekvő olvasási igényével. Egyre inkább az lesz a helyzet, hogy távolról sem tudjuk könyveinket annyi példányban kiadni, ahány vásárlójuk akadna. Ezért egyre nagyobb szerep vár könyvtárainkra, egyre növekszik azoknak az olvasóknak a tömege, akiket könyvtárainknak kell kielégíteniük.” A szerző Révai fél évvel korábbi számait már felüllicitálja: szerinte az ötéves terv végére nem három-, hanem négyezer népkönyvtár lesz az országban.

Az év novemberében a pártlap vezércikkben elemzi a falu kulturális életének helyzetét, az itt elvégzendő feladatokat.²² A könyvtárártól – mi mást lehetne?! – a „reakció és a maradiság elleni harcot” várja el, ugyanakkor önkritikusan megállapítja, hogy bár egy év alatt a falusi olvasók száma megnégyszereződött (45-ről 170 ezerre), „ez azonban még mindig kevés”. E téren a helyi tanácsok végrehajtó bizottságainak kell komolyabb szerepet vállalniuk.

1952: A MINISZTERTANÁCSI HATÁROZAT (AZ „ELSŐ KÖNYVTÁRI TÖRVÉNY”)

A határozatról a lapban Nemes Dezső népművelési minisztériumi vezető számolt be.²³ Természetesen azzal kezdi, hogy ez „pártunk kezdeményezésére” született meg, ami nem is kétséges. Az átfogó határozat létrejöttét a már elért jelentős eredmények tették lehetővé. A 150 éves Országos Széchényi Könyvtár olvasóinak száma 15 év alatt 17 ezerrel 84 ezerre nőtt, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hálózata 1951-ben 1,8 millió kötetet forgalmazott, a legjobban fejlődő „üzemi könyvtárak” rendszere

havonta 300 ezer kötet olvasmányt adott a dolgozó tömegeknek, 1700 falusi könyvtár márciusi jelentése 180 ezer kölcsönzésről számol be stb.

A határozat „végrehajtásával a könyvtárak munkája szervezettebbé válik”. Létrejön az „állami könyvtárak egységes rendszere, amely biztosítja a tudományos könyvtárak segítségét a városi, községi, szakszervezeti és szövetkezeti könyvtárak számára”. Ennek érdekében létrehozzák a megyei és járási könyvtárak hálózatát. „A határozat a helyi tanácsokat teszi a könyvtárak gazdáivá” (elhelyezés, anyagi szükségleteik kielégítése stb.). A cikk szól a könyvtárosképzés fejlesztéséről (nappali és esti-levelező képzés, tanfolyamok). Végül Gorkij-idézet fejezi ki az eszmei mondanivalót: „A könyv a szocialista kultúra leghatalmasabb fegyvere.”

1952 augusztusának végén megszületik a központi pártlap első vezércikke a könyvtárakról, már címével is felszólítva azok munkájának fejlesztésére.²⁴ E fontos írás két gondolati egységre tagolható. Közel a fele arról szól, mekkora utat tett meg a könyvkiadás és a könyvtárhasználat a háború előtti helyzethez viszonyítva.

Élénk színekkel – Mikszáth- és Móricz-idézettel is alátámasztva – állítja szembe a hajdan nem olvasó, könyvhöz szinte nem jutó dolgozó népet a mostanáig elért eredményekkel, mikor egyes nagykönyvtárak egy hónap alatt fogadnak annyi olvasót, mint régen egy év alatt. A tömegkönyvtárak hálózata (3000 szakszervezeti és 3200 városi-falusi könyvtár) havonta egymillió kötetet forgalmaz. A vezető szakmák (nyomdászok, vasasok) képviselőinek mintegy negyede rendszeres olvasóvá vált. A korábban legelmaradottabb falun a már milliós állományból a „nyári hónapok alatt is 160 ezer rendszeresen olvasó család kölcsönzött ki könyveket”.

„Mégsem lehetünk elégedettek az elért eredményekkel” – folytatódik az írás. Révai kongresszusi beszéde is arra figyelmeztetett, hogy „nem minden könyv, ami ott van a könyvtárak polcain, egyben olvasott könyv...” Az olvasók számát néhány év alatt többszörösére kell emelni: „ennek érdekében született meg a nagyszabású kormányhatározat.” Nem elsősorban a hálózatot kell nagyobb mértékben bővíteni a továbbiakban, hanem főként a működést kell javítani. A körzeti könyvtáraknak több megyében 100–130 könyvtárat kellett gondozniuk: „az irányítás ilyen módon lehetett lenné vált.” A májusi könyvtárhatózat „legfontosabb célja”, hogy „megyei és járási könyvtárak felállításával gondoskodjék a tömegkönyvtárak támogatásáról”. A fejlődést hátráltatja a „könyvtárosok hiányos képzettsége” is. A könyvkölcsönzés lebonyolítása már nem elég: „olyan emberekre van szükség könyvtárainkban, akik a könyvek kiadása mellett [...] tervszerű munkával segítik az új olvasók fejlődését” (mindez kurzívval kiemelve). Egyelőre kevesen felelnek meg e célnak. Most arra van szükség, szögezi le, hogy „szakértelemmel párosítsuk” a munkaszeretetet. A helyi tanácsok és sok szakszervezet vezetősége keveset tesz a „félfüggetlenített vagy függetlenített” könyvtárosok beállítása terén. Sőt, egyes helyeken könyvtári vezetőket „tagosítási” és egyéb munkákra vonnak el az új megyei könyvtár szervezése idején. A könyvtárosi tanfolyamokra meg alig küldenek jelölteket, vagy épp alkalmatlanokat küld-

nek az illetékesek. „Meg kell érteni, hogy a könyvtáros a kultúrforradalom rendkívül fontos szakaszának harcosa”, figyelmeztet szigorúan az írás. E téren a pártszervezetek is az eddigieknél lényegesen többet tehetnek. A most megrendezésre kerülő ünnepi könyvhét során új olvasók tízezreit lehet megnyerni, egyben ez is mutatja majd, „milyen nagy fontossága van építőmunkánkban a könyvnek”, zárul a vezércikk.

Tartalmát tekintve eléggé halovány írás, állapíthatjuk meg. Előbb hatalmas öndicséret, majd a továbblépés tekintetében alig fogalmazódik meg érdemi tennivaló. De hisz a vezércikk nem is a szakmabelieknek íródott, hanem az irányító elvtársaknak (párt, tanács, szakszervezet) szóló figyelmeztetés, hogy a párt e téren is elszámoltatja majd őket. Meglepő viszont, hogy mennyire nincs jelezve aktuális ideológiai kötelezettség. Alig tíz nappal korábban egy másik vezércikk a falu „második otthonának” szánt kultúrothtonokról szólt, s ott a testvéri Szovjetunió iránti tisztelet, a szeretett Rákosi elvtárs életének megismerése, a „Tito-banda”, a „klerikális reakció leleplezése” stb. mind-mind a helyi kultúrothton iránti sarkalatos elvárásként jelenik meg.²⁵

A nemzeti könyvtár 150 éves évfordulójához kapcsolóan szervezték meg az „első országos könyvtáros konferenciát” az MTA dísztermében.²⁶ A lapszám második oldalának legalján elhelyezkedő rövid, talán egy gépelt oldalnyi cikk alig több mint az előadók (Jánosi Ferenc miniszterhelyettes, Varjas Béla, Sallai István, Goriupp Alisz) és témáik felsorolása. Érdemes megjegyezni, hogy a fő referátumot ezúttal nem minisztériumi vezető, hanem Varjas, az OSZK főigazgatója tartotta. Ez annak tudható be, hogy az OSZK lett a könyvtári hierarchia csúcshintézménye, miután a megszüntetett Országos Könyvtári Központ helyett itt jött létre 1952-ben az országos irányítást segítő „módszertani kabinet” (a későbbi Könyvtártudományi és Módszertani Központ, illetőleg a mai Könyvtári Intézet elődje).

A decemberi parlamenti ülésen pedig maga Rákosi elvtárs foglalta össze (valószínűleg életében először és utoljára) – egyebek mellett – a kulturális fronton, s ezen belül a könyvtárak terén elért eredményeket.²⁷ Szerinte 8536 nyilvános (települési és munkahelyi köz-) könyvtár működik az országban, miközben az iskolai és egyéb könyvtárakkal együtt a „könyvtárak jelenlegi száma 16 000–17 000”. Ezáltal elmondható, hogy „jelenleg nálunk körülbelül majdnem 600 lélekre jut már egy könyvtár”. (A kommentálást kerülve annyit kérdezhetünk, vajon egy Szabó Ervin-típusú könyvtárpolitikus ezt pozitív tényként minősíthetné-e.)

1953: ÚJ SZAKASZ? 1954–1956: ELLENMOZGÁSOK?

1953 elején a pártlap közli a Központi Statisztikai Hivatal éves beszámolóját: az eddig ismert adatok mellett innen megtudhatjuk, hogy 1952 augusztusában a „8500 nyilvános tömegkönyvtár működött, 4,3 millió kötettel”. Az év folyamán 400 új „nép-könyvtár” létesült.²⁸

1953 őszén a Nagy Imre kormánya által elindított „új szakasz” jegyében olvashatunk a lapban kritikus olvasói levelet. A Magyar Optikai Művek könyvtárosa panaszt emel amiatt, hogy a helyi szakszervezeti vezetés nem törődik könyvtárával, például ígéretük ellenére nem biztosítottak helyettesítést a könyvtáros tíznapos szabadsága idején. „A tíz nap alatt 200–300 embert ért csalódás a könyvtár zárt ajtaja előtt.”²⁹

Ez a kritikus „levél” mintegy alátámasztotta a pár nappal korábbi vezércikket, mely épp „Üzemi könyvtáraink” témában született – igaz, ez a társ lap *Népszava* hasábjain látott napvilágot.³⁰ Igen érdekes az írás olyan szempontból, miként keveredik benne az átmeneti időszak „két hangja”: az emberi szükségletekre és igényekre figyelni akaró új szakaszé és a korábbi évek pártos stílusa. A vezércikk számos vizsgálatot sorol fel (például épp a MOM-ban a „gyönyörű kultúrpalota talán legkisebb helyiségét adta a szakszervezet a már 11 ezer kötetes könyvtárnak, az olvasószobát meg mindenféle más célra foglalják le”. Alig van képzett üzemi könyvtáros. A cikk elvárja, hogy az „aktivisták és a szakszervezeti vezetők maguk is olvassanak többet”, „viseltessenek nagyobb szeretettel és figyelemmel a művelődés, a kulturális felemelkedés nagyszerű, gyönyörködtető eszköze, a könyv iránt”. Ugyanakkor a második oldalra átnyúló írás utolsó szakasza Lenin tevékenységét állítja mércéül. „Nagy tanítónk” szerint a „könyvtár és az olvasóterem a tömegek politikai nevelésének egyik fő forrása, fontos eszköze”. „Világítson szüntelen szemünk előtt Leninnek ez a nagy tanítása, [...] fejlesszük nagygyá, gazdaggá üzemi könyvtárainkat”. Figyelmes olvasás révén azt tapasztaljuk, hogy elég „laza” a szöveg, sok a jelző, nem elég erős a mondandó kifejtése. Tetten érhető a belső bizonytalanság.

1954 márciusában olyan pártdokumentum jelent meg a magyar irodalom helyzetéről – cikk formájában – a *Szabad Nép* hasábjain, amely Rákosiék iránymutatására készült. Ennek első visszhangja a március végi „országos könyvtáros értekezlet” keretében elhangzó, Darvas József népművelési miniszter (ő vette át Révaitól e minisztérium vezetését, miközben megvált a közoktatási minisztériumtól) által elmondott beszéd, valamint főosztályvezetőjének, Mikó Zoltánnak a bevezető előadása. Darvastól idéz a lap: „Kérjük a könyvtárosainktól azt is, hogy adjanak nekünk és íróinknak is segítséget az új magyar irodalom fejlesztéséhez. A 'Szabad Nép'-ben megjelent iránymutató cikk az irodalom feladatairól nem teljes akkor, ha a nép igénye, az olvasók igénye nem társul ehhez az általános iránymutatáshoz.”³¹ Csak aki tisztában van a korszak áramlataival, az képes e felszólítás mögött meglátni Darvas és megbízói perfid szándékait: Darvas arra szólít fel, hogy az olvasó „tömegek” a könyvtáros közvetítésével – a párt szándékát követve – zabolázzák meg a renitenskedni kezdő írókat.

Az év őszén Mikó Zoltán fontos – terjedelmileg is figyelmet érdemlő – írását, a „Teremtünk rendet a könyvtárak körül!” címűt közölte a lap. A szerző kendőzetlenül ír számos anomáliáról.³² Előbb azonban – a kialakult szokások jegyében – ő is néhány komoly eredményt sorol fel. 1953-ban a vidéki „állami” könyvtárhálózat-

ban „mintegy 9 millió könyvet kölcsönöztek, s idén az első háromnegyed év adatai szerint már megközelítik a 11 milliót”. Az összes könyvtárhálózatban – beleértve a tudományos és szakkönyvtárakat, sőt pártszervezeti könyvtárakat is – az állomány megközelíti a 30 milliót, a rendszeres könyvtárlátogatók száma meghaladja a másfél milliót, 1500-zal növekedett a függetlenített könyvtárosok száma. E rövid pozitív adatsor után jön a kritika. „Könyvtáraink [...] a jelentős fejlődés ellenére sem töltik be kellőképpen feladataikat. Nem terjesztik kielégítően az általános műveltséget, nem nevelik, nem szórakoztatják kellőképpen a dolgozókat.” Itt érdemes felhívni e hármasság utolsó tagjára a figyelmet: a „kultúrforradalom” beindítása óta nem esett szó a szórakoztatásról mint alapfeladatról, sőt, szinte tiltott volt ilyen gondolatot szóba hozni. Továbbá nem eléggé fejtik ki a szakkönyvek „munkaeszköz” hatásukat, és „kiváló szakkönyvek porosodnak a könyvtárak polcain”.

A cikk terjedelmének harmadához közelítünk, mikor felhangzik a kérdés: „Mi akadályozza könyvtáraink fejlődését, hatékonyabb munkáját?” Elsőként azt említi Mikó, hogy a könyvtáralapítás hullámát minden szervezet gerjesztette, ezért lehet Hajdúszoboszlón 30 különféle könyvtár. Ez a tervszerűtlen fejlesztés pénzpozíciók okozott. Néhány példa. A szakmunkásügyet irányító Munkaerő Tartálok Hivatala sok tízezer könyvet vett a tanulóotthonoknak, majd ezek, feleslegessé minősülve, elindultak a Népkönyvtári Központba, amely szétküldte sok-sok falusi könyvtárba, ahol semmi hasznót nem hajthattak. Sok helyütt gyakori a „parancsszóra” történő állománygyarapítás. Mit kezdjen a MASZOBAL (az egyik szovjetmagyar „közös” vállalat) könyvtára Plehanov *Monista történelemfelfogás* című könyvének 15 példányával? Tipikus, hogy „szakszerűtlen” az állomány kezelése, hiányzik a leltár stb.

A cikk új fejezettel („Egységesebb könyvtárhálózat kiépítése”) folytatódik. Ezer falusi könyvtárnak nincs helyisége, a vidéki közkönyvtárakból ötmillió forint értékű könyv „veszett el” (legalább 300-zal szorozhatunk, ha mai értékre vagyunk kíváncsiak), a többi könyvtárhálózat ilyen „vesztése” garantáltan ennek többszöröse. Feltűnő, hogy a könyvvásárlások értékének fele közületekhez kötődik. Az „elaprózott könyvtárakat jövőre összevonjuk”, ígéri a szerző. A könyvtárak „egészséges hálózati rendszerét” dolgozzák ki és valósítják meg, például „központi és megyei könyvtáraink ellátják majd az üzemi könyvtárosok szakmai és módszertani segítségét és továbbképzését”. Az „állami tömegkönyvtári hálózat” fogja segíteni az iskolai könyvtári hálózat létrehozását, a tanulók kötelező olvasmányokkal való ellátását.

A talán legfontosabb kérdés: a könyvtárak vezetésének kérdése. A tanácsok és szakszervezetek is „súlyos hibákat” követtek el e téren. A függetlenített könyvtárosok fele még középiskolai végzettséggel sem rendelkezik. Sok helyütt olyan embert neveztek ki könyvtárvezetőnek, aki más területen nem bizonyult alkalmasnak, de úgy gondolták róla: „jó lesz könyvtárosnak”. Emögött igen gyakran „személyi kapcsolatok” fedezhetők fel. Megjelent a könyvtárosok képzettségi feltételeiről szóló mi-

niszteri rendelet, ideje – két hónap elteltével – hozzálatni a megvalósításhoz. A cél: a „dilettáns, alkalmatlan embereket jól képzett pedagógusokkal, szakképzett könyvtárosokkal váltsák fel”. A könyvtárosok pedig sokkal többet foglalkozzanak az olvasókkal. Végül feladat az is, hogy a pártfunkcionáriusokkal, vállalati, tanácsi és szakszervezeti vezetőkkel „még jobban megszeretessük a könyvtárt, a könyveket, hogy maguk is használják”. A mai olvasó értékeli az őszinte szavakat, egyben elcsodálkozik a mérhetetlen naivságon – vagy tehetetlenségen?

1955 márciusában a párt központi vezetősége leváltotta Nagy Imrét, így Rákosi ismét teljhatalmat kapott.

A *Szabad Nép* júniusban megjelent vezércikke ennek megfelelően újrafogalmazza a „könyvtárak hivatását”.³³ Ez az írás is a töretlenül fejlődő könyvtárügy számainak összefoglalásával kezdődik:

- a felszabadulás előtti 1008 könyvtárhoz képest a „Népművelési Minisztérium és a SZOT hálózatába tízezernél több könyvtár tartozik”, 1954-ben a 6 milliós állományból az 1 millió olvasó 21 millió kötetet kölcsönzött;
- „tizenkét legnagyobb tudományos könyvtárunk összkötet-forgalma [...] 1954-ben az 1938. évi kölcsönzés ötszörösét, több mint két és fél millió kötetet ért el”;
- nem csak mennyiségi növekedés ment végbe: új olvasótábor használja a könyvtárakat, melyek a „munkások és parasztok, egész dolgozó népünk intézményeivé váltak”;
- az olvasók nemcsak több, hanem „más könyveket kölcsönöznek”: a népkönyvtárak korábbi „silány irodalmával szemben ma nagy tömegek számára hozzáférhető a marxizmus-leninizmus klasszikusainak művei”.

A büszkeségre jogosító fejlődés mellett meg kell látni a hibákat is: a „nagy eredmények mellett éppen az utóbbi hónapokban mutatkoztak [...] aggasztó jelenségek” is. Az utóbbi két évben ugyan megduplázódott a kölcsönzők száma, a kötetforgalom pedig még ennél is jobban nőtt. A Központi Vezetőség határozata nyomán vizsgálva a helyzetet kitűnik, hogy a „könyvtárosok nem kis része elhanyagolta a politikai és a népszerű tudományos művek beszerzését”, sőt egyes könyvtárak a marxista-leninista sorozatok beszerzésének folytatását is abbahagyták. Egyoldalúan az olvasó – főként szépirodalmi – igényeit követték. Mind a könyvkiadás, mind a könyvtárak tekintetében „hiba volna megelégedezni arról, hogy <az olvasók spontán igénye csak kiindulási alap>” [kiemelés az eredetiben] a „szocialista öntudatra való nevelés szempontjából”. A „szocialista könyvtáros nem lehet csak egyszerű kiszolgálója olvasóinak, egyúttal tanítója és nevelője is kell, hogy legyen”.

Sok a tennivaló a munkásosztály könyvtári ellátása terén: mielőbb érvényt kell szerezni a SZOT által az év elején hozott üzemi és szakszervezeti könyvtári határozatnak. Az ifjúság nevelése hasonlóan fontos teendő, hisz a „könyvtárak olvasóinak csaknem a fele iskolás fiatal”. Ennek alapján a „DISZ segítségével széleskörű olvasó-

mozgalmat kell kifejleszteni”, „növelni kell az ifjúsági könyvtárak számát” (a kor terminológiája szerint ez gyermekkönyvtárat jelentett).

A vezércikk állítása szerint „könyvtárosaink ma már nagyrészt jól képzett, művelt emberek” – mi pedig emlékezzünk Mikó jó fél évvel korábbi soraira, mely szerint a könyvtárosok fele érettségivel sem rendelkezik, viszont tovább kell javítani politikai képzettségüket. „Meg kell érteni – szögezi le a pártlap –, hogy a könyvtáros munkája tömegek közt végzett mozgalmi munka, hogy a könyvtáros nem hivatalnok, hanem propagandista”, hisz a könyvtárosok a „kulturforradalom első vonalában harcolnak a szocializmus építéséért”.

1955 szeptemberének végén a lap szintén címdoldalon – a rövidebb vezércikk alatti két hasábon – foglalkozik az üzemi könyvtárak terén jelentkező tennivalókkal.³⁴ Az eredmények rövid felsorolása után a cikk utal a SZOT sokadik könyvtári határozatára, majd rátér a problémákra és feladatokra. Itt is előkerül a politikai és a szakmai könyvek elhanyagolása, s elutasítja azt a feltételezést, miszerint a munkás ne fogadná szívesen a szakmájába vágó olvasnivalókat, „vagy olvasatlanul adná vissza az ilyen könyveket.” A SZOT-határozat nyomán törekedni kell a szétaprózottság megszüntetésére, központi könyvtárak létesítésére. A központosítás hozzájárul a könyvtárlomány megvédéséhez, egyben „lehetővé teszi, hogy kevesebb, de képzettebb könyvtáros lássa el ezt a felelősségteljes munkát”. A központosítás előnyét bizonyítja például, hogy az építőipari szakszervezet könyvtárainak adatszolgáltatása szerint az előző évi 24-ről az „idén 35%-ra emelkedett a rendszeresen olvasók száma”. (Itt a mai szakmai olvasó aligha tud elnyomni egy enyhe mosolyt vagy fejcsóválást: 35%?!)

1956 elején folytatódik a Rákosi-vonal szigorú hangütése. Jellemző az orwelli cím – „A kultúra demokratizálásáról” –, hogy azután épp az ellenkezőjéről értesüljenek Non György népművelési miniszterhelyettes cikkének olvasói.³⁵ Egyesek a „kultúra demokratizálásának jelszavából a legutóbbi években fegyvert kovácsoltak a párt- és az állami vezetés ellen”, a „jobboldali törekvések a kultúra demokratizálásán nem a szocialista kultúra felkarolását, hanem a polgári kultúra restaurálását értették. Nem az élenjárókra akartak támaszkodni a kulturális tömegmozgalmakban, hanem azokra, akik visszafelé sandítanak.” Témánkhoz közelebb megállapításokat is tartalmaz a miniszterhelyettes megnyilatkozása. „Egyesek olyan megállapításokat is megkockáztatnak, hogy olvasóink nem szeretik a szocialista-realista regényeket, filmeket [...]. A tények, a számok az ellenkezőjét bizonyítják”, szögezi le Non (ám tényeket nem közöl). Jellemző, hogy a cikk végén található egy „harcos” felhívás is. „Demokrácia az új kultúrát létrehozó millióknak – következetes harc a »kizsákmányolók és »kultúrájuk’ ellen – ez a kulturális forradalom sikerének feltétele. A gondolkodó olvasó talán (magában) megkérdezte: de hol is vannak a »kizsákmányolók”, akik »visszafelé sandítanak”?

A „kultúra demokratizálása” akkor felkapott jelszavá vált. A februárban meghirdetett „könyvbarát-mozgalom” felhívásában³⁶ is helyet kapott: aláírói Darvas népmű-

velési miniszter, Gáspár Sándor SZOT-elnök, Veres Péter írószövetségi, Mód Aladár TIT- és Rusznyák István MTA-elnök. A felhívás utal arra, hogy „gyarapodik az olvasók tábora. 1953-tól 1955-ig megkétszereződött az ország könyvtáraiból kölcsönzött kötetek száma”, majd kezdeményezi: az alkalmi olvasók váljanak rendszeres olvasókká, s ennek érdekében „gyűjtsenek saját könyvtárat”, amelyhez 20%-os vásárlási kedvezményt biztosít az állam.

Tavasszal lezajlott a szovjet kommunista párt XX. kongresszusa, mely a sztálinista vonal újabb vereségét hozta. Lassú nyitás kezdődött idehaza is...

1956 májusában a lap hozzászólási lehetőséget biztosított a készülő második öt-éves terv tervezetének jobbítása végett. Ekkor Kellner Bernát könyvtáros (Kaposvár, Megyei Könyvtár) is szóhoz jutott. Írásából érdemes rögzíteni, hogy „1960-ig minden járási székhelyen létesüljön járási könyvtár” (1952-ben két évet adott erre a feladatra a kormányhatározat), továbbá az ötezer lélekszámú vagy ennél nagyobb falvakban mindenütt legyen önálló községi könyvtár.³⁷

Szeptember közepén háromnapos reprezentatív kongresszust tartottak a magyar könyvkiadók az „Országház kongresszusi termében”. Köpeczi Béla, az állami irányítás csúcsszerve, a Kiadói Főigazgatóság vezetője beszámolójában előbb az eredményekre koncentrált. Büszkén említette, hogy hazánk az 1955-ben kiadott „17 500 mű” 45 millió példányával „világviszonylatban a 9-ik helyet foglalja el” az „egy főre eső könyvtermelés alapján”. Feladatként jelölte meg az „olvasó közönség kívánságainak” jobb figyelembevételét, a dogmatizmus leküzdését, továbbá „szakítani kell a régi, helytelen lektori módszerekkel”. Vagyis a cenzúra mindenhatóságával, fordíthatjuk le szavait érthető nyelvre. A kiadói vezetők (Hegedűs Géza, Domokos János, Cserépfalvi Imre stb.) számos kritikát (a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat működése) és javaslatot (legyen saját boltjuk a kiadóknak) fogalmaztak meg.³⁸

Szeptember végén a SZOT ismét foglalkozik a szakszervezetek „nevelő munkájával” a könyvtárak terén a felesleges állomány lecserélését, továbbá a „központi körzeti könyvtárak” létrehozását szorgalmazva.³⁹

Ugyancsak szeptemberben rövid címoldali cikk tudatja, hogy Magyarország fokozatosan bekapcsolódik az UNESCO munkájába.⁴⁰ Luther Evans főigazgatóra hivatkozva közli: „Hazánk aktívabb részvételére van mód a dokumentációs szolgálat, [...] a könyvtári munka területén.” Épp csak azt nem említi az írás, hogy utoljára 1948-ban nyílt erre mód.

RIPORTOK, BESZÁMOLÓK, FONTOSABB HÍREK

Az 1945. március 25-én újraindított *Szabad Nép* – jellemző módon – első könyvtári témát érintő cikke a Szovjetunió „kultúrelétéről” szól.⁴¹ A „német barbárok” által elpusztított könyvtárak újjászervezésére egy központot hoztak létre, mely eddig már

10 millió kötetet juttatott e célra. Január 1-ig újra megnyitottak 45 ezer közkönyvtárat, 40 ezer klubot és kultúrházat. Épül a tudományos akadémia hatalmas moszkvai székháza, benne 6 millió kötetes könyvtár kap helyet.

1946 nyarán ismétlődő cikkek fontos kezdeményezésről számoltak be: szó van arról, hogy a kollektív szerződések írjanak elő egy 1%-os kulturális munkaadói hozzájárulást. A keret lényegében az üzemi könyvtár finanszírozását szolgálja majd.⁴²

1947 elején elhangzik az a tézis, amely a korszak egészének egyik jellemzője: a munkások és parasztok könyvellátásának egyik legfőbb eszköze a létrehozandó üzemi és népkönyvtárak működése. A *Fórum* című folyóiratban indult könyvkiadási vita keretében szögezi le ezt Vértess György szerkesztő (aki később a Kiadói Főigazgatóság elődjének számító Könyvhivatal élére került).⁴³

1947 áprilisában Molnár Miklós, a lap újságírója himnikus cikket szentel annak a hírnek, hogy az MKP által életre hívott Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság kezdeményezésére május elsejére 100 ezer kötetet küldenek 100 falusi népkönyvtár létrehozására.⁴⁴ Egyébként 500 levél érkezett hasonló – könyvtáralapítási – kéréssel.

1947 őszén Rajk László belügyminiszter rendőrségi könyvtárhálózat kiépítését kezdeményezte. 600 rendőrsőn 20–25 kötetes intézményt hoznak létre, majd ezek egymás közt cserélik könyveiket, végül a vármegyéik rendőrhatalmái könyvtárai cserélik ki állományukat. A rövid hír szerint főként szépirodalmi anyag kerül e kis gyűjteményekbe.⁴⁵

Novemberben hosszabb cikk örvendezik a Gorkij Könyvtár megnyitása felett – s elkezdődik a legendás munkásolvasók galériájának megteremtése. „Lakatos Géza ifjú munkás minden nap 3 órát gyalogol – 1 könyvért” – így a beszámoló címe.⁴⁶ Amilyen szép a hősiess olvasói kedv, annyira lehangoló a szervezés. És mikor olvasott e derék ifjú? Az 1947-es ősz a könyvtári propaganda megszületésének időszak: nézzük meg újra Keszi Imre cikkét (lásd 10. jegyzetünkben): „Olvas a nép...”

1948 tavaszán vitriolos hangú vitacikk utasítja vissza a *Hazánk* című lap szemforgató állításait. A *Hazánk* szerint 1942-ben többet olvastak, mint 1946-ban, ráadásul a munkások olvasása visszaesett a négy év előttihez képest. A pártlap szerint „1946 jó része a létért folytatott nehéz küzdelemben” telt el, s 1948-ban lehetne újabb adatokkal is szolgálni. Különben is a *Hazánk* miért nem gondol arra, hogy a „munkások a nehezebben megközelíthető nyilvános könyvtárak helyett most már többnyire az üzemiük, párt- és szakszervezetük könyvtárába járnak olvasni”?⁴⁷

Bár kétségtelenül az üzemi (szakszervezeti) könyvtárak a lap elsőszámú kedvencei, sok beszámoló ecseteli a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egységeinek egyre élénkülő forgalmát. 1948 márciusának végén éppen harminc katona lepi el a 9. fiókkönyvtárat. Ki lélektani, ki pedig filmtechnikai könyvet kér a fiatal alhadnagy irányítása mellett.⁴⁸ Pár nappal később megtudható, hogy a FSZEK fiókkönyvtárai között verseny indult új olvasók szerzése és a marxista irodalom kiemelt kezelése terén.⁴⁹

Szeptember elején rövid hír tudatja, hogy az Országos Könyvtári Központ megkezdte a rendszeres könyv- és folyóiratcserét szovjet partnerével, az ottani akadémiai társadalomtudományi könyvtárral.⁵⁰

A szakszervezeti (üzemi) könyvtárak hálása témát szolgáltatnak a munkásosztály idealizált képének megteremtésével. 1948 szeptemberében Csepelen megnyílik a Munkásotthon szakszervezeti könyvtára: a beiratkozás ára már csak két forint (az üzemi étkezdében egy ebéd egy forint).⁵¹ Az MDP helyi könyvtárától átvettek több száz szépirodalmi könyvet, minthogy ebből „*pártmunkás-könyvtár lesz*”. A nyitvatartás elég rövid: szerdán délután két, vasárnap délelőtt négy óra. Hamarosan ezt egy olvasói levél kritizálja, s utal a szovjet példára, ahol esti órákban is látogathatók a könyvtárak.⁵²

Az 1949 nyarán kitört éberségi roham (lásd fentebbi és 11. jegyzetünket) után több olvasói levél érkezett a laphoz, amely ezek áttekintését terjedelmesebb cikkben oldotta meg.⁵³ Szó esik a selejtezésről, amelyet az Orion B gyárában a munkások ellenőriztek (sok „szemetet” találtak még, hasonlóan a Láng Gépgyárhoz), a szovjet művek példamutatásáról, a műszaki könyvek fontosságáról. Egyesek a túlzott óvatosságra figyelmeztetnek, nehogy csak a pártkiadó (Szikra) kiadványait szerezzék be. Elégtelen a könyvtárak propagandája, ezért lehetséges, hogy egyesek ponyvaregényeket hoznak el zugkölcsönzőkből, trafikokból. A cikk eszmei mondanivalója az utolsó szakaszban fogalmazódik meg. „*A dolgozó nép államában az irodalom is a dolgozó nép ügye.*” Ez már csaknem csasztuskaszöveg... A dekadens irodalom elleni harc is a munkásosztály ügye, természetesen a Párt vezetésével. „*Ennek a harcnak a feltétele, hogy [...] kisöpörjük a szemetet az üzemi könyvtárakból, és terjesszük, propagáljuk a jó könyvet, az igazi irodalmat.*”

OLVASÓMOZGALOM 1949-TŐL

Rideg Sándor író december elején hosszú cikkben számol be szikszói élményeiről.⁵⁴ Az osztályharcos „szociográfiai” felvezető után az író érdeklődik kísérőjétől, „*van-e valamennyi könyvük és könyvtáruk [sic! – S. P.] a községben*”. Beniczkyne Bajza Lenke-könyveket várt, s e helyett legnagyobb ámulatára „*egy pesti mintájú, fényűző be rendezésű*” könyvtárba vezették, ahol az „*állványokon arany díszítésű kötésben ezrével ragyogtak előttem a világirodalom remekei*”. A mai olvasó kissé felderül, hisz itt van már a Kánaán, legalábbis Rideg szemével nézve (vagy tréfált a kiváló író?). Szikszóról érdemes megjegyezni, hogy korántsem egyszerű „község”, hanem 1945–1950 között Abaúj vármegye központja (a korábbi Kassa helyett), egyben a frissiben létrehozott körzeti könyvtár székhelye.

A szikszói reflexiók voltaképpen egy nagyobb „projekt” keretébe illeszkednek. Az 1949 őszen létrehozott Népművelési Minisztérium –, magyarul: propagandami-

nisztérium – által szervezett olvasómozgalom részét képezik. A Szabad Nép már október közepén bejelentette: „*Elindultunk kultúrfrontunk teljes meghódítására.*”⁵⁵ Az olvasómozgalom (is) szovjet példát követett: kijelölték az országos „hódításra” szánt négy-öt könyvet (első alkalommal J. Iljin: *A nagy futószalag* [sztálingrádi gyár], Illés Béla: *Kárpáti rapszódia*, K. Szimonov: *Nappalok és éjszakák*, Sayers–Kahn: *A nagy összeesküvés* [amerikai imperializmus], Asztalos István: *Szél fúvatlan nem indul*, A. Bek: *A volokalamszki országút*). Ezeket nagy (általában ötven-hetven) példányszámban szétküldték a városi és falusi nép-, valamint üzemi könyvtáraknak, hogy minél több ember elolvassa. Majd megjött Budapestről az „író elvtárs”, aki elmagyarázta, mit olvastak, s miért olyan fontos a mű (a felszabadító Szovjetunió tisztelete, győzelme a fasizmus felett, a forradalmi hagyományok értékelése, az imperializmus kíméletlen leleplezése stb.). A Magyar Írószövetség tevékeny részt vállalt e mozgalmából. A helyi faliújságra pedig saját könyvismertetéseket helyeztek el az olvasók. Ilyen „gyöngyszem” Illés Béla *Fegyvert s vitézt éneklek* című művéről: „*Olvassátok el ezt a könyvet, hogy még elszántabban gyűljöttek az ellenséget!*”⁵⁶ A lap januári számában Molnár Miklós mintegy összegző képet rajzol a „kultúrforradalom” diadalmas meneteléséről. *Azsajev Távol Moszkvától* című regénye 30 ezer példányban napok alatt elfogyott, a képzőművészeti kiállítást 30 ezren nézték meg, az üzemi és a falusi könyvtárak látogatottsága „*ugrásszerűen emelkedik*”.⁵⁷ A kritika ezúttal az alkotókat éri: „*Irodalmunk és művészetünk nemcsak a politikai és gazdasági fejlődés mögött maradt el, hanem a tömegek gondolkodásában végbement változások mögött is.*” Vagyis a „tömegek gondolkodása” alig egy-másfél év alatt lehaladt az alkotókat: öröm ide – szégyen oda!

Nyáron országos „aktíva-értekezleten” értékelték az eredményeket, megszabva a további feladatokat is.⁵⁸ Horváth Vera, a minisztérium könyvtári főosztályának vezetője összegző adatokkal szolgált: „*eddig 68 író közreműködésével 300 ankétot rendeztek, amelyeken 57 ezer hallgató vett részt. Az olvasás erősítése mellett az ankétok »előre lendítették a termelést is«.* Egyes helyeken meg Solohov könyvének (*Új barázdát szánt az eke*) „*megbeszélése után új termelőcsoportokat alakítottak*”. Meglepő (mai szemmel) a cikk ezen mondata: „*Hiányossága az olvasómozgalomnak, hogy még kampányszerű.*” A továbbiakban az olvasómozgalmat ki kell szélesíteni, növelni az olvasóköri számát, továbbá a „mozgalom szorosabban kötődjék a napi kérdésekhez (békeharc, téteszesítés, majd békekölcsön-jegyzés).

Nyáron egy kultúrházi felelős a kisüzemek olvasómozgalomba történő bekapcsolását sürgeti.⁵⁹

Egyedülálló az a pillanat a kultúrforradalom vagy szűkebben az olvasómozgalom terén, amikor maga a „végső mozgató”, a „Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya” aláírásával jelenik meg felhívás, méghozzá a Rákosi-per anyagának elolvasatása céljából.⁶⁰ Idézzünk e – stílusa tekintetében is – értékes forrásból kicsit hosszabban: „*Pártunk segítségét akar nyújtani az elvtársak-*

nak az olvasáshoz, ezért felhívjuk az elvtársak figyelmét arra, hogy jelentkezni lehet a pártszervezeteknél az olvasómozgalomban való részvételre. Az olvasómozgalom július 1-től szeptember 25-ig tart. A pártonkívüli dolgozók a különböző tömegszervezeteken keresztül vehetnek részt 'A Rákosi-per' szervezett olvasásában."

A hazai – mindvégig fentről vezérelt – olvasómozgalmakról kitűnő áttekintést nyújt egészen a nyolcvanas évekig Katsányi Sándor és Kamarás István tanulmánya, amely Kamarás könyvének egyik fejezeteként látott napvilágot.⁶¹

FÓKUSZBAN AZ ÜZEMI (SZAKSZERVEZETI) KÖNYVTÁR

A magát a munkásság élcsapataként minősítő kommunista párt egyik szívügye volt a munkásság kulturális, szakmai és (nem utolsósorban) politikai színvonalának emelése. Eszközként kínálkozott – a sajtó, a film, a kultúrversenyek, az öntevékeny művészeti mozgalom mellett – a munkahelyi könyvtár.

Alábbiakban tucatnyi cikk alapján áttekintjük, miként szólt e kérdésről a központi pártlap.

Az első érdemi publikáció⁶² már címében hordozta az üzenetet: „Betűre éhesek a dolgozók”. A gondot az alcím hordozza: „de nem tudják megfizetni”. Nem csoda, ha az üzemi könyvtárakat szívesen használják: a „MÁVAG gépgyárban 3113 munkás és 451 tisztviselő, A Telefongyárban 120 munkás és 30 tisztviselő, a Láng gyárban 130 munkás és 30 tisztviselő olvasó.” A korábban már említett 1%-os keretből tudnak majd gyarapítani, a „Szakszervezeti Tanács, a Magyar Írók Szövetsége és a Munkás Kultúrszövetség könyvlistákat fog az üzemi bizottságoknak ajánlani”.

Emblematikus címe okán – „Olvas a nép” – már említettük Keszi Imre fontos riportját.⁶³ Pontos adatai szerint az Agrolux vállalat üzemi könyvtárának 2000 kötetét a 400 dolgozóból 180 használja. Katajev Távolban egy fehér vitorla című művét 9 hónap alatt 14-en olvasták, de népszerűek Steinbeck „ellenállási regénye” (*Lement a hold*), továbbá Fagyejev, Ilf és Petrov könyvei is. A hazai klasszikusok közül Jókai és Karinthy népszerű. Keszi és a könyvtáros olyan személyt is talál a kartoték alapján, aki korábban sokat olvasott, de most felhagyott vele. Ám róla rögtön kiderül, hogy szakmai és nyelvi tanulmányokat folytat, mióta munkából irodai dolgozó lett.

A két munkáspárt egyesülésével 1948 közepén gyökeresen új (monopol) helyzetből bontakozott ki a kultúrforradalom. Ennek szakmai leképezése az a cikk, melyre szintén utaltunk röviden: egyszerűen „kiszolgáljon” vagy fejlesszen a könyvtár?⁶⁴ E kultúrpolitikai szempontból elsőrendű dilemma „helyszínként” a Ganz Villamosági Gyar tűnt megfelelőnek. Mai szemmel is mesebeli számok: 3000 kötet, a 2600 dolgozóból 2000 olvasó. A névtelen cikkíró előbb három olvasóval ismerkedik. Egyikük a könyvtáros szerint a jelenlegi olvasók többségét képviseli Harsányi Zsolt, Vicki Baum, Bozzay Margit és társaik könyveinek kedvelésével. Erről nem az

olvasók tehetnek, hanem – a cikkíró szerint – a könyvtáros, az üzemi bizottság és a helyi pártszervezet is. A 3 ezer kötetnek csak a fele hozzáférhető a két szekrényben, a többi, mely az MDP ajándéka, „tehát nyilván a legjobb könyvek” (a cikkíró szerint) még dobozban áll – így Makarenko és más szerzők számos fontos könyve. Ismét szerepel az Agrolux könyvtára, majd az Elektromos Műveké. Utóbbi állománya eléri a 11 ezer kötetet, a 4 ezer dolgozóból 2 ezer olvasó a könyvtárban, akik 1947-ben 44 ezer kötetet vettek ki. Jóllehet több ezer kötet képviseli a szépirodalmat, de nyoma sincs a fentiekben példaként említett könnyű irodalomnak. Van viszont elég példány „Rákosi, Révai elvtársak” könyveiből, emellett Nagy Lajos, Déry Tibor, Tersánszky minden műve megvan. A szakszervezeti központ „könyvtárellátójának képviselői több száz üzemi könyvtárossal” beszéltek: a kép nem rózsás, hisz a legtöbb „kiszolgálni és nem irányítani akarta az olvasók ízlését. Ez nem véletlen, hisz eddig semmilyen segítséget nem kaptak: mi legyen könyvtárunkban, s mi ne legyen semmiképpen sem.” De a szakszervezeti központ „kulturális osztályára rövidesen kinevezik az üzemi könyvtárak felelősét”, továbbá ősszel tanfolyamok várják a könyvtárosokat. „Jobb későn, mint soha” – így zárul a cikk.

Ez az időszak (1948–1949) a „fordulat éve”, ahogy maga Rákosi elnevezte, így nem véletlenül 1949-ben több érdemi cikk is foglalkozik az üzemi könyvtárakkal. Az eddigi inkább leíró stílust felváltja a direkt felszólítás. Januárban „Sürgős rendelkezést!” követel a lap, minthogy „rengeteg selejtes könyv /van/ az üzemi könyvtárban”.⁶⁵ A Postás Szakszervezet könyvtárában kezdődő riport közli, hogy az eredetileg 14 ezres gyűjteményben „fasiszta könyv volt 4000”, majd a szakszervezet még megjelölt kétszer 1500-at, a könyvtáros az olvasók segítségével talált további 300-at. A Közlekedési Alkalmazottak szakszervezetének könyvtárában viszont a könyvtáros éberségével vagy tájékozottságával baj lehet, mert az 1948-ban beszerzett könyvek közt felbukkan Herczeg Ferenc, Szomory Dezső, Zilahy Lajos, sőt Fekete István („az Új Ember kedvelt tárcaírója” – minősíti a szerző, L. M.) nem egy könyve. A szerző következtetése: „Az üzemi és körzeti könyvtárak fejlesztése, irányítása és kirotálása ez idáig elhanyagolt terület. f...] Az üzemi könyvtárak ellátását megszerezni kellene, fontossági sorrendet megállapítani a beszerzendő könyvek között. [...] A könyvtárossokat az ipari dolgozók közül kell kiemelni, oktatni, fejleszteni, tanácsokkal ellátni, ellenőrizni.” A következő hetekben a szerkesztőség még fokozza a téma iránti hevületet (lásd 15. jegyzetpontunkat).

1949 júliusában a „kellene” stílust felváltja a kategorikus imperatívusz. Szántó Miklós hírhedt írását – „Ellenség a könyvtárakban!”⁶⁶ – már ismertettük fentebb, most még a stílusra figyeljünk. „Itt az ideje, hogy helyrehozzuk a hibákat, söpörjük ki a fasiszta és burzsoá szemetet könyvtárainkból [...] A jövőben nézzék meg üzemünk alaposan, milyen könyveket vásárolnak és könyörtelenül dobják ki az üzemekből az élősködő ügynökök hadát [...] A könyvtár segítse a politikai feladatok végrehajtását, a termelés emelését, dolgozóink tanulását. [...] az olvasást milliók népmozgalmává

kell tenni. A könyvtárat igazi kulturális központokká, megsokszorozódott harci fegyverré kell újra tennünk” [kiemelések az eredetiben. – S. P.].

A következő év januárjában a lap a KISTEX gyárának kulturális munkájával foglalkozott. Szeptemberben lecserélték a régi kultúrfelelőst, az új meg „nagy csomó slágerlemezt, rossz operetteket és népszínműveket talált”.⁶⁷ A könyvtár még csak éledezik, hisz a 2800 kötetes könyvtárat az 5 ezer dolgozóból egyelőre csak 450 látogatja. Igaz, ők azután szinte csupa szovjet könyvet olvasnak (kapnak?): Szimonov, Gorkij, Makarenko könyveinek néhány példánya nem elégíti ki az igényeket. Sok gyermekkönyvet vásároltak a dolgozók karácsonyra (*Marsak, Katajev, Csehov*). Ám még nagy baj az „ideológiai képzetlenség”: a „150 párton kívüli kultúraktíva között sok képzetlen akad”. Elkészült viszont a három hónapos „kultúr-munkaterv”: megvalósítása nem kis dolog, minthogy „a szocialista termelést csak a kiművelt emberfők százezreivel lehet végrehajtani” [kiemelés az eredetiben – S. P.] – mondja „Kakuk elvtársnő, párttitkár”. Széchenyi István igéje így válik „fegyverré” a KISTEX-ben...

1951 nyarán magabiztos országos adatok érkeztek az MTI-től az üzemi könyvtárhálózat gyors bővüléséről.⁶⁸ 1949-ben „1933 könyvtár hétszázezer kötettel”, 1950 júniusában 2358 könyvtár egymillió kötettel, most pedig 2500-nál is több könyvtár 1,2 millió kötettel. „Az ötéves terv végére 3400 üzemi könyvtárunk lesz három millió könyvvel.”

Meglepő módon ennyi akarat és felszólítás után 1952 januárjában kritizálni kell a Ganz Vagongyár könyvtárának munkáját.⁶⁹ A könyvtár 1949-ben jött létre „alig ezer kötettel”, mostanra a központi és a 36 műhelykönyvtárnak 13 ezer kötete van, s 4500 olvasót látnak el, vagyis a dolgozóknak „mintegy 40%-a rendszeresen olvas”. Ám az eredmények mögött hibák húzódnak meg, az „olvasómozgalom nem fejlődik, sőt az 1951 elején elért eredményekhez képest visszaesett”. A 30 könyvtárosból csak 12 vesz részt a továbbképzésen, az új magyar irodalom olvasása gyenge. Hiányos is az állomány: nincs egy kötet sem Benjámin László vagy Kónya Lajos verseiből. Gond az is, hogy „nem olvassák eléggé a szakkönyveket”. A megoldási javaslat már ismert dolgokra tér ki: jobb irányítással és ellenőrzéssel, a könyvtárosképzés biztosításával, a „káderek alaposabb kiválasztása” révén kijavíthatók a hibák, s „újra gyors fejlődésnek indulhat a Ganz Vagongyár olvasómozgalma”.

Hosszabb idő után – mikor Nagy Imre leváltását követően Rákosi már újra kezébe kaparintotta a teljhatalmat – 1955 szeptemberében jelent meg egy „kis” vezércikk (a nagyobb alatt, de az első oldal hasábjain). „Az üzemi könyvtárakról” címet viselő írásról már fentebb beszámoltunk.⁷⁰ A cikk a lendületes fejlődés újabb adatait sorolja: „Tavaly [...] a hétezer szakszervezeti könyvtárban több mint fél millió rendszeres olvasót tartottak nyilván, s több mint hat és fél millió könyvet kölcsönöztek.” Hogy is lett a tervezett 3400 könyvtárból hirtelen 7 ezer? Ezzel az „aprósággal” a

szerkesztőség nem bajlódik. A kicsengés itt is a tömegmozgalmi jelleg erősítése: a „könyvtárak aktíváinak tízezrei” végezzék jól munkájukat, s akkor „válik majd a könyv az üzemi dolgozók nélkülözhetetlen táplálékává”.

ÖSSZEGZÉS

A központi pártlap viszonylag gyakran foglalkozott a könyvtárak és az olvasás – többnyire inkább csak az olvasómozgalom – kérdéseivel. A kor stílusában hajszolta a *Szabad Nép* is a „kultúrforradalom” eredményeit, egyfajta számmisztikát követve, mintegy a sztahanovista mozgalom szovjet példája nyomán. Nagy, még nagyobb számok, s máris győzelmek születnek, a békétábor egyre legyőzhetetlenebb, határ a csillagos ég...

Az írárok színvonala elég alacsony, a kor szokásos agitprop stílusa eluralkodik még az egyébként tehetséges cikkírók (Keszi Imre, Molnár Miklós, Szántó Miklós stb.) munkáiban is. Meglepő, de tény, hogy 12 év alatt egyetlen szakmabeli sem kapott lehetőséget gondolatai kifejtésére. Sem a régi nagyok, mint Dienes László vagy Kőhalmi Béla, sem a jelentős intézményvezetők, mint Varjas Béla, Haraszthy Gyula vagy Kovács Máté, sem a legjobb szakmai szerzők, mint Sebestyén Géza vagy Sallai István, sem a többszörösen kitüntetett Lipták Pál.

A pártállam kiépülése az üzemi (munkahelyi, szakszervezeti) könyvtárak terén is mesterséges „virágkorhoz” vezetett. Vagyis papíron: több ezer könyvtár, több száz-ezer olvasó dolgozó, sok millió elolvasott kötet – erről szolt itt is a nagy „narratíva”.

Emellett jellemző, mivel nem foglalkozott szakmai szempontból a pártlap: a II. Országos Könyvtári Konferenciával, az egyetemi könyvtárosképzéssel, a tudományos és szakkönyvtárak problematikájával, az 1956 márciusában kibocsátott (második) könyvtári törvényerejű rendelettel.

A Rákosi-kor pártsajtója szakmánk vonatkozásában is a naiv voluntarizmust képviselte: az akarat (értsd: a felülről érkező direktíva) mindenható, s ha még vannak hiányosságok, akkor vagy az ellenség kártevése, vagy az ideológiai felkészítés gyengesége a hibás. Ezzel együtt aligha tévedünk, ha a könyvtár szerepét a diktatórikus pártállam keretében nem az „első hegedűsök” közt látjuk. Az a szerep a sajtóé és a filmé volt, amint erre Lenin és Sztálin is rámutatott – egyébként semmiben sem különbözve a náci Németország gyakorlatától.

EPILÓGUS 1.

1956. november 1-én az új nevet felvevő állampárt a központi lap címét is megváltoztatta: ekkor indult útjára a *Népszabadság*. Ennek november 4-i száma közölte az alábbi felhívást: „*Őrizzük meg a forradalom dokumentumait, emlékeit! Az Országos Széchényi könyvtár kér mindenkit, aki részt vett a forradalom bármely eseményében vagy szemtanúja volt bármely megmozdulásnak, hogy röviden írja le, foglalja össze az átélteteket, a hallottakat. Minden esemény, élményleírás lehetőleg rögzítse a pontos időpontot és helyet. A könyvtár kér mindenkit, aki fényképfelvételeket készített a forradalom napjaiban, juttasson el a felvételeiből egy-egy másolatot a könyvtárhoz. Címe [...]*” (MTI)⁷¹

Varjas Béla főigazgatónak és munkatársainak ez a fontos kezdeményezése végrehajthatatlanná vált a lapszám megjelenésének napján bekövetkezett szovjet megszállással, hisz minden dokumentum az érintettek elleni vádak alapját képezte volna. Tudomásunk szerint a könyvtárból Varjason kívül 40 munkatársat bocsátottak el a továbbiakban...

EPILÓGUS 2.

A *Népszabadság* 1958 januárjában összegző cikket közölt a „*könyvtárhálózat kilencévi eredményei*”-ről.⁷² A cikk a cím ellenére csak a szakszervezeti könyvtárakról szól. Ezek állományában 1949-ben mindössze félmillió kötet volt, majd 1955-ben meghaladta a 4 milliót 6240 könyvtárban.⁷³ Kétharmaduk nagysága alig érte el az 500 kötetes szintet. Az olvasók száma az 1950-es 179 ezerről több mint háromszorosára, 543 ezerre emelkedett, s közülük 75% munkásolvasó. A cikkíró kiemeli a SZOT 1955-ös könyvtári határozata nyomán elindult központosítási folyamat fontosságát. A könyvtárak előtt álló legfontosabb feladat: „*Segíteniük kell az olvasókat, hogy megismerhessék [...] a magyar és a világirodalom legszebb [...] alkotásait, köztük a szovjet és a népi demokratikus írók műveit.*” Érződik a különbség: eltűnik az ideológiai (termelési, békeharcos stb.) feladat, s még a szovjet művek is csaknem belesimulnak a szélesebb fogalmat kifejező „világirodalomba”. Új történet kezdődik, vagy az eddigi folytatódik új köntösben? Ez már egy másik elemzés tárgya lehet.

JEGYZETEK

1. Áttekintésünk alapja az Arcanum cég által készített s az MTA Könyvtárában használt digitális állomány. Az ismertető szavai: „Szabad Nép: 1945. június 2. (III. évfolyam 55. szám) és 1956. október 29. (XIV. évfolyam 297. szám) között, plusz még 1956. november

6. – 11. között 6 db számozatlan lapszám, összesen 22.385 oldal.” Megjegyzendő, hogy a szöveg már nem pontos, időközben ugyanis nyilván sikerült az 1945 júniusa előtti hónapok digitalizálása is, tehát az oldalszám néhány százal növekedhetett. Egy gyenge pont derült ki tájékozódásunk során: a cikkek szerzőinek neve (általában? soha?) nem került be a keresési folyamatba, találatokba (egy példa: Dobos Piroska neve számos helyen felbukkan, de cikke kapcsán nem; írását az „olvasás” tárgyszóra történő keresés kapcsán találtuk meg). Forrás: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Nepszabadsag/> – A *Szabad Népet* 1945-ben március 25-én indították újra Budapesten (a *Népszava* már január 26-án újraindult). Kerekítve tehát csaknem 23 ezer oldalnyi anyagból kerestünk: ha a kiválogatott könyvtári vonatkozású szövegeket tömören egymáshoz illesztenénk, akkor az hozzávetőlegesen 10–12 újságszámot tenne ki.

A *Szabad Népről* és a kor sajtójáról tömör összegzés olvasható HORVÁTH Attila tollából (*A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2013. 93 p. Médiatudományi Könyvtár, 7.). Elérhető itt: <https://mek.oszk.hu/13400/13447/13447.pdf> [2024. 05. 13.] A „fordulat éve” előtti időszakban az MKP a sajtó terén a – szovjet segítséggel működtetett – papírkiutalással biztosította vezető szerepét. A fő vesztes a katolikus egyház volt. Lásd SZAJDA Szilárd: Fordulat vagy a folyamat betetőzése. = *Médiakutató*, 2003. tél http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_04_tel/03_fordulat_vagy/

Címünkben idézőjelbe tettük az 1947-től gyakran használt „kultúrforradalom” kifejezést. Ismeretes, hogy Kodály Zoltán kényes volt a helyes magyar nyelvhasználatra, s „elutasította – germanizmusként – a kultúr-előtagú összetett szavakat”. Vö. DOBOZI Eszter: Kodály Zoltán nyelvészeti munkái. 492. p. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1314/131411.pdf> [2017. 03. 14.] A *Szabad Nép* egyébként hol ezt a megnevezést használta, hol a „kulturális forradalom” jelzős szerkezetet (utóbbi fordult elő valamivel gyakrabban). Ez a pongyolaság még egy íráson belül is megjelent, pl. LUKÁCS György „Kultúrforradalom és népi demokrácia” című írásában (*Szabad Nép*, 1948. máj. 1. 8. p.).

2. Új közkönyvtárakat a magyar dolgozóknak. A haladó szellemű könyv a lelki újjáépítés eszköze. = *Szabad Nép*, 1945. okt. 21. 3. p. – A *Szabad Nép* megindulásáról, működéséről eleven kép rajzolódik ki Vásárhelyi Miklós interjújából: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Evasarhelyi-elvtars-maga-nem-erti-mirol-van-itten-szo%E2%80%9D> [2017. 03. 14.]
3. A totalitárius nyelvről célratörő összefoglaló BARÁTH Magdolna írása: A nyelv elrablása (Nyelv és totalitarizmus) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Evasarhelyi-elvtars-maga-nem-erti-mirol-van-itten-szo%E2%80%9D> [2017. 03. 14.], továbbá Tóth Szergej tanulmánya a szovjet birodalmi nyelvről: https://epa.oszk.hu/00800/00861/00111/pdf/EPA00861_aetas_1991_01_005-039.pdf [2024. 05. 13.]
4. A reakció elleni fokozottabb harcot hirdette meg a Budapesti Nemzeti Bizottság. = *Szabad Nép*, 1945. jún. 28. 1–2. p. – Szeptember 2-án (5. p.) a lapban hír jelent meg arról, hogy Vas Zoltán (MKP) főpolgármester ismételt elrendelte az „iskolai könyvtárak újabb átkutatását”, mert csupán 150 ezer kötet fasisztának minősülő művet szolgáltatnak be.
5. HORVÁTH Márton: Szívós harcban. = *Szabad Nép*, 1946. jan. 6. 1. p.
6. MOLNÁR Miklós: Könyvet a nép kezébe. = *Szabad Nép*, 1947. jan. 1. 13. p.

7. A népkönyvtárakért. = *Szabad Nép*, 1947. jan. 19. 11. p. (A cikk szövege kurzív szedéssel kiemelve.)
8. Ezer fátyla kigyulladt... Az ezredik népkönyvtár április 18-án nyílik meg. = *Szabad Nép*, 1948. ápr. 16. 4. p.; MÉRAY Tibor: Gondolatok az ezredik népkönyvtárban. = *Szabad Nép*, 1948. ápr. 18. 11. p.
9. HORVÁTH Márton: Munkásság és művészet. = *Szabad Nép*, 1947. máj. 4. 9. p.
10. KESZI Imre: Olvas a nép... Egy üzemi és egy közkönyvtár napi életéből. = *Szabad Nép*, 1947. szept. 21. 9. p.
11. Kiszolgálja vagy fejlessze munkásolvasói ízlését az üzemi könyvtár? = *Szabad Nép*, 1948. aug. 11. 4. p.
12. LUKÁCS György: Kultúrforradalom és népi demokrácia. = *Szabad Nép*, 1948. máj. 1. 8. p. – Horváth Márton az MDP Politikai Akadémiáján 1950 februárjában tartott előadása (Magyar irodalom – szovjet irodalom) nagy terjedelemben támadja Lukácsot. (*Szabad Nép*, 1950. febr. 12. 6. p.)
13. A Magyar Dolgozók pártjának programnyilatkozata. = *Társadalmi Szemle*, 1948. 4/5. sz. 261. p.
14. SZÁNTÓ Miklós: Ellenség a könyvtárakban! = *Szabad Nép*, 1949. júl. 24. 9. p.
15. A cikk nincs egyedül az ellenségfóbiával. Már korábban követelte az újság, hogy „Tisztítsuk meg a munkáskönyvtárakat A SELEJT-KÖNYVEKTŐL”. = *Szabad Nép*, 1949. júl. 14. 6. p. (kiemelés az eredetiben) – Szántó cikkéhez pedig megérkeztek az „olvasói levelek”: az augusztus 4-i szám 6. oldalán egy segédmunkás (!) és egy ifjúsági vezető követeli, hogy a „káderesek” igazi könyvtárosokat válogassanak, az „elvtársak” pedig ahhoz, hogy haladjanak, rendszeresen olvassák a *Szabad Népet*. Majd a szerkesztőség is „ráerősít”, 10-én (6. p.) újabb terjedelmes cikk íródott „Munkások, akik őrt állnak a kultúra frontján is” címmel. Ennek summája: „A munkásosztály megértette a Párt felhívását. Megértette, nem elég, ha őrt áll a termelés frontján, örködni kell a kultúra harci szakaszán is.” Említsük még meg, hogy már az év elején is napvilágot látott ilyen tartalmú cikk. L. M.: Sürgős rendezést! Egyre növekvő olvasótábor – s rengeteg selejtes könyv az üzemi könyvtárakban. = *Szabad Nép*, 1949. jan. 25. 10. p.
16. DOBOS Piroska: Olvasómozgalom. = *Szabad Nép*, 1949. okt. 16. 11. p. Dobos neve után ez áll: „Nagybudapesti Pártbizottság Agit-prop Osztály politikai munkatársa”. Neve a lap hasábjain 1945–46-ban gyakran bukkan fel előadóként a pártnapokat felsoroló listákban. A következő időszak számos olvasómozgalmi beszámolót kínál: ezekről majd az olvasás fejezetében számolunk be.
17. Hozzáférhetőbbé teszi a szovjet tudomány eredményeit a most megalakult Országos Dokumentációs Központ. = *Szabad Nép*, 1949. nov. 18. 6. p. – A cikk elég későn született, hisz ekkor már jószerevével eldőlt, hogy a központot létesítő, Gerő Ernő elnökléssel működő Magyar Tudományos Tanács (MTT) nem veszi át az MTA helyett a tudomány irányítását, ehelyett a párt döntése az: meg kell szállni az MTA-t. – Az Országos Dokumentációs Központról lásd KÉGLI Ferenc: Hatvan éve alakultak meg a szakmai dokumentációs központok. = *Könyvtári Figyelő*, 2009. 3. sz. 445–457. p. – Az MTT létrejöttét és gyors eltűnését kiválóan írja le HUSZÁR Tibor könyve: *A hatalom rejtett dimenziói – Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*. Budapest: Akadémiai K., 1995. 379 p.

18. Törvényjavaslat a Magyar Népköztársaság első öt éves tervéről az 1950. január 1-től 1954. december 31-ig terjedő időszakra. = *Szabad Nép*, 1949. dec. 4. 1–3. p.
19. RÉVAI József: Kulturális és ideológiai téren is megkezdjük a felzárkózást a politikai és gazdasági téren elért eredményeinkhez. = *Szabad Nép*, 1951. febr. 27. 4–8. p. (A könyvtári adatok a 6. oldalon.)
20. A népművelési munka valamennyi formáját fel kell használnunk kultúrforradalmunk továbbfejlesztésére. Révai József elvtárs felszólalása az országos népművelési értekezleten. = *Szabad Nép*, 1951. szept. 6. 5. p.
21. LENKEI Lajos: A könyvtárak a népművelés várai. = *Szabad Nép*, 1951. okt. 6. 6. p.
22. A falu kulturális fejlődéséért. = *Szabad Nép*, 1951. nov. 28. 1. p.
23. NEMES Dezső: Könyvtáraink a fejlődés útján. = *Szabad Nép*, 1952. máj. 8. 6. p. A lap két nappal korábban összefoglalta a kormányhatározat tartalmát: A minisztertanács határozata a könyvtárak fejlesztéséről. = *Szabad Nép*, 1952. máj. 6. 5. p.
24. Fejlesszük könyvtáraink munkáját! = *Szabad Nép*, 1952. aug. 27. 1. p.
25. A falu új kulturális és társadalmi életének központjai: a kultúrotthonok. = *Szabad Nép*, 1952. aug. 19. 1. p.
26. Megkezdődött az első országos könyvtáros konferencia. = *Szabad Nép*, 1952. nov. 29. 2. p.
27. Rákosi Mátyás elvtárs beszéde. = *Szabad Nép*, 1952. dec. 16. 3. p.
28. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése a népgazdasági terv teljesítésének 1952. évi eredményeiről. = *Szabad Nép*, 1953. jan. 20. 1. p.
29. KILIÁN Györgyné: „Szabadság miatt zárva”. = *Szabad Nép*, 1953. nov. 3. 1. p. – Kritikus olvasói levelet közöltek pár nappal előbb is, akkor falusi gondokról tudósítva. MOLNÁR Lajos: A könyv a falu dolgozóinak jó barátja. = *Szabad Nép*, 1953. okt. 29. 1. p.
30. Üzemi könyvtárainkról. = *Népszava*, 1953. okt. 29. 1–2. p.
31. Megkezdődött az országos könyvtáros értekezlet. = *Szabad Nép*, 1954. márc. 26. 2. p.
32. MIKÓ Zoltán: Teremtünk rendet a könyvtárak körül. = *Szabad Nép*, 1954. nov. 10. 4. p. Az 1954-es ősz még Nagy Imre miniszterelnök dominanciája jegyében tel(het)et, talán a lapnál is, vagyis a *Szabad Nép* sem volt ekkor olyan zárt „pártközponti” lap, mint előtte és (egy darabig, 1956 nyaráig) utána. Könnyen lehet, hogy Nagy veje, Jánosi Ferenc népművelési miniszterhelyettes látta jónak (segítette elő) Mikó cikkének publikálását.
33. Könyvtáraink hivatása. = *Szabad Nép*, 1955. jún. 14. 1. p. A DISZ (Demokratikus Ifjúság Szervezete) teendőit NON György, az illetékes népművelési miniszterhelyettes korábban külön cikkben elemezte: Ifjúságunk kulturális nevelésének megjavításáért. = *Szabad Nép*, 1955. jún. 5. 5. p. Non is említi: „A könyvtárakban jelvénytörzses mozgalmat indítunk az úttörő- és DISZ-szervezetekkel karöltve.” A vezércikk írásakor építettek Darvas József népművelési miniszternek a „Központi Vezetőség márciusi határozata és kulturális forradalmunk helyzete, különös tekintettel az állami irányítás megszilárdítására” címmel tartott május végi előadására is (*Szabad Nép*, 1955. máj. 25. 3–4. p.). Darvas a könyvtárakról is szólt, a cikk ezt így foglalta össze: „könyvtáraink munkája a párt 1953. júniusi határozata után meggyorsult. [...] Ugyanakkor azonban a könyvtárosok nem kis része az utóbbi időben elhanyagolta a politikai és népszerű tudományos művek beszerzését és szinte kizárólag csak szépirodalmat vásárolt.” (i. m. 4. p.) Mindezen ideológiai és kultúrpolitikai manőverek közepette került sor a II. Országos Könyvtáros Konferencia

- megrendezésére május 26–27-én. (Megkezdődött a II. országos könyvtáros konferencia. = *Szabad Nép*, 1955. máj. 27. 4. p.) A fő előadásokat Non miniszterhelyettes és Újhelyi Szilárd, a könyvtári főosztály új vezetője tartotta. A DISZ, a SZOT, a Népművelési, valamint az Oktatási Minisztérium által szervezett olvasómozgalom 1955 novemberében indult útjára, József Attila nevével díszítve. (Felhívás a József Attila olvasómozgalom elindítására. = *Szabad Nép*, 1955. nov. 11. 4. p.)
34. Az üzemi könyvtárakról. = *Szabad Nép*, 1955. szept. 24. 1. p.
35. NON György: A kultúra demokratizálásáról. = *Szabad Nép*, 1956. jan. 29. 5. p.
36. A könyvbarát-mozgalom felhívása az olvasókhoz. = *Szabad Nép*, 1956. febr. 3. 4. p.
37. KELLNER Bernát: Bővítsük, fejlesszük a könyvtárak hálózatát! = *Szabad Nép*, 1956. máj. 27. 2. p.
38. A könyvkiadásban is tovább lépünk a kultúra demokratizálásának útján. Megkezdődött a magyar könyvkiadók konferenciája. = *Szabad Nép*, 1956. szept. 14. 4. p.
39. A SZOT IX. teljes ülésének határozata a szakszervezetek kulturális nevelő munkájáról. = *Szabad Nép*, 1956. szept. 29. 4. p.
40. Magyarország fokozatosan bekapcsolódik az UNESCO munkájába. = *Szabad Nép*, 1956. szept. 22. 1. p. A nyugat felé történő szakmai nyitás első jeleként még 1955 szeptemberében Varjas Béla főigazgató – hosszas főhatósági hezitálás után – végül részt vehetett az IFLA brüsszeli konferenciáján. = *Szabad Nép*, 1955. szept. 11. 6. p.
41. Kultúrélet a Szovjetunióban. = *Szabad Nép*, 1945. márc. 29. 23. p. A kor levegőjét érzékelte idézzük a lap május 12-i száma címlapjának felső sarkában olvasható Sztálin-idezetet: „Európa felett ezentúl a népek szabadságának és a népek közötti békének nagyszerű zászlaja fog lengeni.” Cserépfalvi Imre könyvkiadó moszkvai látogatásáról hozott érdemi könyvtári híreket (B. T.: Szabad nép, szabad kultúra. Cserépfalvi Imre Moszkva kulturális életéről. = *Szabad Nép*, 1945. júl. 25. 6. p.). Egy másik szovjet vonatkozású hír decemberben (8. 11. p.) azt közli, hogy a Szovjetunióban 77 ezer „nyilvános könyvtár” működik, az Egyesült Államokban viszont csak 7 ezer. A 175 moszkvai könyvtárnak 1944-ben 7 millió látogatója volt, kik 20 millió kötetet kölcsönöztek. 1948. október végén (A világ legnagyobb könyvtárában. = *Szabad Nép*, 1948. okt. 31. 6. p.) a moszkvai Lenin Könyvtárról szól hosszú beszámoló – ott már a mikrofilm használata is megvalósult. A továbbiakban nem célunk a szovjet információk közvetítése, annyi talán máris látható, hogy a propaganda első számú feladatának tartotta a követendőnek állítandó szovjet példa megvilágítását.
42. Miért maradt ki az egy százalék kulturhozzájárulás a kollektív szerződésből? = *Szabad Nép*, 1946. júl. 26. 6. p.
43. Küzdelem az új olvasó közönségéért. = *Szabad Nép*, 1947. febr. 12. 4. p.
44. MOLNÁR Miklós: „Küldjétek könyvet...”. = *Szabad Nép*, 1947. ápr. 20. 3. p. – A NSZOB működéséről érdemi feldolgozás: CZIGLER Róbert: A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós időszakban (1945–1948). = *Magyar Könyvszemle*, 1984. 4. sz. 363–373. p.
45. Rendőrségi könyvtárak. = *Szabad Nép*, 1947. okt. 10. 4. p.
46. F. K.: Lakatos Géza ifjúmunkás minden nap 3 órát gyalogol – 1 könyvért. = *Szabad Nép*, 1947. nov. 9. 9. p.

47. Visszhang. = *Szabad Nép*, 1948. ápr. 10. 7. p. – Az év augusztusában már kiderült, hogy vigyázni kell az üzemi könyvtárakkal is, nehogy metelyt terjesszenek, lásd 11. jegyzetünket.
48. Katonák a könyvtárban. Barányi tizedest a lélektan érdekli... = *Szabad Nép*, 1948. márc. 25. 4. p.
49. Könyvtárak munkaversenye. = *Szabad Nép*, 1948. márc. 28. 9. p.
50. Rendszeres folyóirat- és könyvcseré-akció a Szovjetunióval. = *Szabad Nép*, 1948. szept. 5. 13. p.
51. Vasárnap megnyílik a Munkásotthonban a szakszervezeti könyvtár. = *Szabad Nép*, 1948. szept. 17. 7. p.
52. A legtöbb könyvtár látogatási ideje egybeesik az üzemi és közhivatali munkaidővel – írja Dr. Szentgyörgyvölgyi Artúr a lapban: *Szabad Nép*, 1949. ápr. 13. 7. p.
53. Munkások, akik őrt állnak a kultúra frontján is. = *Szabad Nép*, 1949. aug. 10. 6. p.
54. RIDEG Sándor: Tízezer könyv, új iskola Szikszón. = *Szabad Nép*, 1949. dec. 3. 6. p.
55. K. L.: Kulturmunka kritika előtt és kritika után. = *Szabad Nép*, 1949. okt. 12. 6. p.
56. Néhány cikk az olvasómozgalom témájában: Dobos Piroška (lásd 11. jegyzetpontunkat); *Szabad Nép*, 1950. febr. 1. 4. p. – J. L.: A Ganz Vagonban indult meg az iparostanuló iskolák olvasómozgalmá. = *Szabad Nép*, 1950. febr. 8. 6. p. – Az Illés Béla-könyv értékelése itt: Munkások irodalomról, színházról, filmről. = *Szabad Nép*, 1950. jan. 22. 11. p.
57. MOLNÁR Miklós: Kultúrforradalom. = *Szabad Nép*, 1950. jan. 26. 3. p.
58. Az olvasómozgalom eredményei és feladatai. = *Szabad Nép*, 1950. jún. 25. 10. p. November közepén átfogó cikk szolgál új számokkal. Eszerint kilenc hónap alatt 371 ankét zajlott le, mintegy 65 ezres hallgatósággal. Országosan a szerző szerint több ezer olvasó-kör működik, ebből csak Csongrád megye „18 községében 245 a számuk, mintegy 2200 résztvevővel”. F. S. [talán Fekete Sándor]: A békeharc jó fegyvere: a könyv. = *Szabad Nép*, 1950. nov. 18. 6. p. Decemberben már olyan erős lehetett az olvasómozgalom, hogy a kor „szatirikus” hetilapja is megcsipkedhetett, miközben a címlapon Sztálin elvtárs képe alatt „Sztálin elvtárs vezetésével harcolunk a békéért!” jelszót olvas a fiatal család. Több „szösszenet” – olvasói ankét felszólalói típusai – közül idézünk kettőből. A „kihangsúlyozó” így szólal fel: „Az előadó elvtárs az ő kitűnő, tökéletes, nagyszerű előadásában arról beszélt, milyen fontos az olvasómozgalom az ideológiai fejlődés szempontjából. Én csak ezt akarom, elvtársak, aláhúzni, kihangsúlyozni és kidomborítani.” A „konkrét” felszólaló szövege: „Az előadó nem mondott elég konkrétumot. Nem beszélt például az olvasómozgalom és a horgászat összefüggéseiről. [...] Eddig mindig csak a vizet bámultam, most egy idő óta közben olvasok. Elvtársak, nem fogják elhinni, de azóta több halat fogok” Típus-felszólalók. = *Ludas Matyi*, 1950. 52. sz. (dec. 22.) – Az olvasómozgalom széles merítéséről (egyben a fentről jövő direktívák hatalmáról) tanúskodik a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szerepvállalása is, amelyről VIHAR Béla költő számolt be az *Irodalomtörténet* című folyóiratban. Írásának címe: Az irodalom útja a néphez. Az irodalom-népszerűsítési munka szervezési és módszertani kérdéseiről. = *Irodalomtörténet*, 1952. 1/2. sz. 248–254. p. Vihar nyíltan megírja, hogy a Társaság ebbéli munkáját a Népművelési Minisztérium irányítja. Jellemző a cikk vége. „Befejezésül ismét Zsdanov elvtársat idézzük: 'Egy sikeres mű egyenlő értékű egy megnyert csatával.' [...] Fegyvere-

ket, ilyen fegyvereket kér és vár a magyar nép kultúrforradalma íróinktól, tudósainktól!” (254. p.)

59. A kisüzemi dolgozók kultúrotthonáról. = *Szabad Nép*, 1950. júl. 27. 6. p.
60. Párthírek – Felhívás „A Rákosi-per” olvasására. = *Szabad Nép*, 1950. jún. 27. 8. p.
61. KAMARÁS István – KATSÁNYI Sándor: Irodalomközvetítés az 1950–80-as évek olvasómozgalmaiban. = Kamarás István: *Olvasásügy*. Pécs: Iskolakultúra, 2005. 23–69. p. (korszakunkról: 23–30. p.)
62. Betűre éhesek a dolgozók – de nem tudják megfizetni a könyveket. = *Szabad Nép*, 1946. jún. 20. 6. p.
63. KESZI Imre: Olvas a nép... Egy üzemi és egy közkönyvtár napi életéből. = *Szabad Nép*, 1947. szept. 21. 9. p.
64. Kiszolgálja vagy fejlessze munkásolvasói ízlését az üzemi könyvtár? = *Szabad Nép*, 1948. aug. 11. 4. p.
65. L. M.: Sürgős rendezést! Egyre növekvő olvasótábor – s rengeteg selejtes könyv az üzemi könyvtárakban. = *Szabad Nép*, 1949. jan. 25. 10. p.
66. SZÁNTÓ Miklós: Ellenség a könyvtárakban! = *Szabad Nép*, 1949. júl. 24. 9. p.
67. JURMICS László: Egy üzemi, ahol a kultúra kezd igazi fegyverré válni. = *Szabad Nép*, 1950, jan. 21. 6. p.
68. Több mint kétezeröttszáz üzemi könyvtárban... = *Szabad Nép*, 1951. jún. 20. 6. p.
69. KOVÁCS Gábor: Több gondot a Ganz Vagongyár könyvtárának munkájára. = *Szabad Nép*, 1952. jan. 11. 2. p.
70. Az üzemi könyvtárakról. = *Szabad Nép*, 1955. szept. 24. 1. p.
71. Őrizzük meg [...]. = *Népszabadság*, 1956. nov. 4. 2. p.
72. BARANYAI Ilona: A kulturális forradalom szolgálatában – A könyvtárhálózat kilenc-éves eredményei. = *Népszabadság*, 1958. jan. 16. 4. p.
73. Külön áttekintést érdemelne, hogyan dobálózta a lap szerzői a számokkal (könyvtárak, állományok, gyarapítás, olvasók, kölcsönzés).

IV.

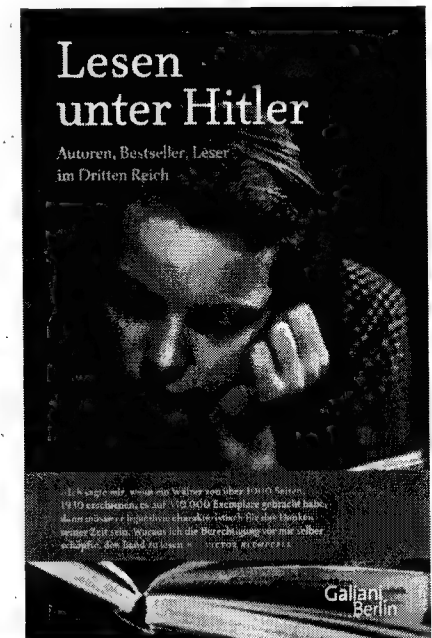
BÍRÁLATOK, ISMERTETÉSEK A „BARNA” KÖNYVTÁRÜGYRŐL

BESTSELLEREK A HITLERI NÉMETORSZÁGBAN*

Jegyzetek Christian Adam könyvéhez

Golo Mann szerint a nemzetiszocializmus a „világról, az emberről és a történelemről alkotott tanok kiagyalt rendszere volt; hamis tudomány, hamis vallás, melyben sokan komolyan hittek” (Németország története 1919–1945. 121. p.). Ez a nézetrendszer az országot (1938-ig Harmadik Birodalom, 1939-től már Nagynémet Birodalom), polgárai legalábbis úgy hitték, talpra állította, hogy ezután soha nem látott gyilkos háborúhoz, összeomláshoz és pusztuláshoz vezesse alattvalóit.

Szakmai tudatunk mélyül, ha megnézzük, mit adott az olvasni vágyók kezébe a rendszer, s ebből mit olvasott szívesen a német közönség. Adam könyvének legalább két fontos előzményét említjük: az olvasás vaskos német kézikönyvét (*Handbuch Lesen*, 1999.), mely tömör olvasástörténeti fejezetet is kínál, már korábban ismertettük (*Fordulópont*, 2001. 1. sz.), viszont a műben gyakran hivatkozott alapvető monográfia, *Jan-Pieter Barbian Literaturpolitik im „Dritten Reich”* (1995) című megkerülhetetlen műve eddig nem került a hazai olvasó látószögébe. (Új változata: *Literaturpolitik im NS-Staat – Von der »Gleichschaltung« bis zum Ruin*. 2010.)

ADAM, Christian
Lesen unter Hitler: Autoren, Bestseller, Leser im Dritten Reich. – Berlin: Galiani, 2010. 383 p.
ISBN 978-3-86971-027-3

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2012. évi 4. számában jelent meg.

Barbian behatóan tárgyalja az államosított intézmények keretében mind a könyvkiadás és -terjesztés, mind a könyvtárügy hitlerista modelljének működését. (Mindkét Barbian-műnek, miként az általunk recenzeált műnek is – a MOKKA adatbázisa szerint – idehaza csak a budapesti Goethe Intézet könyvtárában tanulmányozható közhasznú példánya.) Adam vizsgálódása sajnálatosan nem tér ki a (köz)könyvtárügy ekkoriban számottevően bővülő olvasótáborának bestsellereire. A könyv három gondolati egységet alkot. Előbb három fejezetben taglalja a következő kérdéseket (15–84. p.): a hitlerista irodalompolitikát (ennek forrása Barbian könyve), a német könyvkiadás fejlődését, a bestsellerek megjelenését, Hitler, Goebbels és más náci vezetők olvasmányait. (Ez utóbbi kapcsán érdemes felhívni a figyelmet *Miskolczy Ambrus* vibrálóan eleven kismonográfiájára „A Führer olvas”. *Tallózás Hitler könyvtárában* [2000], amely a „tallózásnál” messze többet nyújtva, kitűnően érzékelteti Hitler eszmevilágát, egyben olvasási módszerének sajátosan nem lineáris, inkább „funkcionális”-nak nevezhető módját. Leegyszerűsítve: azt és az adott műből annyit olvas el és ki, amennyire épp szüksége van.)

A monográfia második szerkezeti egysége tíz fejezetben (87–307. p.) a tíz tipikusnak tekinthető bestseller-kategóriát elemzi adatgazdag módon. A záró rész értékelő összefoglalást, a 100 ezer példány feletti nagyságrendet elérő bestsellerek válogatott listáját, bő jegyzetanyagot, irodalomjegyzéket, s végül a tárgyalt szerzőket és műveiket felölelő mutatót tartalmaz (310–383. p.). Ez a típusú – nota bene nem túl drága – vizsgálódás hazai olvasási kultúránk múltjának és jelenének (kiegészítő szerepű) leképezésében is gyümölcsöző lehetne.

A hitlerista irodalompolitika részleteibe nem mélyednék el, kitértem e kérdésre a „Totális barna folt: a Die Bücherei című folyóirat 1934-es első évfolyama” című írásomban (*Könyvtári Figyelő*, 2010. 1. sz.). Ide csak annyi kiegészítés kívánczik, hogy a monohierarchikusnak tűnő irányítás közelebbről nézve számos zavaros, egymást keresztező kompetenciát mutat (Goebbels kontra Rosenberg stb.). A német könyvkiadás a XIX. század óta vezető helyet töltött be a világban, e tekintetben – mennyiségileg! – a hitleri állam is eredményesnek tekinthető egészen 1941-ig. Eközben kiszorították vagy „árjásították” a „zsidó” vállalkozásokat, s így teret nyitottak például a náci párthoz közel álló vállalkozók sikere számára. (Szó nem volt államosításról.) Egyes későbbi nagy kiadók (Bertelsmann stb.) is ekkortájt váltak meghatározóvá. Megjegyzendő, hogy a világháborúig nem volt előzetes cenzúra: a náci vezérek a sok „alvezér”, bizalmi ember révén (1939-re a náci párttagság már meghaladta az ötmillió főt) így is biztosítva látták, hogy érdemben senki nem fogja veszélyeztetni a hatalmi struktúrát. Egészében – kissé vulgarizálva – leszűrhető, hogy a nemzeti-socializmus éveiben prosperált az irányított könyvkiadás, a németek nem felejtettek el olvasni. Látni fogjuk, sok esetben épp a környező valóságtól való menekülés eszközeként működött az olvasás. A szerző adatai szerint a korszak legnagyobb példányszámát a Vezér, Hitler *Mein Kampfja* érte el 12,5 millió példánnyal (a hono-

rárium Hitler legnagyobb saját pénzbevételét biztosította). Igaz, ez főleg az utolsó két-három évben tetőzött (1942 után jelent meg az összes példány 40%-a!), amikor már minden házaspár is kapott egy ingyenes példányt. Milliós eredményt még feltucat könyv ért el, ezek is inkább politikai propagandairodalmat kínáltak (például Alfred Rosenberg alapművét). Mielőtt Adam fő kategóriáit szemléljük, érdemes leszögezni, hogy a társadalmi rétegek olvasmányai ekkor is szignifikánsan eltértek. Egy 1939-es felmérést idéz a szerző (a 64. oldalon), melyből az derül ki, hogy a szűkebben vett politikai irodalom három fő vizsgált típusa közül a munkásság döntően a világháborús élmények feldolgozását preferálta (86%), míg a polgári középrétegek már nagyobb mértékben olvastak igazi nemzetiszocialista irodalmat (előbbi típusú olvasmány 75, ez utóbbi 20%), a diplomások körében pedig a harmadik tematikai csoport (fajelmélet) is számottevő a maga 19%-ával (az előző két kategória aránya itt 49 és 32%). A két másik olvasói réteg esetében a fajelmélet csak 2 és 5%-ot tett ki. (Ne feledjük, a sajtó, a rádió és a film szinte mindenkit elérhetett ezzel a metéllyel; a vezető náci hetilapok, mint a *Das Reich* vagy az ingyenesen terjesztett SS-lap, a *Das Schwarze Korps* stb. fél-másfél millió példányban láttak napvilágot.)

A tíz kedvelt olvasmánycsoport Adam elemzése szerint:

- a népszerű ismeretterjesztő irodalom,
- a náci propagandairodalom,
- a háborús tematikájú szépirodalom,
- a vidám és humoros szórakoztató művek,
- a modern szórakoztató olvasmányok,
- az igazi német „népi” irodalom (Karl Maytól a ponyváig),
- a külföldi sikerirodalom,
- a klasszikus olvasmányok,
- a sikeres nemzetiszocialista írók és
- a lövészárkok népének szóló olvasmányok.

A tíz fejezet átlag tíz-huszonöt oldal terjedelmű, tehát kellően gazdag részletekben. Alábbiakban épp csak szemelgetünk, a számunkra ismertebb és érthetőbb részletekre figyelmezve.

A népszerűsítő irodalom keretében a legnagyobb sikert *Karl A. Schenzinger* könyve érte el az anilin (nitrogéntartalmú szénvegyület) feltalálója, *Ferdinand F. Runge* életrajzával, az I. G. Farben gyár alapításával. A könyvből hangjáték is készült ismert színészek közreműködésével. A Mallorcán élő *Anton Zischka* riportregényei a német gazdasági autarchia hirdetésével lényegében a szerző meggazdagodását szolgálták igen eredményesen. A német nép nagy hőseit idéző biográfiák közül különösen az orvostudós *Robert Koch*ról szóló regény váltott ki széles körű érdeklődést (a szerző *H. Unger*), mellette említhetjük az *E. Diesel* apjáról, *Rudolf Diesel*ről készült könyvét.

A náci propagandairódalom koronázatlan „királya” a *Mein Kampf*, idetartozik még a náci főideológus Rosenberg alapműve, *A XX. század mítosza* (1930), továbbá a propagandaminiszter Goebbels több könyve, főként a *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei* című (1934), amely az 1933-as hatalomátvétel előtti évet tárgyalja naplói alapján.

A háborús irodalom körében szívesen olvasták P. C. *Ettinghoffer* több könyvét (mind 200 ezer példány felett látott napvilágot), miközben ki akarták törölni *Erich Maria Remarque* emlékét. Kapós volt a tengeralattjáró-háború témáját feldolgozó dokumentumregény *Günther Prien* tollából.

A humoros irodalom keretében két könnyed szórakoztató antológia aratott nagy sikert (egyik 800, másik 900 ezer példányban kelt el).

A modern szórakoztatás fogalma alá sorolt művekből említsük egy orvosnő életrajzát kínáló könyvet (*Angela Koldewey* a szerző), valamint *Hans Fallada* *Mi lesz veled, emberke?* (1932) című (nálunk is jól ismert) könyvét.

A „népi irodalom” (Volksliteratur) legnépszerűbb képviselője maga *Karl May*, akit a Führer is kedvelt, továbbá *Courths-Mahler*, meg sok tucatnyi ponyva.

Számunkra különösen érdekes lehet az idegen nyelvből fordított művek köre – évente mintegy 500 ilyen mű látott napvilágot –, minthogy itt több fogódzóra találhatunk. Nagy népszerűségnek örvendett az angolul író svájci *John Knittel* (*Via Mala* stb.), az élete alkonyán nácibarát norvég Nobel-díjas (1920) *Knut Hamsun*, a magyar *Harsányi Zsolt*, a svéd *Axel Munthe*, sőt a francia *Antoine de Saint-Exupéry* több aviatikai műve (*Éjszakai repülés*, 1931 stb.) is elérte a 100 ezer példányt (természetesen 1940 előtt).

A klasszikusokat előszeretettel náci „hangszerelésben” adták közre, például Goethétől egy antológiát állítottak össze (*Goethe an uns. Ewige Gedanken des grossen Deutschen*, 1938), amelyet a Hitlerjugend vezérének, *Baldur von Schirach*nak egy beszédével mint előszóval kínáltak.

A nemzetiszocialista szépírók közül a legnagyobb példányszámot *Kuni Tremel-Eggert* író nő érte el *Barb. Egy német nő regénye* című regényével (*Barb. Der Roman einer deutschen Frau*, 1934. 1942-ig még 52 kiadás összesen 750 ezer példánnyal), vagyis az anilinregény után a legnépszerűbb regény volt e 12 évben. Gyakorta láttak napvilágot a náci államrend szolgálatában is szerepet vállaló írók (*Hanns Johst*, *Hans Friedrich Blunck* stb.) művei.

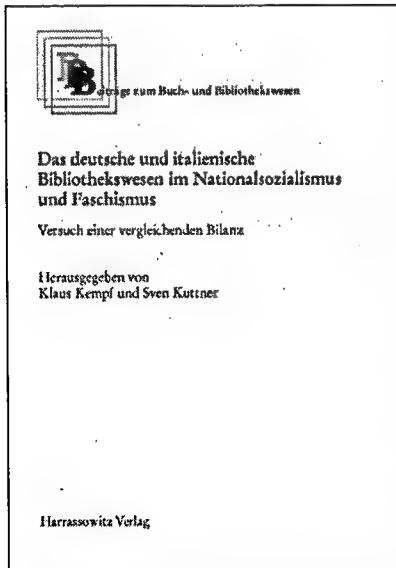
A frontharcosok számára készült könyvekről előbb érdemes elmondani, hogy a párt és számos más szervezet gyűjtött olvasmányokat a katonáknak (például Rosenberg hivatala több millió példányt). Emellett a vezérkari főnökség (Oberkommando der Wehrmacht) a megszállt területeken könyvesboltokat szervezett (például Franciaországban 1942-ben hatvan működött). A nagy példányszámban terjesztett mű-

vek közül említhetjük *Theodor Fontane*, *Theodor Storm* vagy *Karl May* írásait, vagy a kis súlyuk miatt igen népszerű *Insel-Bücherei* és *Reclam-Hefte* sorozatok füzetait. Sikert arattak e körben *Ernst Jünger*, az egyik leghatásosabb – egyben legellentmondásosabb – XX. századi német író és filozófus művei. (Hosszú élete alatt a militarizmus dicsőítésétől jutott el a háborúellenességig. Ott volt Mitterand elnök és Kohl kancellár mellett a közös francia–német verduni megemlékezésen 1984-ben.)

A hitlerizmus 12 éve alatt természetesen az irodalompolitika lényegesen befolyásolta az olvasmányokat a kiadástól a kritikai recepcióig. Említésre méltó tünet, hogy Goebbels és környezete hajlamos volt tolerálni a németek szórakozási-kikapcsolódási igényeit, különösen a mind nehezebb háborús években, míg a – saját igénye szerint – par excellence ideológus Rosenberg és csapata ádáz módon küzdött a nem a fajtiszta náci ideológiát képviselő, olcsóbb tartalmú, céljában szórakoztató kiadványok megjelenése ellen (például a *Die Bücherkunde* kritikáival).

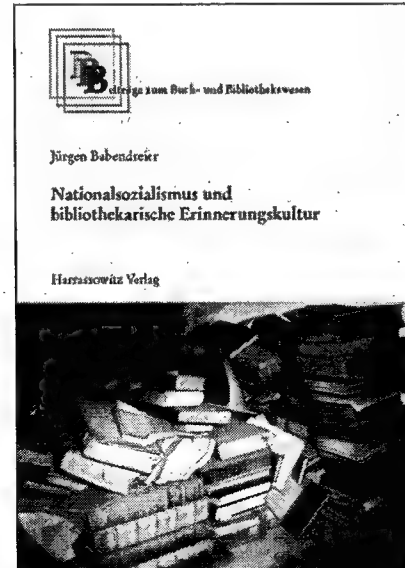
Adam könyve minden más érdeme mellett azért is fontos és megszívlelendő számunkra, mert a humánummal szembe forduló náci korszak szellemével való teljesebb leszámolást segíti elő.

A NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS A FASIZMUS KÖNYVTÁRÜGYÉRŐL: ÚJABB ELEMZÉSEK*

Das deutsche und italienische Bibliothekswesen im Nationalsozialismus und Faschismus: Versuch einer vergleichenden Bilanz. Hrsg. von Klaus Kempf und Sven Kuttner. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. – 246 p. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen; B. 57.) ISBN 978-3-447-06951-5 ISSN 0408-8107

A következőkben a *Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen* sorozat két újabb tanulmánykötetének ismertetése következik, néhány szerény – a továbbgondolás reményével írott – megjegyzés kíséretében. A téma – diktatúra és könyvtárügy – mellett a kiadó is összeköti az ismertetésre kiválasztott köteteket.¹ A Harrassowitz Kiadó korábban sokat tett már a kérdés feldolgozása érdekében. Itt csupán a két kötetben

BABENDREIER, Jürgen
Nationalsozialismus und bibliothekarische Erinnerungskultur. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. – 153 p. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen; B. 58.) ISBN 978-3-447-10001-4 ISSN 0408-8107

megjelent *Bibliotheken während des Nationalsozialismus* (Hrsg. von P. Vodosek, M. Komorowski. T. 1–2. 1989.) tanulmánykötetre szeretnénk utalni.

A két mű születési körülményei eltérőek. A Klaus Kempf és Sven Kuttner által összeállított kötet írásai egy 2012 őszen tartott szűk körű konferencia előadásainak (számuk 12, átlag 20 oldalasak) szerkesztett szövegét nyújtják. E konferencián – a Comói-tó partján lévő Villa Vignoniban – német, osztrák és olasz könyvtárosok, történészek találkoztak, hogy néhány gondolati csomóponthoz kapcsolódva foglalják össze legújabb kutatási eredményeiket. (A figyelmes olvasó magában töprenghet, miért maradt ki a kötetcímből az „osztrák” tartalom, jóllehet Köstner-Pemsel és Stumpf írása a bécsi egyetemi könyvtárnak az ausztrofasizmus, tehát még Ausztriának az 1938-as Anschluss előtti időszakára is kitér.) A három olasz szerző tanulmánya olaszul olvasható, jó összefoglalást kínáló német nyelvű kivonat kíséretében. A szerzői szándékok eltérőek, viszont közös bennük a törekvés, hogy a tárgyalat kérdések a valós értelmezés végett mindig kapják meg a tudományos igényű kontextust. Ebben az is pozitív szerepet játszhat, hogy a szerzők lényegében kivétel nélkül társadalom- vagy humán tudományi háttérrel fordultak a könyvtárügy kérdései felé, más szóval, „nagyobb” tudományágak szélesebb látókörét képviselik. Tipikus példaként említjük az osztrák A. Schmidtet, aki filozófiát, pszichológiát és művészettörténetet tanult, Husserlből doktorált, majd ezt követően lépett az osztrák nemzeti könyvtár (ÖNB) kötelékébe, s szerzett könyvtárosi diplomát is.

Babendreier hét tanulmánya 2004–2010 között íródott, az átlagos terjedelem itt is 20 oldal körüli, az írások közül több a német könyvtáros-egyesület éves közgyűlésén kapott először nyilvánosságot. Minden írása közvetlen tartalmán túlmutatóan egyben szinte vádirat is egyes német könyvtárosoknak és könyvtáraknak a nemzetiszocializmus 12 éve alatt elkövetett bűntettei, bűnrészessége ellen (ha másként nem, hát Babits Mihály szavai szerint: „vétkesek közt cinkos, aki néma”). A szerző eközben nem mindig törekedett az összefüggések, háttérben meghúzódó okok, szándékok és analógiák megrajzolására.

A konferenciakötet alcíme „összehasonlító mérleget” (*Versuch einer vergleichender Bilanz*) ígér, miközben voltaképp ez a mérlegkészítés csak egy tanulmányban érhető tetten, mely viszont túltekint szakmánkon, és a tudánypolitika erővonalait vázolja a két diktatúra vonatkozásában (Ch. Dipper: „Nationalsozialistische und faschistische Wissenschaftspolitik im Vergleich”). A tanulmány címe is jelzi a paradoxont: az 1922 végén hatalomra került fasizmus másodikként íródik le, miközben Hitler rendszere 1933-ban épült ki. (Arra már csak épp utalhatunk, hogy a harmincas évek óta a magyar fogalomhasználat a „fasizmus” terminust terjeszti ki az nyugat-európai totalitárius rendszerekre.) A szerző felismerései közül fontos talán annak közvetítése, hogy sem az olasz, sem a német diktatúra nem indult kidolgozott vagy akár csak alapjaiban világosan vázolt tudánypolitikai gondolatokkal. Nagyon érdekes a szerző azon felvetése, hogy jelentős eltérés állapítható

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2014. évi 4. számában jelent meg.

meg a két ország ante quod (vagyis a diktatúra bevezetését megelőző) tudományos világát illetően. A német tudomány évszázados eredményes múltja s nem csekély önállóságra tekinthetett vissza, természetesen főként az egyetemek körében. A fejlődésben eladdig jócskán lemaradt Olaszországban Mussolini szívesen aktivizálódott e téren is, például támogatást adott tudományos célokra, létrehozta az Accademia d'Italiát, tagok választásába szolt bele. Ám mindez inkább eszköz volt a kezében, mondhatni tisztán presztízsemelési aktivizmus. Jellemző, hogy a Nobel-díjas tudós Marconi a magánszféra pénzeit is igyekezett megcélozni. Tipikus példa a Mussolini-féle instrumentális felhasználásra a neves fizikus Volta halálának 100. évfordulójára (1927) rendezett nemzetközi konferencia, melyre 12 Nobel-díjast is sikerült meghívni. E sorba illeszkedik az első IFLA-kongresszus 1929-ben (Rómában és Velencében), amelynek megnyitását személyesen celebrálta a Duce. Az imázs javítását célozhatta továbbá az is, hogy a nagyszámú külföldi vendég állampénzen körbeutazhatta az országot. Az IFLA-kongresszusról M. Guerrini jól dokumentált dolgozata ad összegzést. Az olasz könyvtárügy korszakbeli keresztmetszetét az ismert könyvtártörténész, A. Petrucciani tanulmánya tárja az olvasó elé, sajátos háromszögben ábrázolva a főbb szereplőket (politika, értsd: fasiszta párt; bürokrácia, azaz államigazgatás; szakma, főként a tekintélyes könyvtárigazgatók köre, kik többnyire egyben neves tudósok is voltak). Talán legfontosabb eseményként azt érdemes kiemelni, hogy 1926-ban országos hatáskörű könyvtárirányító szervet (Direzione Generale delle Accademie e Biblioteche) hoztak létre az oktatási minisztérium keretében. A népkönyvtárak világában igyekezett szerephez jutni a Népművelési Minisztérium (Ministero per la cultura popolare) és nem meglepő módon a katolikus egyház is. A szakmai egyesület (Associazione italiana biblioteche) viszont csak az IFLA-konferencia után, 1930-ban jö(hete)tt létre, ismét csak jól illusztrálva a felülről vezérlés mechanizmusát. J. Andresen írása Dél-Tirol könyvtári világába kalauzol. Itt a szerző által jogosan ultranacionalistaként minősített E. Tolomei közreműködése volt a fasizmus szempontjából meghatározó. Minden eszközzel (német tannyelvű iskolák betiltása, német sírfeliratok tiltása stb.) arra törekedtek, hogy az „idegen származású” lakosság „szellemi meghódítása” az olasz mivoltot, az olaszosítást (italianità) erősítse, esetünkben a könyvtári vonalon is.

A kötet szerkesztői két csomópont köré építették fel a mű tartalmát. Az egyik a diktatúra időszakában tevékenykedő könyvtárosok mozgásterét és motivációit kívánta letapogatni. A másik a könyvtári állományok illegitim eszközökkel történő gazdagítása, valamint ennek utóélete, a kötelezővé vált restitúció. Az elsőhöz kapcsolódva különösen érdekes esettanulmány a müncheni egyetemi könyvtár személyzeti helyzetének alakulásáról született elemzés (S. Kuttner: „»Verwendung im Büchereidienst der Hauptstadt der Bewegung«: Alte Kämpfer in der Universitätsbibliothek München”). A hitleri 12 év alatt itt összesen 149 munkatárs dolgozott, közülük minden negyedik-ötödik (33) volt párttag. A férfiak és nők aránya: kétharmad-egyharad. „Régi harco-

sok” (álte Kämpfer) – így nevezték a már a náci hatalomátvétel előtt a náci pártba lépetteket – a 33-ból 13, s többségük a harmincas évek végén lépett be az intézménybe. Megállapítható, hogy Hitler ugyan előszeretettel nevezte Münchent a „mozgalom fellegvárának” (minthogy onnan indult a náci párt), ám az Egyetemi Könyvtár korántsem tűnt ki ilyen „mozgalmi” minőségben. A háború utolsó éveiben a szövetségesek bombázásai nem kímélték e könyvtárat sem: épületeinek 90%-a, háború előtti állományának harmada esett áldozatul. Kuttner végül összegzi a háború utáni helyzetet: miként zajlott a „nácitanítás”. Itt mint „hungarikumra” érdemes a jelentős könyvtáros és könyvtártörténész Ladislaus Buzásra vonatkozó adatokra felfigyelnünk. Buzás a későbbiekben fontos könyvtártörténeti monográfiákat írt.

A második csomópont tekintetében elsőrangú, tömör összegzés született az ÖNB-ről (A. Schmidt: „Die Österreichische Nationalbibliothek im Nationalsozialismus und die Restitution von NS-Raubgut”).² Az 1934-től kiépülő rendi állam (Ständestaat) elkezdte főként a nép- és munkáskönyvtárak állományának megtisztítását a számára nemkívánatos irodalomtól, s eme tisztogatások lefolyozása az ÖNB-nek kínált gyarapodási forrást J. Bick igazgatása alatt. Az efféle módszerek különösen erősödtek az 1933-tól titkos párttag P. Heigl igazgatása alatt: őt rögtön az Anschluss után nevezte ki a birodalmi kormány az akkor Staatsbibliothek in Wien nevű intézmény élére. Előszeretettel aknázták ki – egyebek mellett – a felszámolt, nagy múltú szabadkőműves páholyok gazdag könyvállományait (mellesleg e kincsekből jutott mind a bajor, mind pedig a berlini Staatsbibliotheknek is). Ennél is nagyobb „fogások” következtek számos példátlanul gazdag magánkönyvtárnak a Gestapo általi elkobzása következtében. 1945 után a visszatért J. Bick irányítása alatt az intézmény természetesen alig foglalkozott a törvénytelenül szerzett javak visszaadásával. Erre érdemben a New-York-i nemzetközi megállapodás után hamarosan, még 1998 végén született törvény kötelezte a nagy osztrák közgyűjteményeket.³

Babendreier tanulmánykötetét legfrissebb (2010) írása zárja, mely G. Leyh fontos és messzemenően tanulságos életútjáról, valamint egy máig aktualitását frissen őrző írásáról (*Die Bildung des Bibliothekars*) tartalmaz reflexiókat. Leyh (1877–1968) 1904-ben lépett a könyvtári pályára, s 1921-től vezette a német viszonylatban egyik fontos egyetemi könyvtárat, a tübingenit, emellett 1922-től szerkesztette a legfontosabb szakfolyóiratot, a *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1936-ban elnöke a Német Könyvtáros Egyesületnek, folytatója és újraterejtője a Milkau által megvalósított hatalmas könyvtárosi kézikönyvnek. Alakja, pályafutása és gondolkodása sajátos rálátást nyújt a náci időszak könyvtárosainak dilemmáira és mozgásterére. Kiemelésre érdemes, hogy 1937-ben, hatvanadik születésnapja alkalmából soha nem látott terjedelmű és minőségű *Festschriftet* publikáltak (nyolc ország könyvtárosai tollából 37 írást tartalmazva), majd 1947-ben a tiszteletadás e formája megismétlődik (igaz, ekkor csak kézirat formájában, könyvként az anyag később, 1950-ben jelent meg), 1957-ben pedig életmű-bibliográfiája kap nyilvánosságot.⁴ A szerző gyors ütemben

végigfutja a kilenc évtizedre nyúló életművet, keresve és érzékeltetve az egyéni kihívások mellett a társadalmi kööttségeket is: Leyh 1936-os elnöki beszédében a hatalmasok felelősségére figyelmeztet, 1946-ben befejezett, drámaian tömör elemzésében a háború pusztításait összegzi (*Die deutschen wissenschaftlichen Bibliotheken nach dem Krieg*, 1947), majd 1949-ben Stockholmban a könyvtárosi hivatásról ad elő. Ennek cikkváltozata 1955-ben kéziratként magyar fordításban is olvashatóvá vált („A könyvtáros-nevelésről” OSZK: 21 oldal házi sokszorosításként). A tanulmány megérdemelné a teljes szövegre alapozó hazai befogadást is.

Brémai könyvtárosként különösen mélyrehatóan szól Babendreier a brémai állami könyvtár (Staatsbibliothek Bremen) „ingyenes” állománygyarapításáról a Harmadik Birodalom évtizedében („Geschenkt? Kostenlose Bestandsvermehrung an der Staatsbibliothek Bremen im Dritten Reich”). Az írás a többihez képest több mint ötvenoldalas terjedelmével is kitűnik. A statisztikai számok nyelven megállapítható, hogy míg 1927–1933 között a vásárlás és ajándékozás egyharmad-egyharmad arányt képviselt, a következő, 1940-ig tartó periódusban az arány megbillent, az „ajándékozás” átlagosan megközelítette a 40%-ot, a vásárlás viszont 30% alá csökkent. Az írás ennek hátterét megvilágítva jóval többről is szól: a népkönyvtári állományok folyamatos tisztogatásáról, a közkönyvtárak működését szabályozó (voltaképp törvénynek szánt) 1937-es központi irányelvekről (Richtlinien für das Volksbüchereiwesen), a könyvtárosok létét befolyásoló köztisztviselői törvény folyamatos változtatásairól stb.

Egy recenzióban nem térhetünk ki minden írásra, különösen, ha húszról van szó. Rövid összegzésként talán máris megállapítható, hogy a német és az osztrák könyvtárosok különösen sokat tesznek a diktatúra idejével kapcsolatos könyvtári múlt feltárására és tisztázására, méghozzá sine ira et studio. A konferenciakötet azt mutatja, hogy az olasz könyvtárosok sem restek e tekintetben.

Tekintetünket körbehordozva megkockáztatható az a tézis, hogy az orosz szerzők inkább a kilencvenes években voltak e téren aktívak; az újabb keletű, államilag súlykolt „pozitív patriotizmus” szelleme alig tűri a bűnök leleplezését. Szűkebb, közép-kelet-európai régióinkban sok még a tennivaló, miközben a szovjet típusú diktatúra könyvtári következményeinek *komparatív* feltárására különösen jó lenne összefogást szervezni.⁵

JEGYZETEK

1. A sorozat épp 60 éve indult, s a jobb években 2-3 kötet is napvilágot látott. 60 év alatt közel 60 kötet, irigylésre méltó teljesítmény. Hazai szemmel aggodalmat kelthet, hogy a legutóbbi tucatnyi kötet nem jutott el itthoni gyűjteménybe, s emögött aligha a szakmai érdeklődés csökkenését vélhetjük.
2. Itt érdemes megemlíteni a pár éve megjelent monumentális munkát: *Geraubte Bücher: die Österreichische Nationalbibliothek stellt sich ihrer NS-Vergangenheit*. Hrsg. von H. Murray, Ch. Köstner, M. Werner. Wien: Böhlau V., 2004.
3. A New York-i megállapodás végrehajtásáról a magyar parlament 2013-ban alkotott törvényt, ám ez inkább lehetőséget kínál a visszajuttatásra, s nem köteleességgént írja elő a teljes körű feltárást és az azt követő visszaszolgáltatást, mint az osztrák törvény tette már 15 évvel korábban. Egyszer eljön az idő, hogy mi is többre vállalkozzunk.
4. Újabb érdekes hungarikum, hogy a szerző egyik legfontosabb forrása a magyar (származású) Leszlei Márta (1923–?) 1971-ben született doktori disszertációja (Marta Leszlei-Dosa: *Scholarship, libraries, politics in the life and work of Georg Leyh.*)
5. Magyar oldalról máris több eredményt említhetünk. Egy fontos tanulmánykötet (*A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. Monok István. Budapest: OSZK – Gondolat, 2003. 210 p.) mellett itt elég legyen Sipos Anna Magdolnának a Könyvtári Figyelőben megjelent számos tanulmányára utalni (Index librorum prohibitorum, 2007. 3. sz.; Kis magyar diktatúratörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszélve, 2011. 1. sz. stb.). A szükséges következő fokozat az lesz, ha a szakmai intézmények és vezető személyiségek mozgása, a diktatúrával való együttélése lesz a vizsgálat tárgya. Itt is tanulhatunk az ismertetett kötetekből.

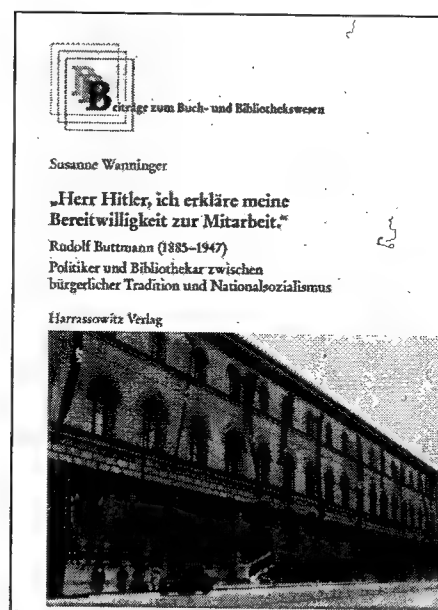
NÁCI POLITIKUS, DIPLOMATA VAGY KÖNYVTÁRI SZAKEMBER?*

Jegyzetek egy biográfiához

A KÖNYV ÉS TÉMÁJA

A szerző 2012 telén védte meg a könyv alapjául szolgáló disszertációját az augsburgi egyetemen, majd a közel 150 éves Harrassowitz kiadó már két évvel később kiadta e hatalmas munkát neves könyv- és könyvtártörténeti sorozata, a Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 59. kötete-ként. A megjelenést támogatta a Bajor Állami Könyvtár (továbbiakban: BÄK) baráti-támogatói köre (Förderer und Freunde der Bayerischen Staatsbibliothek). Ezen adatokat azért érdemes előrebocsátani, mert egyetem, könyvtár, kiadó és társadalom példás összefogását szimbolizálja a múlt – a német tragédia – tudományos feltárása és minél jobb megértése érdekében.

Rudolf Buttmann (1885–1947) életének és munkásságának beható elemzése kiváló lehetőség annak érzékeltetésére, mint lesz egy konzervatív értelmiségi családból jövő tehetséges fiatal egész korán a nemzetszocializmus és személyesen Hitler támogatója. A világpolitikai és gazdasági-társadalmi tényezők mellett ugyanis minden

WANNINGER, Susanne

„Herr Hitler, ich erkläre meine Bereitwilligkeit zur Mitarbeit“. Rudolf Buttmann (1885–1947): Politiker und Bibliothekar zwischen bürgerlicher Tradition und Nationalsozialismus. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2015. – 591 p. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen; 59.)

ISBN 978-3447 103183

diktatúrának szüksége van minél szélesebb körből érkező támogatókra, szimpatizánsokra és – nem utolsósorban – szakemberekre. Ebben a vonatkozásban a jogász és könyvtáros szakképesítésű Buttmann életútja, aki 1935 és 1945 között vezette a BÄK-ot, a második legnagyobb németországi könyvtárat, mindenképp tanulságos vizsgálati „terep”.

A szerző minden elismerést megérdemelve, kiemelkedő munkát végzett: számos levéltár témába vágó anyagát, Buttmann és családja naplóit, levelezését, valamint a legszélesebben értelmezett vonatkozó (több száz tételes) szakirodalmat egyaránt eredménnyel kamatoztatta logikus felépítésű, mindvégig jól követhető stílusban megírt munkájában. A könyv úgy részletgazdag, hogy nem vész el felesleges mellék-össvényeken.

A könyv tartalma érdemben az alábbi részekre tagolható:

- család, gyerek- és ifjúkori szocializáció az első húsz évben (1914-ig): 40 oldal (az oldalszámok mindenütt kerekítve),
- háborús szolgálat, politikai jobbratolódás, első könyvtári évek, a náci párt bajor képviselőházi csoportjának tagja, majd vezetője (1933-ig): közel 120 oldal,
- Hitler győzelme, Buttmann miniszteriális-egyházpolitikai munkája (1935-ig): 180 oldal,
- a müncheni könyvtárigazgató (és egyéb funkciók, 1945-ig): 180 oldal,
- a bukás utáni utolsó évek, majd halála után a „nácitlanítási” eljárás befejezése (1947–1950-ig): 30 oldal,
- források és szakirodalom: 50 oldal.

Látható, hogy a 62. évében elhunyt Buttmann-nak a nemzetszocializmus 12 éve alatt kifejtett tevékenysége adja a könyv törzsét (kétszer 180 oldal), ugyanakkor kellő mélységű feldolgozás világítja meg az odáig vezető utat is. Magyar szemmel az sem érdektelen, miként jártak el a nyugati zónákban a náci rendszer támogatóival. (Az érdeklődők figyelmébe ajánljuk Frank Tibor akadémiai székfoglalóját.¹⁾)

A FIATAL ÉRTELMISÉGI

Buttmann apja gimnáziumi tanárként fia számára mindig belülről elfogadott tekintélyt jelentett. Érettségije után a müncheni egyetem jogi karára iratkozott be, jól-lehet érdeklődése ekkor inkább az irodalomhoz kötötte. Másfél év után Freiburg, majd hamar Berlin következett (1905), s a világváros intenzitása nagy hatással volt a húszéves fiatalra. Buttmann életének fontos eleme volt a kórusokban való részvétel, miáltal széles kapcsolatrendszere alakult ki. 1907-ben megkapta diplomáját, s az akkori idők szokása szerint ezt a katonai szolgálat követte. Az ifjúkori élmények és benyomások a szülőkhöz írott gyakori levelekben hagytak lenyomatot.

* Eredetileg a Könyvtári Figyelő 2016. évi 3. számában jelent meg.

Ekkor döntött úgy, hogy könyvtárosi pályára lép, méghozzá a diplomáshoz illő és doktorálni szándékozó „emelt” szinten (höhere Bibliotheksdienst). Evégett viszont a müncheni egyetemre, hogy a doktori cím elnyerését célzó folyamatot elkezdje. Professzora tanácsára a viktoriánus korszak már jószerevével elfeledett angol közgazda tudósáról, Richard Jenningsről írta meg disszertációját. 1909 nyarán már a bajor Királyi Udvari és Állami Könyvtár (Hof- und Staatsbibliothek München – ez a mai BAK névelődje) munkatársi gárdájához tartozott, ahol a megfelelő tudományos könyvtárosi szakvizsgát is letette. 1910 nyarán lehetősége nyílt arra, hogy a bajor parlament könyvtárához váltson, minthogy szakember kellett a szakkatalógus megteremtéséhez.

Világháborús szolgálatát kivéve Buttman egészen 1933-ig a parlamenti könyvtárat szolgálta, 1918-tól már mint kinevezett könyvtári vezető. Buttman életének első 25-30 éve semmiben sem tér el a kor szokásos értelmiségi karrierjétől. A drasztikus történelmi változások következtében jutott el az ifjú államtudor és könyvtáros – tegyük hozzá: nem saját szándékai ellenére! – a későbbiekben ettől az indulástól merőben eltérő pontig.

A szerző alaposan utánajárt, mi minden játszott szerepet a konzervatív értelmiségi pályakezdés eme folytatásában. A politikai szocializáció – természetesen – a családi otthonban kezdődött. Az apa a bajor nemzeti liberális párt (Nationalliberale Partei, 1867–1918) parlamenti képviselője volt 1907-től, ezt természetesen e párthoz fűződő hosszú kapcsolódás előzte meg. Gyakran írt a párt politikai sajtójának is. Rudolf Buttman így már korán magába szívhatta a politika „levegőjét”, diákként rendszeresen olvasta a sajtó ilyen témájú híreit és elemzéseit. A későbbiek szempontjából érdemes megemlíteni, hogy e liberális párt – fő bálványa: *Bismarck*, a birodalomépítő – hívei protestánsok voltak.

POLITIKAI TEVÉKENYSÉG

Buttman 1907-től a liberálisok ifjúsági szervezetéhez (Jungliberales Verein) kapcsolódott, majd a választójogi kort elérve (25 év: 1910) belépett a pártba is. Buttman 1940-ben hosszabb elemzést írt saját pályájáról, s ebben kitért arra, hogy a berlini tanulmányok idején találkozott a politikai antiszemitizmussal. A fiatal Buttman politikai értékei és törekvései a világháború kitörése előtt: a vaskancellár Bismarck emlékének tisztelete, a német nagyhatalmi törekvések támogatása, evégett a széthúzó embertömegből egységbe tömörülő „férfias államfenntartó nép” („männliches Staatsvolk”) kikovácsolása – mint ez egy 1914-ben írott vígjátékában olvasható.

A világháborúban egészségügyi problémái ellenére mindaddig részt vett – a francia fronton is megfordult –, míg egy erősebb egyensúlyi zavar után hátra nem vonták, s 1916 elejétől 1918 végéig hadi cenzorként tevékenykedett. 1917-ben már

zavarta, hogy az emberek nem érdeklődnek a végső győzelem iránt, nem ünneplik a győztes hadvezéreket. 1917-ben belépett az újonnan létrejött hazafias pártba (Deutsche Vaterlandspartei), amely a győzelmen túl további annexiókat (Benelux államok, keleti tartományok stb.) és kiterjedt gyarmatokat követelt. Ezek után nyilvánvaló, hogy az 1918 őszen elindult forradalmi eseményekkel élesen szemben állt, s amint lehetősége nyílt, belépett a müncheni polgárőrségbe (Bürgerwehr), ahol hamarosan az elnökségbe is beválasztották. A baloldali kormány tartott a főként katonatiszti csoportosulás reakciós mivoltától, és december végén letartóztatásokat rendelt el. A következő hónapok polgárháborús változásai közepette Buttman egyértelműen jobboldali konzervatív rendpárti és „népnemzeti” (völkisch) álláspontot képviselt.

A világháború végén Buttman apjától politikailag már jobbra állt. A hamarosan létrejövő bajor középpárt (Bayerische Mittelpartei, BMP) keretében is a völkisch gondolat szószólójaként vált ismertté. Nem véletlen, hogy 1922-ben szakított a BMP-vel, és a Völkischer Block (VB) erősítését vállalta. Buttman helyzete ekkor kettős: szeretett volna részt venni Hitler sörözőbeli fellépésén (Bürgerbräukeller, 1923. november 8–9.), viszont a puccs szándékáról nem volt tudomása. Ekkor ajánlotta fel leendő Führerjének szolgálatát, amelynek kifejezése e monográfia címébe került: „*Hitler úr, felajánlom együttműködési szándékomat.*” Mire Hitler – Buttman feljegyzése szerint – fagyosan ezt válaszolta: „*Itt nem munka, hanem harc kezdődik.*” A következő évben Buttman már a VB bajor parlamentbeli képviselője, s mint ilyen legfőképp a háborús jóvátételi kötelezettség elutasítását képviselte. A Buttman által írott politikai beszámolóiban olyan zsidóellenes követelések (zsidók kizárása a közszolgálatból stb.) is helyet kaptak, amelyek 1933-ban a náci hatalomátvétel után kerültek megvalósításra. A VB a parlamenti politikában – miközben radikális céljai a betiltott náci párttal rokonították – mégis inkább olyan mérsékelt erőként szerepelt, amely a többiek számára valamelyest „kiszámítható” volt. Amikor Hitler – a puccsért kiszabott öt év helyett csak kilenc hónapos börtönélet után szabadulva – újjáalakította pártját, a Nemzetiszocialista Német Munkáspártot (NSDAP) 1925. február végén, Buttman átlépett hozzájuk.

1925-ben nem feltételezhető, hogy egy sikeresen induló értelmiségi karrierlehetőséget látott volna Hitler pártjában. Ő maga később többféle magyarázatot adott (például Hitler támadással felérő védőbeszéde az ellene indított perben): ezek nyilván nem merítik ki az igazságot. A kor levegőjében lehetett még valami: ki tudja erős kézzel megmenteni Németországot, majd ki tudja újra „nagygyá” tenni? Buttman és számos kortársa – az egyszerű értelmiségitől a nagytőkésekig – ilyesféle megmentőt láthatott a máris teljhatalmat (egyelőre minden hívének tökéletes alávetését) követelő politikusban.

Buttman a náci párt tartományi parlamenti képviselőcsoportjának vezetőjeként, emellett bajorországi viszonylatban az egyik legkeresettebb pártpropagandistaként

(szüntelen előadói körutak, cikkek özöne) 1925 és 1933 között egyértelműen inkább politikus, mint könyvtáros.

A szerző ugyanakkor arra is keresi a választ, milyen értéket képviselt Buttmann a náci vezetés számára. Bevezeti a „social broker” fogalmát, magyarul a kapcsolati tőke felől véli értelmezhetőnek Buttmann szerepét. Egy jól felkészült, a konzervatív polgári értelmiségi körökben és a szélesebb politikai arénában is elismert, nyelveket tudó ember adottságait jól ki lehet aknázni, fogalmazhatjuk meg – kicsit talán leegyszerűsítve – a szerző által kidolgozott képletet.

MINISZTERIUMI OSZTÁLYIGAZGATÓ ÉS DIPLOMATA

Ezek után kissé meglepőnek tűnik, hogy az 1933-as hatalomátvétel után nem lett belőle sem bajor miniszter, sem érdemben vezető szerepű főtisztviselő a berlini központban. Be kellett érnie – több hónapos várakozás után – a berlini belügyminisztérium (Reichsministerium des Innern) kultúrpolitikai osztályának vezetésével, tehát Hitlerék itt sem engedték a hatalom szűkebb köreibbe, viszont tudását, kapcsolatait ebben az új szakaszban is maximálisan ki akarták aknázni. Úgy gondolta ekkor, hogy az oktatáspolitikai terén érdemi szava lesz, azonban a tartományi – vérbeli náci – kultuszminiszterek nem igazán kívánták partnerül. Hasonló ellenállásba ütközött felsőoktatási reformgondolataival: hol az SA-val, hol a náci diákszövetséggel (Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund) – és egyéb náci szervezetekkel – kellett pozícióharcot folytatnia.

Az egész oktatásügy terén a náci hatalom fő törekvése az egyházak hatáskörének maximális visszaszorítása volt, bár egyelőre még nem a frontális támadás módszerét követve. Általános információként a recenzens megjegyzi, hogy az 1933-as választásokon a protestánsok 60, míg a katolikusoknak csak 30%-a szavazott Hitlerre: emögött az is meghúzódik, hogy a protestáns egyházak hagyományosan erősen kapcsolódtak az állami struktúrákhoz, míg a német katolikus egyház egy világ-egyház részeként értelmezte magát. Hitler eleinte – a *Mein Kampf*-ban mindenestre – a politika és az egyházak különválasztását irányozta elő, azonban 1930-tól már a náci politika olyan totális egyeduralmára tört, amelyhez elgondolása szerint az egyházaknak pozitívan kell viszonyulniuk („pozitív kereszténység”). A katolikus egyház ugyanekkor élesen szembehelyezkedett a nácizmussal éppúgy, mint a bolsevizmussal.

Hitler 1933 júliusában megkötötte a nevezetes konkordátumot az Apostoli Szent-székekkel. A tárgyalások legutolsó, római szakaszában már Buttmann is erősítette a német delegációt: ő érte el E. Pacelli bíboros államtitkárnál – a későbbi XII. Pius pápánál (pápaság: 1939–1958) –, hogy a konkordátumnak a német katolikus egyház szervezeteinek jogállására vonatkozó passzusát majd csak az aláírás után tisz-

tázzák véglegesen. A Rómából hazatérő Buttmann ekkor kapott – életében egyedüli alkalomként – egyórás magánkihallgatást Berchtesgadenben Hitlertől. Az egyházi egyesületek elleni mind durvább náci támadások miatt a Vatikán ősszel és télen több körben is tárgyalt Buttmann-nal a visszaszámítások visszaszorítása érdekében. Buttmann ekkor már maga is az illúzióvesztés stádiumáig jutott: Rómában kizárólag a fentről kapott utasítások szerint kellett (szabadott) eljárnia. Egy példa: a katolikus ifjúsági egyesületeket a hatalom egyszerűen be kívánta kebelezni a Hitlerjugendbe, és ezt a Vatikán nyilvánvalóan nem fogadhatta el. A katolikus sajtó is állandó náci támadásoknak volt kitéve. Ilyen körülmények között 1934-ben Buttmann már egyre kevésbé érezhette, hogy közvetítő szerepe sikeres vagy akár kielégítő lehet. A bizonyult protestáns egyházi vitákban érdemi szerepe nem volt, ám az állami oldalról megválasztásra kijelölt „birodalmi püspök” és a tényleges egyházi személyiségek közt gyakorta közvetített.

Egy rövid pillanatra felmerült, hogy Buttmann lehetne egy személyben országa római és vatikáni követe, ám ez gyorsan lekerült a napirendről, s Buttmann örült annak a lehetőségnek, hogy „hazatérhet” Münchenbe, mégpedig a BAK élére (elődjét már jó fél évvel korábban leváltották).

A KÖNYVTÁRIGAZGATÓ ARCAI

Buttmann tíz évig állt a BAK élén. A jelentőséget már elveszített Reichstag képviselője volt még ekkor, de a pártpolitikából – saját értelmezése szerint – kivonult. A legbefolyásosabb intézményt, a Berlini Állami Könyvtárt Hugo Andres Krüss húsz évig (1925–1945) vezette. A náci „könyvtárpolitika” (igazából ilyen, ha egységes koncepciót feltételezünk, egyáltalán nem létezett) tizenkét éve idején a közkönyvtárakat tökéletesen „gleichschaltolták”, viszont a tudományos könyvtárak terén a szakmai normák és hagyományok jobban megmaradhattak (a nácizmus érdekelt volt a tudomány eredményességében). A náci ideológiai elvárás a legerősebben a könyvkiadás terén érvényesült: ennek teljesülését számos állami és pártintézmény biztosította, amelyek emellett a közkönyvtárak „irányítása” terén is számos esetben konkuráltak egymással. A tudományos könyvtárak irányítása ezzel szemben gyakorlatilag egyedül az új tudományos, nevelési és oktatási minisztériumra (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, miniszter: B. Rust) korlátozódott. E központi minisztérium könyvtári vezetője, R. Kummer az 1938-as könyvtáros vándorgyűlésen foglalta össze a hatalom könyvtári szemléletét: új irányítási fórumként egy országos hatáskörű könyvtári tanács létesült, a berlini Staatsbibliothek vezető szerepet élvez (katalogizálási szabályok egységesítése stb.), a gyarapítást a tudományos igényekhez kell közelíteni, az ellenséges irodalom „zárolása” a közforgalomból, minden könyvtár elsőrendű nevelő szerepe. Ebből is látható, hogy a

tudományos könyvtárak kevésbé voltak kitéve a náci ideológiai nyomásnak. A tudományos könyvtárosokat tömörítő, 1900-ban létrehozott Verein Deutscher Bibliothekare (a továbbiakban: VDB) jócskán kivette részét e tennivalók propagálásából. Buttmann viszont, aki 1936-tól az egyesület elnökhelyettese lett, s ugyancsak tagja a minisztérium mellett létrehozott országos könyvtári tanácsnak (Reichsbeirat für Bibliotheksangelegenheiten, a továbbiakban: RBA), általánosságban nem nyilatkozott sem a vándorgyűléseken, sem a szaklap, a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* hasábjain. Csupán 1938-ban beszélt a párt egyik sajtótájékoztatóján a bajor tudományos könyvtárak fejlődéséről (*Völkischer Beobachter*, 1938. február 20.). Buttmann könyvtárszervezési-könyvtártani kérdésekkel nem kívánt foglalkozni, viszont komoly figyelmet szentelt a tudományos könyvtár használati kérdéseinek: támogatta a fiatal kutatók bevezetését a szakirodalom-használatba, rendszeresen törekedett érdemi kiállítások szervezésére.

TARTOMÁNYI FŐIGAZGATÓ

1936-tól a bajor kultuszminisztérium bővítette Buttmann feladatkörét: a bajor állami könyvtárak főigazgatója (Generaldirektor der bayerischen staatlichen Bibliotheken) címet kapta. E tekintetben néhány egyetemi könyvtár mellett területi hatáskörű állami – vagy államilag támogatott (például Staats- und Stadtbibliothek Augsburg) – könyvtárak szakmai felügyeletét bízták rá (összesen közel másfél tucat könyvtárról volt szó). Volt olyan egyetemi könyvtárigazgató, aki nem örült ennek a fejleménynek, mert jogainak csorbításától vagy kettős irányítástól – rektor és főigazgató – félt. Buttmann azonban szokott óvatos és udvarias stílusa révén mindenkivel tudta rendezni a felmerülő konfliktusokat, soha nem utasítgatott, hanem itt is főként közvetítői szerepkört alakított ki magának. A könyvtárak főbb fejleményeit összegző módon jelentette a minisztériumnak, ugyanakkor igyekezett a szakmailag indokolt fejlesztésekben mindenkivel közös nevezőre jutni. Ez vonatkozott arra is, ha a náci párt buzgó emberei a könyvtári hagyományokat félresöpörve akartak valami új vonalat erőltetni: Buttmann régi vezető párttagsága és tekintélye esetenként segített megóvni a könyvtári érdekeket. Alapvetően jogkövető emberként nem szeretett az indokolatlan rögtönzéseket, belátva, hogy ez a könyvtári világnak nem jó, és nem lehet érdeke egy – általa „józanul” képviselt – pártstratégiának sem. Eközben a főhatóság tíz év alatt sem jutott el odáig, hogy írásban rögzítse pontos hatáskörét.

A FŐIGAZGATÓ MUNKATÉMÁI: SZEMÉLYZET, GYARAPÍTÁS, HASZNÁLAT, ÁLLOMÁNYMENTÉS

Buttmann stílusát a közvetlen kollégák – a BÁK munkatársi gárdája ekkor 120 emberből állt – is pozitívan értékelték. Egy példa: amikor egy összdolgozói értekezletre egy idősebb osztályvezető késve lépett a terembe, Buttmann megszakította beszédét, s a kolléga elé menve kézszorítással üdvözölte. A szerző szerint biztosan nincs igaza G. Leyhnek, aki a könyvtárosok kézikönyve (*Handbuch der Bibliothekswissenschaft*) harmadik kötetében (1957) tekintélyelvű vezetést vetett Buttmann szemére. A végső döntéseket ő hozta meg, azokért vállalva is a felelősséget, de a döntéshozás folyamatába minden érdemi munkatársát bevonta. Kívülről jövő bírálat esetén is mindig munkatársa mögé állt. Részt vett az éjszakai légóltalmi őrsgében éppúgy, mint az állomány biztonságos helyre történő szállításakor a becsomagolás fizikai munkájában. Mindez nem zárta ki, hogy bizonyos vonatkozásokban – mint ifjúkorában – túl ne értékelje saját szerepét. Érzékenyen felügyelte a könyvtár külső kapcsolatait: egy bejövő szakmai levél sem kerülhetett közvetlenül az érintett (és címzett) osztályvezetőhöz, azt előbb mindig a főigazgatónak kellett látnia. Jellemző, ahogy helyettesét 1937-ben megválasztotta: a szakmai tudás volt döntő számára, mikor a würzburgi egyetemi könyvtár igazgatóját, O. Handwerker (1877–1947) kérte fel erre a posztra. Mikor Handwerker 1944 őszén megromlott egészségére hivatkozva nyugdíjba vonult, Buttmann azt írta neki, hogy igen hiányozni fog helyettesének tudása és kiváló emberismerete.

Buttmann felhasználta miniszteriális kapcsolatait olyan helyzetben is, mikor valamelyik, általa felügyelt könyvtár élére kellett alkalmas vezetőt találni. A főigazgató ilyen esetekben a szakmai alkalmasság mellett csak jóval kisebb súllyal mérlegelte a jelölt párttagságát (vagy valamely náci tömegszervezetben végzett tevékenységét), ugyanakkor bajor és – negatív értelemben – katolikus mivoltára is figyelt.

A gyarapításpolitikai terén Buttmann működése már ellentmondásosabb. Igen érzékenyen ügyelt a náci ideológia által támogatott „tudományok” érdekeire, emellett általánosságban mégis fontos volt számára, hogy a klasszikus könyvtári szerzeményezés ne veszítse el hagyományos értékorientáltságát. Eközben a törvénytelenül kisajátított kiadói könyvállományok vagy magánkönyvtárak anyagának bekebelezésétől éppúgy nem riadt vissza, ahogy a többi nagy német tudományos könyvtár sem. A BÁK gyarapítását közvetlenül olyan kiváló szakemberek irányították, mint E. Gratzl és (1938-tól) az említett O. Handwerker. A BÁK állománygyarapításának egyik – számunkra eddig ismeretlen – fejezete fűződik a náci mozgalom által 1941–42-ben végrehajtott „kolostorostromhoz” (Klosterssturm), amelynek során 300 kolostort és egyéb egyházi intézményt foglalt el a Gestapo, eltulajdonítva ezek könyvtárait is. Buttmann az „ostromokról” értesülve megpróbált főhatóságánál közbenjárni a rendek érdekében, illetőleg a könyvtári szempontból értékes állományok szakmai felügyelete végett. A szerző részletesen ismerteti a Szent Ottiliáról elneve-

zett bencés főapátság (Erzabtei Sankt Ottilien) könyvtára körüli harcot a kulturális irányítók és a titkosrendőrség között. Mondanunk sem kell, hogy az utóbbiak maradtak felül. Buttman a történelmi fontosságú gyűjtemény együtt-tartását szerette volna elérni, hasztalanul, más esetekben viszont az ilyen forrásból érkező anyagokat beolvasztották a BAK állományába.

A zsidónak minősülő személyek könyvtárhasználatára eleinte még nem ütközött akadályokba, legfeljebb az illetékes könyvtárigazgató túlbuzgósága esetén. Az 1938. novemberi „kristályéjszaka” (a zsinagógák szervezett felgyújtása) után azonban az RBA égisze alatt körlevél intézkedett a könyvtárhasználat tiltásáról. A BAK általánosságban még ekkortól sem érdeklődött a származás iránt, csak ha valaki negatív módon „feltűnő” volt.

Buttmann könyvtárvezetői tevékenységének egyik PR-csúcspontja volt – ahogy a szerző kifejezi – Hitler látogatása 1936. január elején a BAK-ban, abból az alkalomból, hogy a XIV. században élt Heinrich von München verses világkrónikáját a birodalmi kancellária komoly pénzügyi támogatásával sikerült megvenni (75 ezer márkáért, ez mai pénzben kifejezve legalább 300 ezer USD) Ausztriából. Hitler ekkor másfél órát töltött a BAK falai közt – ezt az akkori sajtó széles körben, illusztrált beszámolóval kürtölte világgá.

A kötet behatóan foglalkozik a könyvtár helyzetével és tevékenységével a háború idején. 1941-től fokozatosan több tízezer kézirat és kódex lett biztonságosabbnak minősített külső raktárakba (kolostorok stb.) szállítva. 1943 márciusában súlyos bombatámadás érte a modern állományt, ezért Buttman, feletteseinek jóváhagyásával, megkezdte a teljes állomány kitelepítését. A háború utolsó szakaszáig összesen mintegy másfél millió kötet került 28 külső raktárba. 1943 októberében újabb hatalmas éjszakai bombatámadás érte a könyvtárárpületet, majd az utolsó, már negyedik bombázás 1945. január 8-ra virradó éjszaka zúdult az intézményre.

A kötet röviden megvilágítja Buttman – nem túl aktív – szerepét a szakmai egyesületben (VDB), a szaklap kiadásában és szerkesztésében.

BUKÁS ÉS ELSZÁMOLTATÁS

Végül az olvasó tájékoztatást kap, miként élte meg Buttman a náciizmus bukását, az ellene mint vezető náci személyiség ellen folytatott kényszerítő intézkedéseket. 1945. május 19-én tartóztatta le őt a megszálló amerikai hatóság: ekkoriban összesen mintegy hetvenezer személyt vettek őrizetbe. A recenzens érdekesnek tartja megemlíteni, hogy olyan prominens könyvtári vezetők, mint Kriess, a berlini állami könyvtár vezetője vagy G. Abb, a berlini egyetemi könyvtárigazgató 1945 tavaszán öngyilkosok lettek. Buttman Augsburgban, majd Ludwigsburgban volt internálva. Később rossz egészségi állapota miatt kórházba került. Az amerikai vizsgáló szemé-

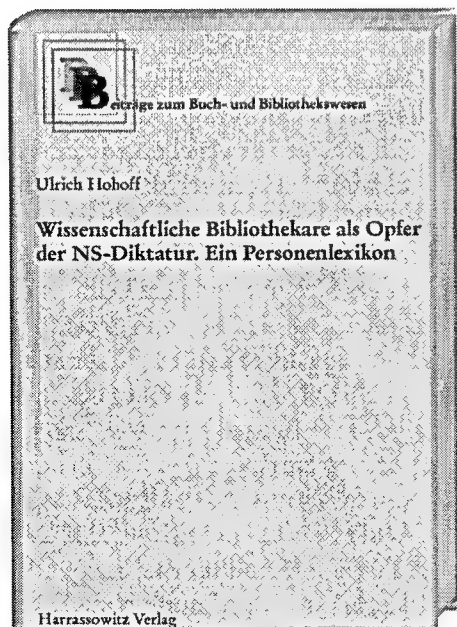
lyeket az 1933 után főként egyház- és könyvtárpolitikában tevékeny Buttman nem igazán érdekelte. Azt viszont megtudakolták tőle is, milyen propagandatémák foglalkoztatták a náci pártot. Buttman, aki 1944 őszétől az angol történelmet tanulmányozta, a bolsevik veszélyt nevezte meg. 1946-ban egy márciusban hozott törvény alapján a nyugati megszálló övezetekben úgynevezett esküdtbíróóságok (Spruchkammer) kezdtek vizsgálni több millió német polgár – elhunytakra is kiterjedően – esetleges politikai bűnrészességét a náci rendszer idején. A cél: a „közélet és a közszellem megtisztítása” (Frank Tibor kifejezése).

Bajorországban az esküdtbíróóságok a vizsgált esetek 0,5%-ában hoztak egyértelműen elmarasztaló ítéletet (amely szabadságvesztést jelentett). Buttman ellen csak 1948-ban került sor a vizsgálatra. Az esküdtszék a náci ideológia támaszát látta benne, s ezért a még felelősök közé sorolta (második kategória). A fellebbviteli bíróság – érsekek, könyvtárosok és magánemberek véleményét mérlegelve – enyhített a minősítésen, 1933-ig meghatározó „idealizmusát” állítva a középpontba (harmadik kategória: csekély felelősség). Közben Buttman 1947 januárjában elhunyt, s feltételezhető, hogy élete utolsó másfél-két évében legalább részben szembesült elhibázott múltjával.

JEGYZET

1. FRANK Tibor: *Szabadság és felelősség: az Egyesült Államok és a németországi náciellenállás a második világháború után*. Budapest: MTA, 2013. 91 p. http://opac.mtak.hu/F?func=direct&local_base=MTA01... [2016. 09. 05.]

LEXIKON A NÁCIZMUS KÖNYVTÁROS ÁLDOZATAIRÓL*

HOHOFF, Ulrich
Wissenschaftliche Bibliothekare als Opfer der NS-Diktatur. Ein Personenlexikon. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2017. – 415 p. (Beiträge zur Buch- und Bibliothekswesen; 62.)
ISBN 978-3-447-10842-3

A német könyvtáros kutatók fontos témája a nemzetiszocialista múlttal való szembenézés. Alig múlik el év, hogy érdemi kötet ne látna napvilágot. (Magunk is ismertettünk párat közülük.**)
A műfaj is változatos: monografikus feldolgozás, tanulmánykötet, konferenciakiadvány, adattár váltja egymást.

Viszonylag ritkább a korszakhoz kapcsolható személyek valamely „halmazának” számbavétele. Ezek sorában fontos kísérlet volt Ernst Klee összeállítása a Harmadik Birodalom mintegy négyezer kulturális tényezőjéről: kissé meglepő módon itt együtt vannak tettesek és áldozatok (*Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945.* S. Fischer Verlag, 2007.). Hohoff összeállítása a tudományos könyvtárosok körét öleli fel. Azok kerültek bele, akik 1933–1945 között valamilyen érdemi hátrányt szenvedtek (kényszerszolgálat, elbocsátás, üldözés, emigrációba kényszerítés, halálba hurcolás).

Két kiegészítés bővíti e kört: azok, akik 1933 előtt voltak könyvtárosok, és

a megjelölt időszakban érte hátrány őket; valamint azok, akik a megszállt országok könyvtárosaiként váltak áldozatokká. Előbbi körből jó példa a neves osztrák író, Robert Musil (1880–1942), aki fiatalkorában, az 1910-es években a bécsi Műszaki Főiskola könyvtárában tevékenykedett, majd az Anschluss után zsidó származású feleségével emigrációba kényszerült (Genf, Svájc), és ott is hunyt el. Az utóbbiak – a nem német könyvtárosok – körében előfordulnak cseh, francia, holland, horvát, litván, szlovén stb. könyvtárosok. E kör anyaga azonban eléggé véletlenszerűnek tűnik, hisz a „megszállt országok” fogalma messze tágasabb, elég csak arra utalni, hogy egyetlen orosz vagy ukrán könyvtáros sem szerepel, hogy a magyarokat ne is említsük (a szerző a nem német könyvtárosok tekintetében utal a „nyelvi nehézségekre” – ez elég halovány magyarázatnak tűnik).

Az áldozatok többsége – a náci nézetrendszert alapvetően jellemző fajelméletnek megfelelően – zsidó származású. Tipikus érdemi háttér még a másféle (rendszerkritikus, liberális stb.) nézetrendszer vagy korábbi politikai (szociáldemokrata, kommunista stb.) tevékenység.

A könyv – némi leegyszerűsítéssel – két szerkezeti egységre tagolható: magára a biográfiai lexikonra, valamint a bevezetésre, magyarázatokra, mutatókra és az irodalomjegyzékre (a kettő aránya: 240–170 oldal). Utóbbiak körében olyan érdekes összeállítások tanulmányozhatók, mint a városok és tartományok vagy az intézmények és foglalkozások szerinti mutatók. Ebből néhány adat: 50 történész, csaknem 40 bibliográfus, 25 író és 12 rabbi szerepel a közel 300 tárgyalt életút között.

Az anyaggyűjtés alapjául a témában megjelent nyomtatványok tág köre, valamint az interneten elérhető források szolgáltak (tehát külön levéltári kutatást a szerző nem folytatott).

A felvettek „tudományos” könyvtárosi mivolta az intézmény típusához vagy a tudományos végzettséghez (doktorátus) kapcsolódik. Az utóbbiak köréből talán a legnevesebbek dr. Erwin Ackerknecht (1880–1960) és dr. Walter Hofmann (1879–1952), a híres német közkönyvtári vita („Richtungsstreit”: 1913–1932) két antagonistája. Kettejük életútja szinte leírja a 20. századi német könyvtárosok sorsvonalát. (A vita érdemi lefolyásáról, kettejük szembenállásának valós okairól egyszer érdemes jelentőségéhez illő leírást adnunk.)

Ackerknechtet 1934-ben „világnézeti megbízhatatlanság” („weltanschaulicher Unzuverlässigkeit”) miatt elbocsátották a stettini (ma Szczecin, Lengyelország) könyvtárhálózat éléről. Amikor utódját 1939-ben behívták katonának, ismét vezető lehetett, ám nyakába ültettek egy megbízható „komisszárt”. 1945 után Ackerknecht nyugatabbra, Stuttgartban hasznosíthatta kiváló ismereteit a württembergi hálónyugatabbra, Stuttgartban hasznosíthatta kiváló ismereteit a württembergi hálózat újjászervezésével. Hofmann a lipcsei könyvtári hálózat éléről „csak” 1937 elején váltották le, miután bukott az őt addig támogató konzervatív főpolgármester, Carl Goerdeler. (Goerdelert az 1944. augusztusi katonai merénylet mögötti politikai csoport reprezentánsaként Hitler 1945. február elején kivégeztette.) Óvatosan meg-

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2018. évi 1. számában jelent meg.

** Bestsellerek a hitleri Németországban. Jegyzetek Christian Adam könyvéhez [Lesen unter Hitler, 2010]. = *Könyvtári Figyelő*, 2012. 4. sz. 805–808. p.; A nemzetiszocializmus és a fasizmus könyvtárügyéről. Újabb elemzések [Das deutsche und italienische Bibliothekswesen im Nazionalsozialismus und Faschismus. Hrsg. Klaus Kempf und Sven Kuttner, 2013]. = *Könyvtári Figyelő*, 2014. 4. sz. 535–539. p.; Náci politikus, diplomata vagy könyvtári szakember? Jegyzetek egy biográfiához [„Herr Hitler, ich erkläre meine Bereitwilligkeit zur Mitarbeit.”, 2014]. = *Könyvtári Figyelő*, 2016. 3. sz. 401–407. p.

említhető, hogy Hofmann bizonyos „kollektivista” eszméi mintha nem álltak volna egészen távol a náciizmusra jellemző megközelítéstől. 1945 után a lipcsei egyetemen taníthatott, majd élete végén megírta önéletrajzát.

Hohoff összesen 281 személyről tudott anyagot gyűjteni. Ha ezt összevetjük a biográfiai részre jutó 240 oldallal, akkor egyértelmű válik, hogy az életrajzi adatok eléggé szűkszavúak (talán a személyek felénél éri el a szöveg terjedelme az egy oldalt, sokakról csupán hat–tíz sort találunk).

Az országok szerinti csoportosítás olyan érdekes adatokat kínál, hogy például az Egyesült Államokba 27 könyvtárosnak sikerült emigrálnia (többségük 1938–39-ben, néhányan pedig 1940-ben). Angliába közel ennyi került. Köztük megdöbbentő sorsfordulat jutott a klasszika-filológus *Wilhelm Lorenz Rechnitz*nek (1899–1978), akit a lipcsei egyetemi könyvtárból bocsátottak el zsidó származása miatt 1933-ban, 1934-ben sikerült emigrálnia Angliába, majd onnan 1940-ben „ellenséges állambeli külföldi”-nek (enemy alien) minősített személyként deportálták Ausztráliába. Harmadik hazájában végre nyugodtan tevékenykedhetett: könyvtárosként, egyetemi oktatóként, majd az anglikán egyház papjaként.

Palesztinába 19 zsidó könyvtáros vándorolt ki, többségük a későbbi Izrael állam könyvtári tényezőjeként hasznosította szaktudását. *Hanna Emmrich* (1903–1983) a Breslaui Állami és Egyetemi Könyvtárban (Staats- und Universitätsbibliothek Breslau) dolgozott, valószínűleg 1935-ben emigrált Palesztinába, ahol a Zsidó Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban (az intézményt 1892-ben hozták létre, 2008 óta hivatalosan The National Library of Israel) működött egészen 1968-ig.

A hitlerista expanciónak elsőként áldozatul eső *Csehszlovákiából* említsünk egy példát. Dr. *Bedřich (Friedrich) Hrozný* (1879–1952), a jeles orientalista az ékírás nemzetközileg elismert szakértőjeként dolgozott a bécsi, majd a prágai egyetemen. 1939 elejétől a prágai egyetemi és nemzeti könyvtár vezetője, majd egy ideig rektor is. Az ország náci megszállását (1939. március 15.) követően egy diáktüntetés után retorzióként bezáratták a könyvtárat, amely a következő év elejétől a Prágai Német Egyetem (Deutsche Universität Prag) könyvtáraként folytathatta működését. Hrozný ekkor egy ideig a kultuszminisztériumban dolgozott, majd az ország felszabadulása után – nemzetközileg elismert tudósként – ismét az egyetem rektora lett.

A hozzánk közelebbi *Ausztria* 12 könyvtárából az Anschluss után 22 embernek kellett feladnia könyvtárosi tevékenységét. A zsidók vagy időben emigráltak, vagy elpusztították őket. A más okból hátrányt szenvedők közt voltak szerencsés túlélők (például *Gustav Blenk*, 1892–1977), ők 1945 után elvben visszatérhettek foglalkozásukhoz. A zsidó származású nyelvtudós *Norbert Jokl*nak (1877–1942) viszont tragikus sors jutott. 1903-tól 1938-ig volt a bécsi egyetemi könyvtár munkatársa és az indoeurópai nyelvek (főként az albanológia) professzora. 1941 elején megpróbált Amerikába emigrálni, de életkora (!) miatt az ottani szervek folyamodványát elutasították. 1942. március elején a Gestapo letartóztatta, elhurcolták, és valószínűleg

egy Minszk melletti táborban pusztult el május első heteiben. (A magyar olvasóban felmerül a kérdés: vajon a budapesti tudósok az ilyen és hasonló – a közvetlen szomszédságban történő – tragédiákról értesültek-e akkoriban?)

A Német Birodalom területén 1933 után zsidók gyakorlatilag csak zsidó intézményeknél folytathattak könyvtárosi tevékenységet. Említsünk egy drámai példát. *Tobias Jakobovits* (1887–1944) – másként: Jakobovitz, Jakobovits – a Sopron vármegyei Lakompak szülöttjeként Prágában tevékenykedett könyvtárosként és a judaisztika professzoraként. A német megszállás után a cseh protektorátus zsidó gyűjteményeit kifosztva a náci Prágában egy központi „zsidómúzeumot” állítottak fel, elsősorban az antiszemita propaganda tervezett eszközeként. Ebben működött közre Jakobovitz a munka befejezéséig, 1943-ig, ekkor Theresienstadtba (ma Terezín, Csehország) hurcolták, végül Auschwitzban elgázosították.

Érdemes a szerzőről néhány szót ejteni. Hohoff neves könyvtárigazgató, aki az augsburgi egyetemi könyvtárat vezeti, az VDB (Verein Deutscher Bibliothekarinnen und Bibliothekare) elnöke (2007–2011) és elnökségi tagja (2004–2015) volt, nagyszámú publikáció szerzője, szerkesztője. A könyvtári témák mellett irodalomtörténeti kérdések is foglalkoztatták (E. T. A. Hoffmantól F. Kafkaig).

Hohoff könyvével ismerkedve felvetődik az olvasóban: mikor látunk hozzá saját múltunk sötét oldalainak alapos feltárásához? Ki a megmondhatója, hány kollégát (és hogyan) érintettek a „zsidótörvények”? Hányat pusztítottak el? A legismertebb áldozatok közül említsük itt csak *Halász Gábor* esszéistát és kritikust (1901–1945), aki 1927-től haláláig a nemzeti könyvtár munkatársa volt. Vagy a folklorista *Honti Jánost* (1910–1945), aki 1935-től szintén az OSZK-t erősítette. Mindkettejükről nemzedéktársuk, *Haraszthy Gyula* (1910–1990) írt avatott tollú, érdemi megemlékezést az OSZK Évkönyvében.*

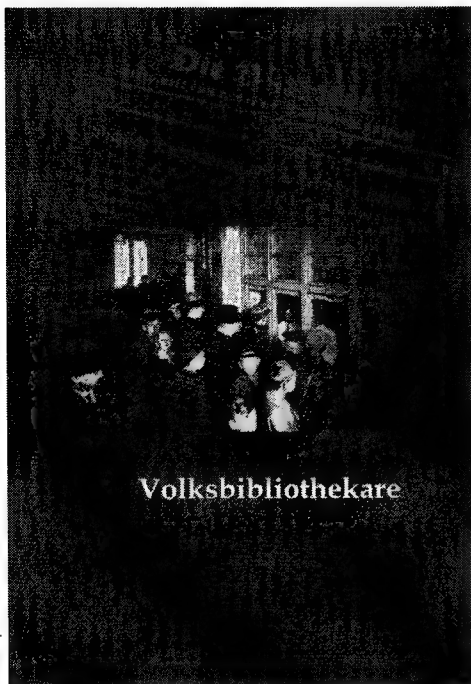
A szembesülés folytatódott 2014-ben az OSZK-nak a Holokauszt Emlékév keretében nyílt kiállításával, melyhez kapcsolódva a könyvtár megjelentette az *Eltiporva. A vészidőszak és az Országos Széchényi Könyvtár* című, Ujváry Gábor szerkesztette tanulmánykötetet.**

* HARASZTHY Gyula: Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1976–1977. Budapest, 1979. 183–215. p. és Könyvtáros pályák és sorsok (Honti János, Hevesi András, Sárkány Oszkár). = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1979. Budapest, 1981. 123–141. p. (Honti Jánosról 125–131. p.)

** Eltiporva. A vészidőszak és az Országos Széchényi Könyvtár. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2014. május 28. – július 12. Tanulmányok a vészidőszakról és történelmi előzményeiről. [Szerk. Ujváry Gábor], [rend. Hanák Gábor, Nemeskéri Erika], Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2014. 64 p.

LELKES AKTIVITÁS? KÉNYSZERŰ BEHÓDOLÁS? ÁTMENTÉSI KÍSÉRLET?*

Újabb elemzések a német közkönyvtári vezetők
mozgásteréről és magatartási mintáiról a náci uralom alatt
(1933–1945)

Volksbibliothekare im Nationalsozialismus: Handlungsspielräume, Kontinuitäten, Deutungsmuster.
Hrsg. von Sven Kuttner, Peter Vodosek. – Wiesbaden: Harrassowitz V. 2017. – 324 p.
ISBN 978-3-447-10720-4

A Wolfenbütteli Könyvtár-, Könyv- és Médiatörténeti Munkabizottság (Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheks-, Buch- und Mediengeschichte) 2015. szeptemberi tanácskozásának szerkesztett anyagait jelentette meg a Harrassowitz kiadó 2017-ben.

Sven Kuttner és Peter Vodosek szerkesztők tömör bevezetője után a kötetben tizenkét dolgozat kapott helyet. Az első írás áttekintés a téma kutatásának eddigi eredményeiről. A továbbiakban nyolc biográfiai megközelítést kapunk, köztük a katolikus egyház égisze alatt működő *Borromäusverein* (1845–) vezetőjéről, és a linzi könyvtárügy felelősről. A további írásokban a württembergi evangélikus könyvtárakról, majd az eddig „terra incognita”-nak számító kérdésről, a német megszállás alatt sínylődő Dánia (1940–1945) közkönyvtárügyéről olvashatunk tartalmas elemzéseket.

Alábbiakban szemlélünk (nem térve ki minden dolgozatra): a tényleges vezető

személyek esetén látjuk indokoltnak a beható ismertetést a szakmai pálya és aktivitás címben jelzett módusairól.

A német könyvtártörténeti publikációk az elmúlt hetven évben több paradigmátikus változást éltek át. Először – a háború utáni évtizedben – a tárgyalt korszak képviselői „megmagyarázták” korábbi tetteiket (főként önéletrajzi anyagokban), kidomborítva azon szándékukat, hogy a nehéz körülmények ellenére biztosítsák a létfontosságú intézmények működését, továbbélését. Mai köznyelvi szóval élve: „maszatoltak”. Ezzel jó ideig kimerült a múlt megidézése; a hatvanas évek elején egy szakértő (*Adolf von Morzé*) fel is rótt a közkönyvtárosoknak, mintha nem érdeklődnének múltjuk iránt.

Lényegében az elmúlt harminc-negyven év hozott elmélyült, érdemi kutatást (komoly levéltári feltárásokkal stb.). Az első monográfia, *Andreas Kettel* műve (*Volksbibliothekare und Nationalsozialismus*) 1981-ben látott napvilágot, ezt követte *Engelbrecht Boese* máig alapvető könyve (*Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich*) 1987-ben. Igen fontos elemzés az amerikai *Margaret Stieg* átfogó munkája (*Public libraries in Nazi Germany*, 1992).

Az általános kérdésfelvetéseket követően ma fontossá válik a személyi megközelítés: ezért kiemelkedő jelentőségű a jelen kötet három olyan dolgozata, amely a náci időszak közkönyvtári vezetőinek (akkori szóhasználat: „Führerjeinek”) tevékenységét vázolja.

Angela Graf Wilhelm Schusterről (1888–1971) írt, végigkövetve életútját (37–66. p.). Schuster patikuscsaládban született, egyetemi tanulmányai végén doktorált, majd a háborúban vett részt; frontélményei mindvégig befolyásolták működését, ahogy sok kortársáét is. A háború után lett könyvtáros, méghozzá *Erwin Ackermann*hez, *Walter Hofmann* fő vitapartneréhez, vagyis a közkönyvtári „irányvita” (*Richtungstreit*) „stettini” (ma Szczecin, Lengyelország) liberálisabb táborához kapcsolódva, egyben közvetítő szerepet is vállalva a két szemlélet közt. Korábbi frontarcához méltón a politika terén nemzeti konzervatív nézeteket vallott, eközben könyvtári nézetei inkább liberálisnak minősíthetők. A háborút követően a német többségű – Lengyelországhoz kapcsolt – Felső-Szilézia terület (*Kattowitz*, *Katowice*) „határhozveti” könyvtárait (*Grenzbibliothek*) szervezte. Részt vett a közkönyvtári egyesület (*Verband Deutscher Volksbibliothekare*) létrehozásában (1922), ekkortól egyre intenzívebb szakmai publikálást is vállalt.

Ezután berlini állás következett (1926), miközben 1928-ban az egyesület vezetőjévé választották. 1931-ben Hamburgban városi könyvtárvezető lett, ahonnan 1934-ben tért vissza a fővárosba, átvéve a tekintélyes *Gottlieb Fritztől* a városi könyvtár vezetését. (Fritz a náci hatalom távolította el.) Ezelőtt, 1933-ban – Hitler hatalomátvételét követően –, de még a Goebbels által támogatott, a májusi könyvégetésekhez összeállított „feketelista” létrejötte előtt, márciusban selejtezni kezdte a hamburgi állományt, egyértelműen náci szempontokat előtérbe helyezve. Ezt követte

* Eredetileg a *Könyvtári Figyelő* 2019. évi 3. számában jelent meg.

az iskolai könyvtári állományok „megtisztításában” való érdemi közreműködése. 1933 őszén az egyesület közgyűlésén (Hannover) megfogalmazta, hogy a hitleri „nemzetiszocialista forradalom támogatása évszázadokra szólóan a mi feladatunk”. 1933–1935-ben a B. Rust (1883–1945) által vezetett Tudományos, Nevelésügyi és Népművelési Minisztérium (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, röviden: REM) és a Goebbels-féle propagandaminisztérium (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda) vezetése presztízsharcot folytatott a közkönyvtárak irányítási jogáért. Ebben Schuster inkább az előbbi támogatta, de előre belenyugodott az általa meghatározónak tartott Göring és Goebbels álláspontjába. „Salamoni” döntés született: az intézmények az előbbihez, a szakmai képviselő (egyesület) és a személyek azonban Goebbels művészeti-irodalmi kamarájához (Reichskulturkammer) kapcsolódtak kötelező-kizárólagos jelleggel (aki nem tag, nem dolgozhat).

Schuster egy rövid időre a közkönyvtári szakma „Führer”-je lett (minden döntéshozó ponton ő szerepelt), ám hamarosan át kellett adnia e szerepet Franz Schriewernek. A háborúban újabb frontszolgálat következett, utána rövid ideig hadifogoly, majd 1946-tól megbecsült oktató Nyugat-Berlinben, akinek 70. születésnapjára (1958) Festschrift is született.

Az új „Führer” tehát Franz Schriewer (1893–1966) lett, róla Uwe Danker dolgozata olvasható a kötetben (67–118. p.). Apja asztalosként tevékenykedett, de feltörekvő család lehetett, hiszen Franz nem csupán érettségizett, hanem 1913-tól, majd a háborút követően germanista és művészettörténeti tanulmányokat is folytatott Kielben. Ez a császárkorban eléggé ritka mobilitás a kispolgári származású fiatalembernek merőben új lehetőséget biztosított. Ehhez nyilván komoly személyes teljesítményt kellett nyújtania. 1921-ben porosz állami pénzen a Dániához csatolt Észak-Schleswig területén szervezhetett könyvtárakat (e terület 1867–1920 között a német-porosz Schleswig-Holstein része volt). A német támogatás ráadásul (egy főre számolva) magasabb volt, mint a tényleges porosz tartományban. Mindez a szociáldemokrata vezetésű weimari köztársaság sajátos kétarcú tünete: egyrészt a határövezetekben erős „nemzeti” (Deutschum-) politikát folytattak, másrészt Schriewer szívesen merített a nagy dán népművelő N. F. Severin Grundtvig (1783–1872) példatárából – ez legalábbis nyitottságát tanúsítja. Tízéves tevékenysége komoly eredményeket hozott: körzeti könyvtára révén 117 falusi könyvtárat szervezett, összesítve 50 ezres állományukat 10 ezer aktív olvasó forgatta rendszeresen. Schriewer ekkori gondolataiban a „népközösség”-hez tartozás még szervesen kapcsolódott a „világpolgár”-i szemlélethez. 1933-tól változik a helyzet. Schriewer is érvényesíti a „feketelistákat”, néhol akár 40%-nyit is kivonva az addigi állományból. Önmagában ezért Schriewer nem hibáztatható, hiszen a két fő vitapartner – Walter Hofmann és Erwin Ackerknecht – is kereste az új náci hatalomhoz való kapcsolódás formáját és lehetőségeit. Schriewer ellen eközben a helyi náci pártvezetők denunciók feljegyzéseket

fabrikáltak. (Jóllehet célpontjuk egyre fontosabb szakmai feladatokat kapott a központban, sőt kommunistának bélyegzett munkatársát is feljelentette; igaz, később mégis segített neki másutt elhelyezkedni.) Így Schriewer jónak látta mielőbb új helyet keresni magának. 1934. januárban az Odera menti Frankfurtba került. A pártba is belépett volna, ám Hitler 1933 májusában felvételi stopot rendelt el.

A náci könyvtárpolitika felszámolta az irányvita két folyóiratát, pontosabban helyükön újat hozott létre: a *Die Bücherei*,¹ ebben Schuster mellett Schriewer is aktívan publikált. Egy gondolata elegendő illusztrációnak tűnik „új” megközelítése tekintetében: „A közkönyvtári propaganda hatása lassabb, de mélyre hatóbb.” Nem kétséges, vállalta e propagandahatás elősegítését. A hatás érdekében a könyvtár egészét át kell alakítani: legelső sorban mégis az állományt kell megszabadítani a „balasztoktól”. Schriewer Odera-Frankfurt könyvtárát közel fél évre bezárta, ezalatt az állomány harmadát kivonta, további 15–20%-át „passzív”-nak minősítette (ennek használata korlátozott volt), s végül a korábbi 26 500 kötetből csupán 11 ezer került újra az olvasók elé. Ezekben az években Schriewer a *Die Bücherei* hasábjain szorgalmas könyvértékelő munkát is végzett. (1934–1936-ban közel száz recenziót írt.)

1935-ben a minisztérium továbbképzésén már ő tartja a meghatározó előadást az „új népkönyvtár” mibenlétéről (Gestalt der neuen Volksbücherei). Eszerint a népkönyvtár nem a tudományos könyvtár oldalhajtsága, és nem is a „tömeges olvasás” helyszíne; ehelyett a német nép „völkisch” szemléletben való formálásának, a „Volkslesen” fejlesztésének támogatója. 1935 májusában Schriewer a porosz népkönyvtári központ élére kerül, s e központ hamarosan az egész birodalomra kiterjedő hatáskört kap. A tényleges hatáskör azonban csupán a 100 ezer lakos alatti települések közkönyvtáira vonatkozott (1937-től ezek vonatkozásában bizonyos tennivalókat kapott) – ez jelezte a kultúra területén folytatódó konkurenciaharcot a REM (a népkönyvtári központ felettes hatósága), Goebbels propagandaminisztériuma és a náci főideológus A. Rosenberg „harci szövetsége” (Kampbund für deutsche Kultur) között. Schriewer közkönyvtári politikája az állami jelenlét erősítését célozta (a helyi igazgatás hátrányára), ezzel az országos egységesítést kívánta fokozni. Ehhez harminc területi „alközpont” létrehozását látta szükségesnek, hogy végül körülbelül hétezer önálló könyvtár működjön az ország területén. Egy 1940-es elemzés azt állapította meg, hogy kis híján hatezer ilyen könyvtár már működik, miközben több mint kétezer érdemi felújítást nyert. Az egységes szemlélet alátámasztását szolgálta az is, hogy Schriewer a folyóirat szerkesztését is magára vállalta. 1937-ben egy átfogó jogszabály kidolgozásába kezdett, ennek – további centralizálást előíró irányzó – szemlélete azonban nem nyerte el a miniszter tetszését, s Schriewer összfelhívta hivatalától. Visszatért korábbi állomáshelyére, az Odera menti Frankfurtba, ahol a háború végéig működött. Eközben a korszak fontos átfogó művét adta ki (*Die deutsche Volksbücherei*), összefoglalva a nemzetiszocialista közkönyvtár hivatását. Rövidebb háborús szolgálat után visszatért Frankfurtba, majd onnan 1945 nyarán a brit

megszállási övezethez tartozó Flensburgba távozott, hogy fiatalkori tevékenysége helyszínén kapjon érdemi megbízatást.

A felelősségre vonást megúsza. Könyvtárosként és publicistaként akciórádiusza a tartomány határán túl többé nem terjedt, itt ellenben szép sikereket könyvelhetett el. Eközben szemlélete általában egyre pesszimistábbá vált (az olvasás jövőjéről, a közkönyvtárról stb.). Magáról úgy nyilatkozott (például fiának), hogy nem volt nemzetiszocialista. Papíron nem (nem volt párttag), de tényleges szerepével a náci ideológiát és politikát támogatta. Kétségtelen, hogy eközben a közkönyvtár bizonyos modernizálása az ő tevékenységéhez is kapcsolható. Ennek előfeltétele: kitűnő szervezőtehetsége és a náci ideológia hibátlan kiszolgálása.

A korszak náci könyvtári vezetői közül az egyik leglelkesebb bizonyára Fritz Heiligenstaedt (1887–1961) volt; róla Ragnhild Rabius írt a kötetben (257–291. p.). Heiligenstaedt apja klasszika-filológus gimnáziumi tanár, akinek halála után fia az egyetemi tanulmányainak biztosítására közkönyvtári mellékfoglalkozást vállalt. Doktorált, egy egyetemi professzor lányát vette feleségül, jó középosztályi karrier lehetősége körvonalazódott előtte, mikor kitört a világháború. Évekig frontszolgálatot következett.

A továbbiakban a tanárság (apjához hasonlóan ő is görögöt és latint oktatott) és a széles értelemben vett felnőttoktatás-népművelés (népkönyvtár, népfőiskola stb.) egyként fontos volt számára a Poroszországhoz tartozó Hannover tartomány területén. A könyvtári együttműködést sikeresen támogatta *Volksbücherei und Volksbildung in Niedersachsen* című híradó típusú (néhány oldalas) lapjával, valamint a tanácsadó szervként működő intézménnyel (Beratungsstelle). 210 kisebb-nagyobb népkönyvtár közreműködésével könyvtári társulást hoztak létre, mely a világválságig (1929) többnyire sikerrel állt helyt.

1933 tavaszán – Hitler hatalomra kerülését követően, utólag megállapítható: szinte váratlanul – „döntött”: feladata, szaktársaival együtt, a nemzetiszocialista tudat általános érvényre juttatása. A könyvégetésre való felkészülés jegyében született „feketelistákat” követve iskolájában megkezdte az állomány tisztogatását. Összel publikált írásában elvi szinten sürgette a „népet” fenyegető erők elleni átfogó tudati küzdelmet: a „könyvtáros is az új birodalom egyik tevékeny katonája (Arbeitssoldat) legyen” – hangsúlyozta Heiligenstaedt. 1933 tavasza óta aktívan építette kapcsolatait a berlini könyvtári vezetőkkel (Schuster stb.), majd az év vége felé már konkrét feladatokat kapott az addigi struktúra gleichschaltolása érdekében.

1937 őszén elérkezett az órája: ettől kezdve ő működött könyvtári „Führerként”. Ezzel egy időben látott napvilágot a régóta készülő népkönyvtárügyi jogszabály (Richtlinien für das Volksbüchereiwesen), így Heiligenstaedtre várt a feladat, hogy ennek megvalósítását vezesse.

Mindent megtett eközben a náci ideológia könyvtári érvényesítése végett: az 1938-as lipcsei népkönyvtári konferencián azt hangsúlyozta, hogy nem csupán a

könyvanyag megválasztásával, de az állomány összeállításával, feldolgozási módjával is az új világnézet érvényre juttatását kell szolgálniuk. A *Die Bücherei* című folyóirat minden évfolyamában megfogalmazta az aktuális tennivalók keretét: 1942 elején például így írt: a „német népre kényszerített (!) háború minden terhét sziklaszilárd hittal viselnünk kell, [...] hogy a győzelmet kivívjuk”, s az írás végén: „Éljen a Führer, éljen a német nép!”

1944 őszén már a könyvtárosiskolák hallgatónőit is a hadiiparba irányították. Még 1944 decemberében is arról levelezett, hogy a „legjobb úton haladtak a háborúig”. 1945-ben a „náciitanítás” keretében elbocsátották a pedagógusi pályáról, azonban pár évvel később feloldották a tilalmat: 62 évesen viszont nem volt könnyű helyet találnia. Egy ideig munkanélküli segélyre kényszerült. 1950-től újra tanított, majd egy évvel később az alsó-szászországi Göttinga közelében egy kisváros gimnáziumának és internátusának lett igazgatója. 1956-ig dolgozott itt, majd nyugdíjasként, megbecsült polgárként élt további öt évet.

A három életút összefoglalása több következtetést enged meg. Érdemi értelmiségi háttér és képzettség sem óvott meg a nemzetiszocializmus hatásától, sőt vállalásától és hirdetésétől sem. Az egyéni aktivitás mértékében ki részt vett, ki pedig igyekezett élelre jutni, hogy minél teljesebb átéléssel szolgálja az új birodalmat, annak Führerét s a jók közösségeként felfogott (mert minden ellenséges elemtől megtisztított) „népközösséget”.

A bukás után katarzis, megtisztulás, a megtett életúttal való érdemi elszámolás nem észlelhető. Az emberi jelenség e képe aligha mondható vonzónak, még kevésbé követendőnek.²

JEGYZETEK

1. E folyóirat első évfolyamának tartalmáról lásd korábbi írásunkat: Totális barna folt: a *Die Bücherei* című folyóirat 1934-es első évfolyamáról. (Lásd ebben a kötetben.)
2. Az érdeklődők figyelmébe: a német nyelvű szaksajtó behatóan értékeli a most ismertetett kötetet (*Buch und Bibliothek, Mitteilungen der VÖB* stb.).

NÉVMUTATÓ

A mutatót a tanulmányok szövege és jegyzetei alapján állítottuk össze, a jegyzetektől azonban nem vettük fel azokat a neveket, amelyek kizárólag bibliográfiai adatközlésben fordulnak elő. A mutatóban néhány név esetében a vezetéknév után szögletes zárójelbe tett névformát is közlünk, ez arra utal, hogy a név a személy ingadozó névhasználata vagy névváltoztatása miatt, illetve a sajtóbeli megjelenése során több változatban is előfordul. Egyes tételekhez nem adtunk meg évszámot, valamint némelyik név mellett csak a keresztnév kezdőbetűje szerepel, mert ezekben az esetekben nem állt rendelkezésünkre a kiegészítő adat.

Abb, Gustav (1886–1945) 169	Babits Mihály (1883–1941) 13, 143, 160, 202, 315
Abramov, Konsztantyin Ivanovics (1920–2001) 49, 50	Balzac, Honoré de (1799–1850) 229
Ackerknecht, Erwin (1880–1960) 169, 189, 195, 200, 201, 207, 331, 335, 336	Bank, B. 108
Adam, Christian (1966) 309–311, 313	Barabási Rezső (1921–1972) 235, 244, 269
Afanaszjev, Mihail Dmitrijevics (1947) 97	Barbian, Jan-Pieter (1958) 309, 310
Ahmatova, Anna Andrejevna (1889–1966) 54	Barbusse, Henri (1873–1935) 83
Alekszandr Nyevszkij vlagyimiri nagyfejedelem, kijevi és novgorodi fejedelem (1221–1263) 84	Barczán Endre 258
Alexits György (1899–1978) 222, 253, 258	Barth, Karl (1886–1968) 198
Alquen, Günter d' (1910–1998) 95	Baum, Vicki (1888–1960) 296
Althoff, Friedrich (1839–1908) 153	Baur, Wilhelm (1905–1945) 145
Amman, Max (1891–1957) 142, 146, 161	Beer, Johannes (1901–1972) 168
Andics Erzsébet (1902–1986) 227, 248, 249	Bek, Alekszandr Alfredovics (1903–1972) 129, 295
Andrássy Katinka lásd Károlyi Mihályné	Belinszkij, Visszarion Grigorjevics (1811–1848) 43
Andresen, Johannes (1966) 316	Beniczkyné Bajza Lenke (1839–1905) 294
Aptyik, V. M. 23	Benjámin László (1915–1986) 298
Asztalos István (1909–1960) 213, 295	Beöthy Ottó (1904–1985) 247, 269
Azsajev, Vaszilij Nyikolajevics (1915–1968) 295	Bereczky László (1931–2001) 54
	Berija, Lavrentij Pavlovics (1899–1953) 78, 84
	Beyer, Hans (1905–1971) 191, 196, 197
Babel, Iszaak Emmanuilovics (1894–1940) 50, 59, 71	Bibó István (1911–1979) 214
Babendreier, Jürgen (1942) 314, 315, 317, 318	Bick, Josef (1880–1952) 317
	Bihari Mihály (1943) 115, 251
	Bisztray Gyula (1903–1978) 256, 268, 271

- Blenk, Gustav (1892–1977) 332
 Bljum, Arlen Viktorovics (1933–2011) 86, 89, 96
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics (1880–1921) 45
 Blunck, Hans Friedrich (1888–1961) 142, 188, 203, 312
 Boese, Engelbrecht (1953) 179, 335
 Bogdanov, P. M. (1871–1919) 40, 41
 Bognár Gyula 265, 266, 275, 278
 Bolvári-Takács Gábor (1967) 218
 Bosse, Elise (1880–1954) 119
 Bosse, Robert (1832–1901) 154
 Bouhler, Philip (1899–1945) 142
 Bozzay Margit (1894–1942) 296
 Brezsnyev, Leonyid Iljics (1904–1982) 105
 Brjusov, Valerij Jakovlevics (1873–1924) 55
 Buchholz, A. (1857–1938) 116, 133
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics (1888–1938) 57, 62, 78, 84, 104
 Bulgakov, Mihail Afanaszjevics (1891–1940) 59, 82, 86, 98
 Buttmann, Rudolf (1885–1947) 320–329
 Buzás, Ladislaus (1915–1997) 317

 Carlyle, Thomas (1795–1881) 201
 Cashmore, Herbert M. (1882–1972) 124, 135
 Chagall, Marc (1887–1985) 59
 Chamberlain, Houston Stewart (1855–1927) 152
 Churchill, Winston (1874–1965) 208, 233
 Courths-Mahler, Hedwig (1867–1950) 199, 312
 Cvetajeva, Marina Ivanovna (1892–1941) 59, 86

 Csapodi Csaba (1910–2004) 176
 Csehov, Anton Pavlovics (1860–1904) 22, 28, 45, 71, 298
 Csekina, L. V. 237
 Cserépfalvi Imre (1900–1991) 274, 292, 304
 Csorba Győző (1916–1995) 277

 Dähnhardt, Heinz (1897–1968) 139, 160, 169, 179, 180, 182
 Danker, Uwe (1956) 336
 Dányi [Danyi] Dezső (1921–2000) 239
 Darvas József (1912–1973) 218, 227, 262, 276, 288, 291, 303
 Dasevskaja, I. 104
 Davies, Joseph Edward (1876–1958) 84
 Derman, Genrietta Karlovna (sz. Henrietta Abele, 1882–1954) 109, 126, 127
 Déry Tibor (1894–1977) 297
 Dewey, John (1859–1952) 79
 Dezsényi Béla (1907–1972) 234
 Dickens, Charles (1812–1870) 117, 229
 Dienes László (1889–1953) 213, 224, 234, 244, 249, 269, 281, 299
 Diesel, Eugen (1889–1970) 311
 Diesel, Rudolf (1858–1913) 311
 Dobos Pirooska (1918–2003) 284, 301, 302
 Dobossy László (1910–1999) 265
 Dobrenko, Jevgenyij Alekszandrovics (1962) 65, 71, 129
 Domokos János (1921–1987) 292
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics (1821–1881) 28, 36, 71
 Dovzsenko, Alekszandr Petrovics (1894–1956) 59
 Doyle, Arthur Conan, Sir (1859–1930) 36
 Durnovo, Pjotr Nyikolajevics (1845–1915) 19, 46
 Dzerzsinszkij, Feliksz Edmundovics (1877–1926) 81, 98
 Dziaizko, Karl (1842–1903) 153

 Eastman, Linda E. (1867–1963) 122
 Eddy, Harriet G. (1876–1966) 122
 Ejger, J. 116
 Ehrenburg, Ilja Grigorjevics (1891–1967) 71, 72, 110
 Eisenstein, Szergej Mihajlovics *lásd* Ejzenstejn, Szergej Mihajlovics
 Ejgengol', A. 125

- Ejzenstejn, Szergej Mihajlovics (1898–1948) 59
 Ekés Mihályné 239
 Emmrich, Hanna (1903–1983) 332
 Engels, Friedrich (1820–1895) 86, 94
 Enyvvári Jenő (1884–1959) 236, 268
 Ettinghoffer, Paul Coelestin 312
 Evans, Luther (1902–1981) 292

 F. Gy. [Faludy György?] 278
 Fagyjev, Alekszandr Alekszandrovics (1901–1956) 273, 296
 Fallada, Hans (1893–1947) 312
 Faludy György (1910–2006) 278
 Farkas Mihály (1904–1965) 216
 Fekete István (1900–1970) 297
 Feuchtwanger, Lion (1884–1958) 83, 199
 Fisman, M. 107
 Fitz József (1888–1964) 236, 244, 268, 269, 271, 278
 Fjodorova, A. 108
 Fodor András (1929–1997) 277
 Fogarasi Béla (1891–1959) 218, 274
 Fonarjova, B. 107, 108
 Fontane, Theodor (1819–1898) 313
 Frank Tibor (1948–2022) 321, 329
 Franklin, Benjamin (1706–1790) 116
 Fridjeva, Nagyvezda Jakovlevna (1894–1982) 73, 109–111, 127
 Friedenthal, R. (1896–1979) 161
 Fritz, Gottfried (1873–1934) 119, 158, 189, 191, 199, 200, 207, 208, 335
 Furtwängler, Wilhelm (1886–1954) 188

 Gaboriau, Émile (1832–1873) 36
 Gál István (1912–1982) 269, 278
 Gárdonyi Géza (1863–1922) 229
 Gáspár Sándor (1917–2002) 292
 Gereben Ágnes (1947–2015) 90
 Gerő Ernő (1898–1980) 216, 242, 273, 279, 302
 Gerő Gyula (1925–2022) 275
 Gide, André (1869–1951) 83, 84

 Gincburg, David *lásd* Ginzburg, David Goracijevics
 Ginzburg, David Goracijevics (1857–1910) 38
 Gladkov, Fjodor Vasziljevics (1883–1958) 71, 72
 Glazkov, M. N. 69, 97, 98
 Goebbels, Joseph (1897–1945) 95, 96, 104, 139, 142, 143, 147, 150, 151, 169, 175, 177, 188, 203, 310, 312, 313, 335–337
 Goerdeler, Carl (1884–1945) 331
 Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832) 23, 146, 148, 161, 197, 312
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics (1809–1852) 33
 Gombos Ferenc (1891–1978) 258, 261, 264
 Gombos Károly (1924–1987) 248, 249
 Goriupp Alisz (1894–1979) 176, 236, 287
 Gorkij, Makszim (1868–1936) 45, 71–73, 79, 83, 84, 88, 102, 110, 113, 129, 188, 298
 Gorovics, V. 107
 Göring, Hermann (1893–1946) 206, 336
 Graesel, Armin (1849–1917) 43, 154
 Graf, Angela (1947) 335
 Gratzl, Emil (1877–1957) 327
 Gronovszky Iván 173
 Grundtvig, N. F. Severin (1783–1872) 336
 Guerrini, Mauro (1953) 316
 Gulyás Pál (1881–1963) 157, 256
 Gurov, P. 112, 113
 Guszev 86

 Gyarmati György (1951) 216, 271
 Gyenyiszjev, Vitalij Nyikolajevics (1895–1968) 278
 György Péter (1954) 220
 Györke József (1906–1946) 236

 Haarer, Johanna (1900–1988) 151
 Hajdu [Hajdú] Henrik (1890–1969) 280
 Halász Gábor (1901–1945) 333
 Hamsun, Knut (1859–1952) 312
 Hamvas Béla (1897–1968) 184

- Handwerker, Otto (1877–1947) 327
 Haraszthy Gyula (1910–1990) 236, 244, 248, 269, 299, 333
 Harsányi András (1914–1996) 176, 177, 183
 Harsányi Zsolt (1887–1943) 296, 312
 Havas Gábor 253
 Havkina, Ljubov Boriszovna (Hafkina-Hamburger, 1871–1949) 39, 40, 43, 45, 55, 65, 66, 107, 111, 115–122, 125, 126, 134
 Hegedűs András (1922–1999) 258
 Hegedűs Géza (1912–1999) 292
 Heidegger, Martin (1889–1976) 188
 Heigl, Paul (1887–1945) 317
 Heiligenstaedt, Fritz (1887–1961) 168, 170, 179–181, 338
 Heimann, Hugo 116, 133
 Heine, Heinrich (1797–1856) 143
 Heintz, Karl (1898–1961) 188, 190, 203
 Hemingway, Ernest (1899–1961) 282
 Herczeg Ferenc (1863–1954) 297
 Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) 43, 50
 Hess, Rudolf (1894–1987) 150, 175
 Heuss, Theodor (1884–1963) 139
 Heydrich, Reinhard (1904–1942) 178, 203
 Himmler, Heinrich (1900–1945) 161, 174, 178, 203
 Hindenburg, Paul von (1847–1934) 187
 Hitler, Adolf (1889–1945) 83, 95, 135, 140, 141, 146, 148, 150–152, 161, 168, 169, 172, 187, 191, 193, 203, 204, 206, 208, 309–311, 315, 317, 320, 321, 323–325, 328, 331, 335, 337, 338
 Hlebcevic, Jevgenyij Ivanovics (1884–1953) 112, 113, 131
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus (1776–1822) 70, 333
 Hofmann, Walter (1879–1952) 45, 71, 116, 117, 119, 132, 133, 155–158, 169, 173, 189–191, 205, 207, 331, 332, 335, 336
 Hohoff, Ulrich (1956) 330, 332, 333
 Hont Ferenc (1907–1979) 258
 Honti János (1910–1945) 333
 Horvát Vera (1896–1990) 295
 Horváth Attila (1959) 217, 301
 Horváth Márton (1906–1987) 254, 282
 Horváth Vera lásd Horvát Vera
 Hoyer, Walter (1893–1952 után) 197
 Höfler, Polly Maria (1907–1952) 150
 Hrozný, Bendřich (1879–1952) 332
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) 84
 Hubay Kálmán (1902–1946) 278
 Hugo, Victor (1802–1885) 71, 73, 229
 Humboldt, Wilhelm von (1767–1835) 195
 Huszár Gyula 224
 Huszár Tibor (1930–2019) 215
 Ibsen, Henrik Johan (1828–1906) 23
 Ilf, Ilja Arnoldovics (1897–1937) 296
 Iljin, Jakov Naumovics (1905–1932) 277, 295
 Illés Béla (1895–1974) 295
 Illyés Gyula (1902–1983) 7, 128, 208, 214
 Ingulov, Szergej Boriszovics (1893–1938) 90
 Iván, IV., Rettegett, orosz cár (1530–1584) 46
 Ivanji, Ivan (1929–2024) 150
 Jagoda, Genrih Grigorjevics (1891–1938) 84
 Jakobovits, Tobias (1887–1944) 333
 Jancsó Miklós (1921–2014) 56
 Janickij, Nyikolaj Fjodorovics (1891–1979) 125
 Jánosi Ferenc (1916–1968) 287, 303
 Jansen, Constantin 196
 Jazikov, Dmitrij Dmitrijevics (1850–1919) 43
 Jefremov, Szerhij (1876–1939) 82
 Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics (1895–1925) 86
 Jezerszkaja, A. 108
 Jezsov, Nyikolaj Ivanovics (1895–1940) 84
 Johst, Hanns (1890–1978) 142, 151, 161, 167, 188, 203, 312

- Jókai Mór (1825–1904) 229, 296
 Jokl, Norbert (1877–1942) 332
 József, II., magyar király (1741–1790) 25
 József Attila (1905–1937) 276, 304
 Jünger, Ernst (1895–1998) 313
 Kahn, Albert E. (1912–1979) 295
 Kalisevszkij, Anton Ieronyimovics (1863–1925) 125
 Kállai Gyula (1910–1996) 270
 Kamarás István (1941) 296
 Kamenyev, Lev Boriszovics (1883–1936) 57, 84
 Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics (1866–1944) 59
 Kant, Immanuel (1724–1804) 79
 Káplány Géza (1880–1952) 247, 268, 269, 271
 Kara-Murza, Alekszej Alekszejevics (1956) 82
 Karácsony Sándor (1891–1952) 257, 258, 260–262, 273
 Kardos Ferenc (1909–1954) 269
 Karinthy Frigyes (1887–1938) 296
 Károlyi Mihályné (Andrássy Katinka, 1898–1985) 274
 Katajev, Valentyin Petrovics (1897–1986) 296, 298
 Katalin, II., Nagy, orosz cárnő (1729–1796) 20, 22, 25
 Katsányi Sándor (1931) 157, 205, 296
 Kéki Béla (1907–1993) 236
 Kellner Bernát (1908–1996) 292
 Keresztury Dezső (1904–1996) 253, 277
 Kertész Imre (1929–2016) 150
 Keszi Imre (1910–1974) 245, 283, 293, 296, 299
 Kettel, Andreas 335
 Kindervater, J. W. 201
 Király István (1921–1989) 245, 274
 Kirov, Szergej Mironovics (1886–1934) 83, 95
 Kirov, V. 109
 Kirzsnic, Abram (1888–1938) 38
 Kempf, Klaus (1955) 185, 314, 315
 Klimó György (1710–1777) 25
 Kljucsevszkij, Vaszilij Oszipovics (1841–1911) 19, 33, 46
 Knittel, John (1891–1970) 312
 Koch, Robert (1843–1910) 311
 Koch, Walther 199
 Koczogh Ákos (1915–1986) 213
 Kodály Zoltán (1882–1967) 214, 301
 Koldewey, Angela 312
 Kolozsváry-Borcsa Mihály (1896–1946) 220
 Komlós Imréné 278
 Kónya Lajos (1914–1972) 298
 Kornai János (1928–2021) 230
 Korolenko, Vlagyimir Galaktyionovics (1853–1921) 28, 71, 125
 Kovács Béla (1908–1959) 270
 Kovács István (1921–1990) 259, 275
 Kovács Kálmán, E. (1912–2001) 222, 262, 263, 269, 274, 276, 277
 Kovács Máté (1906–1972) 222, 230, 236, 237, 244, 253, 258, 262, 269, 299
 Kőhalmi Béla (1884–1970) 220, 235, 236, 269, 299
 Köpeczi Béla (1921–2010) 292
 Köstner-Pemsel, Christina (1975) 315
 Kövendi Dénes (1923–2011) 261
 Krilov, Ivan Andrejevics (1769–1844) 50
 Krovickaja 108
 Krzsiszanovszkij, Gleb Makszimilianovics (1872–1959) 77
 Krupszkaja, Nagyeczda Konsztantyinovna (1869–1939) 12, 40, 55, 58, 61, 65, 67, 69, 70, 78, 79, 91–93, 103, 104, 109, 115, 126, 128–130, 134, 277
 Krüss, Hugo Andres (1879–1945) 325, 328
 Kuczka Péter (1923–1999) 213
 Kuharszkij, A. 114
 Kujbisev, Valerian Vlagyimirovics (1888–1935) 77
 Kummer, Rudolf (1896–1987) 174, 325
 Kunze, H. 127

- Kurella, Alfred (1895–1975) 83
 Kuttner, Sven (1969) 314–317, 334
- Ladewig, Paul (1858–1940) 119, 156, 205
 Lakatos István (1927–2002) 254
 Langendorf, Peter 197, 205
 Lapsin, V. 32
 Lasch, Agathe (1879–1942) 178
 Lázár Péter (1918–1992) 244, 247, 270, 279
 Lebegyev-Poljanskij, Pavel Ivanovics (1881–1948) 60, 61, 78, 90
 Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924) 12, 44, 45, 50, 55–57, 60–63, 69, 74, 75, 78–80, 86, 88, 91, 92, 94, 97, 103, 107, 124–126, 128, 134, 226, 261, 272, 277, 288, 299
 Lenkei Lajos (1914–1971) 285
 Lermontov, Mihail Jurjevics (1814–1841) 31, 33
 Leszkov, Nyikolaj Szemjonovics (1831–1895) 28
 Leszlei Márta (1923–?) 319
 Ley, Robert 142
 Leyh, Georg (1877–1968) 179, 185, 208, 317, 319, 327
 Liesegang, Erich (1860–1931) 158
 Lipták Pál (1922–2007) 269, 277, 299
 Lobacsevszkij, Nyikolaj Ivanovics (1792–1856) 25, 50
 London, Jack (1876–1916) 23, 71, 72, 110
 Losonczy Géza (1917–1957) 218, 252
 Ludwig, Emil (1881–1948) 83
 Lueger, Karl (1844–1910) 152
 Lukács György (1885–1971) 218, 255, 261, 272, 283
 Lukácsy Sándor (1923–2001) 239
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics (1875–1933) 40, 60, 122
 Luther, Martin (1483–1546) 116, 152, 205
 Luxemburg, Rosa (1871–1919) 54, 69
- Mach, Ernst (1838–1916) 79
 Machiavelli, Niccolò (1469–1527) 84
 Maeterlinck, Maurice (1862–1949) 70
- Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics (1893–1930) 59, 86
 Major Tamás (1910–1986) 252, 258
 Makarenko, Anton Szemjonovics (1888–1939) 260, 297, 298
 Makusin, P. I. 44
 Malevics, Kazimir Szeverinovics (1879–1935) 59
 Maller Sándor (1917–2001) 236, 237
 Malraux, André (1901–1976) 282
 Mandelstam, Oszip Emiljevics (1891–1938) 38, 59, 81, 86
 Mann, Golo (1909–1994) 309
 Mann, Heinrich (1871–1950) 71, 188, 199
 Mann, Thomas (1875–1955) 23, 148, 161
 Márai Sándor (1900–1989) 214, 215
 Marconi, Guglielmo (1874–1937) 316
 Mária Terézia, magyar királynő (1717–1780) 25
 Marsak, Szamuil Jakovlevics (1887–1964) 298
 Marx, Adolf Fjodorovics (1838–1904) 22
 Marx, Karl (1818–1883) 86, 94, 116, 261
 Mátrai László (1909–1983) 224, 230, 236, 248, 269
 Mátyás Ferenc (1911–1991) 222, 268
 Maupassant, Henri René Albert Guy de (1850–1893) 23
 May, Karl (1842–1912) 150, 311–313
 McColvin, Lionel (1896–1976) 233
 Medinszkij, J. 113, 114
 Mescserjakov, Nyikolaj Leonyidovics (1865–1942) 78
 Mehlisz, Lev Zaharovics (1889–1953) 98
 Mihajlovskij, Nyikolaj Georgijevics (1852–1906) 22
 Mihalik József (1860–1925) 256
 Mihályi Imre 236
 Miklós, I., orosz cár (1796–1855) 20, 26
 Miklós, II., orosz cár (1868–1918) 19
 Mikó Zoltán (1924–1992) 288
 Mikszáth Kálmán (1847–1910) 229, 286
 Miljukov, P. N. (1859–1953) 24

- Miljutyin, Vlagyimir Pavlovics (1884–1937) 77
 Milkau, Fritz (1859–1934) 158, 185, 208, 317
 Mindszenty József (1892–1975) 215, 271
 Miskolczy Ambrus (1947–2023) 151, 152, 310
 Mitchell, Margaret (1900–1949) 150
 Mód Aladár (1908–1973) 262, 292
 Molnár Miklós (1918–2003) 282, 293, 295, 299
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986) 81, 85, 90, 98, 102, 128, 226
 Mordvinov, N. Sz. (1754–1845) 26, 27, 50
 Móricz Zsigmond (1879–1942) 229, 286
 Morzé, Adolf von (1905–1992) 335
 Mörike, Eduard (1804–1875) 181
 Munthe, Axel (1857–1949) 312
 Munthe, Wilhelm (1883–1965) 173, 174
 Musil, Robert (1880–1942) 331
 Mussolini, Benito (1883–1945) 81, 316
- Nagy Ferenc (1903–1979) 270, 274
 Nagy Gábor, Sz. (1976) 217
 Nagy Imre (1896–1958) 216, 288, 290, 298, 303
 Nagy István, K. 262
 Nagy Lajos (1883–1954) 297
 Nagy László (1904–1978) 275
 Nagy Lászlóné lásd Rác Aranka
 Naumann, Robert (1809–1880) 153
 Nemes Dezső (1908–1985) 225, 237, 285
 Nemes Erdős László (1898–1979) 207
 Nietzsche, Friedrich (1844–1900) 148, 152
 Non [Nonn] György (1918–2007) 227, 248, 291, 303, 304
 Novikov-Priboj, Alekszej Szilics (1877–1944) 113
 Nörrenberg, Constantin (1862–1937) 118, 154, 156, 158, 185, 191, 199, 200, 205
- Nyekraszov, Nyikolaj Alekszejevics (1821–1878) 28
 Nyevszkij, Vlagyimir Ivanovics (1876–1937) 114, 115, 125
- Ortutay Gyula (1910–1978) 262
- Pacelli, Eugenio (1876–1958) (később XII. Pius pápa) 324
 Pajkossy György (1919–1998) 236
 Páldy Róbert (1912–1998) 258, 259
 Papp István (1931–2023) 81, 102
 Papp Simon 278
 Parsons, T. 132
 Pasteiner Iván (1887–1962) 236, 268
 Paszternak, Borisz Leonyidovics (1890–1960) 59, 81, 102, 128
 Patkósné Hanesz Andrea 248
 Pavelkin, P. 108, 130
 Pavlenkov, Florentij Fjodorovics (1839–1900) 22, 32, 33, 43
 Peiser, Bona (1864–1929) 116, 133
 Péter, I., Nagy, orosz cár (1672–1725) 20, 22, 46, 84
 Petrov, Jevgenij Petrovics (1903–1942) 114, 296
 Petrucciani, Alberto (1956–2023) 316
 Petzholdt, Julius (1812–1891) 153
 Pilnyak, Borisz Andrejevics (1894–1938) 110
 Piłsudski, Józef Klemens (1867–1935) 57, 81
 Pjatakov, Georgij Leonyidovics (1890–1937) 77
 Platón (Kr. e. 427–347) 70, 79, 260
 Platonov, Andrej Platonovics (1899–1951) 54, 69, 70, 86
 Pokrovszkaja, A. K. 69
 Pokrovszkij, Alekszandr Alekszandrovics (1879–1942) 126
 Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics (1868–1932) 60, 77
 Poljakov, V. 111, 112

- Ponson du Terrail, Pierre Alexis (1829–1871) 110
 Predeck, Albert 200, 208
 Preusker, Karl Benjamin (1786–1871) 152
 Prien, Günther (1908–1941) 312
 Prokofjev, Szergej Szergejevics (1891–1953) 59
 Pudovkin, Vszevolod Illarionovics (1893–1953) 59
 Puskin, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) 20, 23, 31, 33, 88

 Rabinovics, L. 108
 Rabius, Ragnhild 338
 Rácz [N. Rácz] Aranka (1922–2015) 259
 Rahmanyinov, Szergej Vasziljevics (1873–1943) 45
 Rajk László (1909–1949) 261, 284, 293
 Rákosi Mátyás (1892–1971) 84, 215, 216, 218, 226, 227, 233, 241, 251, 263, 273, 283, 287, 288, 290, 297, 298
 Ranganathan, Shiyali Ramamrita (1892–1972) 132
 Raumer, Friedrich von (1781–1873) 116, 133, 152
 Rechnitz, Wilhelm Lorenz (1899–1978) 332
 Remarque, Erich Maria (1898–1970) 312
 Reuveni, Gideon (1965) 148
 Révai József (1898–1959) 216–218, 224, 227, 259, 270, 274, 284–286, 288, 297, 303
 Reyer, Eduard (1849–1914) 43, 154
 Ribbentrop, Joachim von (1893–1946) 90
 Rideg Sándor (1903–1966) 294
 Rier, V. 109
 Riflin, J. 114, 115
 Rockefeller, John Davison (1839–1937) 144
 Rodcsenko, Alekszandr Mihajlovics (1891–1956) 59
 Roepke, Kurt (1901–1973) 176, 184
 Rohe, Mies van der (1886–1969) 188
 Rolland, Romain (1866–1944) 83, 86
 Romanov-dinasztia 19, 56
 Romsics Ignác (1951) 214, 216
 Roosevelt, Franklin D. (1882–1945) 143
 Roscher, Heinz 199
 Rosenberg, Alfred (1893–1946) 142, 143, 175, 178, 203, 206, 310–313, 337
 Rubakin, Nyikolaj Alekszandrovics (1862–1946) 36, 37, 44, 48, 114
 Rudas László (1885–1950) 218
 Rudomino, Margarita Ivanovna (1900–1990) 177
 Runge, Friedlieb Ferdinand (1795–1867) 311
 Rust, Bernhard (1883–1945) 142, 188, 195, 325, 336
 Rusznyák István (1889–1974) 292

 Sahov, N. A. 39
 Saint-Exupéry, Antoine de (1900–1944) 312
 Sallai István (1911–1979) 236, 239, 244, 266, 269, 278, 287, 299
 Sándor, I. orosz cár (1777–1825) 20, 25–27
 Sándor, II. orosz cár (1818–1881) 20, 21, 37, 45–47
 Sándor III. orosz cár (1845–1894) 38
 Saur, Klaus G. 177
 Sayers, Michael (1911–2010) 295
 Scheffen, Wilhelm 198
 Scheibner Tamás (1980) 218, 273
 Schenzinger, Karl Aloys (1886–1962) 150, 311
 Schiller, Friedrich (1759–1805) 146
 Schirach, Baldur von (1907–1974) 151, 312
 Schmidt, Alfred 315, 317
 Schmitt, Carl (1888–1985) 115
 Schopenhauer, Arthur (1788–1860) 70, 152
 Schriewer, Franz (1893–1966) 171–174, 190, 191, 203, 204, 207, 208, 256, 273, 336, 337
 Schröer, Gustav (1876–1949) 150
 Schulz, Erwin Wilhelm (1900–1981) 116
 Schulz, Kurt (1900–1975) 191, 204
 Schulze, E. (1874–1943) 133
 Schuster, Wilhelm (1888–1971) 158, 169, 172, 189, 191–195, 200–202, 204, 209, 335–338,

- Sebestyén Géza (1912–1976) 220, 221, 229, 234, 236, 239, 244, 252, 255–257, 264–266, 269, 272–278, 299
 Service, Robert (1947) 74
 Sík Endre (1891–1978) 238, 249
 Sinclair, Upton (1878–1968) 71, 72, 110
 Sinkó Ervin (1898–1967) 90, 99
 Sipos Anna Magdolna (1954) 319
 Smidt, Otto Julevics (1891–1956) 77
 Sólem Aléhem (1859–1916) 37
 Solohov, Mihail Alekszandrovics (1905–1984) 295
 Sosztakovics, Dmitrij Dmitrijevics (1906–1975) 59, 84
 Steinacher, Hans 208
 Steinbeck, John Ernst (1902–1968) 282, 296
 Stieg, Margaret (Dalton, Margaret Stieg) (1942–2022) 335
 Storm, Theodor (1817–1888) 313
 Strauss, Richard (1864–1949) 188
 Stuckart, Wilhelm (1902–1953) 195, 207
 Studentkowski, Werner (1903–1951) 169
 Stumpf, Markus (1969) 315
 Sulz, Eugen (1884–1965) 167, 207

 Szabó Ervin (1877–1918) 157, 205, 227, 234, 256
 Szaharov, Andrej 124
 Szakasits Árpád (1888–1965) 281
 Szaltikov-Scsedrin, Mihail Jevgrafovics (1826–1889) 22, 25, 28, 49, 124
 Szántó Béla (1881–1951) 131
 Szántó Miklós (1916–2015) 270, 284, 297, 299, 302
 Szathmáry Lajos (1903–1994) 264, 276
 Széchenyi István (1791–1860) 26, 298
 Szeglin, J. 108, 109
 Széll Jenő (1912–1994) 276
 Szemjonicev, I. 108
 Szendrő Ferenc (1911–1994) 258
 Szent-Györgyi Albert (1893–1986) 215, 270
 Szentgyörgyvölgyi Artúr 305
 Szentmihályi János (1908–1981) 236
 Szerafimovics, Alekszandr Szerafimovics (1863–1949) 71
 Szervánszky Endre (1911–1977) 274
 Szigeti József (1921–2012) 270
 Szimonov, Konsztantyin Mihajlovics (1915–1979) 295, 298
 Szinnyei József (1830–1913) 43
 Szityin, Ivan Dmitrijevics (1851–1934) 22, 35, 36, 76
 Szkrjabin, Alekszandr Nyikolajevics (1872–1915) 45
 Szuhovszkij, Mihail Ivanovics 104
 Szmirdin, Alekszandr Filippovics (1795–1857) 22
 Szmuskova, M. A. (1893–1986) 62, 63, 104, 107, 108, 127, 130
 Szolzenyicin, Alekszandr Iszajevics (1918–2008) 85, 96
 Szomory Dezső (1869–1944) 297
 Szperanszkij, M. M. 27
 Sztálin, Joszif Visszarionovics (1879–1953) 57, 61, 81, 83, 84, 86, 89, 94, 96, 98, 103, 104, 108, 115, 128–130, 135, 140, 216, 226, 227, 237, 251, 299, 305
 Sztaszov, Vlagyimir Vasziljevics (1824–1906) 19, 46
 Sztrijevszkaja, Sz. 107
 Sztjelmah, Valerija Dmitrijevna (1935–2023) 61
 Szurkov (szociáldemokrata politikus) 79
 Szuvorin, Alekszej Szergejevics (1834–1912) 22, 23

 Takács József (1910–1984) 249
 Tamás István 249
 Tatlin, Vlagyimir Jevgrafovics (1885–1953) 59
 Telegdi Zsigmond (1909–1994) 224, 269, 270, 275
 Tersánszky József Jenő (1888–1969) 297
 Thälmann, Ernst (1886–1944) 90
 Tildy Zoltán (1889–1961) 274
 Tiszay Andor (1900–1986) 236

- Tolnai Gábor (1910–1990) 236, 269, 278
 Tolomei, Ettore (1865–1952) 316
 Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics (1883–1945) 71, 72
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (1828–1910) 19, 46, 71, 72, 79
 Tombor Tibor (1909–2000) 236
 Tomka Béla (1962) 141
 Tóth Gyula (1938) 258
 Tremel-Eggert, Kuni (1889–1957) 312
 Trifonov, I. 109
 Trockij, Lev Davidovics (1879–1940) 57, 65, 74, 81, 91, 104
 Trócsányi György (1896–1973) 221, 234, 236, 246, 267–269
 Trócsányi Zoltán (1886–1971) 236
 Trofimov, L. 123, 124
 Tropovszkij, Lev Naumovics (1885–1944) 114, 131
 Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics (1893–1937) 57, 84
 Turgenyev, Ivan Szergejevics (1818–1883) 22, 29, 71
 Tyler, Ralph W. 132
 Uhlandahl, Heinrich (1886–1954) 177
 Újhelyi Szilárd (1915–1996) 230, 248, 249, 304
 Ujváry Gábor (1960) 333
 Unger, Hellmuth (1891–1953) 311
 Vannikova, N. 123
 Varga [Vargha] Domokos (1922–2002) 261
 Varjas Béla (1911–1985) 176, 219, 224, 235–238, 247–249, 269, 281, 287, 299, 300, 304
 Varju Bálint 265
 Vas István (1910–1991) 254
 Vas Zoltán (1903–1983) 215, 258, 301
 Veredy Gyula (1897–1976) 219
 Veres Péter (1897–1970) 292
 Verne, Jules (1828–1905) 79
 Vértés György (1902–1976) 293
 Victor János (1916–1962) 258, 277
 Vihar Béla (1908–1978) 305
 Vilenkin, A. 108
 Vilmos I., német császár és porosz király (1797–1888) 148
 Visinszkij, Andrej (1883–1954) 84
 Vodosek, Peter (1939) 166, 334
 Voit Krisztina (1940–2010) 220
 Volin, Borisz Mihajlovics (1886–1957) 90
 Volta, Alessandro (1745–1827) 316
 Voronszkij, Alekszandr Konsztantyinovics (1884–1937) 86, 88
 Wagner, Richard (1813–1883) 148, 152
 Waples, Douglas (1893–1978) 71, 132
 Webb, B. P. 83
 Webb, S. 83
 Wells, Herbert George (1866–1946) 71, 73, 83
 Wessel, Horst (1907–1930) 139, 160
 Wilson, Louis R. 172, 173
 Witsch, Joseph C. 172–174, 181, 204
 Witzmann Gyula lásd Veredy Gyula
 Wlassics Gyula (1852–1937) 256
 Wolf, Mavrikij Oszipovics (1825–1883) 22
 Zalevszkij, I. 134
 Załuski-fivérek 25
 Zamjatin, Jevgenyij Ivanovics (1884–1937) 60
 Zilahy Lajos (1891–1974) 270, 297
 Zinovjev, Grigorij Jevszejevics (1883–1936) 57, 69, 78, 104
 Zischka, Anton (1904–1997) 311
 Zola, Émile (1840–1902) 73, 110
 Zoltán József (1904–1963) 236
 Zweig, Arnold (1887–1968) 39
 Zweck, Lily 191
 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics (1896–1948) 234, 246, 305

Summary

RED AND BROWN: ON THE HISTORY OF LIBRARIES IN EUROPEAN DICTATORSHIPS

(The Soviet Union, Nazi Germany,
and The People's Republic of Hungary)

Modern twentieth century dictatorships were failed attempts to solve major social, political, and economic crises. These dictatorships fully controlled and subdued all aspects of social and public life – libraries were no exceptions. In the Eastern-European region few have researched the question how libraries operated under dictatorships. Most of the available literature comes from Germany. This book fills that gap.

The book contains papers and essays that analyze Bolshevik, the Nazi regimes' models in the sphere of libraries, plus the Hungarian reproduction of the Bolshevik-Stalinist system.

Except for one paper, all texts were published in the Hungarian peer-reviewed journal Könyvtári Figyelő (Library Review/Journal of Librarianship). The book contains three main sections – dedicated to the *Bolshevist-Stalinist, Nazi and Hungarian Communist* regimes. The sections contain three to four chapters each. There is a final part that discusses the German monographs and lexicons that have focused on the Nazi regime's library sphere to this day. The book includes an index.

There are obvious differences among the Soviet, Nazi and Hungarian Communist regimes – differing levels of education, differing roles of the middle class, varying levels of militarism etc. But there are also crucial similarities:

- the political leadership controls who can be a librarian based on race or other arbitrary categories
- there is political control over what and how to collect in libraries (e.g. what to discard, which part of the collection to build up)
- there is also political control over what readers may use the libraries; some are pushed out and others are promoted as model readers and get „reeducated”.

OT, 20 02T 577

Summary. Red and Brown: On the History of Libraries in European Dictatorships

All these factors lead to a cultural environment in which the democratic ideals of libraries get crushed and they increasingly cater to propagandistic functions. Instead of serving broad publics in a free environment, they are contributing to the state-controlled shaping of minds similarly to mass communication (radio and the press).

The book could be a useful resource in international libraries all around the world for people interested in totalitarian regimes, propaganda, and the past, present and future of libraries.

X 364577

Az európai diktatúrákról beszélve a vörös szín a szovjet (továbbá a rákosista), míg a barna a nemzetiszocialista rendszert jelzi.

E kötet írásai a könyvtárügy helyzetét és megnyomorítását elemzik a három terepen, s a szovjet és a német témánál érdemi visszatekintést is kap az olvasó.

A totalitárius rendszerekben a nyílt erőszak mellett a propaganda játszott meghatározó szerepet: a sajtó és a film mellett a könyvtáraknak is komoly feladatot szántak. A könyvtárak a kirekesztés klasszikus példáit mutatják: ez kiterjedt a könyvtárosokra, az állományra és az olvasókra is.

5500 Ft

9 789635 565290